

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीमत्पटवाक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणभट्टोजिदीक्षितविरचिता
श्रीकाव्यां राजकीयपाठशालायां गणितशास्त्राध्यापकेन

वामनाचार्येण

संशोधिता ।

यत् पुस्तकं पण्डित वामनाचार्यं के पास अथवा चांदनी चौक में
वाचू वृजभूषणदास किताबवाले के दुकान पर मिलेगा ।

वनारस

मैत्रिकन हान् नामक द्वालेषे मूद्रिता ।

संयत् १८३०

पान ४४

रघुसेहिताया अविद्यया न सधि कार्यम् अनुकरणेन सौत्रत्वा श्रवणे धर्मो न वि
 लुप्यतिः करप्रत्ययौ न वाहुलकात् ननु चतुर्दशसिद्ध्या मन्तरसम्प्राप्येति व्यव
 रानुपपत्तिश्चायसमाह्नासहस्रयोर्वेदेषु प्रसिद्धे रित्यत आह माहेचराणीति ए
 एवमानुपूर्वोक्तान्तिरे वैधातप्रसादात्पाणिनिना लधाश्रुतिमूलकत्वात्प्रसे
 वेरंगत्वम् अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाह्नायमधिगम्य महेचरा लुक्स्ति
 करणोक्तान्तस्त्रैपाणिनयेन म इति शिचावकनम् (अत्र) एकारवि
 चार्यप्रकृतिज्ञापयति व्याख्यानत इति प्राचाप्यपदेन महेचरः अनुबंध
 महेचर इति एवानुबन्धकरणार्थं च वर्णानामुद्देश इति भाष्यात् इति
 परं स्फुटीभविष्पतिभूमिः एनामि त्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरं भाष्यं
 किमदृष्टाय नैव तदुच्चारणमुत्तदृष्टाय मपि द्विदिविचारपरं सर्वत्र

व्याख्यानमेवं
 परमेवोत्पद्यं

PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.
 AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

गानां पारायणै धर्मप्रवणेन तत्र प्राणिनिना प्रत्याख्यातस्य
 संगतिं स्यात् तदुक्तं मिकेयणचीति सूत्रे सामप्यधोगा नारि किंचि
 प्रश्नामि शास्त्रे यदनप्यनिकं स्यादिति किंचिदृष्टादृष्टाद्यवृत्ता
 चिश्चुदादृष्टायविर सवद्यानप्यनिकं न किंचिदिति तदर्थं अ
 निनकायुधरणे अथावलोपदेशत्वेस्तचितम् तदश्रुतित्वे
 भावेन संगच्छते उक्तं च साकारणेशु कटामनेन इदमक्त
 र्हेदोवण्डिः समनुक्तं यथा चाप्युक्तुः ब्रह्माह
 तये प्रोवाच बृहस्पतिदिश येदो भरवाजा य भरवाज सग
 र्भयो ब्राह्मणेभ्यस्तं रवस्त्विसमक्षरसमाह्ना
 मित्या च दत्ते

॥ श्रीगणेशाय नमः

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च ।
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥

अडडण । १ । ऋलृक् । २ । गञोड । ३ । ऐऔच । ४ । हर
वरट् । ५ । लण् । ६ । जमडणनम् । ७ । क्मञ् । ८ । छठधष् । ९ ।
जबगडदश् । १० । खफछठथचटतव । ११ । कपय । १२ । शपसर् । १३ ।
हल । १४ ॥

इति माहश्वदाण सत्राण्यणादिसंज्ञायानि । एषामन्त्या इतः । लणसूत्र-
ऽकारश्च । हकारादिष्वकार उच्चारणायः ॥

* हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

हलितिसूत्रेऽन्त्यमित् स्यात् ॥

* आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । इति हल-
संज्ञायाम् ॥

* हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

उपदेशेऽन्त्यं हलित् स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्या-
दिसंज्ञासिद्धौ ॥

* उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः ।
लणसूत्रस्यावर्णन सहेत्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितां न
यहणम् । अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽच्कार्यं दृश्यते ।
आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवहियन्ते ॥

* ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घप्रुतः । १ । २ । २७ ॥

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः । वा काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमादृस्व-
दीर्घप्रुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

* उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २६ ॥

ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽङ्गुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये ॥

* नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

स्पष्टम् । अत्राङ् ॥

* समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मा समाह्रियेते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥

* तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ॥

ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्त बोध्यम् । उत्तरार्धं तु
परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र
तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धा । ङ १ वोश्वाः रयानां न ये १ ऽराः शतचक्र
यो १ ऽस्य इत्यादिष्वनुदात्तः । अग्निमीळइत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि
प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

* मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

मुखमहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् ।
अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लवर्णस्य द्वादश । तस्य
दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

* तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ६ ॥

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वृत्तं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्ण-
संज्ञं स्यात् । अक्रुहधिसर्जनीयानां † कण्ठः । इच्छुयशाना तालु । ऋटुरपाणां
मूर्धा । लृतुलमानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठा । जमङ्गनानां नासि-
का च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदैतोः कण्ठोष्ठा । वकारस्य दन्तोष्ठा ।
जिह्वामूर्तीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । इति स्थानानि ॥ यना

अत्र विसर्जनीयपदेन अकारात्परो विसर्जनीयो विवक्षितः । इकारादिभ्यः परन्तु
पर्याप्तस्थानभाक् । अपोमग्राहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ।
यथा इकारात्परस्य तानुस्थानमुकारात्परस्याष्टावित्यादि ॥

अनुस्वारथमाना च नासिकास्थानमुच्यते इति पाणिनीयशिक्षावाक्यात् ॥

द्विधा । आभ्यन्तरो वाङ्मश्व । आद्यश्वतुर्धा । स्पृष्टेपत्स्पृष्टविवृतसवृतभे-
दात् । तत्र स्पृष्ट प्रयतनं स्पर्शानाम् । ईपत्स्पृष्टमन्तस्यानाम् । विवृतमूप्यणां
स्वराणां च । ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव ।
एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथा हि ॥

* ङ् अ इति । ८ । ४ । ६८ ॥

विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायी संपूर्णां प्रत्य-
सिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् ॥

* पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

अधिकारोऽयम् । तेन सपादसप्राध्यायीं प्रति त्रिपाद्यासिद्धा त्रिपाद्यामपि
पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम् । वाङ्मश्वत्वेकादशधा । विवारः सवारः
श्वासे नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणा महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरित-
श्चेति । खयां यमाः खयः षूकूपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानुप्रदाना
अघोषश्च विवृण्वते । कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।
अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः । वर्गष्वानां चतुर्णां पञ्चमे परे
मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाय्ये प्रसिद्धः । पलिकृत्तः । चख-
खतुः । अग्निः । घृण्णन्तीत्यत्र क्रमेण कवगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः ।
तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव यमा जिह्वामूलीयोपध्मानीयो
विसर्गः शपसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासेऽघोषश्च । अन्येषां तु सवारो नादो
घोषश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः प्रथमतृतीययमौ यरलवाश्चाल्पप्राणाः ।
अन्ये महाप्राणा इत्यर्थः । वाङ्मश्वनाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्त-
थाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्तव्यन्त इति बोध्यम् । कादयो मावसानाः
स्यशाः । यरलवा अन्तस्याः । शपसहा ऊष्याणः । अचः स्वराः । षूकूप
इति कपाभ्यां प्रागर्ध्वविसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयो । ङ् अः इत्यचः
परावनुस्वारविसर्गौ ॥ इतिस्थानप्रयत्नविवेकः ॥ अलवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं
वाच्यम् ॥ ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्छकारपकारयोर्लकारसकारयो-
श्च सावर्ण्यं प्राप्ते ॥

* नाऽऽञ्भलौ । १ । १ । १० ॥

आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौमिथः सवर्णौ न स्तः । तेन
दधीत्यस्य हरति शीतलं पठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा
दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि सदृशकशास्त्रबलादस्त्वं स्यात् । तथा हि ॥

* अणुदित्सघर्णस्य चाऽप्रत्ययः । १ । १ । ६६ ॥

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण उदित्त्वं सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु टु तु पु पते उदितः । तद्वेधम इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः । एवञ्कारोपि । एचो द्वादशानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐञ्जितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैवश्चतुर्विंशतिः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् । नाञ्जलावितिनिपेधो यद्व्यप्यात्तरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रश्लिष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ठ इति ठत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यद्यला द्विधा । तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

* तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् । तेनादिद्रुदित्यादयः पण्णां पण्णां संज्ञा । अदिति द्वादशानाम् ॥

* वृद्धिरादैच् । १ । १ । १ ॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

* अदेह् गुणः । १ । १ । २ ॥

अदेह् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

* भूवादयो ष्ठा धातवः । १ । ३ । १ ॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

* प्रायीश्वरान्निपाताः । १ । ४ । ५६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* चादयोऽसत्त्वे † । १ । ४ । ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥

* प्राद्वयः । १ । ४ । ५८ ॥

अद्रव्यार्थाः प्राद्वयन्तथा ॥

* उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

* गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

प्राद्वयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिमज्ञाश्च स्युः । प्र परा अप सम् अनु

† भ्यादयस्तिङन्ते ॥

‡ चादयोऽप्यपेपु पठन्ते ॥

अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति
परि उप । गते प्राद्वयः ॥

* न वेति विभाषा । १ । १ । ४४ ॥

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ॥

* स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ॥

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना ॥

* येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७० ॥

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य ॥ समासप्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः ॥ * ॥ उगिट्ठर्णग्रहणवर्जम् ॥ ॥

* विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥

* परः संनिकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ॥

वर्णानामतिशयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

* सुप्रिडन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

सुबन्तं तिडन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

* हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

अञ्जिरव्यवहृता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥

* ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ॥

* संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥

* दीर्घं च । १ । ४ । १२ ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

* इको गुणवृद्धी । १ । १ । २ ॥

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्रेक इति पठ्यन्त पदमुप-
तिष्ठते ॥

* अचश्च । १ । २ । २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्रतशब्दैर्यत्राञ्जिधीयते तत्राऽच इति पठ्यन्त पदमुपतिष्ठते ॥

- * आद्यन्तौ ट्कितौ । १ । १ । ४६ ॥
ट्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥
- * मिद्वचोन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥
अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योन्यस्तस्मात्परस्तस्येवान्ता
वयवौ मित्स्यात् ॥
- * षष्ठी स्यानेयोगा । १ । १ । ४८ ॥
अनिर्धारितसंबन्धविशेषा षष्ठी स्यानेयोगा बोध्या । स्याने च प्रसङ्गः
- * स्यानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥
प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥ यत्रानेकविधप्रान्तर्यं तत्रस्या
नतप्रान्तर्यं बलीयः ॥
- * तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥
सप्रमोनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥
- * तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥
पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥
- * अलान्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥
षष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्यादेशः स्यात् ॥
- * डिच्च । १ । १ । ५३ ॥
अयमण्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ॥
- * आदेः परस्य । १ । १ । ५४ ॥
परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । अलान्त्यस्येत्यस्यापवादः ॥
- * अनेकाल् शित्सर्वस्य । १ । १ । ५५ ॥
स्पष्टम् । अलान्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादावादेः परस्येत्येत-
दपि परत्वादनेन बाध्यते ॥
- * स्वरितेनाधिकारः । १ । ३ । ११ ॥
स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ परनित्यान्तरङ्गापवादाना-
मुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ असिद्धु वहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अङ्गतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥
निमित्तं विनाशोन्मुख दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥
॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

* इको यणचि । ६ । १ । ७७ ॥

इकः स्याने यण् स्यादचि मंहिताया त्रिपये । सुधीउपास्य इति स्थिते ।
स्यानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुभ्युपास्य इति जाते ॥

* अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ॥

* स्यानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्यानिवत्स्यात् तु स्यान्यनाश्रयविधौ । अनेनेह यकारस्य स्यानि-
वद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्वनिषेधो न शङ्कोऽनल्विधाविति
तन्निषेधात् ॥

* अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽजादेशः स्यानिवत्स्यात् स्यानिभूतादचः
पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्यानिवद्भावे प्राप्ते ॥

* न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वारदीर्घजश्चर्वाधिषु ।
१ । १ । ५८ ॥

पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्या-
निवत् । इति स्यानिवद्भावनिषेधः ॥

* भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ॥

स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः ॥

* अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ॥

* संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ यणः
प्रतिषेधो वाच्यः ॥ ॥ यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मय इति पञ्चमी यण
इति पठति पते यकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पा-
च्चत्वारि रूपाणि । एकधमेकयम् । द्विधं द्वियम् । द्विधमेकयम् । एकध द्वियम् ।
सुद्व्यपास्यः । मद्गुरिः । धाक्षशः । लाक्षतिः ॥

* नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ॥

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनिगच्छे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी
त्वमसि पापे । आक्रोशे क्रिम् । तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सर्पिणी ॥

तत्पर्येच ॥ * ॥ पुञ्जपुञ्जादिनी त्वमसि पापे ॥ वा हतजग्धयोः ॥ * ॥ पुञ्ज-
हती । पुञ्जहती । पुञ्जजग्धी । पुञ्जजग्धी ॥

* चिप्रभृतिषु शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ॥

त्र्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राष्ट्रम् । राष्ट्रम् ।

* सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ॥

द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा ॥

* दीर्घादाचार्याणां । ८ । ४ । ५२ ॥

द्वित्वं न । दात्रम् । पात्रम् ॥

* अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । ह्यनुभवः । नक्षत्रास्ति ॥

* हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे
चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवताऽस्येति आदित्यं
हविरित्यादौ । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानान्नेह । माहात्म्यम् ॥

* गचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥

एवः क्रमादय् अच् आय् आव् एते स्युरचि ॥

* तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ॥

तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न । उच्चारणमामर्श्यात् । एवं
चेत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ॥

* वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७६ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे औदौतोर्त्वाच् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् ।
गोपयसौर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् । नौवयोधर्मत्यादिना यत् ॥ गौर्यतौ छन्द-
म्युपसख्यानम् ॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना
यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र वकाराद् गौर्यतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्व-
भागे लोपो व्यारिति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त
आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ॥

* धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ॥

यादौ प्रत्यये परे धातोरेवशब्देद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नान्यस्य ।
लव्यम् । अत्रशयलाव्यम् । तन्निमित्तस्यैवेति किम् । औयते । औयत ॥

* ज्यज्यौ शक्यार्थे । ६ । १ । ८१ ॥

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । जेतुं शक्यं ज्यम् । जेतुं शक्यं ज्यम् ।
शक्यार्थं क्रिम् । जेतुं जेतुं योयं जेतं पापं जेतं मनः ॥

* क्राय्यस्तदर्थे । ६ । १ । ८२ ॥

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदं तदर्थम् । क्रोतारः क्रीणीयुरिति घुट्ट्या आपणे प्रसारितं
क्राय्यम् । क्रियमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ॥

* लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ॥

ऋवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योर्वा लोपोऽपि परे । पूर्वत्रासिद्धमितिलोप-
शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसंधिः । हर एहि । हरयोह । विष्वा इह । विष्वा-
विह । श्रिया उद्वतः । श्रियायुद्वतः । गुरा उत्कः । गुर बुत्कः । कानि
सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरलोपस्य स्यानिवत्त्वेन यथावादेशौ प्राप्ता नपदा-
न्तेतिमूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाच्च स्तः ॥

* एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ॥

इत्यधिष्ठत्य ॥

* आट्टुणः । ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः ।
रमेशः । गङ्गादकम् ॥

* उरण्परः । १ । १ । ५१ ॥

च इति त्रिशतः संज्ञेत्युक्तं तत्त्व्याने योऽण् स रपरः सचेव प्रवर्तते ।
तत्रान्तरतय्यात् ह्रस्वादिभिरित्यत्राऽह । तत्रत्कार इत्यत्राऽह । त्रचो रक्षाभ्या-
मिति पक्षे द्वित्वम् ॥

* क्षरो क्षरि खर्ये । ८ । ४ । ६५ ॥

हलः परस्य क्षरो लोपो वा स्यात्सवर्णं क्षरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् ।
निलोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् ।

ह्रस्वादिः । यण इति पञ्चमी मयं इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य
म् । तस्य त्वनचिचेति । तेन तत्रत्कार इत्यत्ररूपचतुष्टयम् । द्वित्वलस्य च
त्रचो नोभयोः भयोः रपि । तत्रत्कारादिषु ह्रस्वैर्वाध्य रूपचतुष्टयम् ॥

* वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

रादेशि परे वृद्धिरेकादेशः स्याद्गुणापवादः । ह्रस्वैर्वाध्यम् । गङ्गाधः ।
यम् । ह्रस्वैर्वाध्यम् ॥

* एत्येधत्यट्सु । ६ । १ । ८६ ॥

अवर्णादेनाद्यैरेत्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणा-
पवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः । एजाद्योः क्तिप् । उपेतः । मा भवान्य-
दिधत् । पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेडिपररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वामा-
हेशचेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । अत्तादूहिन्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
अत्ताह्विणी सेना । स्वादीरेरिणोः ॥ * ॥ स्वैरः । स्वनेरितुं शीलमस्येति स्वैरी ।
स्वैरिणी । प्रादूहोठोऽप्येषु ॥ * ॥ प्रौहः । प्रौठः । अर्थवद्गुहयो नानर्थकस्य-
यहणम् । “अश्चेतिसूत्रे राजेः पृथक् धाजियहणान्नापक्तात्” । तेन ऊठयहणेन
ज्ञान्तमेष एह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकादेशः । प्रौठवान् । प्रौठिः । इप इच्छायां
तुदादिः । इप गतौ दिवादिः । इप आभीक्ष्ये ऋयादिः । एषां घञि एयति
च एष एष्य इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैपः । प्रैष्यः । यस्तु
ईष उक्ते । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेपु । तयोर्दीर्घापधत्वात् । ईषः । ईष्यः ।
तत्राद्गुणे प्रैपः प्रैष्यः । अते च तृतीयासमासे ॥ * ॥ सुखेन अतः सुखार्तः ।
वृत्तियेतिक्लिम् । परमर्तः । प्रवत्सतरकाञ्जलवसनार्णदशानामृणे ॥ ॥ प्रा-
र्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि । अणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्लियते तदृणार्णम् ।
दशार्णा देशः । नदी च दशार्णा । अणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ॥

* उपसर्गादृति धातौ । ६ । १ । ६१ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छति ।
प्राच्छति ॥

* अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे ॥

* खरघसानयोर्विसर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥

खरि अघसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते ।
अन्तवद्भावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभयथर्तु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्या-
दिनिर्देशात् । उपसर्गणैव धातोरान्तेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन ण
द्विविधानार्थम् । तेन अत्यकइति पात्तिकोपि प्रकृतिभावेऽत्र न भवति

* वा सुप्पापिशलेः । ६ । १ । ६२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुञ्यातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपशल
पूजार्थम् । प्रार्पणीयति । प्रर्पणीयति । सावर्ण्याद् लवर्णस्ययहणम् । प्रः

रीयति । प्रत्कारीयति । तपरत्वाद्दीर्घं न । उप ऋकारीयति । उपर्कारीयति ॥

* एडि पररूपम् । ६ । १ । ६४ ॥

आदुपसर्गादेडादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह - । लुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेन एडादौ सुभ्यातौ वा । उपेड-
कीयति । उपैडकीयति । प्रौघीयति । प्रौघीयति । एवे चानियोगे ॥ * ॥ नियो-
गोऽवधारणम् । क्वेव भोक्ष्यसे । अनवहृत्प्रावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव ॥

* अचोन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । शकन्ध्वादिषु पररूपं
वाच्यम् ॥ * ॥ तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । सीमन्तः केशवेशे ।
सीमान्तोन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशु-
पक्षिणोः । साराङ्गोन्यः ॥ आकृतिगणोयम् । मार्तण्डः । ओत्वोष्ठयोः समासे
वा ॥ * ॥ स्यूत्तौतुः । स्यूत्तौतुः । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । समासे क्तिन् ।
तवौष्ठः ॥

* ओम्नाडोश्च । ६ । १ । ६५ ॥

ओमि आडि चात्पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायो नमः । शिव एहि ।
शिवेहि ॥

* अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ । ६ । १ । ६८ ॥

ध्वनेरनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
घटत् इति । पटिति । एकाचो न ॥ * ॥ अदिति ॥

* नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा । ६ । १ । ६९ ॥

आम्नेडितस्य प्रागुक्तं न स्यात् । अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ।
हाचि बहुलं द्वे भवतइति बहुलवचनाद्वृत्त्वम् ॥

* तस्य परमाग्नेडितम् । ८ । १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परं रूपमाग्नेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पटिति ॥

* भलां जशान्ते । ८ । २ । ३६ ॥

पदान्ते भलां जशः स्युः । पटत्पटिति ॥

* अकः सवर्णौ दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णोऽचि परे दीर्घे एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णा-
दयः । अचिकिम् । कुमारी शेते । नाडभलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घ-
शकारयोः । अहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्यत्तेः । अकः

किम् । हरये । “अकोकि दीर्घइत्येयसुवचम्” + अति सवर्णे अथा ॥ * ॥
 होतृकारः । होतृकारः । अति सवर्णे ल् वा ॥ * ॥ होत्स्कारः । होतृकारः ।
 पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । अति अथा लति लवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं
 द्विमात्रम् । आङ्गस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽञ्भक्तेरपरा ।
 द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि अत्यक इति
 पात्तिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ॥

* गङ्गः पदान्तादिति । ६ । १ । १०६ ॥

पदान्ताद्रेडोऽति परे पूर्वल्पमेकाद्रेताः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥

* सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

लोके वेदे चैङ्गन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोश्रतम् ।
 गोश्रम् । एङ्गन्तस्यकिम् । चित्रश्रवम् । पदान्ते किम् । गोः ॥

* अत्रङ् स्तोत्रायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

अतीति निवृत्तम् । अदि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाश्रम् ।
 पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाश्रतः ॥

* एन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

॥ अथ प्रकृतिभावः ॥

* गृतागृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

एताः प्रकृत्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । गृहि घृष्ण इ अत्र
 गैःश्चरति । हरी एतौ । नित्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृति-
 भावो यथा स्यादिकोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् ॥

* इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६ । १ । १२६ ॥

पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा । अत्र ह्रस्वविधि-
 सामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकूलैर्गार्श्वकारो न कर्तव्य इति भाष्ये
 स्थितम् । अकि अत्र । चक्ष्यत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्यौ । न समासे ॥ * ॥
 वाष्यश्वः । सिर्ति उ ॥ * ॥ पार्श्वम् ॥

* अत्यकः । ६ । १ । १२८ ॥

अति परेऽकः प्राग्वत् । वक्ष्य अपिः । वक्ष्यपिः । पदान्ता इत्येय ।
 आच्छ्रत् । समासेष्वयं प्रकृतिभावः । सप्तश्चर्षीणाम् । सप्तश्चर्षीणाम् ॥

* वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः । ८ । २ । ८२ ॥

इत्यधिहृत्य ॥

* प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । स चोदात्तः । अभिवादये देवदत्तोहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । स्त्रियां न † ॥ * ॥ प्रभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव गार्गि । नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्य-
भेवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि । भोरा-
जन्यविशां वेतिवाच्यम् ॥ * ॥ आयुष्मानेधि भो ३ः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३न् ।
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ॥

* दूराद्भूते च । ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्संवाधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात् । सकृन्पिबदेवदत्त ३ ॥

* हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ॥

एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । हे ३ राम ।
राम है ३ ॥

* गुरोरनृतोऽनन्त्यम्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ । २ । ८६ ॥

दूराद्भूते यद्वाक्यं तस्य चद्वित्रस्याऽनन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतः स्यात् । दे ३
वदत्त । देवदत्त ३ च । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् ।
अनृतः किम् । कृष्ण ३ । एकैक्यहणं पर्यापार्यम् । इह प्राचामिति योगो
विभज्यते तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ॥

* अप्लुतवदुपस्थिते । ६ । १ । १२६ ॥

उपस्थितोऽनार्थ इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । अप्लुत कार्ययणा-
दिकं करोति । सुश्लोका ३ इति । सुश्लोकैति । वत्किम् । अप्लुत इत्युक्तेप्लुत एव-
निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात् । अग्नी ३ इति ॥

* ई ३ चाक्रवमणस्य । ६ । १ । १३० ॥

ई ३ प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनुहि ३ इति । चिनुहीति । चिनुहि ३
इदम् । चिनुहीदम् । उभयत्रविभाषेयम् ॥

* ईदूदेष्ट्विचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

† अगृहस्यमृष्कंष्विति घक्त्यमिति भाष्ये वार्तिकं पठितम् ।

ईदूददन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णु इमौ । गङ्गे
अमू । पचेते इमौ । मणीवोष्पस्येति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः ॥

* अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू आसाते ।
मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्गृहणे एकारोप्यनुवर्तते ॥

* शे । १ । १ । १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती ॥

* निपात एकाजनाड् । १ । १ । १४ ॥

एकोऽज्जिपात आड्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ उ विस्मये । इ इन्द्रः । उ
उमेशः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं
किल तत् । डित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोरडित् ।
अन्यत्र डिदिति विवेकः ॥

* आत् । १ । १ । १५ ॥

आदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ॥

* संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनाषे । १ । १ । १६ ॥

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति ।
विष्ण इति । विष्णविति । अनार्षदिति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यन्नवीत् ॥

* उजः । १ । १ । १७ ॥

उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । विति ॥

* ऊँ । १ । १ । १८ ॥

उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ॥

* मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु उक्तम् । किम्बुक्तम् । वस्या-
सिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥

* ईदूतौ च सप्रम्यर्थे । १ । १ । १९ ॥

सप्रम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः ।
मामकी तनू इति । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्ता-
वर्थान्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् । वाप्यामश्वोवाप्यश्वः ॥

* अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । । दाधिं । दधि । अप्रगृह्यस्य
किम् । अयो ॥ ॥ इत्यच्संधिः ॥

* स्तोः श्चुना श्चुः । ८ । ४ । ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारवर्गाभ्यां योगे शकारवर्गा स्तः । हरिशेते ।
रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

* शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥

* घृना घृः । ८ । ४ । ४९ ॥

स्तोः घृना योगे घृः स्यात् । रामषष्टः । रामष्टोक्ते । पेष्टा । तष्टीका ।
चक्रिण्टौकसे ॥

* न पदान्ताट्टोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

अनामितिलुप्रपष्टीकं पदम् । पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः स्तोः घृनं
स्यात् । पट् सन्तः । पट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पि-
ष्टमम् । अनाञ्चवतिनगरीणामिति वाच्यम् ॥ ॥ पण्णाप् । पण्णवतिः ।
पण्णगर्यः ॥

* तोः षि । ८ । ४ । ४३ ॥

तवर्गस्य प्रकारे परे न घृत्वम् । सन्पष्टः ॥

* भलां जशोन्ते । ८ । २ । ३६ ॥

षागीशः । चिद्रूपम् ॥

* यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः ।
एतद्दुरारिः । स्यानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शं चरितार्थां विधिरयं रेफे न
प्रवर्तते । चतुर्मुखः । प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ * ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।
कथं तर्हि मदीदयाः ककुद्बन्त इति । यवादिगणे दकारनिपातनात् ॥

* तोर्लि । ८ । ४ । ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वान्निखति ।
लकारस्याऽनुनासिको लकारः ॥

* उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥

उदः परयोः स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आद्रेः परस्य । उत्थानम् ।

उत्तम्भनम् । अत्राघोपस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य भरो
भरोति पात्तिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति
चत्वंम् । चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् ॥

* क्षयो होन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

भयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णा वा स्यात् । घोपवतो नादवतो महाप्राणस्य
सवृतकण्ठस्य हस्य तादृशो वर्गवर्तुर्थ एवाददेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ॥

* शश्छोटि । ८ । ४ । ६३ ॥

पदान्तात् भयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । दस्य चुत्वेन जकारे कृते ।

* खरि च । ८ । ४ । ५५ ॥

खरि भ्रनां चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्छिवः । तच्च शिवः ।
द्वत्वमपीति वाच्यम् ॥ • ॥ तच् श्लोकेन । तच्छ्लोकेन । अमि क्रिम् । वाक् श्च्योतति ॥

* योनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः त्यादृति । अलोन्यस्य । हरिं वन्दे । पदस्येति
क्रिम् । गम्यते ॥

* नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यऽनुस्वारः । यशांसि । आकृत्यते । झलि
क्रिम् । मन्यते ॥

* अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥

स्यष्टम् । अङ्कितः । अञ्चितः । कुण्ठितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्ती-
त्यत्रणत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णं च कृते तस्यासिद्धत्वान्त्रणत्वम् ॥

* वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णा वा स्यात् । त्वङ्गुरोपि । त्यं
करोपि । सय्यन्ता । संयन्ता । सञ्जत्सरः । स वत्सरः । यज्ञोक्तम् । यं लोक्तम्
अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः ॥

* यो राजि सजः द्वौ । ८ । ३ । २५ ॥

क्रियन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । मन्नाट् ॥

* हे सपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य म एव स्याद्वा । हल हल चलने । क्रिम् हल-
यति । किं हलयति । यवनपरे यवता वेति कर्त्तव्यम् ॥ • ॥

* यथासंख्यानुदेशः सप्तानाम् । १ । ३ । १० ॥

सप्तसंख्यी त्रिधिर्यथासंख्यं स्यात् । कियँ ह्यः । किं ह्यः । कियँ हूल-
यति । किं हूलयति किल्लँ ह्लादयति । किं ह्लादयति ।

* नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे परे मस्य नः स्याद्वा । कित् हुते । किं हुते ॥

* ङ्णोः कुक् टुक् शरि । ८ । ३ । २८ ॥

ङकारणकारयोः कुक्कुक्कावागमौ वा स्तः शरि । कुक्कुक्कारसिद्धत्वाज्ज-
श्वं न । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ प्राङ्क् पष्टः ।
प्राङ् तष्टः । प्राङ् पष्टः । सुगण्ट् पष्टः । सुगण्ट् पष्टः । सुगण् पष्टः ॥

* डः छि युट् । ८ । ३ । २९ ॥

डात्परस्य सस्य धुद्वा स्यात् । पट्त्सन्तः । पट् सन्तः ॥

* नःत् । ८ । ३ । ३० ॥

नकारान्तात्सस्य धुद्वा । सन्तः । सन्तः ॥

* शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् । शश्छोटीति छत्वविकल्पः । पत्ते
भरो भरीति चलोपः । सज्ज्भुः । सज्ज्भुः । सज्च् शंभुः । सज् शंभुः ।
जछौ जचक्षा जचशा जशाविात चतुष्टयम् । रूपाणामिह तुक्छत्वचलो-
पानां विकल्पनात् ॥

* डम्पो ह्रस्वादिचि डलुञ्जित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पद तस्मात्परस्याऽत्रो नित्यं डमुडागमः
स्यात् । प्रत्यङ्गात्प्रा । सुगण्णीशः । सन्नञ्चुतः ॥

* समः सुटि । ८ । ३ । ३३ ॥

समो रुः स्यात् सुटि । अलान्त्यस्य ॥

* अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । ३४ ॥

अत्र रूपकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ॥

* अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ३४ ॥

अनुनासिकं त्रिहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः ॥

* सिर्जनीयस्य रुः । ८ । ३ । ३४ ॥

खरि विमर्जनीयस्य सः स्यात् । णतद्रपवादे वा शरीति पात्तिके विसर्गे प्राप्ते । संपुंजानां नो वक्तव्यः ॥ ७ ॥ संस्कर्ता । संस्कर्ता । समो वा लोपमेक इति भाष्यम् ॥ ७ ॥ लोपस्यापि रूपकरणस्यत्वाद् अनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तन्नानचिचेतिमकारस्य द्वित्वपत्ते त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्पु च पाठस्योपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्यच्त्वात् । अनुनासिकवनां त्रयाणां शरः खय इति कद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । णपा-मष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वितं त्रितमिति चतुष्यञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरं शतम् ॥

* पुण्यः खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥

अम्परे खयि पुम् शब्दस्य सः स्यात् । व्युत्पत्तिपत्तेऽप्रत्ययस्येति पत्वपर्युदा-लाद् षकृष्पयोः प्राप्ते । अव्युत्पत्तिपत्ते तु पत्वप्राप्ते । संपुंजानामिति सः । पुंस्कोऽकिलः । पुंस्कोऽकिलः । पुंस्युत्रः । पुंस्युत्रः । अम्परे किम् । पुंतीरम् । खयिकिम् । पुंदासः । ख्याजादेशे न । पुंख्यानम् ॥

* नष्टव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नकारान्तस्य पदस्य सः स्यात् । न तु प्रशान्शब्दस्य । वि-सर्गः सत्वम् । सत्वम् । शार्ङ्गिंश्छन्धि । शार्ङ्गिंश्छन्धि । चक्रिंस्त्रायत्व । चक्रिंस्त्रायत्व । पदस्यकिम् । इन्ति । अम्परेकिम् । सन् त्सहः खद्गमुष्टिः । सप्रशान्किम् । प्रशान्तःनोति ॥

* नृन्ये । ८ । ३ । १० ॥

नृनित्यस्य सः त्याट्टा एकारे परे ॥

* कुष्वोः षकृष्पौ च । ८ । ३ । ३७ ॥

ऋवर्गे षवर्गे च परे विमर्जनीयस्य ऋज्जाञ्जिह्वामूलीयोपध्मानीयो स्तः । चाद्विमर्गः । येननाप्राप्तिन्यायेन विसर्जनीयस्य स इत्यस्यापवादायम् । न तु शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य । तेन वामः लोमिमित्यादौ विसर्ग एव । नृष् पाहि । नृष् पाहि । नृः पाहि । नृः पाहि । नृन्याहि ॥

* कानाम्नेडिते । ८ । ३ । १२ ॥

कान्तकारस्य सः स्यादाम्नेडिते परे । संपुंजानामिति सः । यट्टा ॥

* कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥

एष्विण उत्तरस्य विसर्गस्य षः स्यादन्यत्र तु सः । षकृष्पयोरपवाद इति

सः । कास्कान् । कास्कान् । कस्कः । कौतस्कुतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्क-
पालम् । आकृतिगणायम् ॥

* संहितायाम् । ६ । १ । ७२ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* छे च । ६ । १ । ७३ ॥

इत्स्वत्य छे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेन
दः । ततश्चत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं चुत्वेन जः । तस्य चत्वेन चः । चुत्वस्या-
सिद्धत्वाच्चाः कुरिति कुत्वं न । स्वच्छाया । शिवच्छाया ॥

* आङ्माङोश्च । ६ । १ । ७४ ॥

एतयोश्छे परे तुङ् स्यात्पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः । आच्छादयति । मा-
च्छिदत् ॥

* दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥

दीर्घाच्छे परे तुङ् स्यात् । दीर्घस्यायं तुङ् न तु कस्य । सेनासुराच्छा-
येतिज्ञापकात् । चेच्छिद्यते ॥

* पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुङ्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीच्छाया ॥

॥ इति हल्संधिः ॥

* विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

विष्णास्त्राता ॥

* शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ॥

शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्वत् । कः त्सरुः । घना-
घनः लोभणः । इह यथायथं सत्व जिह्वामूलीयश्च न ॥

* वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः शेते । हरि-
शेते । खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः ॥ रामस्याता । रामः
स्याता । हरिस्फुरति । हरिः स्फुरति । पक्षे विसर्गं सत्वे च त्रैरूप्यम् । कुप्त्रोः
क्षकक्षौ च । कक्ष करोति । कः करोति । कक्ष खनति । कः खनति । कक्ष
पचति । कः पचति । कक्ष फलति । कः फलति ॥

सिद्धान्तकौमुद्या

* सोपदादौ । ८ । ३ । ३८ ॥

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदादौः कुप्वोः परयोः । पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ पयस्याशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति । अनव्ययस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ प्रातःकल्पम् । काम्ये रारेवेति वाच्यम् ॥ * ॥ नेह । गीः काम्यति ॥

* इणः षः । ८ । ३ । ३९ ॥

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्याशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ॥

* नमस्परसोर्गत्योः । ८ । ३ । ४० ॥

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वाच्चेह । पूः । परौ । पुरः प्रष्टव्याः ॥

* इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ॥

इकारोकारोपधस्याऽप्रत्ययस्य विसर्गस्य पः स्यात्कुप्वोः । निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम् । कस्कादिषु भ्रातृपुत्रशब्दस्य पाठात् । तेनेह न । मातुः कृपा । मुहुसः प्रतिषेधः ॥ * ॥ मुहुःकामा ॥

* तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ॥

तिरसः सो वा स्यात् कुप्वोः । तिरस्कर्ता । तिरःकर्ता ॥

* द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे । ८ । ३ । ४३ ॥

कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः । द्विष्करोति । द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोर्थे किम् । चतुष्कपालः ॥

इसुसोः सामर्थ्ये । ८ । ३ । ४४ ॥

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः । सर्पिष्करोति । सर्पिः करोति । धनुष्करोति । धनुः करोति । सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम् ॥

* नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ॥

इसुसोर्विसर्गस्याऽनुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्यात् कुप्वोः परयोः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्यस्येति किम् । परमसर्पिःकुण्डिका । कस्का

ट्रिपु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेताविरहेपि पत्वार्थः । व्यपेतायां नित्यार्थश्च ॥

* अतः कृकामिकंसकुम्भपाचकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ॥

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विमर्गस्य समासे नित्य सकारादेशः स्यात्करोत्याट्रिपु परेषु न तूत्तरपदस्यस्य । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कमः । अयस्कुम्भः । अयस्यात्रम् । अयःमहिता कुशा अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अतः क्तिम् । गीःकारः । अनव्ययस्य क्तिम् । स्वःकामः । समासे क्तिम् । यशः करोति । अनुत्तरपदस्यस्य क्तिम् । परमयशःकारः ॥

* अधःशिरसी पदे । ८ । ३ । ४७ ॥

एतयोर्विमर्गस्य सादेश स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरः पदम् ॥ कस्काट्रिपु च । भास्करः ॥

॥ इति विसर्गसंधिः ॥

स्त्रोत्रसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अच्य इति स्थिते ॥

* ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ॥

पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् । जश्त्वापवादः ॥

अतो रोरप्रुतादप्रुते । ६ । १ । ११३ ॥

अप्रुतादतः परस्य रो रुः स्यादप्रुतेऽति । भो भगो अघो इति प्राप्स्य यस्वस्याऽपवादः । उन्व प्रति रुत्वस्याऽसिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूद्य उन्वविधेः सामर्थ्यात् ॥

* प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥

अरुः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ ण्कादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

* नाद्रिचि । ६ । १ । १०४ ॥

अवर्णाद्रिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आद्रुणः । ण्डः पदान्तादिति । शिवोर्च्यः । अत इति तपरः क्तिम् । देवा अत्र । अतीति तपरः क्तिम् । श्व आगन्ता । अप्रुतात्किम् । एहि सुश्रोत ३ अत्र सार्हि । प्रुतस्याऽसिद्धत्वादतः परोपम् । अप्रुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वं । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अप्रुते इति क्तिम् । तिष्ठतु पय अ ३ ग्निदत्त । गुरोरनृत इति प्रुतः ॥

सिद्धान्तकौमुद्याम्

* ह्रिश्चि च । ६ । १ । ११४ ॥

अप्रुतादतः परस्य रो रुः स्यादृशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्ध-
ग्रहणाच्चैह । प्रातरत्र । धातुर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते । रुत्वम् ॥

* भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥

गतपूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादृशि परे । असन्धिः सौत्रः । लोपः शाक-
ल्यस्य । देवा इह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्व-
स्याऽसिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वात्कृत्वं
स्यात् । न ह्ययमल्विधिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस्,
अघोस्, इतिसकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥

* व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८ । ३ । १८ ॥

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चा-
रणे जिह्वाश्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघुच्चारणः ॥

* आतो गार्ग्यस्य । ८ । ३ । २० ॥

आकारात्परस्य पदान्तस्याऽलघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
गार्ग्यशृङ्गं पूजार्थम् । भो अच्युत । लघुप्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य
किम् । तोयम् ॥

* उञि च पदे । ८ । ३ । २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोप उञि परे । स उ एकाग्निः । पदे किम् ।
तन्त्युतम् । वेजः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति
ग्रहीष्यते तर्हि उत्तरार्थे पदग्रहणम् ॥

* हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघ्वलघुच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्यादृति सर्वेषां
मतेन । भो देवाः । भो लल्लि । भो विद्वृद्वृन्द । भगो नमस्ते । अघो
याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह ॥

* रोऽसुपि । ८ । २ । ६६ ॥

अहोरेफादेशः स्यान्न तु सुपि । रोरपवादः । अहरहः । अहर्षतिः । असुपि
किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति रुत्वम् । रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वा-
च्यम् ॥ * ॥ अहोरूपम् । गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा-
दहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः ॥ * ॥ वि-
सर्गापवादः । अहर्षतिः । गीर्षतिः । भूर्षतिः । पक्षे विसर्गापध्मानीयौ ॥

* रो रि । ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ॥

* द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽणः । ६ । ३ । १११ ॥

ढरेफौ लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णेऽर्याद् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शंभू राजते । अणः किम् । वृडः । वृडः । वृहू हिंसायाम् । वृहू उद्यमने । पूर्वयहणमनुतरपदेपि पूर्वमात्रस्यैव दीर्घार्थम् । अलर्घाः । लीडः । मनस् रथ इत्यत्र स्त्रे कृते हशिचेत्युत्वे रो-रीति लोपे च प्राप्ते ॥

* विप्रतिषेधे परं कार्यम् । १ । ४ । २ ॥

तुल्यबलद्विरोधे सति परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्ध-मिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥

* गततदोः सुलोपोकारनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदार्थःसुस्तस्य लोपःस्यादृलि न तु नञ्समासे । ण्य-विष्णुः । स शंभुः । अकोः किम् । ण्यको रुद्रः । अनञ्समासे किम् । असः शिवः । हलि किम् । एषोत्र ॥

* सोचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ॥

स इत्येतस्य सोलोपः स्यादचि पादश्चेत्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविट्टि-प्रभृतिम् । इह च्छयाद् एव गृह्यत इति दामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादो-पीत्यपरे । सैष दाशरथी रामः । लोपेचेदिति किम् । स इत् तेति । स एवमुक्त्वा । सत्येवेत्यवधारणं तु स्पृशच्छन्द्रसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलपह-णानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोहमाजन्त्रशुद्धानाम् ॥

॥ इतिस्वाद्रिसंधिः ॥

* अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

* कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे-समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वा भागः पदं तस्य चेद्वति तर्हि-समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न ॥

* प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

* परश्च । ३ । १ । २ ॥

अयमपि तथा ॥

* ड्याप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

इयन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाञ्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिपदिकग्रहणो निङ्गुविशिष्टस्यापि यद्ग्रहणमित्येव सिद्धे ड्याव्यहणं ड्यावन्तात्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ड्याव्यां प्राङ् माभूदित्येवमर्थम् ॥

* स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसास्-
ड्याव्युप् । ४ । १ । २ ॥

इयन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाञ्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरु-
कारेकारौ जशटङ्पाश्चेतः ॥

* विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

सुप्रिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सु औ जस् इत्यादीनां मप्रानां त्रि-
लाया प्रथमादयः सप्रम्यन्ताः प्राचां सजास्ताभिरिहापि व्यवहारः ॥

* सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणित्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनत्रुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

* झ्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरिते स्तः ॥

* बहुपुबहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

बहुत्व्ये एतत्स्यात् । इत्यविभक्तौ । रामः ॥

* सरूपाणामेकशेष गक्रविभक्तौ । १ । २ । ६४ ॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । प्रथम-
योः पूर्वगवर्णः । नादिवि । वृद्धिरेचि । रामौ ॥

* चुटू । १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययादौ चुटू इतौ स्तः । इति जस्येत्संज्ञायाम् ॥

* न विभक्तौ तुस्माः । १ । २ । ४ ॥

विभक्तिस्यास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्सम् ॥

* अतो गुणे । ६ । १ । ६७ ॥

अपदान्तादकारानुगे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वा-
त्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीत्वाधन्ते
नोत्तरानिति न्यायेनाऋःसवर्ण इत्यस्यैवापवादो न तु प्रथमयोरित्यस्यापि ।
रामाः ॥

* एकवचनं संबुद्धिः । २ । ३ । ६ ॥

संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

* गङ्गस्वात्संबुद्धेः । ६ । १ । ६६ ॥

एङन्ताद्गुणान्ताच्चाङ्गाद्गुण्यते संबुद्धेश्चेत् । संबुद्ध्यात्प्रस्यङ्गस्यैङ्ग-
स्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत्कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः ।
गङ्गहणं ङिम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धि-
गुणे कृते ङ्गस्वात्परत्यं नास्ति ॥

* अग्नि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥

अकोम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ ॥

* लशक्वतद्धिते । १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्वर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा ॥

* तस्माच्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

* अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि । ८ । ४ । २ ॥

अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेदि
रपाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपद्रे । पद्व्यवायेपीति निषेधं दाधितु-
माङ्ग्रहणम् । नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोग-
वाहानामट्सूपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते ॥

* पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥

पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् ॥

* यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४ । १३ ॥

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं
स्यात् । भवामिभविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रह-
णम् । विधिरिति क्तिम् । स्त्री इयती । प्रत्यये क्तिम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततो-
प्यधिकरण्यं वा मा भूत् ॥

* अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* टाडसिडसामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥

अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

* सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥

यजादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ॥

* अतो भिस येस् । ७ । १ । ६ ॥

अकारान्तादङ्गाद्विस ऐस् स्यात् । अनेकालत्वात्सर्वादेशः । रामैः ॥

* डेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

अतोङ्गात्परस्य डे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्यानिवद्वाशेन यादेशस्य सुप्त्रात्सुपिचेति दीर्घः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विद्यात-
स्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कटाय क्लमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनि-
त्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ॥

* बहुवचने क्ल्येत् । ७ । ३ । १०२ ॥

क्लादौ बहुवचने सुपि परे अतोङ्गस्यैकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने
किम् । रामः । रामस्य । क्लि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पञ्चध्वन् । जश्त्वम् ॥

* वावसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

अवसाने कलां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् ।
रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सत्य द्वित्वपक्षे खरि चेति चत्वंप्यान्तरत-
व्यात्स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नधेदात् । अत एव सः सीति
तादेश आरभ्यते ॥

* ओसि च । ७ । ३ । १०४ ॥

ओसि परे अतोङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ॥

* ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ॥

ह्रस्वान्ताच्चान्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्यासौ नुडागयः स्यात् ॥

* नामि । ६ । ४ । ३ ॥

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपिचेति दीर्घो यद्विधि
परस्वयापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्सारम्भ
सामर्थ्यात्परिभाषा आधत्ते । रामे । रामयोः । सुपि णत्वे कृते ॥

* अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८ । ३ । ५५ ॥

आपादपरिसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

* इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५६ ॥

सहेः साडः स इतिसूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां धरत्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव णः । रामेषु । इण्कोः क्तिम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः क्तिम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य क्तिम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ॥

* सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वेचेतिज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति ज्ञत् परमभवकानित्यज्ञाकच्च सिध्यति ॥

* जसः शी । ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनामः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । न चार्वाणस्तु इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे ॥

* सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो डे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ॥

* डसिड्योः स्मात्स्विनौ । ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्नो डसिड्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

* आसि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्सर्वनाम्नो विहितस्यासः सुडागमः स्यात् । एत्वणत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योष्यदन्ताः । सर्वाद्यश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, डतर, डतय, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेत्र, सम, सिम, । पूर्व, परा, वर, दक्षिणो, तरा, परा, धराणि व्यवस्थायासंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं, बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, क्तिम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अत एव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभका-

वित्यक्कर्षः । न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभय-
 ज्ञेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् । उभयोन्यज्ञेति । अन्यज्ञेति । द्विवचन-
 परत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः । त-
 स्मान्तस्ययज्ञादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेतिविकल्पे
 द्राष्टे विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । उत्तर-
 डतमौ प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । मुक्ति-
 डन्तमितिज्ञापकात् तथापीह तदन्तग्रहणं केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनभा-
 यात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाट्टिवनुविषये निर्धारणे वर्तते ।
 तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावत्य-
 षर्यौ । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यदरे । नेम इत्यर्धे ।
 सप्तः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति
 ज्ञापकात् । अन्तरं बहिर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् ॥ - ॥ अन्तरायां
 पुरि ॥

* पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । १ । १ ।

३४ ॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या प्राप्ता सा
 जसि वा स्यात् । पूर्व । पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यव-
 स्थायां किम् । दक्षिणा गायकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः
 क्षुरवः ॥

* स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् ।
 स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु
 स्वाः ज्ञातयोर्या वा ॥

* अन्तरं बहिर्योगेसंख्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

षाह्ये परिधानीये चार्थन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् ।
 अन्तरे अन्तरावा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परि-
 श्चानीया इत्यर्थः ॥

* पूर्वोदिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिन्ना वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् ।
 पूर्व । एवं पक्षादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ॥

* न बहुव्रीहौ । १ । १ । २६ ॥

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य त्वत्क-
पितृकः । अहकं पिता यस्य स अत्कपितृकः । इह समासात्प्रागेव प्रक्रिया-
वाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्य-
कच् प्रवर्तते स च समासेपि श्रूयेत । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति-
वत् । भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृको मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं
प्रत्याचख्यौ । यद्योत्तरं मुनीनां प्राप्ताण्यम् । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वा-
द्वयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्य-
मन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वा नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि ।
अतिक्रान्तः सर्वमति सर्वस्तस्मा अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ॥

* तृतीयासमासे । १ । १ । ३० ॥

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येपि न ।
मासेन पूर्वाय ॥

* द्वन्द्वे च । १ । १ । ३१ ॥

द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणां । समुद्रायस्यायं निषेधो न त्वव-
यवानाम् । नचैवं तदन्तविधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्ने विहितस्यामः सुडिति
व्याख्यातत्वात् ॥

* विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

जसाधारं शीभावाख्यं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् ।
वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किं
तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ॥

* प्रथमचरस्यतयाल्यार्थकृतिप्रयत्नेसाश्च । १ । १ । ३३ ॥

एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् ।
यः प्रत्ययस्ततस्तदन्ता आह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे ।
ः । शेषं सर्ववत् । विभाषाप्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम् ॥ * ॥

। द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ब्रह्मणान्नेह । षट्जार्ती-
। निर्जरः ॥

* जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । पदाङ्गाधिकारे तस्य तद-
च । अनेकालत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एक-

देशविकृतस्थानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्
बाधित्वा परत्वाञ्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च
रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सनिपातपरिभाषाया
अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपे न तु निर्जरसा
निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् ।
तदनुसारिभिश्च, षष्ठ्येकवचने निर्जरस्येत्येव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्य-
विरुद्धम् ॥

* पट्टज्ञोमास्त्रिंशत्तन्पन्दोषन्यकञ्छक्रुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु । ६ ।
१ । ६३ ॥

पाद, दन्त, नासिका, मास, हृदय, निशा, अस्त्रज्, यूप, दोष, यक्षत्, शक्षत्,
उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य
आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तत्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः ।
पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन । इत्यादि ॥

* लुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

सुट्प्रत्याहारः । स्वादिष्वचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरह्नीबस्य ॥

* स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥

* यच्च भस् । १ । ४ । १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः
पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

* आकारादेका संज्ञा । १ । ४ । १ ॥

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा-
ऽनघकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न ।
दतः । दता । जश्त्वम् । दद्यामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि इत्ये
यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

* अलोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्य ाकारस्य लोपः
स्यात् ॥

* रषाभ्यां नो णः सञ्ज्ञानपदे । ८ । ४ । १ ॥

एकपदस्याभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः । यूष्णा ॥

पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्भाव इति पक्षे तु अडव्यवाय इत्येवात्र यात्वम् ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्या निवदिति तु इह नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
यात्वेष्वितिनिषेधात् ॥

* न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ॥

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्रपष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तद-
न्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न ।
यूपथ्याम् । यूपभिः । यूपथ्य इत्यादि ॥

* विभाषा डिश्योः । ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्यानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो
वा स्यात् डिश्योः परयोः । यूष्णि । यूष्णि । पक्षे रामवत् । पट्टनितिसूत्रे
प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङ्ःश्यामपि दोषत्रादेशो भाष्ये ककु-
द्वेषणी इत्युदाहृतः । तेन पदङ्घ्रिश्चरणोस्त्रिपां स्वान्तं हून्मानसं मन इति
संगच्छते । आसन्यं प्राणमूर्चुरिति च । आस्ये भवः आसन्यः । दोषशब्दस्य
नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । भुज-
बाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि । दोषं तस्य तथा विधस्य भजत
इति । द्वयोरङ्गोर्भवो दृष्टः ॥

* संख्याविषयपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ । ६ । ३ । ११० ॥

संख्यादिपूर्वस्याहस्याहनादेशो वा स्यात् डौ । दृष्टिः । दृष्टनिः । दृष्टे ।
विगतमहर्ष्यहः । व्यष्टिः । व्यष्टनिः । व्यष्टे । अन्ः सायः सायाहः । सायाह्निः ।
सायाहनिः । सायाह्ने ॥ ॥ इत्यदन्ताः ॥

विश्वपाः ॥

* दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इति च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् । वृद्धिः ।
विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङ्ङि नाटिचीत्येव सिद्धंजसि तु
सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घं क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहा-
पिन्यायत्वात्पुन्यस्तम् ॥

* आतो धातोः । ६ । ४ । १४७ ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलान्त्यस्य ।
विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खुभ्रादयः । धातोः किम् ।
हाहान् । टा । सवर्णदीर्घः । हाहा । डे । वृद्धिः । हाहै । ङसिङ्गोर्दीर्घः ।

हाहाः २ । ओसि वृद्धिः । हाहौः । डौ । आद्गुणः । हाहे । शेषं विश्वपावत् ।
आत इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित् । त्क्लः । श्नः ॥ ॥
इत्यादन्ताः ॥

हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी ॥

* जसि च । ७ । ३ । १०६ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ॥

* ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् ।
हरी । हरीन् ॥

* शेषोऽयसखि । १ । ४ । ७ ॥

अनरीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णावर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसं स्यात् । शेषः
किम् । मत्यै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् ।
वातप्रम्ये । यूकिम् । मात्रे ॥

* आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ । ३ । १२० ॥

घेः परस्याऽऽङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा ।
अस्त्रियां किम् । मत्या ॥

* घेर्ङिति । ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति
किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टी । घेर्ङितीतिगुणे प्राप्ते ॥

* ङमिङ्सोश्च । ६ । १ । ११० ॥

एङो ङमिङ्सोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेः । हरेः । हर्याः ।
नरीणाम् ॥

* अच् घेः । १ । ३ । ११६ ॥

इदुद्गामुत्तरस्य ङेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हर्याः । हरिषु ।
एवं श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः ॥

* अनङ् सौ । ७ । १ । ६३ ॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिञ्जेत्यन्तादेशः ॥

* अलोन्त्यात्पूर्वं उपधा । १ । १ । ६१ ॥

अन्त्यादलः पूर्वा वर्ण उपधा संज्ञः स्यात् ॥

अलन्तपुलिङ्गम् ।

* सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥

* अपृक्त एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४९ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सैपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

* हल्ड्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घो यौ ड्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लु-
प्यते । हल्ड्याब्भ्यः किम् । ग्रामणीः । “दीर्घात्किम् । निष्कौशा म्बिः । अति-
खद्गुः । सुतिसीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सि-
चो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । विभर्ति । हल् किम् । विभेद । प्रथ-
महल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्, † सखा ।
हेसखे ॥

* सख्युरसंबुद्धौ । ७ । १ । ६२ ॥

सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित्कार्यङ्गत् स्यात् ॥

* अचो ङिति । ७ । २ । ११५ ॥

अिति, णिति च परेजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः ।
सखायम् । सखायौ । घिसंज्ञाऽभावाच्च तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ॥

* ख्यत्यात्परस्य । ६ । १ । ११२ ॥

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां ह्यतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङ्सोरत्त
उत्स्यात् । सख्युः ॥

* औत् । ७ । ३ । ११८ ॥

इदुद्धां परस्य ङरौत्स्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था । सख्यौ । शेषं
हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्णित्वा-
वयोरङ्गत्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीतिनि-
षेधाप्रवृत्तेर्घिसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । ङसिङ्सोर्गुणे ह्यते ह्यतयणादेशत्वा-
भावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः । सुसखौ । इत्यादि । एवमतिशयितः
सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति त्रिसहस्रे परमसखा । परमसखाया-
द्वि-दि । गौणत्वेष्यनङ्णित्वे प्रवर्तते । सखीमतिज्ञान्तोऽसिखिः । ङिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ङच् । हरिवत् । इहानङ्णित्वे न भवतः ।

† अयं पाठो मनोरमाख्यः । अत्वत्त्वलपद्यतेऽप्रमहान्महान्भूत इति भाष्यप्रयोगेत्

गोस्त्रियोरितिह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ॥

* पतिः समास एव । १ । ४ । ८ ॥

पतिशब्दः समास एव विसंज्ञः । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शेषं
हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपत्ये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥

* बहुगणवतुडतिसंख्या । १ । १ । २३ ॥

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥

* डति च । १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

* प्रत्ययस्य लुक्श्लुल्लुपः । १ । १ । ६१ ॥

लुक्श्लुल्लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् ॥

* षड्भ्यो लुक् । १ । १ । २२ ॥

षड्भ्यः परयोर्जशशसोर्लुक् स्यात् ॥

* प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

* न लुमताङ्गस्य । १ । १ । ६३ ॥

लुक् श्लुः लुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न
स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कर्त नाम् । कतिषु । अस्पद्यु-
ष्षट्पट्संज्ञास्त्रिषु स्रुपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
त्रिभिः । त्रिभ्यः ॥

* त्रैस्त्रयः । १ । १ । ५३ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे
तु नेति के चित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो
नित्यं द्विवचनान्तः † ॥

* त्यदादीनामः । १ । ३ । १०२ ॥

एषामकारोन्तादेशः स्याद्विभक्तौ ॥ द्विपर्यन्तानामिवेष्टिः ॥ * ॥ द्वौ २ ।
द्वौ २ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः ।
संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् ।

† सर्वाद्यन्तर्गणस्यदादिः ।

द्विः । द्वी । द्वावतिक्लान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परद्वौ । इत्या-
दि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडुलोमाः । लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्त-
व्यः ॥ * ॥ बाह्यादीजोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ।
इति इदन्ताः ॥

वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः क्तित । वातं प्रमिमीते वात-
प्रमीः । दीर्घाज्जसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः । अमि पूर्वः ।
वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वात-
प्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वाच्च नुट् । डौ तु सर्व-
दीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एव ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति ययी-
र्मार्गः । पाति लोक्मिति प्रमीः सूर्यः । यापोः क्तिट् चेति ईप्रत्ययः । क्लिञ्जन्त-
वातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः । वात्प्रम्यम् । वातप्रम्यः ।
वातप्रम्यि । एरनेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् । प्रधीवत् । बहुः श्रेयस्यो यस्य
स बहुश्रेयसी । दीर्घद्व्यन्तत्वाद्बहुलड्याबिति सुलोपः ॥

* यूस्त्याख्या नदी । १ । ४ । ३ ॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रहणं च ॥ * ॥
पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेपि नदीत्व वक्तव्यमित्यर्थः ॥

* अम्बार्थनदोर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ॥

अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रेयसि । शसि
बहुश्रेयसीन् ॥

* ञाण् नद्याः । ७ । १ । ११२ ॥

नद्यन्तात्परिपां ङितामाडागमः स्यात् ॥

* आटश्च । ६ । १ । ६० ॥

आटोऽचि प् वृद्धिरेकादेशः व्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्य-
न्तात्परत्वाच्चुट् । बहुश्रेयसीनाम् ॥

* डेरान्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ॥

नद्यन्तादावन्ताचीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । न्ह परत्वादाटा नुट् बाध्य-
ते । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अद्व्यन्तत्वाच्च सुलोपः ।
अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः
कुमारी । अजन्तादाचारक्लिबन्ताद्वा कर्तरि क्लिप् । हलड्याबिति सुलोपः ॥

* अचि श्नुधातुभ्रवां खोरियडुवडौ । ६ । ४ । ७७ ॥

शुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्धु इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तो-
जादौ प्रत्यये परे । डिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् औस्वङ् । इती-
यङि प्राप्ते ॥

* एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वा न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याने-
काचोङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे
कुमारि । अमि शसि च कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमा-
रीणाम् । कुमार्याम् । प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतीत्यु-
च्चैः । धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण् । उच्च्यौ । उच्च्यः । हे
उच्च्यीः । उच्च्यम् । उच्च्यः । एवं ग्रामणीः । अनेकाचः क्विप् । नीः ।
नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वाटियङ् । नियम् । नियः । उच्च्यम् ।
नियाम् । असंयोगपूर्वस्य क्विप् । सुश्रियौ । यवक्त्रियौ । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य
यण् लेष्यते ॥ * ॥ शुद्धियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियो वृश्चिकभि-
येत्यादि । उच्यते । दुस्स्यता धीर्येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति
गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त्वं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चि-
कशब्दस्य बुद्धिगतमपादानत्व नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसत्त्वन्धिनी धीरि-
त्युत्तरपदलोपो वा ॥

* न भ्रूसुधियोः । ६ । ४ । ८५ ॥

एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधिय इत्यादि । सखायमि-
च्छति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोपयलोपो । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्ग्रणि
प्राप्ते । क्लौलुप् न स्थानिवत् ॥ ॥ एकदेशविह्वलस्थानन्यतयानङ्गित्वे । सखा ।
सखायौ । सखायः । हे सखीः । अमिपूर्वरूपात्परत्वाद्ग्रणि प्राप्ते ततोपि
परत्वात्सख्यारसंबुद्धाविति प्रवर्तते । सखायम् । सखायौ । शसि यण् । सख्यः ।
सह खेन वर्तते इति सखः । तमिच्छतीति सखीः । सुखमिच्छतीति सुखीः ।
सुतमिच्छतीति सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । खत्यादिति दीर्घस्यापि
यहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममि-
च्छतीति क्षामीः । प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्शोर्यण् । नत्व-
मत्वयोरसिद्धत्वात् खत्यादित्युत्वम् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीभ्युः । शुष्की-
यतेः शुष्कीः । इयङ् । शुष्कियौ । शुष्कियः । ङसिङ्शोः शुष्कियइत्यादि ॥
इति ईदन्ताः ॥

शंभुर्हरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ॥

* तृज्वत्क्रोष्टुः । ७ । १ । ६५ ॥

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥

* ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ॥

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्तास्य गुणः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

* ऋदुशनस्यरुदंसेनेहसां च । ७ । १ । ६४ ॥

ऋदन्तानामुशनसादीनां चाऽनङ् स्यादसंबुद्धौ षौ परे ॥

* अप्रन्तृचस्वस्तृनप्रनेष्टृत्वष्टृत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् । ६ । ४ । ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नष्टादियहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव समर्थसूत्रे उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टून् ॥

* विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

* ऋत उत् । ६ । १ । १११ ॥

ऋदन्तान् ङसिङ्सेरति परे उकार गकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ॥

* रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नात्यत्य । रेफस्य विसर्गः । क्रोष्टुः । आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते । लुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्रोः । पक्षे हतादौ च शंभुवत् । इत्युदन्ताः ॥

हूहूः । हूहूँ । हूहूः । हूहूम् । हूहूँ । हूहूनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्व्वाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्व्वाम् । खलपूः ॥

* औः सुपि । ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वा न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्थाने-
काचोङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते ।
खलष्वौ । खलष्वइत्यादि । एवं सुत्वादयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवौ ।
लुवः । धात्ववयवेति किम् । उल्लूः । उल्लूँ । उल्लूवः । असंयोगपूर्वस्य कि-

म् । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतीत्यादि क्तिम् । परमलुवौ । लुपि क्तिम् । लु-
लुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः । स्वभ्रुवौ । स्वभ्रुवः ॥

* वर्षाभ्वश्च । ६ । ४ । ८४ ॥

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दृम्भतीति दृम्भूः ।
अन्दूदृम्भूजम्भूकफेत्तूककन्धूदिधिपूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दृम्भ्वौ । दृ-
म्भ्वः । दृम्भूम् । दृम्भवौ । दृम्भून् । शेषं ह्रूवत् । दृञ्चिन्ति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये
भ्रुवः क्तिप् । दृन्भूः । दृन्करपुनःपूर्वस्य भ्रुवो यण् वक्तव्यः ॥ * ॥ दृन्भ्वम् ।
दृन्भ्व इत्यादि । खलपूवत् । करभ्वौ । करभ्वः । दीर्घपाठे तु कर एव
कारः । स्वार्थिकः प्रजाद्वयः । कारभ्वौ । कारभ्वः । पुनर्भू-र्यागिकः पुंसि ।
पुनर्भ्वावित्यादि । दृग्भूकाराभूशब्दौ स्वयम्भवत । इत्यूदन्ताः ॥

धाता । हेधातः । धातारौ । धातारः । ऋवर्णानस्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥
धातृणामित्यादि । एवं नप्तादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्ता-
दियहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ ।
शेषं धातृवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हेनः ॥

* नृ च । ६ । ४ । ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् । इति ऋदन्ताः ॥
कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणामिति वैकल्पिकातिदेशादित्वे -प-
रत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् ।
इत्वाभावपक्षे तु ऋ-शन इति ऋतो ङीति च तपरकरण-दनङ्गणौ न । कृः ।
क्रौ । क्रः । कृस् । क्रौ । कृन् । क्रौ । क्रै इत्यादि । इति ऋदन्ताः ॥

गन्तृ शक्त् अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शक्ता । गुणविषये तु लपर-
त्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गम्लन् । गम्ला । गम्ले । ङसि-
ङसोस्तु ऋतउदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति ऋदन्ताः ॥

सेः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ॥

* गोतो णित् । ७ । १ । २० ॥

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिट्वत् स्यात् । गौः । गावौ । गावः ॥

* औतोऽम्शसोः । ६ । १ । ६३ ॥

आ औत इति छेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्या-
त् । शसा साहचर्यात्सुबेव आम् एह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् ।

गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः इत्यादि । औतोणित्वादि वाच्यम् ॥ * ॥
विहितविशेषणं च ॥ * ॥ तेन । सुद्वौः । सुद्वौ । सुद्वौः । औकारान्ता-
द्विहितं सर्वनामस्यानमिति व्याख्यानाच्चेह । हेभानो । भानवः । उः शंभुः
स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृतौ । स्मृतावौ । स्मृताः
इत्यादि । इत्यादन्ताः ॥

* रायो हलि । ७ । २ । ८५ ॥

रैशब्दस्याऽऽकारान्तादेशः स्यादृलि विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥ राः ।
रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राध्यामित्यादि । इत्येदन्ताः ॥

ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औ-
तोऽम्शसोरितीह न प्रवर्तते । ऐञ्जितिसूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञा-
पनात् ॥ ॥

इत्यजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

रमा ॥

* ॥ औड आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

आवन्तादङ्गात्परस्यौडः शी स्यात् । औडित्यौकारविभक्तेः संज्ञा ॥ १८ ॥
रमाः ॥

* संबुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । ण्ड् ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे रमे २ ॥
हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ॥

* आडि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥

आडि औसि च परे आवन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमा-
थ्याम् । रमाभिः ॥

* याडापः । ७ । ३ । ११३ ॥

आपः परस्य डिट्ठवनस्य याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सवर्णदीर्घः ।
रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ॥

* सर्वनाम्नः स्याड्ढस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ॥

आवन्तात्सर्वनाम्नः परस्य डितः स्यात् स्यादापश्च ह्रस्वः । याटोऽपवादः ।
सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादापि सर्वनाम्न इति सुट् ।
सर्वाणाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादय आवन्ताः ॥

* विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै । दिङ्गामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहिश्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेर्नेह । अन्तरायै नगर्यै ॥

* विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७ । ३ । ११५ ॥

आभ्यां ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम् । ती-
यस्यङित्सूपसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः २ । द्वितीया-
याः २ । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अ-
स्वार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता ये डलकास्त-
द्वतां ह्रस्वो न । हे अम्बाडे । हे अम्बाले हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शी-
भावात्परत्वाज्जरस् । आमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे
हलादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषधेन शीभावं कृत्वा संनिपातपरिभा-
षाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसौ इति के चिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जर-
सादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य औडः आपः । आङि चापः । या-
डापः । ह्रस्वनद्यापः । डेराप् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नसन्नि-
शृप्तसु तथाप्यनल्लिधावित्युक्तेर्न भवन्ति । आत्राबिति प्रश्लिष्य आकाररूप-
स्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङ्यादिसूत्रेपि आत्राप डीर् इति प्रश्ले-
षादतिखट्टः निष्कौशाम्बिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवम-
प्यतिखट्टायेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापत्वं चाश्रित्य याट् स्या-
दिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याड्विधानात् । उपसर्जनस्त्री-
प्रत्यये तदादिनियमात् । पद्वच्च इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नो-
भ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निश् । निशः । निशा ॥

* ब्रश्चभ्रसृजसृजमृजयजराजभाजकृशां षः । ८ । २ । ३६ ॥

ब्रश्चादीनां सप्तानां कृशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्भक्ति पदान्ते
च । प्रस्य जप्तत्वेन डकारः । निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि डः सीति पक्षे धुट्
चत्वम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति ढतयोष्ठथौ न । न पदान्ता-
द्वारिति षुत्वं न । निट्सु । निट्सु ॥

* षटोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥

प्रस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जप्तत्वं प्रत्य-

सिद्धत्वात् । के चित्तु व्रश्वादिभूत्रे दाद्रेधातोःरितिसूत्राद्दातोःरित्यनुवर्तयन्ति । तत्प्रते जश्त्वेन जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्व श्चुत्वं चत्वंम् । नि-
च्शु । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ मांसपृतनासा-
नूना मासपृत्त्रत्रो वाच्याः शमादौवा ॥ * ॥ पृतः । पृता । पृद्द्याम् । पत्ते
सुटि च रमावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वाच-
त्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्या ॥

* डिति ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥

इयदु-वङ्स्यानौ स्त्रीशब्दभिन्ना नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ ह्रस्वौ च इव-
र्णावर्णा स्त्रियां वा नदीसंज्ञा-स्तो डिति परे । आण नद्याः । मत्यै । मतये ।
मत्याः । मतेः । नदीत्वपत्ते औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ॥

* इदुद्द्याम् । ७ । ३ । ११७ ॥

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुद्द्यां परस्य डेराम् स्यात् । पत्ते अज्ज घेः । मत्याम् ।
मतौ । एवं श्रुतिस्फृत्यादयः ॥

* त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ६६ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः ॥

* आचि र चतः । ७ । २ । १०० ॥

तिसृ चतसृ गतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घात्वानामपवा-
दः । तिस्रः २ । आमि नुमचिरेति नुट् ॥

* न तिसृचतसृ । ६ । ४ । ४ ॥

एतयोर्नामि दीर्घा न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृषु । स्त्रियामिति त्रिच-
तुरोर्विशेषणान्नेह । प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । मतिवत् ।
आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्त्रिस्रो यस्य स इति विश्वे तु प्रियति-
सा । प्रियतिस्रैः । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्रो यस्य तत्कुल प्रिय-
त्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । न लुप्ततेति निषेध-
स्यानित्यत्वात्पत्ते प्रियतिसृ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी ।
प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंस्त्रुवाविकृत्यात्पर्यायेण नुम्रभावौ ।
प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा इत्यादि । द्वेरत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ ।
द्वयोः २ । गौरी । गौर्या । गौर्यः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्ये इत्यादि ।
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनडि
णिद्वद्भावे च प्राप्ते ॥ विभक्ता लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ॥ सखी । मय्या ।

सख्य इत्यादि गौरीवत् । अद्यन्तत्वान्न सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् ।
एषं तरोतन्त्यादयः ॥ स्त्री । हे स्त्रि ॥

* स्त्रियाः । ६ । ४ । ७६ ॥

स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

* बाल्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

अस्मि शस्मि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ ।
स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रि-
याम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ ।

गुणनाभावौत्वनुद्धिः परत्वात्पुंसि बाध्यते ।

स्त्रीषु नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥

जस्मि च । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रि । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः ।
वाम्शसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अति-
स्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेर्ङिति । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रियोः २ ।
अतिस्त्रीणाम् । अच्च घेः । अतिस्त्रौ ।

आस्यौकारे च नित्य स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्यपसर्जने ॥

स्त्रीषु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा ।
अतिस्त्रिणे । उपभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्वावात्पते प्राग्वदूपम् । अतिस्त्रिये ।
अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रिणाः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियांतु
प्रायेण पुंवत् । शस्मि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्व-
प्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रीति तु इयङ्नुवङ्स्यानावित्यस्यैव पर्युदासस्तत्सवदुस्यै-
वानुवृत्तेर्दीर्घस्यायं निषेधो न तु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियः ।
अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्रौ । श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥

* नेयङ्नुवङ्स्यानावस्त्री । १ । ४ । ४ ॥

इयङ्नुवङ्ङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः ।
श्रियै । श्रिये । श्रियाः । श्रियः ॥

* वामि । १ । ४ । ५ ॥

इयङ्नुवङ्स्यानौ स्त्र्यात्स्यौ-यू वामि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । श्री-
णाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रथीशब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते
लक्ष्मीवद्गुणम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्व नित्यस्त्रीत्वमिति रथी

कारात् । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा
धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति विशेषः ।
सुष्टु धीर्यस्याः सुष्टु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् ।
मतान्तरे पुंवत् । सुष्टुधीरिति विग्रहे तु श्रीवदेव । यामणीः पुंवत् । याम-
नयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपव-
नादेरपि पुंधर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् ॥ धेनुर्मतिवत् ॥

* स्त्रियां च । ७ । १ । ६६ ॥

स्त्रीवाची क्लोष्टुशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥

* ऋन्तेभ्यो डीप् । ४ । १ । ५ ॥

ऋन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां डीप् स्यात् । क्लोष्टी । क्लोष्ट्यौ । क्लोष्ट्यः ।
वधूर्गारीवत् । भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हापितः क्वासि हे सुभु इति
भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दृन्करेति
यणा उवडो बाधनाच्चेयडुवडिति निषेधो न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वौ ।
पुनर्भ्वः ॥

* गक्काजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ॥

गक्काजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्याचिमित्तात्परस्य प्राति-
पदिकान्तनुम्बिभक्तिस्यस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्याचित्यत्वे
सिद्धे पुनर्णयहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षा-
भूः । भेरुजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे
तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । भेरुयां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुर्
पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयंभूः पुंवत् ॥

* न षट्स्वसादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

षट्संज्ञकेभ्यः स्वसादिभ्यश्च ङोष्ठापौ न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च नानान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वसादय उदाहृताः ॥

अपृत्तिति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । शसि
मातृः । द्यौर्गावत् । राः पुंवत् । नौर्गौवत् ॥

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

* अतोऽम् । ७ । १ । २४ ॥

अतोङ्गात् ह्रीवात्स्वमोरत् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वा-
दिति ह्रस्वमात्रलोपः । हे ज्ञान ॥

* नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ॥

ह्रीवात्परस्योङ्ः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

* यस्येति च । ६ । ४ । १४८ ॥

भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिने च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते ॥
श्रीङ्ः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ ज्ञाने ॥

* जशशाः शिः । ७ । १ । २० ॥

ह्रीवादनयोः शिः स्यात् ॥

* शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

शि इत्येतदुक्तसञ्ज्ञं स्यात् ॥

* नपुंसकस्य ऋलचः । ७ । १ । ७२ ॥

ऋलन्तस्याऽजन्तस्य च ह्रीवस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उप-
धादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वृत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

* अद्दुतरादिभ्यः † षञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

भ्यः ह्रीवेभ्यः स्वमोरद्डादेशः स्यात् ॥

* टेः । ६ । ४ । १४३ ॥

डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वाचयाने । कतरत् । कतरद् । कतरे ।
कतराणि । भस्येति किय् । षञ्चमः । टेलुप्तत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्ण-
दीर्घः एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वृत् ।
शेषं पुंवत् । कनमत् । अन्यत् । अन्यनरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु
अन्यतममित्येव ॥ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ एकतरम् । सोरमादेशे
हृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अनरस् । अजरसी । अजरे । परत्वा-
न्जरसि हृते ऋलन्तत्वान्नुम् ॥

* सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ
सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुक्लोपवादमम्भालं वा-

† क्षारादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ।

धित्वा परत्वाञ्जरत् । ततः संनिपातपरिभाषया न लुक् । अजरसम् । अज-
रम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पट्टन् इति
हृदयोदकास्यानां हृद् उदन् आमन् । हृन्दि । हृदा । हृद्गामित्यादि ।
उदानि । उद्गा । उदभ्यामित्यादि । आसानि । आसा । आसभ्यामित्यादि ।
यांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्यु-
क्तम् । अत एव भाष्ये मांस्यचन्या उखाया इत्युदाहृतम् । अयस्मयादित्वेन
धत्वात्संयोगान्तलोपो न । पट्टन् इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्य-
पोभीत्यत्र मांसश्छन्दसीतिवार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेपि क्वचिदिति
कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुवृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

* ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥

ह्रीन्ने प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपं ज्ञानवत् । श्रीपाय ।
अत्र संनिपातपरिभाषया आतो धातेरित्याकारलोपो न ॥

* स्वमेर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥

ह्रींवाद्ङ्गास्वमेर्लुक् स्यात् । वारि ॥

* इकोचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥

इगन्तस्य ह्रींवस्य नुमागमः स्यादत्रि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि ।
नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संवृष्टिनिमित्ते गुणः । हे वारे । हे वारि ।
आडो ना । वारिणा । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते ॥ वृद्ध्यात्त्रवृज्वद्वावगुणेभ्यो नुम्
पूर्वधिप्रतिषेधेन ॥ १ ॥ वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् ।
नामीति ङीष्णः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् ॥

* तृतीयादिषु धाणितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य । ७ । १ । ७४ ॥

प्रवृत्तिनिमित्तक्ये धाणितपुंस्कमिगन्तं ह्रीवं पुंवद्वा स्यादादावचि । अना-
दये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुर्वृत्तस्तत्फलं पीलु तस्मै
पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ॥

* अस्थिर्धासक्यच्छामनडुदातः । ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्यादादावचि स चोदात्तः । अज्ञेपोनः । दधा । दधे ।
दधः । दधोः २ । दधि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसक्यति ।
तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदधा । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे
सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रधा । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे
मधो । हे मधु । एषमम्बादयः । सानुशब्दस्य सुर्वा । सूनि सानूनि ।

प्रियक्लोष्टु । प्रियक्लोष्टुनी । वृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुस् । प्रियक्लोष्टूनि ।
टादौपुंवत्यत्ते प्रियक्लोष्ट्रा । प्रियक्लोष्टुना । प्रियक्लोष्ट्रे । प्रियक्लोष्टवे । अन्यत्र
वृज्वद्वावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्लोष्टुना । प्रियक्लोष्टुने । नुमचिरोति
नुट् । प्रियक्लोष्टूनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलु-
ना । धातृ । धातृणी । धातृणि । हे धातः । हे धातृ । धात्रा । धातृणा ।
एवं ज्ञातृकर्त्रादयः ॥

* गच इग्घ्रस्वादेशे । १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रच्यु । प्रच्युनी । प्रच्युनि ।
प्रच्युनेत्यादि । इह न पुवत् । यदिगन्त प्रच्यु इति तस्य भाषितपुंस्वात्वा-
भावात् । एवमप्येपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एरुदेशविहृतस्यानन्य-
त्वाद्वायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्याम् । प्रराभिः । नमुचिरोतिनुट्यात्वे प्ररा-
णामिति माधवः । वस्तुनस्तु सनिपातपरिभाषया नुट्यात्स्य न । नामीति
दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधतइत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी ।
सुनूनि । सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

* होटः । ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ठः स्याञ्छलि पदान्ते च । हलञ्झाविति सुलोपः । पदान्तत्वा-
दृस्य ठः । जगत्वचत्व । लिट् । लिङ् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ ।
लिहः । लिहा । लिङ्भ्याम् । लिट्सु । लिट्सु ॥

* दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याञ्छलि पदान्ते च । उपदेशे क्तिम् ।
अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मानमिच्छति दामलिहति । ततः
क्लिपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ॥

* एकाचो वशो भष् भपन्तस्य सध्वोः । ८ । २ । ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकाच् भपन्तस्तदवयवस्य वशः स्याने भष् स्यात्सकारे
ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह
न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् शिलोपो गर्दुष् । क्लीति-
निवृत्तम् । सध्वोर्यत्तसामर्थ्यात्तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्वा-
वेन धात्ववयवत्वाद्भूषभावः । जगत्वचत्वं । धुक् । धुग् । दुटौ । दुहः ।
एत्वचत्वं । ध्रुत् ॥

* वा दुहमुहणुहण्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥
 षपां हस्य वा घः स्यात्कलि पदान्ते च । पत्ते ठः । धुक् । धुग् । धुट् ।
 धुङ् । धुहौ । धुहः । धुभ्याम् । धुङ्भ्याम् । धुतु । धुङ्सु । धुट्सु । एवं
 मुहणुहण्णिहाम् ॥

* इयणः संप्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

यणः स्याने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

* वाह ऊट् । ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य वाहः संप्रसारणमूट् स्यात् ॥

* संप्रसारणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । गत्येधत्पूठ्सु । विश्वौहः ।
 विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव एविरितिपत्ते णिजन्ताद्विच् ॥

* चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ६८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्याने स चोदात्तः ॥

* सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोय नुम् । अतो
 विशेषविहितेनापि नुमाऽऽम् बाध्यते । अमा च नुम् बाध्यते । सोर्लोपः ।
 नुम्विधिसामर्थ्याद्वसुसंस्वितिदत्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न ।
 अनड्वान् ॥

* अम् संबुद्धौ । ७ । १ । ६६ ॥

चतुरनडुहोरम् स्यात्संबुद्धौ । आमोपवादः । हे अनड्वन् । अनड्वहौ ।
 अनड्वहः । अनडुहा ॥

* वसुसंस्वध्वंस्वडुनहां दः । ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य संसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्गामित्यादि । सा-
 न्तेति किम् । विट्वान् । पदान्तेति किम् । खस्तम् । ध्वस्तम् ॥

* सहेः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

साडरूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाट् । तुरापाड् ।
 तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाड्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थं छन्दसि सह
 इतिणिलः । लोके तु साहयतेः क्विप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

* दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

दिवितिप्रातिपदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अत्विधित्वेन स्यानिवत्वाभावा-
दुलङ्याबिति सुलोपो न । सुद्वौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ॥

* दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

दिवोन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः ।
चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ॥

* षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

षट्सत्रकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वं द्वित्वं चतु-
र्णाम् ॥

* रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥

सप्तमीबहुवचने रोरेव विशर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वम् । षस्य द्वित्वेप्राप्ते ॥

* शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः हे प्रियचत्वः । प्रिय-
चत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट्नेष्यते । प्रियचतुराम् । प्राधान्ये तु
स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमल कमला वा आचक्षाणः कमल् । कमलौ ।
कमलः । षत्वम् । कमलषु ॥

* मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । प्रशाष्यतीति
प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि ॥

* क्रिमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

क्रिमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के ।
कम् । कौ । कान् । इत्यादिसर्ववत् ॥

* इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदादात्वापवादः ॥

* इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोर्लोपः । अयम् । त्यदादात्वं पररूपत्वं च ॥

* दश्च । ७ । २ । १०६ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्ती-
त्युत्सर्गः ॥

* अनाङ्गः । ७ । २ । ११२ ॥
अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आलिति टा इत्यारभ्य सुपः
पकारेण प्रत्याहारः । अनेन ॥

* ललि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥
अककारस्येदम इदो लोपः स्यादापि हलादौ ॥ नानर्यकेलान्त्यविधि-
हनभ्यासविकारे ॥ ॥

* आद्यन्तावदेकस्मिन् । ९ । १ । २१ ॥
एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । आभ्याम् ॥

* नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ॥
अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् ।
नित्यत्वात् हेः स्त्रै पश्चाद्बुलि लोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्नात् ।
आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।
ककारयोगे तु अयत्नम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् ।
इमकेन । इनकाभ्याम् । इमकैः ॥

* इदमेन्वादेशेऽशनुदानस्तृतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥
अन्वादेशविषयस्येदमेनुदानोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्वचनं सा-
कचकार्थम् ॥

* द्वितीयाटौस्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥
द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किं
चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथा-
नेन व्याकरणमभिनम् एनं हन्तेऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम्
एनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयते-
र्विच । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगण्टसु । सुगण्ट्सु । सुगणसु । क्षिप् ।
अनुनासिकस्य क्रिकलोरिति दीर्घः । सुगाण् । सुगाणौ । सुगाणः । सुगाण्टु ।
सुगाण्टसु । परत्वाद्गुपधादीर्घः । हलङ्गादिलोपः । ततो नलोपः । राजा ॥

* न डिसंबुद्धयोः । ८ । २ । ८ ॥
नस्य लोपो न स्यात् डै संबुद्धौ च । हे राजन् । डौ तु हन्तस्युदा-
हरणम् । सुपां सुलुगिति डेलुक् । निषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् । परमे ध्यो-
मन् ॥ डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः ।
अलनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अहोपोतः । श्यु

त्वस् । न चाल्लोपः स्यान्निवत् । पूर्वज्ञासिद्धे तन्निषेधात् । नापि बहिरङ्ग-
तयाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे षाष्टौ परिभाषां प्रति श्वुत्वस्यासिद्धतयाऽन्त-
रङ्गाभावे परिभाषाया अपवृत्तेः । राज्ञेर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा ॥

* नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिषु कृति । ८ । २ । २ ॥

सुञ्चिधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुविधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र
राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वाद्वात्वमेत्वयैस्त्वं च न । राज्ञिभिः । राज्ञे ।
राजभ्याम् । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञात् । राज्ञि । राज्ञानि । प्रतिदीञ्च-
तीति प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । कस्य भदिपयेऽहोपे हति ॥

* हलि घ । ८ । २ । ९० ॥

रेफवान्तस्य धातेःरूपधाया इको दीर्घः स्यादुलि । न चाऽहोपस्य स्या-
निवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन न प्रवर्तते ।
प्रतिदीत्रः । प्रतिदीत्रेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ॥

* न संयोगान्तरान्तात् । ६ । ४ । १३० ॥

वकारप्रकारान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः ।
यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ॥

* इन्हन्पूर्णार्थम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ॥

एतां शबेधोपधाया दीर्घा नान्यत्र इति निषेधे प्राप्ते ॥

* सौ च । ६ । ४ । १३ ॥

इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हेवृत्रहत् ।
एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहणौ ॥

* हो हन्तोर्ज्ञानेषु । ७ । ३ । ५४ ॥

त्रिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तोर्ज्ञकारस्य कुत्वं स्यात् ॥

* हन्तोः । ८ । ४ । २२ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तोर्नस्य णत्व स्यात् । ग्रहणवात् ॥

नान्यर्वन्य । ८ । ४ । २२ ॥

हन्तोर्त्वंस्यैव नस्य णत्व नान्यस्य । प्रघ्नन्ति । योगक्षिभागसामर्थ्यादन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति न्याय बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति
णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादहोपो न स्यान्निवत् ।

यद्यपि हन्तोर्त्वंस्येति सूत्रं सूत्रपाठे एकमेव गठितं तथापि भाष्येना योगक्षिभागेन
व्याख्यानम् अतोत्र तयोः सूत्राङ्ग एक एव

एतद्ग्नः । वृद्ध्या । इत्यादि । यत्तु वृद्धय इत्यादौ वैकल्पिकं यात्व माधवे-
नोक्तं तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यशस्विन्नर्षमनूपन् । यशस्विन्निति
चिन्तित्यये इनोऽनर्थक्येपि इन्हन्वित्यत्र नहणं भवत्येव । अनिनस्त्वन्ग्रह-
गान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीतिवचनात् । अर्थमिण ।
नार्थमणि । पूष्णि । पूष्णि ॥

* मघधा बहुलम् । ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन् शब्दस्य वा वृ इत्यन्तादेशः स्यात् । अ इत् ॥

* उगित्वां अर्जनामस्यानेऽदातोः । ७ । १ । ७० ॥

अधातोऽगितो नलोपिनोऽञ्चलेश्च नुमागमः स्यात्सर्वनामस्याने परे ।
उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घं कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वं न
भवति बहुल्यवहणात् । तथाच श्वदुत्तचिति निपातनात्सघशब्दान्तुपा च
धापायामपि शब्दद्वयसिद्धिर्माश्रित्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जचिति
निशङ्को मखेषु मघवानसाविति धट्टिः । मघवन्तो । मघवन्तः । हेमवदन् ।
मघवन्तः । मघवन्तो । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्यामित्यादि । वृत्वा-
भावे मघवा । छन्दसीवनिषौ चेति वनिवन्तं मघोदान्तं छन्दस्येव । अन्तो-
दात्तं तु लोक्त्रेपीति विशेषः । मघवानौ । मघवानः । सुटि राजवत् ॥

* श्वयुदलघोनायतद्धिते । ६ । ४ । ११३ ॥

अन्तानां भसंज्ञकानामेषावतद्धिते परे संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणा-
च्च । आद्गुणः । मघोनः । अन्तानां क्तिम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां
मघवती । अतद्धिते क्तिम् । माघवनस् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ।
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे ह्यते ॥

* न संप्रसारणे संप्रसारणम् । ६ । १ । ३० ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य ने-
त्वम् । अत एव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युव-
भ्यामित्यादि । अर्वा । हे अर्वन् ॥

* अर्वाणस्त्वखानजः । ६ । ४ । १२७ ॥

नञा रहितस्यार्वन्तस्याङ्गस्य वृइत्यन्तादेशः स्याच्च तु सौ । उगित्वा-
जुम् । अर्वन्तो । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वन्तो । अर्वतः । अर्वता । अर्वद्भ्या-
मित्यादि । अनजः क्तिम् । अनर्वा यच्चवत् ॥

* रक्षितव्युत्सुखात्मात् । ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोन्सादेशः स्यात्सौ परे । आआदिति प्रश्लेषेण शुद्धाया एव व्यक्तेर्निधानाच्चानुनासिकः ॥

* इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ॥

पद्यादेरिकारस्याऽकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

* थो न्यः । ७ । १ । ८७ ॥

पथिमयोस्यस्य त्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्याः । पन्यानौ । पन्थानः । पन्यानम् । पन्यानौ ॥

* भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ॥

थसंज्ञकस्य पद्यादेरेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिथ्याधित्यादि । एवं धन्याः । स्रभुताः । स्त्रियां नान्तलक्षणे ङीपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी लुमथी नगरी । अनृभुती सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुमतेति प्रत्ययलक्षण-निषेधात् । लुपथि वनम् ॥ संबुद्धो नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः ॥ ॥ हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः लुप्स्वरोति नलोपस्यासिद्धत्वः दुस्वस्य गुणो न । द्विसचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्यानि । पुन-रपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्यानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ॥

* प्यान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड् लुक् । पञ्च २ । संख्या क्रिष् । त्रिप्रुपः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्सद्विधातकत्वात् । पञ्चभिः । यञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्थ्यश्चेति नुट् ॥

* नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परक्षपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुगनुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियप-ञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ॥

* अष्टन ज्ञा विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

अष्टन आत्स स्यादुलादौ विभक्तौ ॥

* ऋगृथ्य औष् । ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनः पर्योर्जसृशसौरौश् स्यात् । ऋगृथ्य इति वक्तव्ये कृता-श्वनिर्देशो जसृशसौरिपये आत्वं ज्ञापयति । वैकालिकं चेट्रमष्टन आत्वमष्ट-दीर्घादिति सूत्रे दीर्घयहणान्नापकात् । अष्टौ २ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।

अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । ऋष्ट २ । इत्यादि पञ्च-
वत् । गौणत्वेत्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्टः । इह पूर्वस्मादपित्रिधा-
वह्लोपस्य स्यानिवद्धावाञ्च ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽह्लोपस्यासि-
दृत्वात्वा । प्रियाष्टा । इत्यादि । जशशसेरनुमीयमानमात्व प्राधान्य एव न
तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् ।
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रियाष्टासु । प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहाव-
च्चापरं हलि । भप्भावः । जश्त्वचत्वं । भुन् । भुद् । बुधौ । बुधः । बुधा ।
भुङ्गाम् । भुङ्त्सु ॥

* ऋत्विग्दधृक्स्रिदिगुण्णिगञ्जुयुजित्तुञ्चां च । ३ । २ । ५६ ॥

एभ्यः क्तिन् स्यात् । अलात्तणिक्रमपि किं चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते ।
निष्पपदाद्युजेः क्तिन् । क्नावितौ ॥

* कृदितिङ् । ३ । १ । ६३ ॥

लंनिहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

* वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्वितेति प्रातिपदिकत्वात्खादयः ॥

* युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्याने नुम् स्यादसमासे । लुजोपः । संयोगान्तस्य लोपः ॥

* क्तिन्प्रत्ययस्य क्तुः । ८ । २ । ६२ ॥

क्तिन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य क्वर्गान्तादेशः स्यात्प्रदान्ते । तस्य कुत्वेनानुना-
मिको डकारः । युङ् । नञ्चःपदान्तस्थेति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽ-
सिदृत्वञ्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जो । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जो । युजः ।
युजा । युभ्यामित्यादि । असमासे क्तिन् ॥

* लोः क्तुः । ८ । २ । ३० ॥

क्वर्गस्य क्वर्गः स्यात्कलि पदान्ते च । इति कृत्वम् । क्तिन्प्रत्ययस्येति
कृत्वस्यासिदृत्वात् । सुयुक्तु । सुयुग् । सुयुक्तौ । लुयुजः । युजेरिति धातुपाठ-
पठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते
इति युक्तु । युज समाधौ देशद्विक्र आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् ।
खञ्जो । खञ्जः । इत्यादि । वश्चेति पत्वम् । जश्त्वचत्वं । राट् । राड् ।
राजौ । राजः । राट्सु । राट्सु । एवं विष्ठाट् । देवेट् । देवेजौ । देवेजः ।

विश्वसृष्ट । विश्वसृष्टु । विश्वसृष्टौ । विश्वसृजः । इह सृजियञोः कृष्यं
नेति ह्रीवे वक्ष्यते । परिभृष्ट । पत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राज् दीप्ता-
विति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु गज् भ्राज् दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । वि-
भ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्यामित्यादि ॥

परौ व्रजेः यः पदान्ते ॥ ॥ परालुपपदे व्रजेः क्लिप् स्याद्दीर्घश्च पदान्त-
विषये पत्वं च । परित्यज्य सव घञतीति परित्राट् । परित्राजौ । परित्राजः ॥

* विश्वस्य वसुवाटोः । ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घः स्याद्दुसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वनु यस्य स
विश्ववसुः । राडितिपदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वमविवक्षितम् । विश्वाराट् ।
विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वराजः । विश्वाराङ्गामित्यादि ॥

* स्त्रोः संयोगान्ते च । ८ । २ । २६ ॥

पदान्ते भ्रनि च परे यः संयोगान्तेदाटोः मकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
भृष्ट । भृष्टु । यस्य ष्टुत्वेन गः । तस्य जश्त्वेन जः । भृज्जौ । भृज्जः ।
ञत्वित्यादिना चतारुपपदे यजेः क्लिप् क्लिनन्तत्वात्कुत्वम् । ञत्विक् ।
ञत्विग । ञत्विजौ । ञत्विजः । रात्मस्येति नियमान्न संयोगान्तलोपः ।
जर्क । जर्ग । जर्जौ । जर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ॥

* तदोः सः लावनन्त्ययोः । ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये ।
न्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः । परमतौ । परजते । द्वि-
पर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ।
अतित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । त्यद् ।
त्यदौ । त्यदः । अतित्यद् । अतित्यदौ । अतित्यदः । यः । यौ । ये । एतः ।
एतौ । एते । अन्दादेशेतु एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ॥

* डे प्रथमद्वारम् । ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्वां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः स्यात् ॥

* मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* त्वाहौ सौ । ७ । २ । ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशो स्तः सौ परे ॥

* जुहे लोपः । ७ । २ । ६० ॥

आत्वयस्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् ।
अतो गुणे । अमि पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व
अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाट्टाप्
प्राप्नोति । सत्यम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाभावाच्च टाप् । यद्वा ।
शेष इति सप्तमी स्यानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया तेन मपर्यन्ताच्चेपस्य अह
इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परोष्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते । अदन्त-
त्वाभावाच्च टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

* युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ॥

द्वयोक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ लो विभक्तौ ॥

* प्रथमायाश्च द्विवचने क्षाणायाम् । ७ । २ । ८८ ॥

इहयुष्मदस्मदोराकारोन्तादेशः स्यात् । औडीत्येव सुवचम् । भाषायां
किम् । युवं वल्त्राणि । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्य किम् । साकच्-
फस्य मा भूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति मा भूत् ।
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिध्येत् ॥

* यूयव्यौ जसि । ७ । २ । ६३ ॥

स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अति-
वयम् । इह शेषे लोपोन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । अङ्गकार्यं कृते
पुनर्नाङ्गकार्यमिति न भवति । डे प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य त्वम्
मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा ॥

* त्वमात्रेऋवचने । ७ । २ । ६७ ॥

एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ लो विभक्तौ ॥

* द्वितीयायां च । ७ । २ । ८७ ॥

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाद् । माम् । युवाम् । आवाम् ॥

* शसो न । ७ । १ । २६ ॥

नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारः स्यादसोऽपवादः ।
आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् ॥

* योऽत्रि । ७ । २ । ८६ ॥

अनयोर्धकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । गया ॥

* गुण्यदस्यादोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ॥

अनयोराकारः स्यादनादिशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम्
युष्वाभिः । आस्वाभिः ॥

* तुभ्यमह्यौ ङयि । ७ । २ । ६५ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् ।
मह्यम् । परमतुभ्यम् । परममह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् ॥

* भ्यसोभ्यम् । ७ । १ । ३० ॥

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपत्व एव ।
तत्राङ्गुत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः । युष्मभ्यम् ।
अस्मभ्यम् ॥

* एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवच्च ।
युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ॥

* पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

* तवममौ ङसि । ७ । २ । ६६ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

* युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ॥

स्यष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

* साद्य आकम् । ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थे ससुटक-
निर्देशः । युष्माकम् । आस्माकम् । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः ।
युष्मासु । आस्मासु ॥

समस्यमाने द्वेकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

समासार्थोऽन्यसख्यश्चेत्तो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥

सुजसडेडसु परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि मवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

द्वैकसंख्यः समासार्थो बहुषु युष्मदस्मदी ।

तयोरद्वैकतार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यम् । अतित्वाम् ।
अतिमाम् । अतियुवम् । अतिवयम् । अतित्वाम् २ । अतिमाम् २ । अतित्वान् ।
अतिमान् । अतित्वया । अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् ।
अतित्वाभिः । अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमस्यम् । अतित्वा याम् ।
अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । इतिभ्यसोः । अतित्वत् २ ।
अतिमत् २ । भ्यामि प्राभवत् । अतितव । अतिमम । अतित्वथेः । अति-
मयोः । अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः ।
अतिमयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवाम् आवां वा अतिक्रान्तइतिविग्रहे
सुजस्र्हेडस्सु प्राभवत् । औत्स्र्श्रौट्सु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ ।
अतियुवान् । अत्यावाम् । अतियुवया । अत्य वया । अतियुवाभ्याम् । अत्या-
वाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ।
इतिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्यावत् २ । औसि । अतियुवयोः २ । अत्या-
वयोः २ । अतियुवाम् । अत्यावाम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियु-
वाम् । अत्यावाम् । युष्मानस्मान्इतिविग्रहे सुजस्र्हेडस्सु प्राभवत् । औत्स्र्श्रौट्सु ।
अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ । अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अति-
युष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अति-
युष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । इति-
भ्यसोः । अतियुष्मत् । अत्यस्मत् । औसि । अतियुष्मयोः २ । अत्यस्मयोः २ ।
अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्माम् ।
अत्यस्माम् ॥

* षट्स्य । ८ । १ । १६ ॥

* षदात् । ८ । १ । १७ ॥

* अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ । ८ । १ । २० ॥

षट्पात्परयोर्षट्पादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वाच्चावित्यादेशौ
स्वस्तौ चानुदात्ता ॥

* बहुवचनस्य वसन्नसौ । ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठादिबहुवचनान्तयोर्वसनसौ स्तः । वाचाबोर्ष-
वादः ॥

* तेषयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

* त्वाभौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः ।

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तान्ते मेपि शर्म सः ।

स्वामी ते मपि स हरिः पातु वासपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

साव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योत्र वः स नः ॥ २ ॥

षडात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु । अषाढा-
दौकिम् ।

वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्छणः सर्वदावतु ।

स्यग्रहणाच्छ्रयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति ।
इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥ समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ * ॥
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव ।
शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वांनावादय आदेशा अन्वादेशे वा
वक्तव्याः ॥ * ॥ अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोस्ति । धाता तत्र
भक्तोस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव ॥

* नचवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ॥

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वा मा च रक्षतु । कथं त्वां
मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तशहणात्साक्षाद्योगेऽयं निषेधः । परंपरासंबन्धे
तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

* पश्याथैश्चानालोचने । ८ । १ । २५ ॥

अचात्तुपज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वा समी-
क्षते । परस्परसम्बन्धेष्वयं निषेधः । भक्तस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु
भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ॥

* सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । ॥

विद्वमानपूर्वात्प्रथमान्तात्परयोरनयोरन्वादेशेष्येते आदेशा वा स्युः ।

भक्तस्त्वमूप्यहं तेन हरिस्त्वां ज्ञायते स माम् । त्वा मेति वा ॥

* सामन्त्रितम् । २ । ३ । ४८ ॥

संबोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ॥

* आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ॥

स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्याहि । अग्ने नय । अग्ने इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशस्तिङन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेपि ततः प्राचीन रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवमिदं मे गङ्गे यमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः ॥

* नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८ । १ । ७३ ॥

विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ॥

* विभाषितं विशेषवचने । ९ । १ । ७४ ॥

अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समा नाधिकरणे आमन्त्रिते विशेषण्ये परे अविद्यमानवद्भा । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्या युष्वान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशेपि वैकल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ॥

* पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाद्गामित्यादि । अग्नि मन्यतीत्यग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमद्गामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेणाञ्चैः सुप्युपपदे ङित् ॥

* अनिदितां हल उपधायाः ङिति । ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किञ्चित् ङिति च । उगिदचामिति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नुमो नकारस्य ङित्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ॥

* अचः । ६ । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ॥

* चौ । ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राच्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ

सिद्धान्तकौमुद्यां

अच इति लोपस्य विषयेन्तरङ्गोपि यण् न प्रवर्तते । अहृतव्यूहा इति परि-
भाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस अञ्च इति
स्थिते ॥

* विष्णुदेवयोश्च ढेरद्व्यञ्चतावप्रत्यये । ६ । ३ । ६२ ॥

अनयोः सर्वनाम्नश्च ढेरद्व्यादेशः स्यादप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । अदद्विअञ्च
इति स्थिते यण् ॥

* अदसोऽसेर्दीङ् दो मः । ६ । ३ । ६० ॥

अदसोऽसान्तस्य द्वात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । उ इति इस्व-
दीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतस्याद्द्वस्वव्यञ्जनयोर्द्वस्वो दीर्घस्य दीर्घः ।
अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चा । अमु-
मुइचः । अमुमुईवा । अमुमुप्रथ्यामित्यादि । मुचस्याऽसद्वृत्वान्न यण् ।
अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशेति पारभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अद-
मुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असेरिति व्याख्यानात् त्यदाह्य-
त्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदद्व्यङ् । उक्तं च ।

अदसोऽद्वेः पृथङ्मुत्वं के चिद्विच्छन्ति लत्ववत् ।

के चिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेरिं दृश्यत इति ॥

विष्णुदेवयोः किञ् । अश्वाची । अष्टतौ किञ् । विष्णुयुक् । अपत्यये
किञ् । विष्णुगञ्जनम् । अपत्ययसहणं ज्ञापयति अन्यत्र ध-तुयहणे तदादिवि-
धिरिति । नेनाऽयस्कारः । अतः एकमीति सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः ।
शसादावधि ॥

* उद ईत् । ६ । ४ । १३६ ॥

उच्छ्रद्धात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः ।
उदीचा । उदभ्यामित्यादि ॥

* समः समि । ६ । ३ । ६३ ॥

अप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः ।
समीचा ॥

* सहस्य सधिः । ६ । ३ । ६५ ॥

अप्रत्ययान्तेञ्चतौ परे । सध्रङ् ॥

* तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ६४ ॥

अहुप्ताऽकारेञ्चतावप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् । तिर्यङ्

तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्य-
भ्यामित्यादि ॥

वाञ्चुः पूजायास् । ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थम्याञ्चनेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकारत्वाच्च नुम् ।
गाङ् । प्राञ्चौ प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्रा-
ञ्च्याम् । प्राङ्त्तु । प्राङ्पु । एवं पूजार्थं प्रत्यङ्गादयः । कृञ्चकौटित्याल्पी-
भावयोः । अस्य ऋत्विगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कृङ् । कृञ्चा ।
कृञ्चः । कृङ्भ्यामित्यादि । चोः कुः । पयोसृक् । पयोमुग् । पयोमुचौ । पयो-
स्रुतः । वश्चति पञ्चम् । स्त्रोरिति मलोपः । जश्त्वचत्वे । मङ् । सुवृङ् ।
सुवृश्चौ । सुवृश्चः । सुवृङ्त्तु । सुवृङ्त्तु ॥ वर्तमाने पृषन्महद्गुञ्जगच्छतृव-
न्त् ॥ * ॥ एते निपात्यन्ते शतृञ्चैषां कार्यं स्यात् । उगित्त्वानुम् । मान्त-
गहत् इति दीर्घः । महन्ते पूज्यते इति महान् । महान्ता । महान्तः ।
हे महन् । महन्तः । महता । महद्भ्यामित्यादि ॥

* अत्वञ्चन्तास्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ॥

अत्वञ्चन्तास्योपधाया दीर्घः स्याद्वातुभिन्नामन्तस्य चासंबुद्धौ सौ परे ।
परं नित्यं च नुम् धाधित्वा सचनसामर्थ्यं द्रादौ दीर्घः । ततो नुव । धी-
मान् । धीमन्तो । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्दत् । धातोः ष्यत्व-
न्तस्य दीर्घः । गोमन्तश्चिच्छति गोमानिवाचरतीति वा व्यञ्जन्तादाच रक्कि-
ञन्ताद्वा कर्तरि ङिप् । उगित्त्वामिति सूत्रञ्जग्रहणं निवमार्थम् । धातोः श्चे-
दुगित्त्वर्थं तर्पञ्चतेरेवेति । तेन सत् षत् इत्यादौ न । अधातोः रिति
तु चाधातुः पूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्ता । गोमन्तः । इत्यादि ।
भातेर्भवतुः । भवान् । भवन्तो । भवन्तः । शञ्चन्तास्य त्वञ्चन्तत्वाभावाच्च
दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

* उभे ऋध्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

पाठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे सखुदिते ऋध्यस्तसज रतः ॥

* नाध्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

ऋध्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत् । ददद् । ददतो । ददतः ॥

* जङ्घित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

षट् धानत्रोऽन्ये जङ्घितिश्च सप्तम एतेऽध्यस्तसंज्ञाः स्युः । जङ्घत् ।
जङ्घद् । जङ्घतौ । जङ्घतः । एवं जायत् । दरिद्रत् । शासत् । चकामत् ।

सिद्धान्तकौमुद्यां

दीधीवेच्योर्द्वित्वेपि क्त्वात्सत्त्वाद्भ्रत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेद्यत् । गुप्
गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ॥

* त्यदादिषु दृशोऽनालोचने क्लृप् । ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेर्धातेः कञ् स्याच्चात् क्लिन् ॥

* आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दृग्दृशवतुषु । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्दृश्चेति
षः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन गः तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् ।
तादृग् । तादृशौ । तादृशः । षत्वापवादत्वात्कुत्वान्न खकार इति कैयट-
हरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे ख एव श्रूयते न तु गः । जश्त्वं प्रति
कुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् ।
दृश्चेति षत्वम् । जश्त्वचत्वे । विट् । विड् । विशौ । विशः । विशम् ॥

* नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ॥

नशेः कवर्गान्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग । नट् । नड् । नशौ ।
नशः । नग्भ्याम् । नड्भ्यामित्यादि ॥

* स्पृशोऽनुदके क्लिन् । ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुष्युपपदे स्पृशेः क्लिन् स्यात् । घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ ।
घृतस्पृशः । क्लिन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् क्लिष्यपि कुत्वम् ।
स्पृक् । षडगक्षाः प्राग्वत् । जिघृषा प्रागल्भ्ये । अस्माद्दृत्विगादिना क्लिन्
द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात्पूर्वं जश्त्वेन डः, गः, कः, धृष्णोतीति
दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । दधृग्भ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णातीति
रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो लुक् । षट् । षड् । षड्विः ।
षड्भ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् । अनामिति पर्युदासान्न षुत्वनिषेधः । यरोनुना-
सिक इति विकल्प बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति वचनाच्चित्यमनुनासिकः ।
षण्णाम् । षट्सु । षट्सु । तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् । गौणत्वे
तु प्रियषषः । प्रियषषाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तजुषो रुरिति रुत्वम् ॥

* वारुप्रधाया दीर्घ इक् । ८ । २ । ७६ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपठीः । पिप-
ठिषौ । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः ॥

* नुम्बिसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ।

फलनःपुटिङ्गम् ।

पुट्वेन पूर्वत्वं पत्वम् । पिपटीष्णु । पिपटीःपु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादने-
कव्यवधाने पत्व न । निस्स्य । निस्से । तुम्ग्रहणं तुम्स्यानिकानुस्वारोपलत-
णार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अत एव न शय्यहणेन
गतायेता । रात्सस्येति सलोपे विमर्गः । चिक्रीः । चिक्रीर्षी । चिक्रीर्षः ।
रोःसुपीति नियमान्न विमर्गः । चिक्रीर्षु । दमेडांस् । डित्वसामर्थ्याद्विलोपः ।
पत्वस्यासिद्धत्वादुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पट्टच्च इति वा दोषन् ।
दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तान् क्षिप् । पत्व-
स्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः । इश्चेति पः । जश्त्वचत्वे । विविट् । विविड् ।
विषितौ । विषितः । स्कारिति कलोपः । तट् । तड् । ततौ । ततः । गोरट् ।
गोरड् । गोरतौ । गोरतः । ततिरतिभ्यां एयन्ताभ्यां क्षिपि तु स्कारिति न
प्रवर्तते । णिलोपस्य स्यानिवद्वावात् । पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति तु इह
नास्ति । तस्य दोषः संयोगाद्विलोपनत्वणत्वेऽपि निषिद्धम् । तस्मात्संयो-
गान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । स्कारिति कलोपं प्रति
कृत्वस्यासिद्धत्वात् । संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं शिवक् । दिधक् ।
पिस गतौ । सुष्टु पेषतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपी-
भ्याम् । सुपीष्णु । सुपीःपु । एवं सुनूः । तुम् खण्डने । विट्टान् । विट्टांसौ ।
विट्टांसः । हे विट्टन् । विट्टांसम् । विट्टांसौ ॥

* वक्षोः संप्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ॥

वत्सन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वं पत्वम् । विट्टुपः । विट्टु-
पा । वसुसंखिति दत्वम् । विट्टुद्भ्यामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवान्सौ ।
सेदिवान्सः । सेदिवान्सम् । अन्तरङ्गोपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रवर्तते ।
ऋतव्यूहा इति परिभाषया । सेदुपः । सेदुपा । सेदिवद्भ्यामित्यादि । सान्त-
ग्रहत इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः । महच्छ-
ब्दसाहचर्यात् । सुष्टु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्-
भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं खत् ॥

* पुंसोऽसुड् । ० । १ । ८६ ॥

सर्वनामस्थाने विवित्ति पुंसोऽसुड् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहु-
पुंसौ इत्यत्र उगितश्चेति डीबर्धे कृतेन पूजा डुम्सुन्निति प्रत्ययस्योगित्वेनैव
तुम्सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।
पुंसिः । पुंसु । ऋणुशनेत्यतद् । उशना । उशनसौ । उशनसः ॥ ऋणु संसुट्टौ-

वाऽनङ् लोपश्च वा वाच्यः ॥ * ॥ हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः ।
उशनोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहो-
भ्यामित्यादि । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ।
अधातेरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्टु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं यस्ते
पिण्डसः । पिण्डसः । यस्तु न्तसु अदने ॥

* अदस औ-सु-लोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्स्यै परे सुनोपश्च । तदोः सः साविति
दस्य सः । असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकञ्कस्य वा वक्तव्यः स दुत्वं च ॥ * ॥
प्रतिषेधसन्नियोगश्चिष्टभुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । अमकौ । अमुकः । त्यदा-
कत्वं पररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोसेरिति मत्स्योत्थे । अमू । जसः शी ।
आद्गुणः ॥

* एत ईद्वहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईत्स्यादस्य च मो बहुर्योक्तौ । अमी । पूर्वज्ञासिद्ध-
मिति विभक्तिकर्थः प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू । अमून् । कृत्वं कृते
धिसंज्ञायां नाभावः ॥

* न सु ने । ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च सुभावा नामिदुः स्यात् । अमुना । अमुभ्याम् ३ ।
अमीभिः । अमुष्यै । अमीभ्यः । अमुष्यात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीशाम् ।
अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥

॥ इति हलन्ताः पुलिङ्गाः ॥

* न हो धः । ८ । २ । ३४ ॥

नहो हस्य धः स्यात्कलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ ।
उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगा-
दिना क्लिप्तिपातनासलोपपत्त्वे । क्लिप्तन्त्यात्कृत्वेन हस्य धः । नश्चत्वचत्वे ।
उष्णक् । उष्णग् । उष्णहौ । उष्णहः । उष्णाभ्याम् । उष्णत्सु । ह्योः ।
दिवौ । दिवः । द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्चतस्रादेशः ।
चतस्रः २ । चतस्र्याम् । किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ॥

* यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः स्यात्सौ । इदमो सः । इयम् । त्यदाद्वत्वं द्वाप् । दृश्चैति

मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमे । इमाः । अनया । हलि लोपः । आभ्याम् ३ ।
आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वा-
देशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । अत्विगादिना सृजेः
क्विन् अमागमश्च निपातितः । स्रक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रभ्याम् ।
स्रत् । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या । त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् ।
वाग । वाचौ । वाचः । वाभ्याम् । वासु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।
अप्रतिनिधि दीर्घः । आपः । अपः ॥

* अपो ङि । ० । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारः स्याद्वाटौ प्रत्यये परे । त्रिद्विः । अद्वाः २ । अपाम् । अप्त्सु ।
त्रिक् । दिग् । त्रिशौ । त्रिशः । त्रिभ्याम् । त्रित्तु । त्यदाद्विष्विति दृशेः
क्विन्विधानादत्यत्रापि कुत्वम् । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट् । त्विङ् ।
त्विषौ । त्विषः । त्विद्भ्याम् । त्विट्त्सु । त्विट्सु । सद् जुपते इति सजूः ।
सजुषौ । सजुषः । सजूभ्याम् । सजूष्यु । सजूषु । पत्वस्यासिद्धत्वाद्दुत्वम् ।
आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीभ्याम् । असौ । त्यदाद्यत्वं टाप् । औडः
शी । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ । अमुयोः २ । अमू-
पाम् । अमुष्याम् । अमूषु ॥

॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

स्त्र्योर्लुक् टत्वम् । स्वनडुत् । स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरि-
त्याम् । स्वनट्टांहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । दिवउत् । विमलद्यु अहः ।
अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्ताया-
मुत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवी ।
विमलदिवि । अपदादिविधौ क्त्सि । दधिसेचौ । इह पत्वनिषेधे कर्त्तव्ये
पदत्वमस्येव । कुत्वे तु न । वाः । वारी । अफलन्त्वान्न नुम् । वारि ।
चत्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे ।
इमानि ॥ अन्वादेशे नपुंसके एनद्वल्लयः ॥ * ॥ एनत् । एने । एनानि । एनेन ।
एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म । रोऽसुपि ।
अहर्भाति । विभाषा डिश्याः । अह्री । अहनी । अहानि ॥

* अहन् । ८ । २ । ६८ ॥

सिद्धान्तकामुद्रा

अह्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते । अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहो-
भ्यामित्यादौ रत्वस्त्वयोरसिद्धत्वाच्चलोपे प्राप्ते । अह्नित्यावर्त्य नलोपाभावं
निपात्य द्वितीयेन ह्रस्वधेयः । तदन्तस्यापि रत्वस्त्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्
स दीर्घाहा निद्राघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणनाऽसुपीतिनिषेधा-
द्गत्वाभावे हस्तस्यासिद्धत्वाच्चान्तलक्षण उपधादीर्घः । संवृद्धौ तु न्ने दीर्घाहो
निद्राघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाह्ना । दीर्घाहोभ्याम् । दग्धि ।
दग्धिनी । दग्धिनी । सग्धि । सग्धिणी । सग्धिणी । वाग्धि । वाग्धिनी ।
वाग्धिनी । बहुवृत्तहाणि । बहुवृत्तहाणि । बहुवृत्तहाणि । असृजः पदान्ते
कुत्वम् । सृजेः क्तिनो विधानात् । विश्वसृडादौ तु न । सृजिद्रुशोरितिसूत्रे
रञ्जुसृङ्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते
पत्वं कुत्वापवादः । सृजित्विक्रशब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृकशब्दस्तु
अस्यतेरौणादिके सृज्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजो । असृज्जि ।
यदृचिन्ति वा असन् । असानि । असृजा । असृजा । असृभ्याम् । असृभ्यामि-
त्यादि । ऊर्क । ऊर्ग् । ऊर्जि । ऊर्जि । नरजानां संयोगः ॥ वहुर्जि नुप्रति-
षेधः । अन्यात्पूर्वावानुम् ॥ १ ॥ वहुर्जि । वहुर्ज्जि वा कुनानि । त्यत् ।
त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यद् । यत् । ये । यानि ।
एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु गनत् । वेभिद्यतेः क्तिप् ।
वेभित् । वेभिद् । वेभिदी । शावक्लोपस्य स्यानिवत्वाद्भक्तन्तत्वान्न नुम् ।
अनन्तलक्षणस्तु नुन् स्वविधौ स्यानिवत्वाभावात् । वेभिदि द्रास्त्रणकुलानि ।
वेभिदि ।

गवाक्शब्दस्य रूपाणि लीबेर्चागतिभेदतः ।

असंध्यवङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वस्सुप्सु नद्य पट् भादौ पट् स्युस्त्रीणि जश्शपोः ।

चत्वांशे शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विद्यते । सृत्विगादिना क्तिन् । गतौ नलोपः ।
अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाङ् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे ।
गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोक् । गोग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः ।
गवाङ् । गोअङ् । गोङ् । अय्यपि एतान्येव नत्र । औङः शी । यत्वाद्च
इत्यलोपः । गोची । पूजायां तु । गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोञ्ची । जश्शपोः
शिः । शोः सर्वनामस्यानत्वान्नुम् । गवाञ्चि । गोअञ्चि । गोञ्चि । गतिपूजन-
योस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोञ्चा । गोअञ्चा । गवाभ्याम् । गोअ-

भ्याम् । गोभ्याम् । गवाड्भ्याम् । गोअड्भ्याम् । गोड्भ्याम् । इत्यादिः ॥
सुपि तु डान्तानां पक्षे ड्णोः कुगिति कुक् । गवाड्त्तु । गोअड्त्तु । गोड्त्तु ॥
गवाड्प् । गोअड्प् । गोड्प् । गवात्तु । गोअत्तु । गोत्तु । न चेह चयो द्वि-
तीया इति पक्षे लकारस्य खकारेण पणामाधिस्य शङ्क्यम् । चत्वंस्यामिदृ-
त्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यामिदृत्वाज्जशत्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशाच्चीणि
रूपानि वधन्त एव ।

उङ्गमेपां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वात्तिभतानि ५२० भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्यक् । तिर्यच्ची । तिर्यञ्चि । पूजायां तु । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची ।
तिर्यञ्चि । यङ्त् । यङ्नी । यङ्न्ति । पट्टन्निति वा यङ्त् । यङ्गानि । यङ्गाः ।
यङ्गता । शङ्त् । शङ्गती । शङ्गन्ति । शङ्गानि । शङ्गा । शङ्गता । ददत् ।
ददती ॥

* वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७६ ॥

अयस्तात्परो यः शना तदन्तस्य ह्रीवस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने ।
ददन्ति । ददति । तुदत् ॥

* आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छी-
नद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । धात । धान्ती । धाती ।
भान्ति । पञ्त् ॥

* शप्श्यनेर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥

शप्श्यनेरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छीनद्योः परतः ।
पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी ।
नित्यात्परादपि नुमः प्राक् अप्रदिति दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्यि ।
निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहाद्युमेव । स्वाम्यि । स्वपा ।
अपोभि । स्वङ्गाम् । स्वङ्गिः । अतिपिबतीत्यादिना धनेरस् रत्वम् । धनुः ।
धनुपी । सान्तेति दीर्घः । नुम्विसर्जनीयेति एत्वम् । धनूपि । धनुषा । धनु-
भ्याम् । एवं चतुर्हविरादयः । पिपठिपतेः क्विप् । वारिति दीर्घः । पिपठीः ।
पिपठिपी । अज्ञापस्य स्यानिवत्वाज्जलन्तलक्षणे नुम् न । स्वविधौ स्यानि-
वत्वाभावाद्जन्तलक्षणापि नुम् न । पिपठिपि । पिपठीर्थासित्यादिः । प्रयः ।

पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंप्ती । सुपुयांसि ।
अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंसत् ॥

॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

* स्वरादिनिपातव्ययम् । १ । १ । ३० ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर,
उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, च्छेत्, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्वस्,
दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईपत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस्, अवस्,
समया, निरुपा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ, इडा, अडा, सामि, वत्,
“ब्राह्मणवत्, तत्रियवत्” सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा,
अन्तरेण, ज्याक्, कम्, शम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्,
षपट्, श्रौषट्, वैषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, तमा, विहायसा, दोषा, वृषा,
मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रबाहुकम्, प्रवाहिका,
आर्यहलम्, अभीष्टाम्, साकम्, सार्द्धम्, नमस्, हिरक्, धिक्, अद्, आम्,
प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ्, आकृतिगणोपम्† ॥ ॥ च, वा, ह, अह,
एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्,
कच्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकिम्, नकिः, माङ्, नञ्, यावत्, ता-
वत्, त्वै, द्वै, न्वै, रै, श्रौषट्, वैषट्, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु,
किल, अथ, सुष्ठु, स्प, आदह, उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च, “अव-
दत्तम् अहंयुः अस्तितीरा अ. आ. इ. ई. उ. ऊ. ए. ऐ. ओ. औ., पशु, शुक्लम्,
यथाकथाच्च, पाट्, प्याट्, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, य. विषु, एकपदे, पुत्,
आतः । चादिरप्याकृतिगणाः ॥ ॥

* तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ॥

यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नात्यद्वये स तद्धितान्तोव्ययं स्यात् । परिगणनं कर्त-
व्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् ।

† कामम्, प्रकामम्, भूयम्, सांप्रतम्, परमम्, साक्षात्, माचि, सत्यम्, मद्भु, आक्षु,
संघट्, अवश्यम्, सर्पाटि, वनवत्, प्राटुस्, आविस्, अनिशम्, नित्यम्, नित्यटा, सटा, अज-
सम्, उपा, रोदसी, आम्, भूः, भुवः, भटिति, भगिति, तरसा, सुष्ठु, दुष्ठु, सु, अद्, कु,
अज्जसा, विषु, भाजक्, चिराय, चिररात्राय, चिरम्य, चिरम्, चिरेण, चिरात्, अस्तम्,
आनुषक्, अस्मम्, स्थाने, वरम्, मुदि, यदि, यत्तत्, आहोस्यित्, मीम्, कम्, शुक्लम्, अनुकम्,
जघट्, व, टिष्ठ्या, चट्, चाट्, हुम्, इव, अद्यत्वे, इत्यादि ॥

ज्ञाम् । कृत्वोर्याः । तसिवती । नानाजाविति । तेनेहन । पचतिकल्पम् ।
पचतिरूपम् ॥

* कृन्त्येजन्तः । १ । १ । ३६ ॥

कृद्धो भान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारंस्मारम् । जीवधे ।
पिवधे ॥

* क्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उद्रेतोः । विसृपः ॥

* अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अधिहरि ॥

* अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुरु स्यात् । तत्र शानायाम् । अथ विहित-
विशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथा-
पि न गौणे । आव्ययहणं व्ययमलिङ्गत्वात् ।

सद्रुशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्यति तदव्ययम् ॥

इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा ।

वष्टि भागुरिरङ्गापमवाप्योरूपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा ट्रिशा ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

॥ इत्यव्ययानि ॥

* स्त्रियाम् । ४ । ५ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

* अजाद्य-तट्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ।
अजाद्युक्तिर्दीपो डीपश्च वाधनाय । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्री-
त्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी । अङ्गि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् ।
अजा । एडका । अश्वा । चटका । सूषिका । एषु जातिनतणो डीप् प्राप्तः ।

† अज, गडक, अग्रय, चटक, मृयक, दान, वत्स, होड, पाक, मन्द, विनात, पूर्यापताण'
उत्तरापहाण, कुञ्जा, उर्णाहा, देवायणा, ज्येष्ठा कानिष्ठा सभ्यमेति पुंयोगेऽपि कानिना'
जाता, टण्ड्रा, एतेऽजाटपः ॥ आकृतिगणोपम् ॥

बाला । वत्सा । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि प्रथम इति डीप्
प्राप्तः ॥ संभस्त्राजिनपणपिण्डेभ्यः फलात् † ॥ ॥ संफला । भस्त्रफला । ड्या-
पोरिति ह्रस्वः ॥ सट्च्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात् ॥ ॥ सत्पुष्या । प्राङ्-
पुष्या । प्रत्यङ्पुष्या ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ ॥ पुंयोगे तु शूद्री ।
अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा
कनिष्ठा मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि । मूलान्नजः ॥ ॥ अ-
मूला ॥

* ऋत्रेभ्यो डीप् । कर्त्री । दण्डिनी ॥

* उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगितन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । पचन्ती । भवन्ती । श-
यश्चनोरिति नुम् । उगित्त्वामिति सूत्रेऽज्यहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्य-
ञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उखासत् । क्लिप् । अदिदितामिति नलो-
पः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ॥

* वनोरश्च । ४ । १ । ७ ॥

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् रश्चान्तादेशः ।
वनिति ड्वनिष्कृतिप्वनिपां सामान्यग्रहणम् ॥ प्रत्ययग्रहणे यस्मान्प्र विहित-
स्तादादेशतदन्तस्य ग्रहणम् ॥ तेन प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते ।
सुत्वानमतिज्ञान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी ॥ वनो न हश इति वक्त-
व्यम् ॥ ॥ हशन्ताद् धातोर्विहितो यो वन् तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदि-
कात् डीप् रश्च नेत्यर्थः । आणु अपनयने वनिष् विड्वनोरित्यात्वम् । अ-
खावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ बहुव्रीहौ वा ॥ * ॥ बहुधीवरी । बहुधीवा ।
पते डाङ् वत्यते ॥

* पादन्यतरन्याम् । ४ । १ । ८ ॥

पाच्छट्टः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् डीप् वा स्यात् । द्विपदी ।
द्विपाद् ॥

* टावृचि । ४ । १ । ९ ॥

ऋचि वाच्यायां पादन्ताट्टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकापदा ॥

* न पट्स्वहादिभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र नलोपे हृतेऽपि षणान्ता

† सट्चमंभस्त्रामृनादिति वार्तिकत्रयं डीप्प्रतिषेधार्थं पाकृकणोति सूत्रं पठितमपि फले
धिरोपाभावादत्रैवनिर्दिष्टमते गणसूत्राणीमानोति न भामतघ्नम् । ग्यमेव श्येताच्चत्रे-
ष्वेत्यपि वार्तिकद्वयमत्रज्ञेयं तेन श्येतफनान्त्रिकलेत्यपि सिध्यतीति बोध्यम् ।

यदिति पट्संज्ञां प्रति नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्याऽसिद्धत्वाच्च पट्स्वर्हादिभ्य
वृत्ति न टाप् ॥

* सनः । ४ । १ । ११ ॥

मन्तान्न डीप् । सीमा । सीमानौ ॥

* अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ॥

अन्तान्बहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ॥

* डाङ्गुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ॥

सूत्रद्रुयोपात्ताभ्यां डाच् वा स्यात् । सोमा । मीमे । सीमानौ । दामा ।
दामे । दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ ॥

* अन उपधालोपिनोन्यतरस्याम् । ४ । १ । २८ ॥

अन्तान्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पते डाप्निषेधौ । बहु-
राज्ञौ । बहुराज्ञ्यौ । बहुराज्ञे । बहुराज्ञानौ ॥

* प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः स्यादापि परे स आप् सुपः परो
न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्यात्किम् ।
शक्नोतीति शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्द-
ना । पूर्वस्य किम् । परस्य मा भूत् । कटुका । तपरः किम् । राका । आपिकिम् ।
कारकः ॥ नामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ग्रामिका । नरान् कायती-
ति नरिका ॥ त्यक्त्यपोश्च ॥ * ॥ दाक्षिणात्यिका । इहृत्यिका ॥

* न ग्राहयोः । ७ । ३ । ४५ ॥

यत्तद्वारत्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ त्यकनश्चनि-
षेधः ॥ * ॥ अधित्यका । उपत्यका ॥ आशिपि वुनश्च न ॥ * ॥ जीवका ।
भवका ॥ उत्तरपटलोपे न ॥ * ॥ देवदत्तिका । देवका ॥ क्षिपका । दी-
नाञ्च ॥ * ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ तारका ज्योति-
दि ॥ * ॥ अन्यत्र तारिका ॥ वर्णका तान्त्रिके ॥ ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥
वर्तका शकुनौ प्राचास् ॥ * ॥ उदीनां तु वर्तिका ॥ अष्टका पितृदे-
वत्ये ॥ * ॥ अष्टिकान्या ॥ सूतिकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

† क्षिपका, ध्रुवका, चरका, मेवका, करका, चटका, श्रयका, लहका, अलका, कन्यका,
एडका । आकृतिगणायम् ॥ एते क्षिपकादयः ॥ आकृतिगणायम् ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

इह वा अ इति छेदः । कात्पूर्वस्याऽकारादेगो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे
डीन इवर्गस्य पत्तेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थमकारस्यैव पत्तेऽकारः । सूति-
का । सूतकेत्यादि ॥

* उदीचामातः स्याने यक्रपूर्वायाः ॥ ७ । ३ । ४६ ॥

यक्रपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्याने यो कारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि
परे । केण इति ह्रस्वः । आर्यका । आर्यिका । चटकका । चटक्रिका ।
अतः क्रिम् । मांकाशये भवा माङ्गाशियका । यकेति क्रिम् । अश्विका ।
स्त्रीप्रत्ययेति क्रिम् । शुभं यातीति शुभंयाः अजाता शुभंयाः शुभंयिका ॥
धात्वन्तयकोस्तु नित्यम् ॥ * ॥ सुनयिका । सुपाक्रिका ॥

* भस्त्रपाजाज्ञाट्टास्या नञ्पूर्वाणामपि । ७ । ३ । ४७ ॥

स्वेत्यन्तं लुप्रपष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिनैव सिद्धे
नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्रायहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तर-
नूत्रेण सिद्धम् । एषा ट्टा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नत्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमा-
श्रित्याऽसुप इति प्रतिषेधात् । अनेपका । परमैपका । अट्टके । परमट्टके ।
स्वशब्दग्रहणं संज्ञापसर्जनार्थम् । इह हि । आतः स्याने इत्यनुवृत्तं स्वशब्द-
स्यातो विशेषणं न तु द्वैपयोरसंभवात् । नाप्यन्येषामश्रिचारात् । स्वशब्द-
स्त्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञापसर्जनी-
भूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका परमस्वि-
केति नित्यमेवेत्वम् । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । एपका । गपिका । कृत-
पत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । जका ।
जिका । ट्टिके । ट्टिके । निःस्वका । निःस्विका ॥

* अभापितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ॥

एतस्माद्विहितस्यातः स्यानेऽतं इद्वा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्री-
हेर्भापितपुंस्कत्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अजाता खट्टा अखट्टिका । शैपिके
कपि तु विकल्प एव ॥

* आटाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४९ ॥

पूर्वसूत्रविषये आट्टा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुस्कात्तु शुशिका ॥

* अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ॥

अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिप्राय । अथमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं
ज्ञापयति ॥

* टिड्ढाणञ्द्वयसञ्दघञ्मात्रचतयपठकृटञ्कञ्करपः । ४ । १ । १५ ॥
 अनुपसर्जनं यट्टिद्रादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां डीप्
 स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदट् नदी । वक्ष्यमा-
 णेत्यत्र टित्वाद्गुगित्वाच्च डीप् प्राप्तः । यामुटे डित्त्वेन लाश्रयमनुबन्धकार्यं
 नादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवति । शनः शानचः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्ये-
 ष्यनत्वधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णीयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी ।
 ऊरुद्वयी । ऊरुमात्री । पञ्चतयी । श्राद्धिकी । लावणिकी । यादृशी ।
 इत्वरौ ॥ ताच्छीलिके णोऽपि ॥ * ॥ चैरी ॥ नञ्स्वजीककृष्युंस्तरुणतलुनानामु-
 पसंख्यानम् ॥ * ॥ स्त्रैणी । पौंस्त्री । शाक्तीकी । आद्यङ्कुरणी । तण्णी ।
 तलुनी ॥

* यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यजन्तात्स्त्रिया डीप्स्यात् । अकारलोपे कृते ॥

* हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्यापधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥
 अनपत्याधिकारस्याच्च डीप् ॥ * ॥ द्वीपे भवा द्वेष्या । अधिकारग्रहणा-
 च्चेह । देवस्यापत्यं दैव्या । देवाद्यजजाविति हि यञ् प्राग्दीव्यतीयो न
 त्वपत्याधिकारपठितः ॥

* प्राचां फ्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यजन्तात् फ्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ॥

* पः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः प इत्स्यात् ॥

* आयनेयीनीयियः फटखरुघां प्रत्ययादीनाम् । ७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वा-
 त्प्रातिपदिकत्वम् । पित्वसामर्थ्यात् फ्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्वैरेति वक्ष्यमाणो
 डीप् । गार्ग्यायणी ॥

* सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः † । ४ । १ । १८ ॥

† गार्गाद्यन्तर्गणो लोहितादिः । कतन्तशब्दे तन्त्रादिना बहुव्रीहिसत्पुरुषश्च ।

कणवातु शकलः पूर्यः कतादुत्तर दृष्यते ।

पूर्वात्तरा तदन्तादी फ्फाणा तत्र प्रयोजनम् ॥

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो यत्रन्तेभ्यो नित्य ष्फः स्यात् । लोहि-
त्यायनी । कात्यायनी ॥

* कौरव्यमागडकाभ्यां च । ४ । १ । १६ ॥

आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्डोपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो णयः । कौरव्या-
यणी । ठक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥ आमुरेकपमंश्वानम् ॥ २ ॥
आसुरायणी ॥

* वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी ॥ वयस्यचरम
इति वाच्यम् ॥ २ ॥ बभ्रूटी । चिरण्टी । बभ्रूटचिरण्टशब्दो यौवनवाचि-
नौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया न । कन्यायाः कनोन चेति निर्दंशात् ॥

* द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्याक्षिफला, अनीका
सेना ॥

* अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ४ । १ । २२ ॥

अपरिमाणान्ताद्विस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति ।
पञ्चभिरश्वैः क्लृता पञ्चाशवा । आर्हायष्टक् । अश्वद्वेति लुक् । द्वौ
विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वाचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु द्वाठकां ।
तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चाशवो ॥

* काण्डान्तात्त्रेत्त्रे ! ४ । १ । २३ ॥

त्रेत्त्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्या द्विकाण्डा त्रेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयमजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे
लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । त्रेत्त्रे किम् । द्विकाण्डो रज्जुः ॥

* पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद् द्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमा-
णमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा ॥

* ऊधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ॥

ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डाप्डोप्-
निषेधेषु प्राप्तेषु ॥

* बहुव्रीहेरुधसो डीष् । ४ । १ । २५ ॥

उधान्ताट्टुह्वीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोधी । स्त्रियां किम् ।
कुण्डोधो धैनुक्म् । इहाऽनडपि न । तद्विधौ स्त्रियामित्युपसंख्यानात् ॥

* संख्याऽव्ययादेर्डीप् । ४ । १ । २६ ॥

डोपोऽपवादः । ट्टुधी । अत्यूधी । बहुव्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता
अत्यूधाः ॥

* दामहायनान्ताच्च । ४ । १ । २७ ॥

संख्यादेर्वहुव्रीहेर्दामान्ताट्टायनान्ताच्च डोप् स्यात् । दामान्ते डाप्रति-
पेधयोः प्राप्रयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ति वचनम् । द्विदानी । अव्ययवहणा-
ऽननुत्तेरुद्रामा वदन्त्यत्र डान्निपेधावपि एते स्तः । द्विहायनी बाला ॥
त्रिचतुर्भ्यां हायनम्य णत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ वयोवाचकस्यैव हायनस्य डोप्
णत्व्य चेष्यते ॥ ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र द्विहायना ।
त्रिहायना । चतुर्हायना शाला ॥

* नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४ । १ । २८ ॥

अचन्ताट्टुह्वीहेरुपधालापिनो डोप् । मुराञ्जी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वं
विकल्प एव । वेदे शतमूर्धा ॥

* केवलमामकभागधेयपाषाणपरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च । ४ ।
१ । ३० ॥

एभ्यो नवभ्यो नित्यं डोप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथो त इन्द्रः केवलीर्विशः ।
मामकी । भागधेयी । पाषो । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली ।
भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् अणन्तत्वादेव-
सिद्धेः तेनलोकेऽसंज्ञायां मामिका ॥

* अन्तर्वत्यतिवतोर्नेक् । ४ । १ । ३२ ॥

एतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । अन्वेभ्यो डोप् । गर्भिण्यां जीवद्वर्तकायां च
प्रकृतिभागौ निपात्यते । तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भे इति वियहे अन्तःशब्दस्या-
धिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्ता मतुप् निपात्यते ।
पतिवत्रीत्यत्र तु वत्वं निपात्यते । अन्तर्वत्री । पतिवत्री । प्रत्युदाहरणं तु ।
अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी ॥

* पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्व्यञ्जेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कतृवा-
यज्ञस्य फलभोक्तृत्वार्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् ॥

* विशापा सपूर्वस्य । ४ । १ । ३४ ॥

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृह्यस्य पतिः । गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किं तु तदन्तस्य तेन बहुव्रीहावपि । दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते कथमिति चेत् । पत्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारक्लिन्नन्तात्कर्तरि क्विप् । अस्मिंश्च पत्ने । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः । सपूर्वस्य क्विप् । गवां पतिः स्त्री ॥

* नित्यं सपत्न्यादिषु † । ४ । १ । ३५ ॥

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोपि निपात्यते समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ॥

* पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ॥

इयं त्रिसूत्री पुंयोग एवेष्यते ॥ ॥ पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः पूतक्रतुरेव सा ॥

* वृषाकप्यग्रिकुसितकुसिदानामुद्रातः । ४ । १ । ३७ ॥

वृषामुद्रात ऐ आदेशः स्यात् डीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । करविष्णु वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्योरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ॥

* मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ॥

मनुशब्दस्यौकारादेशः स्यादुद्रात्तेकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो डीप् च । मनोः स्त्री मनावी । मनायी । मनुः ॥

* वर्णादनुदानातोपधातो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा डीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां तखतिनितान्तानामिति फिट्सूत्रेणादुद्रातः । ज्येष्ठा च शलत्येति गृह्यम् । शीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात्क्याम् । श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोपधम् । अत इत्येव । शितिः स्त्री ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् ॥ ५ ॥ पिशङ्गी । पिशङ्गा ॥ असितपलितयोर्न ॥ ५ ॥ असिता । पलिता ॥ छन्दसि क्लमेके ॥ ॥ असिकी । पलिकी ॥ अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किं तु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव ॥

† समान, एक, वीर, पिण्ड, श्व, मातृ, भद्र, पुत्र, टासाकृन्दसि । इति समानादिः ॥

* अन्यतो ङीप् । ४ । १ । ४० ॥

तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कल्माषी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति मध्यादात्तावेतौ ।
अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिला ॥

* पिद्गौरादिभ्यश्च † । ४ । १ । ४१ ॥

पिद्गो गौरादिभ्यश्च ङीप् स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनडुही । अनड्वाही ॥
पिष्यत्यादयश्च ‡ ॥ ॥ आकृतिगणोपम् ॥

* सूर्यातिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥६॥ ४ ॥ १४६ ॥

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेशः सूर्याद्यवयवः ॥ मत्स्यस्य
ड्याम् ॥ * ॥ सूर्यागस्त्ययोश्चे च ड्यां च ॥ * ॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि
यलोप इति वाच्यम् ॥ * ॥ मत्सी । मातरि पिच्छेति पित्वादेव सिद्धे
गौरादिषु मातामहीशब्दपाठादनित्यः पितां ङीप् । दंष्ट्रा ॥

* जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककवरादृत्यम-
भावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनाऽयोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशे-
षु । ४ । १ । ४२ ॥

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्यादिष्वर्थेषु ङीप् स्यात् । जानपदी
वृत्तिश्चेत् अन्या तु जानपदी । उत्सादित्वादअन्तत्वेन टिड्हेति ङीप्पाद्यु-
दात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च हल इति

† गौर, मत्स्य, मनुष्य, शङ्ख, पिङ्गल, हय, गवय, मुकय, ऋष्य, पुट, तृण, टुण, टोण, हरिण,
काकण, पटर, उगक, आमलक, कुवल, विम्व, वदर, कर्कर, तर्कार, गर्कार, पुष्कर, शिखण्ड,
सलद, शष्कण्ड, सनन्द, मुपम, मुपव, अनिन्द, गडुल, पापडग, आठक, आनन्द, अश्वत्थ,
सपाट, आपच्चिक, शष्कुल, मूम, गूर्प, मूत्र, यूष, यूय, मूप, पूष, मेथ, वल्लक, धातक,
सन्नक, मालक, मालत, माल्वक, येतम, वृष, अतम, उभय, भङ्ग, मद्य, मट, ऊट, पेग, मेड,
शयन्, सतन्, अनडुह, अनड्याह, गणगः करणे, देह, देहन, काकाटन, गवाटन, तेजन, रजन,
नवण, आद्गाहमान, गौतम, पारक, अयःसृण, भौरिक, भौरिक, भौरिक, यान, मेध,
आलम्बि, आलजि, आलवि, आलति, केशल, आपक, आरट, नट, टोट, नेट, मूनाट,
गातन, पोतर, पातन, पाटन, आस्तरण, अधिकरण, अधिकार, प्राणहायण, प्रत्यवरोद्धिन्,
मंचन, मुमङ्गलात्संज्ञायाम्, अण्डर, सुन्दर, मण्डल, मन्यर, मङ्गल, पट, पिण्ड, पिटक, पण्ड,
उर्द, गुर्द, शम, मूद, आर्द, हृद, पाण्ड, भाण्ड, लोहाण्ड, कदर, कल, कन्दर, तरुण, तनुन,
कल्माष, वृहत्, महत्, सोम, सौधर्म, रोहिणीरेवतीनक्षत्रे, विकल, निष्कल, पुष्कल, कटी-
च्छेणिवचने, पिष्यत्यादयश्च, पिष्यती, हरीतकी, कोशातकी, शमी, करी, पृथिवी, कोप्ती,
मातामही, पितामही, ॥ इति गौरादिः ॥

‡ गौराद्यन्तर्गणमूत्रमिदम् ॥

अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जाति-
लक्षणो ङीष् भवत्येव । अमृते हि स्त्रीविषयत्वात् दप्राप्ते ङीष् विधीयते
नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणाऽन्या । स्थली अनाच्छादनं चेत् ।
स्थलाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नागशब्दः स्यौल्यगुण-
योगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्यु-
दाहरणम् । काली वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ।
नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शार्टीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् । अनाच्छा-
दनेपि न सर्वत्र किं तु ॥ नीलादौषधौ ॥ * ॥ नीली ॥ प्राणिनि च ॥ * ॥ नीली
गौः ॥ संज्ञायां वा ॥ * ॥ नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या ।
कामुकी म्रैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनिवेशविशेषः ।
कबराऽन्या चित्रेत्यर्थः ॥

* शोणात्प्राचाम् । ४ । १ । ४३ ॥

शोणी । शोणा ॥

* वेतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । मृद्धी । मृदुः । उतः किम् ।
शुचिः । गुणेति किम् । आखुः ॥ खरसंयोगोपधान् ॥ * ॥ खरः पतिंवरा
कन्या । पाण्डुः ॥

* बहुादिभ्यश्च † । ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । बह्वी । बहुः ॥ कृदिकारादक्त्विनः ॥ ॥ रात्रिः ।
रात्री ॥ सर्वतोक्तित्त्वर्थदित्येके ॥ ॥ शकटिः । शकटी । अक्त्विन्नर्थात्किम् ।
अजननिः । क्त्विन्नन्त्वादप्राप्ते विध्यर्थं पट्टतिशब्दे गणे पठ्यते । हिमकापि-
हतिषु चेति पट्टावः । पट्टतिः । पट्टती ॥

* पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥
पालकान्तान् ॥ * ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः
॥ * ॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् । सूरौ कुन्ती मानुषीयम् ॥

† बहु, पद्धति, अङ्कति, अञ्चति, अंहति, वहति, शकटि, शक्तिःशस्त्रे, शारि, वारि, राति,
राधि, शाधि, अहि, कपि, यष्टि, मुनि, इतःप्राण्यङ्गात्, कृदिकारादक्त्विनः, सर्वतोक्तित्त्वर्थदि-
त्येके, चण्ड, अराल, कपण, कमल, विकट, विशाल, विशंकट, भरुज, ध्वज, चन्द्रभागानद्याम्,
कल्याण, उदार, पुराण अहन्, ॥ इति बहुादिः ॥

* इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमाऽरण्ययवयवनमातुलाचार्याणाम्-
नुक् । ४ । १ । ४६ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुलाचार्ययोश्च
पुंयोग एवेष्यते । तत्र ङीष् सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतु-
र्णामुभयम् । इन्द्राणी ॥ हिमाऽरण्ययोर्महत्वे ॥ * ॥ महद्विमं हिमानी ।
अरण्यानी ॥ यत्राद्वेषे ॥ * ॥ दुष्टो यत्रो यवानी ॥ यवनास्त्रिप्याम् ॥ * ॥
यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ मातुलोपाध्याययोरानुक् वा ॥ * ॥ मातुला-
नी । मातुली । उपाध्यायानी । उपाध्यायी ॥ या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र
वा ङीष् वाच्यः ॥ * ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥
आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥
अर्यक्षत्रियाभ्यां वा ॥ * ॥ स्वार्थे । अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वे-
त्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रियी । कथं ब्रह्मा-
णीति । ब्रह्माण्मानयति जीवयतीति कर्मण्यण् ॥

* क्रीतात्करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् । वस्त्रक्रीती । क्वचिच्च ।
धनक्रीता ॥

* क्लान्त्याख्यायाम् । ४ । १ । ५१ ॥

करणादेः क्लान्तात् स्त्रियां ङीष् स्यादल्पत्वे द्योत्ये । अभ्रलिप्री द्यौः ॥

* बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ॥

बहुव्रीहेः क्लान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ जातिपूर्वा-
दिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन बहुनञ्सुक्लान्तसुखादिपूर्वाच्च । ऊरुभिची । नेह ।
बहुकृता ॥ जातान्ताच्च ॥ * ॥ दन्तजाता ॥ पाणिशृहीती भार्यायाम् ॥ * ॥
पाणिशृहीताऽन्या ॥

* अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४ । १ । ५३ ॥

पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती । सुरापीता । अन्तोदात्ता-
त्किम् । वस्त्रच्छत्रा । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वेणापि न
ङीष् ॥

* स्वाङ्गाच्चेपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीष् । के-

शानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगो-
पधात्तु सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥

अद्रवन्मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ॥

सुखेदा । द्रवत्वात् । सुज्ञाना । अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला । अप्राणि-
स्यत्वात् । सुशोफा । विकारजत्वात् ॥

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च ।

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्यस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥

तेन चेतत्तथायुतम् † ॥ * ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिव-
त्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

* नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशङ्खाच्च । ४ । १ । ५५ ॥

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोर्बहुचलक्षणो निषेधो बाध्यते पुरस्तादप-
वादन्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पर्युदासे प्राप्ते
वचनं मध्येपवादन्यायात् । सहनञ्जलक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः ।
तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका । इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः ॥ अङ्गात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् ॥ ॥ स्वङ्गी । स्वङ्गेत्यादि । एतच्चा-
नुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संश्लेषमिति के चित् । भाष्याद्वनुक्तत्वादप्रमाण-
मिति प्राप्ताणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ पुच्छाच्च ॥ * ॥ सुपुच्छी । सु-
पुच्छा ॥ कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ * ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः साकब-
रपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ * ॥ नित्यमित्येव । उलू-
कपत्नी शाला । उलूकपुच्छी सेना ॥

* न क्रोडादिर्बहुचः । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बहुचश्च स्वाङ्गान्न ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामुरः क्रोडा ।
आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ॥

* सहनञ्जविद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ॥

सहेत्यादित्रिकपूर्वान्न ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका ॥

* नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या ॥

† इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

‡ क्रोड, नख, खुर, गोखा, उखा, शिखा, बाल, शफ, शुक्र, आकृतिगणोऽयम् । तेन भग,
गल, घोण, नाल, भुज, गुद, कर, इत्यादि ॥ इति क्रोडादिः ॥

* दिक्पूर्वपदान् ङीष् । ४ । १ । ६० ॥

दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्यात् ।
आङ्मुखी । आङ्मुदात्तं पदम् ॥

* वाहः । ४ । १ । ६१ ॥

वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङीषेवानुवर्तते न ङीष् । दित्यवाट् च
मे दित्यौही च मे ॥

* सख्यशिष्वीति भाषायास् । ४ । १ । ६२ ॥

इति शब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । छन्दस्यपि क्वचित् ।
सखी । अशिष्वी । आद्येनवो धुनयन्तामशिष्वीः ॥

* जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥
आह्वतिग्रहणा जातिः ॥ अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटी ॥ लिङ्गानां
च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्याह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ
कथनाद्व्यत्यन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली ।
सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादिकिम् । देवदत्ता ॥ गोत्रं च चरणैः
सह + ॥ * ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत
इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बहुची । ब्राह्मणीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात्
ङीना ङीष् बाध्यते । जातेः किम् । मुण्डा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका ।
अयोपधात्किम् । क्षत्रिया ॥ योपधप्रतिषेधे हयगवयमुक्कयमनुष्यमत्स्यानाम-
प्रतिषेधः ॥ * ॥ हयी । गवयी । मुक्कयी । हलस्तद्वितस्येति लोपः । मनुषी ॥
मत्स्यस्य ड्याम् ॥ * ॥ मत्सी ॥

* पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालित्तरपदाच्च । ४ । १ । ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् । औदन-
पाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गो-
वाली । औषधिविशेषे रूढा एते ॥

* इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

ङीष् स्यात् । दात्री । योपधादपि । उदमेयस्यापत्यम् औदमेयी ॥
अनुष्येति किम् । तित्तिरिः † ॥

+ इदं श्लोकवार्तिकम् ॥

† इज उपसंख्यानम् ॥ * ॥ सौतंगमी । सौनिचितो । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे चातुरर्थिक इज् ॥

* ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् । कुङ् । कुङ्नादिभ्यो ण्यः । तस्य स्त्रियामवन्तीत्यादिना लुक् । अयोपधात्किम् । आध्वर्युः ॥ अप्राणिजातेश्चारज्वादीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ रज्वादिर्षुदा-
सादुवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्बा । कर्कन्ध्वा । अनयोर्दीर्घान्तत्वेऽपि नोङ्धा-
त्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेध ऊङः फलम् । प्राणिजातेस्तु ह्यक्वाक्कुः ।
रज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः ॥

* बाहून्तात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ६७ ॥

स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः ॥

* पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

पङ्गुः । श्वशुरस्योकाराऽकारलोपश्च । चादूङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीपोऽप-
वादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । श्वश्रूः ॥

* ऊङ्गुत्तरपदादौपस्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूङ्गुत्तरपदं यत्प्रातिपादकं तस्मादूङ् स्यात् । कर-
भोक्तुः ॥

* संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४ । १ । ७० ॥

अनौपयार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफौ खुरौ ताविव
संश्लिष्टत्वाद्दुपचारात् । लक्षणशब्दादर्शनाद्यच् । लक्षणोरुः । वामोरुः ॥
सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ हितेन सह सहितौ ऊङ् यस्याः
सा संहितोरुः । सहेते इति सहौ ऊङ् यस्याः सा सहोरुः । यद्वा । विद्य-
मानवचनस्य सहशब्दस्य उर्वतिशयप्रतिपादनाय प्रयोगः ॥

* संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ॥

कद्रुकामण्डलोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कामण्डलूः । संज्ञायां
किम् । कद्रुः । कामण्डलुः । अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

* शार्ङ्गरवाद्यजो ङीन् । ४ । १ । ७३ ॥

† शार्ङ्गरव, कापटव, गोगुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डलेय, ब्राह्मणकतेय, आतिथेय
आनिधेय, आगोक्षेय, वात्स्यायन, मैज्जायन, केकसेय, काप्य, श्रेय, एहि, पर्येहि, आश्रम-
रथ्य, श्रीदपान, आराल, चण्डाल, वतण्ड, भोगवद्गीरिमतोः संज्ञायां चादिपुङ्गुस्वार्थम् ।
नृनयोर्दृष्टिश्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ पुत्रशब्दोप्यत्र पठ्यते तेन पुत्री शैलपुत्रीत्यपिसिद्धम् ॥

विभक्त्यर्थः ।

शाङ्गैरवादेरजो योकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् । शाङ्गैरवी ।
वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव । नृनरयोर्द्विश्चेति गणसूत्रम् । नारी ॥

* यङश्चाप् । ४ । १ । ७४ ॥

यङन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । ङ्यङ्घ्यङोः सामान्यग्रहणम् । आम्बुष्या ।
कारीषगन्ध्या ॥ षाद्यजश्चाप् वाच्यः ॥ * ॥ पौतिमाष्या ॥

* आवट्याच्च । ४ । १ । ७५ ॥

अस्याच्चाप् स्यात् । यञश्चेतिङीषोऽपवादः । आवटशब्दो गर्गादिः ।
आवट्या ॥

* तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ॥

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोयम् ॥

* यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ॥

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धे
तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो
यस्यां सा बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रन्तात् ङीपि बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

* प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ॥

नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः । आज्ञशब्दस्य प्रत्येकं योगः । प्राति-
पदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः ।
नीचैः । कृष्णः । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्र
इत्यस्योदाहरणम् । अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राद्याधिक्यस्य । तटः । तटी ।
तटम् । परिमाणमात्रे द्वौ द्वौ द्वौ । द्वौ द्वौ द्वौ यत्परिमाणं तत्परिक्रिन्ना
ब्रौहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्र-
त्ययार्थस्तु परिक्रिन्नापरिक्रिन्नाभावेन ब्रौहौ विशेषणमिति विवेकः । वचनं
संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्भिभक्तेरप्राप्तौ वचनम् ॥

* संबोधने च । २ । ३ । ४७ ॥

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ॥

* कारके । १ । ४ । २३ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

* कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

कर्तुः क्रियया आप्तमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः क्त्वि । आप्तै-
ष्वश्वं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता भाषा न तु कर्तुः । तमब्यहणं क्त्वि ।
प्रथसा ओदनं भुङ्क्ते । कर्मत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मब्यहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा
मेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ॥

* अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

इत्यधिहृत्य ॥

* कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति । अभिहिते तु कर्मणि
प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्ङित्तद्धितसमा-
सैः । तिङ् । हरिः सेव्यते । हत् । लक्ष्या सेवितः । तद्धितः । शतेन क्रीतः
शत्यः । समासः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः । क्वचिन्निपातेनाभिधानम् ।
यथा । विषवृत्तौपि संवर्धं स्वयं हेतुमसांप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत
इत्यर्थः ॥

* तथायुक्तं चानीप्सितम् । १ । ४ । ५० ॥

ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । यामं
गच्छन् तृण स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते ॥

* अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याच्पद्दण्डशुधिप्रच्छिच्चूशासुजिमन्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यानीहृष्टप्लवहाम् ॥ १ ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यदुज्यते तदेवा-
कथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः । बलिं याचते
वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गान् शतं
दण्डयति । व्रजमवसण्डि गाम् । माणवकं पन्यानं पृच्छति । वृक्षमवचि-
नोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्त्रि वा । शतं जयति देवदत्तम् ।
सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । कामयजां नयति हरति
कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माण-
वकं धर्मं भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं क्त्वि । माणवकस्य पितरं
पन्यानं पृच्छति ॥ अकर्मकधातुभिर्यागे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्या च कर्म-

सञ्जक इति वाच्यम् ॥ * ॥ कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते । गोदोहमास्ते ।
कोशमास्ते ॥

* गतिबुद्धिप्रत्यक्सानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स खौ । १ ।
४ । ५२ ॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां चाखौ यः कर्ता स खौ कर्मस्यात् ।

शत्रुनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयच्चाश्रुतं देवान्वेदमध्यापर्याद्विधिम् ॥ १ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥

गतीत्यादि किम् । पाचयत्योदनं देवदत्तेन । अण्यन्तानां किम् । गमयति
देवदत्तो यज्ञदत्तं तद्वपरः प्रयुङ्क्ते । गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥
नीवह्योर्न ॥ * ॥ नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन ॥ नियन्तृकर्तृकस्य बहे-
रनिषेधः ॥ * ॥ वाहयति रथं वाहान् सूतः ॥ आदिखाद्योर्न ॥ * ॥ आद-
यति खादयति वाऽन्नं बटुना ॥ भक्षेरहिंसार्थस्य न ॥ * ॥ भक्षयत्यन्नं बटुना ।
अहिंसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवदान् सस्यम् ॥ जल्पतिप्रभृतीनामुप-
संख्यानम् ॥ * ॥ जल्पयति भाषयति पुत्रं देवदत्तः ।

दृशेच्च ॥ * ॥ दर्शयति हरिं भक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं
न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिघ्रतीत्यादीनां न ।
स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन ।

शब्दायतेर्न ॥ * ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्म-
कत्वात्प्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेनाकर्मकाः । न त्व-
विवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति ।
देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ॥

* हृक्कारन्यतरस्याम् । १ । ४ । ५३ ॥

हृक्कारणौ कर्ता स खौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं
भृत्येन वा कटम् ॥ अभिवादिबृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अभि-
वादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा ॥

* अधिशीङ्स्यासां कर्म । १ । ४ । ४६ ॥

अधिपूर्वाणामेषाभाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते
वा वैकुण्ठं हरिः ॥

* अभिनिविशश्च । १ । ४ । ४७ ॥

अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सन्भार्गम् । परिक्रयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकप्लुत्याऽन्यतरस्याग्रह-
णामनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिच्च । पापेभिनिवेशः ॥

* उपान्वध्याङ्वसः । १ । ४ । ४८ ॥

उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिव-
सति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ अभुत्त्यर्थस्य न ॥ * ॥ वने उपवसति ॥
उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्नेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते ॥ * ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाऽभक्तम् ।
उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् । अधोऽधो लोकम् ॥ अभितःपरि-
तःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ * ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् ।
ग्रामं समया निकषा । हा कृष्णाऽभक्तम् । तस्य शोच्यते इत्यर्थः । बुभुक्षितं
न प्रतिभाति किं चित् ॥

* अन्तराऽन्तरेणमुक्ते । २ । ३ । ४ ॥

आध्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न
सुखम् ॥

* कर्मप्रवचनीयाः । १ । ४ । ८३ ॥

इत्यधिङ्गत्य ॥

* अनुर्लक्षणे । १ । ४ । ८४ ॥

लक्षणे द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः ॥

* कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

यत्नेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं
वर्षणमित्यर्थः । परापि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना
सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् ॥

* तृतीयार्थे । १ । ४ । ८५ ॥

अस्मिन् द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना । नद्या सह
संबद्धेत्यर्थः ॥ पिञ् बन्धने क्तः ॥

* हीने । १ । ४ । ८६ ॥

हीने द्योत्येऽनुः प्रावत् । अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

* उपोऽधिके च । १ । ४ । ८० ॥

अधिके हीने च दोत्ये उपेत्यञ्चय प्राक्खञ्ज स्यात् । अधिके सप्तमी व-
द्यते । हीने उप हरिं सुराः ॥

* लक्षणेत्थंभूताञ्चानभागवीप्सानु प्रतिपर्यनवः । १ । ४ । ८० ॥

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्याद्रय उक्तमंजाः स्युः । लक्षणे वृत्तं प्रति पर्यनु
वा विद्मोतते विद्मत् । इत्थंभूताञ्चाने । भक्ता विष्णुं प्रति पर्यनु वा ।
भागे लक्ष्मीहरिं प्रति पर्यनु वा । हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायां वृत्तवृत्त प्रति
पर्यनु वा सिञ्चति । अज्ञापसर्गत्वाभावान्न यत्वम् । एषु क्रिम् । परिपिञ्चति ॥

* अग्निभागे । १ । ४ । ८१ ॥

भागवज्जं लक्षणाद्वावभिरुक्तमंजः स्यात् । हरिमभि वतते । भक्ता हरि-
मभि । देवदेवसभि सिञ्चति । अभागे क्रिम् । यदञ्ज ममाभिष्यात्तद्वीयताम् ॥

* अधिपरो अनर्थका । १ । ४ । ८३ ॥

उक्तमंजा स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । गतिसंज्ञावाधान्-
तिगंतार्वाति निघातो न ॥

* सुः पूजायाम् । १ । ४ । ८४ ॥

दुसिक्तम् । सु स्तुतम् । अनुपसर्गत्वान्न पः । पूजायां क्रिम् । सुपिक्तं किं
तवान्न । क्षेपोयम् ॥

* अतिरतिक्रमणे च । १ । ४ । ८५ ॥

अतिक्रमणे पूजायां चातिः कर्मप्रवचनीयसज्जः स्यात् । अति देवान् कृष्णः ॥

* अपिः पदार्थसंभावनाऽन्वयवर्गगर्हासमुच्चयेषु । १ । ४ । ८६ ॥

एषु द्योत्येज्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिणोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वान्न पः ।
संभावनायां लिङ् । तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं
दोतपत्रपिशच्चः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति पठो तु अपिशच्च-
लेन गम्यमानस्य सिन्दोरवयवावयविभावसंबन्धे । द्वयमेव अपिशच्चस्य प-
दार्थदोतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते । सर्पिणो विन्दुना योगो
न त्वर्पित्युक्तत्वात् । अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शतयुत्कर्पमाविष्कर्तु-
मत्युक्तिः । अपि स्तुहि । अन्वयसर्गः काश्चिदनुज्ञा । धिद्वेवदत्तमपि स्तु-
यादृषलम् । गच्छ । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । समुच्चये ॥

* कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः ।

क्रोश कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोश गिरिः । अत्यन्तसंयोगे क्रिम् । क्रोश-
मधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

* स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियाया स्वातन्त्र्येण विवर्तितार्थः कर्ता स्यात् ॥

* साधकतमं करणम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियासिद्धौ प्रकृष्टापकारकं कारकं करणरूपं स्यात् । तदप्यहणं क्रिम् ।
गङ्गायां घोषः ॥

* कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्तारि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन हतो वाली ॥
प्रकृत्यादिभ्य उपसग्यानम् ॥ ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोक्षेण
गार्ग्यः । समेनैति । विपमेणैति । द्विट्रोणेन धान्यं क्षीणाति । युक्तेन दुःखेन
वा यातीत्यादि ॥

* द्विवः कार्यं च । १ । ४ । ४३ ॥

द्विवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याच्चात्कारणसंज्ञम् । अक्षैरज्ञान्ता
दीव्यति ॥

* अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीयः
स्यात् । अद्वा क्रोशेन वानुवाकोधोतः । अपवर्गं क्रिम् । मासमधोतो नायातः

* सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥

सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण महागतः पिता । एव
साकसाद्वृत्तसंयोगेपि । विनापि तद्व्यागं तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् ॥

* येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

येनाङ्गेन विह्वनेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । ऋक्षणा
काणः । अतिचवन्धिकारणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः क्रिम् । अति
कारणमस्य ॥

* इत्यभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥

क चित्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटा-
जाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ॥

* संज्ञान्यतरस्यां क्यणि । २ । ३ । २२ ॥

सपूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा सजानीते ॥

विभक्त्यर्थाः ।

हता । २ । २ । २३ ॥

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणानां व्यापारसाधारणं च हेतु-
। करणत्व तु क्रियामात्रविषय व्यापारनियत च । दण्डेन घटः । पु-
त्रेन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया
। रकविभक्तौ प्रयोजिका । अल श्रमेण । श्रमेण साध्य नास्तीत्यर्थः । इह
। प्रक्रिया प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्याययति पयः । शतेन
॥ अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ * ॥
दास्या सयच्छते कामुकः । धर्म्यं तु भार्यायै सयच्छति ॥

* कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति उ संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥

* चतुर्थी संप्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

विप्राय गा ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ क्रियया य-
मभिप्रैति सोऽपि संप्रदानम् ॥ * ॥ पत्ये शेते ॥ कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य
च कर्मसंज्ञा ॥ * ॥ पशुना रुद्रं यजति । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥

* रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ॥

रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदान स्यात् । हरये रोचते
भक्तिः । अन्यकर्तृक्रोभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्वी । प्रीयमाणः
किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

* श्लाघन्हुड्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः । १ । ४ । ३४ ॥

शपां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदान स्यात् । गोपी स्मरति कृष्णाय
श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥

* धारैरुत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः ।
उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति श्रमे ॥

* स्पृहेरीप्सितः । १ । ४ । ३६ ॥

स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः
किम् । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु
परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

* क्रुधद्गुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १ । ४ । ३७ ॥

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसज्ञः स्यात् । हरथ क्रुध्यति । द्रुह्यति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कापः किर । भार्यामीर्ष्यति । मैनाम-
न्याऽद्रातीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽतमा । असूया गुणेषु
दोषाविक्रमणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषण
सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥

* क्रुधद्गुहोरुपस्टृयोः कर्म । १ । ४ । ३८ ॥

सोपसर्गयोरनयोर्धं प्रति कोपस्तत्कारक कर्मसज्ञ स्यात् । क्रूरमधिक्रुध्यति
अभिक्रुह्यति ॥

* राधीक्ष्योर्धस्य विप्रश्नः । १ । ४ । ३९ ॥

एतयोः कारक सप्रदान स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्लियते । कृष्णाय
राध्यति ईक्षते वा । प्रष्टुं गर्गः शुभाशुभं ययालोचयतीत्यर्थः ॥

* प्रत्याङ्भ्यां श्रवः पूर्वस्य कर्ता । १ । ४ । ४० ॥

आभ्या परस्य शृणोतर्यागे पूर्वस्य प्रवर्त्तरूपव्यापारस्य कर्ता सप्रदानं
स्यात् । विषाय गां प्रतिशृणोति । आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति
प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

* अनुप्रतिगृणश्च । १ । ४ । ४१ ॥

आभ्या शृणातेः कारक पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसज्ञ स्यात् । होत्रेनुशृ-
णाति प्रतिशृणाति । होता प्रथमं शसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

* परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ॥

नियतकाल भृत्यास्वीकरण परिक्रयण तस्मिन् साधकतम कारक सप्र-
दानसज्ञ वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रौतः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी वा-
चा ॥ * ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ कृपिसंपद्यमाने च ॥ ॥ भक्तिर्ज्ञानाय
कल्पते सपद्यते जायते इत्यादि ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ * ॥ वाताय
कपिला विद्युत् † ॥ हितयोगे च ॥ ॥ ब्राह्मणाय हितम् ॥

* क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २ । ३ । १४ ॥

† वाताय कपिला विद्युदातपायातिलाहिनो ।

पोता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय शिता भवेत् ॥

इति भाष्योक्तं श्लोकवार्तिकम् ॥

त्रिभक्त्यथाः

क्रियायां क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्यानिनोप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यः याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कुर्मो नृसि-
हाय । नृसिहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एव स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥

* तुमर्थान्च भाववचनात् । २ । ३ । १५ ॥

भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताच्चतुर्थी स्यात् । यागाय या-
ति । यष्टुं यातीत्यर्थः ॥

* नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंरपद्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

अभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदत्रिभक्तेः कारकविभक्ति-
ब्रवीषमी ॥ ॥ नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा ।
पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्रथयद्वहणम् । तेन दैत्येभ्यः हरिरलं प्रभुः
समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे पश्यापि साधुः । तस्मै प्रभवति स
एषां यामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्भूषुर्भुवनत्रयस्येति त्रिदुम् । षपडि-
न्द्राय । षकारः पुनर्विधानार्थः । तेनार्शोर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशि-
पीति षष्ठीं वाधित्वा चतुर्थ्यं च भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ॥

* मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ॥

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां नृण मन्वे
नृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वा नृण मन्वे ॥ अप्राणि-
ष्वित्यपनीय नौकाकाऽन्नशुक्रशुगालवर्जेष्विति वाच्यम् ॥ ॥ तेन न त्वा
नावमन्नं मन्वे इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने श्वानं वा मन्वे
इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ॥

* गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १८ ॥

अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि गते स्तश्चेष्टायाम् । यामं यामाय वा ग-
च्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्यात्रं
गच्छति । गन्वाधिष्ठिते अध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्या एवाक्त-
मितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ॥

* ध्रुवप्रपायेऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

अपायो विश्लयस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवप्रवधिभूतं कारकप्रपादानं स्यात् ॥

* अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

सिद्धान्तकौमुद्यां

यामाद्रायति । धावतोश्चात्यतति । कारक किम् । वृत्तस्य पणं पतति ॥
जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ ॥ पापाञ्जुगुप्सते विगमति धर्मा-
त्ममाद्यति ॥

* भीकार्थानां भयहेतुः । १ । ४ । ३५ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् विभेति
चौरान्नायते । भयहेतुः किम् । अरण्येविभेति त्रायते वा ॥

* पराजेरमोठः । १ । ४ । २६ ॥

पराजेः प्रयोगेऽसह्यार्थाऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायती-
त्यर्थः । असोठः किम् । शङ्कन्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः ॥

* वारणार्थानामोष्मिन् । १ । ४ । २७ ॥

प्रवृत्तिविघातोवारणम् । वारणाद्याना धातूनां प्रयोगे ईप्सितार्थाऽपादानं
स्यात् । यत्रेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यत्रेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

* अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ॥

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् ।
मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् । चौरान् द्विदृत्तते । इच्छतिग्रहणं किम् ।
अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

* आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ॥

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते ।
उपयोगे किम् । नटस्य गायं शृणोति ॥

* जनिकर्तुः प्रकृतिः । १ । ४ । ३० ॥

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । व्रस्त्रणः प्रजाः प्रजायन्त ॥

* भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ॥

भवन् भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रका-
शत इत्यर्थः ॥ त्यङ्गोपे कर्मण्यधिकरणे च ॥ ॥ प्रासादात्प्रेतते आसनात्प्रे-
तते । प्रासादमारुह्य आसने उपविश्य प्रेतत इत्यर्थः । श्वशुरान्जिह्वेति ।
श्वशुरं वीत्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्या
त्स नद्याः ॥ यतश्चाध्वकालनिमाणं तत्र पञ्चमी । तत्र्युक्तादध्वनः प्रथमाम-
प्रम्यौ । कालात्सप्रम्यौ च वक्तव्या ॥ ॥ वनाद् यामो योजनं योजने वा
कार्तिक्या आयहायणी मासे ॥

* अन्यारादितरतेदिक्छब्दाऽञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । २ । ३ । २६ ॥
 तैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहण प्रपञ्चा-
 । अन्या भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आरादुनात् । अने कृष्णात् । पूर्वा
 ग्रामात् । दिशि द्रष्टः शब्दो दिक्छब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना
 ऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य पर-
 ५ ऽपि मिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य तु दिक्छब्दत्व-
 ऽपि पृथतस्येति पठो वाधितुं पृथग् ग्रहणम् । ब्राह्म प्रत्यग्वा ग्रामात् ।
 आच । दक्षिणा ग्रामात् । आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् । अंषादाने पञ्चमी-
 तिसूत्र कार्तिस्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतिर्योगे पञ्चमी । भवात्प्रभृति
 आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिवहिरितिसमासविधानाज्जापकाद्वाहिर्योगे
 यञ्चमी । ग्रामाद्वाहिः ॥

* अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ॥

गतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयो स्तः ॥

* आङ् मयाटावचने । १ । ४ । ८९ ॥

आङ् मयादायामुक्तसजः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि ॥

* पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ॥

गतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः परि हरेः संसारः ।
 परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसक-
 लाद्वृत्त ॥

* प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ९२ ॥

गतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ॥

* प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । २ । ३ । ११ ॥

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्वुनः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः
 प्रतियच्छति माषान् ॥

* अकर्तर्यणे पञ्चमी । २ । ३ । २५ ॥

कर्तृवर्जित यद्गण हेत्वभत ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्वुदुः । अकर्तरि
 किम् । शतेनवन्धितः ॥

* विभाषागुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ॥

गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाञ्जाञ्जाञ्जेन वा बहुः । गुणे

किम् । धनेनकुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभा-
गादगुणे स्त्रिया च क्वचित् । धूमादग्निमान् । नास्ति दटोऽनुपलब्धः ॥

* पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

एभियंगे तृतीया व्यात्यञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यायहण ममुञ्जयार्थं
पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्तते । पृथग् रामेण । रामात् । रामं वा । एवं विनानाना ॥

* कारणे च स्तोत्राल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासन्त्ववचनस्य । २ । ३ । ३३ ॥

गभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोत्रेण स्तोत्राद्वा
मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोत्रेण विषेण हतः ॥

* दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । । ३ । ३५ ॥

गभ्यो द्वितीया स्याच्चात्पञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्यमात्रे विधि-
रयम् । यामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन
वा । असन्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह । दूरं पन्थाः ॥

* पृष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

कारकप्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावाद्रिसम्बन्धः शेषस्तत्र पृष्ठी
स्यात् । राज्ञः पुरुषः । क्रमादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां पृष्ठेव । सतां
गतम् । सर्पियो जानांति । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपल्लुहते । भजे शंभो-
श्चरणयोः । फलानां तृणः ॥

* पृष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ॥

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये पृष्ठी स्यात् । ऋत्तस्य हेतोर्वसति ॥

* सर्वनाम्नस्तृतीया च । २ । ३ । २७ ॥

सर्वनाम्ना हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् पृष्ठी च ।
केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्श-
नम् ॥ ॥ किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मिन् निमित्तायेत्यादि ।
एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायश्चरणादसर्वनाम्नः प्रथ-
माद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ॥

* पृष्ठतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

एतद्व्योगे पृष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या ऋषादः । यामस्य दति-
गतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् ॥

* गनपा द्वितीया । २ । ३ । ३९ ॥

एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि । दत्ति-
यामं यामस्य वा । एवमुत्तरेण ॥

* दरान्तिक्लाथः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥

गतैयागे षष्ठी स्यात्पञ्चमी च । दूरं निरुक्तं यामस्य यामाहुः ॥

* ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ॥

ज्ञानातिरेजानाथस्य करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् । सापपा ज्ञानम् ॥

* अर्धीगर्थदयेशां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

गपा कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्वरणम् । सर्पिषो दयनमी-
वा ॥

* कृजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ॥

कृजः कर्मणि शेषे षष्ठी गुणाधाने । एधोदकस्योपस्करणम् ॥

* रुजार्थानां भाववचनानापञ्चरेः । २ । ३ । ५४ ॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् ।
रोगस्य रुजा ॥ अज्वरिसताप्यारिति वाच्यम् ॥ ॥ रोगस्य चौरज्वरः ।
वा । रोगकर्तृकंचौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः ॥

* आशिपि नाथः । २ । ३ । ५५ ॥

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशि-
किम् । माणदक्रनाथनम् । तत्सन्नन्धिनी याञ्जत्यर्थः ॥

* जासिनिप्रहणननाटक्लाथपिपां हिंसायास् । २ । ३ । ५६ ॥

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जासनम् । निप्रा
सहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहननम् । निहन-
नम् । प्रहणनं वा । नट अत्रन्यन्दने चुरादिः । चौरस्योच्चाटनं चौरस्यक्लाथनं
वृपलस्य पेपणम् । हिंसायांकिम् । धानापेपणम् ॥

* व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ॥

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्लयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता ।
शतस्य व्यवहरणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणने-
त्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः ॥

* दिवन्तदर्थस्य । २ । ३ । ५८ ॥

द्व्यनार्थस्य ऋषिविद्मयोरुपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पठ्यते स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् । ब्राह्मण दीव्यति स्तौतीत्यर्थः ॥

* विभाषोपसर्ग । २ । ३ । ५९ ॥

पूर्वयोगापवादः । शतस्य शत वा प्रतिदीव्यति ॥

* प्रेष्यद्भुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने । २ । २ । ६१ ॥

देवतासंप्रदानार्थं वर्तमानयोः प्रेष्यद्भुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् पठ्यते स्यात् । अग्नये द्वागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्राह्म वा ॥

* कृत्वर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ॥

कृत्वर्थानां प्रयोगे कालवान्वित्यधिकरणे शेषे पठ्यते स्यात् । पञ्चकृत्वाद्भेदे भोजनम् । द्विरद्भेदे भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् ॥

* कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

कृत्वर्थे कर्तृकर्मणश्च पठ्यते स्यात् । कृष्णस्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्णः ॥ गुणकर्मणि वेद्यते ॥ ॥ नेताऽश्वस्य सुग्नं कुम्भस्य वा । कृति किम् । तद्वृत्ते मा भूत् । कृतपूर्वाऽऽकटम् ॥

* उभयप्राप्ता कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्यत्र पठ्यते स्यात् । आश्वया गवा द्वाद्भेदेऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकारयोर्नायं नियमः ॥ ॥ भेदिका विभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ शेषेविभाषा ॥ ॥ स्त्रीप्रत्ययद्वयेऽपि । विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा । केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्यणाचार्यस्य वा ॥

* कृतस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

वर्तमानार्थस्य कृतस्य योगे पठ्यते स्यात् । नलोकेतिनिषेधस्याऽपवादः राज्ञां मतो वुङ्ः पूजितो वा ॥

* अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ॥

कृतस्य योगे पठ्यते स्यात् । इदमेवामासित गत भुक्त वा ॥

* न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्यतृणाम् । २ । ३ । ६९ ॥

एषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशः । कुर्वन् कुर्वाणो वा सृष्टि हरिः ।
 । हरिं दिदृक्षुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक्त । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ कमेरनिपे-
 : ॥ ॥ लक्ष्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखं कर्तुम् ।
 । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । खलर्णाः । इषत्करः प्र-
 हरिणा । तृत्विति प्रत्याहारः शतृशानवाविति तृशब्दादारभ्याऽऽतृने न-
 । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शतृ ।
 गीयन् । तृन् । कर्ता लोकान् ॥ द्विषः शतुर्वा ॥ ॥ मुरस्य मुरं वा
 । सर्वो यं कारकपक्ष्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य
 । नरकस्य जिष्णुः ॥

* अकेनोर्ध्वविष्यदाधमर्णयोः । २ । ३ । ७० ॥

भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्णार्थेनश्च योगे षष्ठी न स्यात् । सतः
 कोऽधतरति । व्रजंगामी † । शतंदायी ॥

* कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो
 साम्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र
 । विभक्त्यते । कृत्यानाम् । उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या
 व्रजं गावः कृष्णेन । ततः कर्तरि वा । उक्तार्थः ॥

* तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । ७२ ॥

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृ-
 ष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ॥

* चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ॥

एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवित
 कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शम्
 अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति ।
 व्याख्यानात्सर्वकार्यग्रहणम् । मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न षठनीयः ॥

* आधरोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् ॥

† अत्र व्रजंगमीत्यपि पाठः ।

* सप्रम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारादूरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको
वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्याल्यां पचति । मेते
इच्छारित । सर्वस्मिन्वात्मास्ति । वनस्य दूरे ज्ञान्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य
विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ कल्पन्विषयस्य कर्मण्यु
पसंख्यानम् ॥ * ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्य-
श्चेति कर्तरीनिः ॥ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ ॥ साधुः कृष्णो मातरि । अ-
याधुर्नातुले ॥ निमित्तात्कर्मयोगे ॥ * ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगस-
मवायात्मकः ॥

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चर्मणो हन्ति क्षीमि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥

हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तच्चिवारणार्थम् । क्षीमाण्डकोशः । पुष्कलको ग-
न्धमृगः । योगविशेषे क्रिम् । वेतनेन धान्य लुनाति ॥

* यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुग्धदानासु गतः ॥
अर्हाणा कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च ॥ * ॥ मत्सु तरत्सु असन्त
आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।
आसत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ॥

* षष्ठी चान्दरे । २ । ३ । ३८ ॥

अनादराऽधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रावा-
जीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तवानित्यर्थः ॥

* स्वामीश्वराधिपतिदायादसाच्चिप्रतिभूप्रसूतेश्च । २ । ३ । ३९ ॥

शतैः सप्रभिर्यागे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पात्तिकसप्तम्यर्थं
वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितुं
जात इत्यर्थः ॥

* आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ॥

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्यर्थं । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः
कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे ।
इष्युक्त इत्यर्थः ॥

यतश्च निर्धारणम् । २ । ३ । ४१ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुद्रायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतः
पठोसप्रस्यौ स्तः । नृणां नृषु वा ब्राह्मणाः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा
। बहुतीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु
मैत्रं पटुः ॥

* पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागे विभक्त निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् ।
युगः पाटलिपुत्रकेभ्य आद्यतराः ॥

* साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्रस्यप्रतिः । २ । ३ । ४३ ॥

आभ्या योगे सप्रस्यं स्यादर्चायां न तु प्रतिः प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो
। अर्चाया किप् । निपुणो राज्ञा भृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ।
प्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ ॥ साधुनिपुणो वा मातर प्रति पयनु वा ॥

* प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च । २ । ३ । ४४ ॥

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्रस्यं । प्रसित उत्सुको वा हरिणा
री वा ॥

* नन्नने च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥

नन्नने प्रकृत्यग्र यो लुप्तजया लुप्तमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र घतंमाना
स्ताऽधिकरणे । मूलेनावाहयेद्वेषां श्रवणेन विपजयेत् । एन
इति वा । लुपि किप् । पुष्ये गनिः ॥

* सप्रस्योपञ्चम्यो कारकस्यथे । २ । ३ । ५ ॥

शक्तिद्वयस्यथे या कालाध्वानौ ताभ्यामिति स्तः । अथ भुक्त्वायं दृष्टे
। द्वा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयं कालः । इहस्योयं क्राशे क्राशाद्वा नत्वं
यत् । कर्तृकर्मशक्त्यार्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्रस्योपञ्चम्या-
। तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्दिष्टात् । लोके
४ ऽधिको हरिः ॥

* अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६० ॥

अध्यागिसम्यन्धऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥

* यस्यादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्रस्यं । २ । ३ । ६ ॥

यत्र रूपप्रवचनीययुक्तं सप्रस्यं स्यात् । उपपराधं हरेगुणाः । पराधादर्धाधिका

इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्रमी । अधिभुवि रामः । अधि-
रामे भूः । सप्रमी शौण्डैरिति समासपक्षे तुरामार्थीनां । अपडत्तेत्यादिना खः ॥

* विधाया कृजि । १ । ४ । ६८ ॥

अधिः करीतौ प्राक्सज्ञो वा स्यादीश्वरार्थे । यदत्र मामधिकरिष्य
धिनियोत्यत इत्यर्थः । इह विनियोक्तुरीश्वरत्व गम्यते । अगतित्वात्तिङ्
चोदात्तवतीतिनिघातो न ॥

॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

* समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥

पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थश्चितो बोध्यः ॥

* प्राक्कारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

कहाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

* सह सुपा । २ । १ । ४ ।

सहेति योगो विभज्यते । सुबन्त समर्थेन सह समस्यते । योगविभाग-
स्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिङन्तोत्तरपदोयं समासः स च छन्दस्येव । पर्यभू-
यत् । अनुव्यचलत् ॥

* सुपा । २ । ४ ॥

सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ॥

* सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ०१ ॥

गतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निदशाद्भूतशब्दस्य
पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ॥ इवेन समासो विभक्त्यन्तोपश्चि ॥ ॥
जीमूतस्येव ॥

* अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थाभावात्प्रातिपदिकप्रादु-
र्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २
१ । ६ ॥

अव्ययमिति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययी-
भावः ॥

- * प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥
समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥
- * उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥
समास उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ॥
- * एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥
वियहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः ॥
- * गोस्त्रियोरुपसर्जनस्यु । १ । २ । ४८ ॥
उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः
स्यात् । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वम् ॥
- * नाव्ययीभावाद्देशोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३ ॥
अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशश्च
स्यात् । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीबेव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक्
स्त्रियामित्यमरः ॥
- * तृतीयासप्रम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥
अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्रम्योर्बहुलमभावः स्यात् । अपदिशम् । अप-
दिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणात्सुमद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्रम्या
नित्यमभावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थोऽदिषु वर्तमानमव्यय सुबन्तेन
सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिहरि । सप्रम्यर्थ-
स्यवात्र द्योतकोऽधिः । हरि डि अधि इत्यलौकिकं वियहवाक्यम् । अत्र नि-
पातेनाभिहितेष्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्रमी ॥
- * अव्ययीभावश्च । १ । ४ । १८ ॥
अयं नपुंसकं स्यात् । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । गोपायतीति गाः
पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् । समीपे । कृष्णस्य समीपमुप-
कृष्णम् । समया ग्रामम्, निकृषा लङ्काम्, आराट्टनादित्यत्र तु नाव्ययी-
भावः । अभितः परितः, अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् ।
सद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्यृद्धिर्दुर्ववनम् । विगता च्छृ-
द्धिः । मत्तिकाणामभावो निर्मत्तिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो
ध्वंसः । निद्रा सप्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इति
हरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः
पश्चात् सस्यत इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृ-

श्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्साया कर्मप्रवचनीयसजाविधानसामर्थ्यात्तद्व्यागे द्वितीयागर्भं वाच्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे ॥

* अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काल तु सहपूर्वाहम् । सदृशः सख्या समखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यसहण गुणभूतेषु सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्राणां सपत्तिः सत्तत्रम् । अत्रे राधिक्यं समृद्धिः । अनुरूपमात्मभावः सपत्तिरिति भेदः । तृणमण्यपरित्यज्यं सतृणमत्ति । साकल्येनेत्यर्थः । न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्यम् । अन्ते अग्निं यन्यपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

* यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥

असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्ये इति वा यथार्थं इति वा प्राप्तिं निषिध्यते ॥

* यावदवधारणे । २ । १ । ८ ॥

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ॥

* सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ९ ॥

शाकस्य लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे क्रिम् । वृत्तं पति विद्योतते विद्युत् ॥

* अक्षशलाकासख्याः परिणा । २ । १ । १० ॥

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अन्तेण विपरीतं वृत्तम् अतपरि । शलाकापरि । एकपरि ॥

* विभाषा । २ । १ । ११ ॥

अधिकारोऽयम् । गतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिप्रमासविधानाज् ज्ञापकात् ॥

* अपपरिवहिरञ्जवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ॥

अपविष्णु संसारः । अपविष्णाः । परिविष्णु । परिविष्णोः । अहिर्वनम् अहिर्वनात् । प्राग्वनम् । प्राग्वनात् ॥

* आङ्गुर्थादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संमारः ।
आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः । आबालेभ्यः ॥

* लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये । २ । १ । १४ ॥

आभिमुख्यद्वोतकावभिप्रती चिह्वाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शल-
भाः पतन्ति । अग्निमभि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति ॥

* अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ॥

यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः ।
अनुग्रनमशनिर्गतः । घनस्थ समीपं गत इत्यर्थः ॥

* यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वारा-
णसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्यापलक्षितेत्यर्थः ॥

* तिष्ठद्गप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

गतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्ग द्रोहन-
कालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुंषद्भावविरहः समासान्तश्च निपात्यते ॥

* पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्य-
ते । पत्ते षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गा-
मध्यात् । महाविभायया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ॥

* सख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ॥

वंशो द्विधा विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वश्यः । तद्वाचिना सह संख्या
वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या त-
द्वृतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

* नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

नदीभिः संख्याप्राग्वत् ॥ समाहारेचायमिष्यत ॥ * ॥ षष्ठ्यङ्गम् । द्वियमुनम् ॥

* अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ॥

अन्यपदार्थे विद्यमानं सुब्रह्मं नदीभिः सह नित्यं समस्यते संज्ञायाम् ।

† तिष्ठद्ग, घट्टद्ग, आयतीगवम्, खलेययम्, खलेयुसम्, लूनययम्, लूयमानययम्, पूतय-
यम्, पूयमानययम्, संदृतययम्, संदृत्यमाणययम्, संदृतवसम्, संदृत्यमाणयुसम्, समभूमि,
समपदाति, सुषमम्, धिषमम्, दुष्यमम्, निष्यमम्, अयसमम्, आयतीसमम्, पापसमम्, पु-
षसमम् प्राण्यम्, एरयम्, तमगम्, प्रदत्तिगम्, संप्रति, असंप्रति, दुष्, ॥ इति तिष्ठद्गवादिः ॥

विभाषाधिकारं पि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम
देशः । लोहितगङ्गम् ॥

* समासान्ताः । ५ । ४ । ६८ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* अश्रयीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः † । ५ । ४ । १०७ ॥

शरदादिभ्यष्टच् स्यात्समासान्तोऽव्ययीभावे । शरद्ः समीप उपशरद्भ् ।
प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् ।
अनडुह् । दिग् । दृग् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।
जराया जरस् च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽत्ताः । यस्येति च । प्रत्य-
त्तम् । अत्ताः परमिति त्रियहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोत्ते
लिङ्गिति निपातनात्परस्याकारादेशः । परोत्तम् । परोत्ता क्रियेत्यादि तु आर्शा-
व्याचि । समत्तम् । अन्वत्तम् ॥

* अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥

अचन्तादव्ययीभावाट्टच् स्यात् ॥

* नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ॥

* नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०६ ॥

अचन्तं यत् क्लीवं तदन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

* नदीपौर्णमास्यायहायणीभ्यः । ५ । ४ । ११० ॥

घा टच् स्यात् । उपनद्रम् । उपनद्रि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।
उपायहायणम् । उपायहायणि ॥

* ऋयः । ५ । ४ । ११२ ॥

ऋयन्तादव्ययीभावाट्टच्वा । उपसमिधम् । उपसमित् ॥

* गिरेश्च सेनकस्य । ४ । २१३ । ४ ॥

गिर्यन्तादव्ययीभावाट्टच् वा स्यात् । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् ।
उपगिरि ॥

॥ इत्यव्ययीभावः ॥

† शरद्, विपाश्, अनस्, मनस्, उपानह्, अनडुह्, दिव्, हिमवत्, द्रिक्, यिद्, सद्, दिग्, दृग्, विश्, चेतस्, चतुर्, त्यद्, तद्, यद्, कियत्, जराया जरस्, च, प्रतिपरसमनुभ्योऽत्ताः, पश्चिन्, ॥ इति शरदादिः ॥

* तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ॥

* द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

द्विगुरपि तत्पुरुषसन्नः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वा द्वि-
गुश्चेति पठित्वा चकारवलेन संज्ञासमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः
प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ॥

* द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्रापन्नः । २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुजन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ।
कृष्ण श्रितः । कृष्णश्रितः । दुःखमतीतः । दुःखातीतः ॥ गम्यादीनामुपसख्या-
नम् ॥ * ॥ गाम गमी गामिगमी । अन्न बुभुतुः । अन्नबुभुतुः ॥

* स्वय ज्ञान । २ । १ । २५ ॥

द्वितीयेति न सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयकृतस्याऽपत्यं स्वायंकृतिः ॥

* खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्लान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् ।
खट्वाखण्डो जाल्मः । नित्यसमासोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥

* सामि । २ । १ । २७ ॥

सामिकृतम् ॥

* कालाः । २ । १ । २८ ॥

क्लेनेत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं
परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ॥

* अन्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २९ ॥

काला इत्येव । अक्लान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम् ॥

* तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तत्कृतार्थेन तृतीयाकृतम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन
च सह प्राग्बत् । शङ्कुलया खण्डः । शङ्कुलाखण्डः । धान्यनार्थो धान्यार्थः
तृतेति किम् । अक्षणा कालः ॥

* पूर्वसट्टशस्योनार्थकलहनिपुणामप्रश्लक्ष्णाः । २ । १ । ३१ ॥

तृतीयान्तमेतैः प्राग्बत् । मासपूर्वः । मातृसट्टशः । पितृसमः । जनार्थं ।
मापेनं कार्पापणम् । माप्रविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमि-

श्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसगस्याऽपि ग्रहणम् । मिश्र चानुपस-
गंसन्धावित्यत्रानुपसगंग्रहणात् । गुणसमिश्ना धानाः ॥ अवरस्योपसंग्या-
नम् ॥ ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

* कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा ज्ञातो हरि-
ज्जातः । नखैर्भिन्ने नखभिन्नः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ ॥
नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिन्नाभिर्भित्तः । हेतावेपा तृतीया ।
बहुलग्रहणं सर्वपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता
किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

* कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृ-
तीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यं नृणाम् । काकपेया नदी ॥

* अन्नं व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

सस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्तेन प्राग्वत् । दध्ना ओदनो दध्यादनः ।
इहान्तर्भूतोपलक्ष्यद्वारा सामर्थ्यम् ॥

* भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २ । १ । ३५ ॥

गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

* चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितेः । २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिनाऽर्थोद्भिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन
प्रकृतिविहृतिभाव एव बलिरतितग्रहणाज्जापकात् । यूपाय दाह यूपदाह ।
नेह । रन्धनाय स्याली । अश्वघासादयस्तु दष्टीसमासाः ॥ अर्थेन नित्यस-
मानो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूपः
द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोर-
तितम् ॥

* पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ॥

चोराद्वयं चोरभयम् ॥ भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् ॥ ॥ वृक्षभीतः ॥

* आपेतापोढमुक्तपतितापवन्तैरल्पशः । २ । १ । ३८ ॥

एतैः सहस्रान् पञ्चम्यन्तं सन्नपते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पना-
पोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापन्नस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादा-
त्पतितः ॥

स्तोकात्तिकट्टगार्थकृष्णाणि क्तेन । २ । १ । ३६ ॥

स्तोकात्तिकट्टः । अन्त्यात्तिकट्टः । अन्तिकादागतः । अन्त्याशादागतः । दूरा-
दागतः । विपक्वदादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥

* पृष्ठी । २ । २ । ८ ॥

राजः पुरुषो राजपुरुषः ॥

* याजकादिभिश्च । २ । २ । ९ ॥

गभिः णट्टन्त समस्यते । नृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ना-
त्प्रणयाजकः । देवपूजकः ॥ गुणात्तरेण तरलोपरश्चेति वक्तव्यम् ॥ ॥ तर-
वन्त यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तारलोपश्च । न निर्धारण इति पूरणान्त-
रिति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः । सर्वश्वेतः । सर्वेषां
महत्तरः । सर्ववृक्षान् ॥

कृच्छ्रोगा पठो समस्यत इति वाच्यम् ॥ ॥ इध्रनो व्रश्चनः इध्र-
व्रश्चनः ॥

* न निर्धारणे । २ । २ । १० ॥

निर्धारणे या पठो सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ॥ प्रतिपदवि-
धाना पठो न समस्यत इति वाच्यम् ॥ • ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥

* पूरणगुणसुहितार्यसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेत्त । २ । २ । ११ ॥

पूणात्त्र्यर्थः सदादिभिश्च पठो न समस्यते । पूणे । मता पठः । गुणे ।
काकस्य ज्ञाप्यन् । ब्राह्मणस्य गुणाः । यथा प्रकरणादिना दन्ता इति वि-
शेष्यं ज्ञातं तदेदमुद्राहणम् । अन्तित्येयं गुणेन निषेधः । तद्विशिष्य संज्ञा-
प्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्यगौरवं बुद्धिमान्द्रमित्यादि सिद्धम् ।
सुहितार्यास्तृप्तार्याः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः ।
सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वणो वा । किंकर इत्यर्थः । अय्ययम् । ब्राह्मणस्य
कृत्वा । पूर्वान्तरमाहचयात् कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्ध-
मिति रजितः । तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यतातु भवत्येव । स्वकर्त-
व्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे । तत्तकस्य सर्पस्य । विशेषणभ्रमास-
स्त्विह बह्वनयदणान् । गोर्धनेरित्यादिषु षोडशवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे
चरितार्थानां परत्याद्धाधकः पठोसमासः प्राप्नोति सौम्यनेन वायते ॥

याजक, पूजक, परिवारक, परिषेचक, परिवेषक, सापक, अध्यापक, उत्सादक, उद्ग-
तक, होतृ, भर्तृ, रथणक, सान्निपक, ॥ इति याजकादिः ॥

* क्लेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ॥

मतिबुद्धीतिसूत्रेण विहितो यः क्लस्तदन्तेन पृष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्लान्तेन सह तृतीया-
न्तस्य समासः ॥

* अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ॥

क्लेन पृष्ठी न समस्यते । इदमेवामासितं गतं भुक्तं वा ॥

* कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

उभयप्राप्नो कर्मणीति या पृष्ठी सा न समस्यते । आश्वर्यां गवां दोहो-
ऽगोपेन ॥

* तृजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ॥

कर्त्तर्यतृजकाभ्यां पृष्ठा न समासः । अपा स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । औद्द-
नस्य पाचकः । कर्तरि क्रिप्र । इतूणां भक्षणमितुभक्तिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य
याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हं घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधा-
तुश्च कलह इति । शेषपृष्ठा समास इति कैयटः ॥

* कर्तरि च । २ । २ । १६ ॥

कर्तरि पृष्ठा अक्लेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्यो-
गे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृपृष्ठा अभावात् ॥

* नित्यं क्लीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं पृष्ठी समस्यते । उट्टानकपुष्यभञ्जिका । क्लीडा-
विशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे एवुल् । जीविकायां दन्तलेखकः ।
तत्र क्लीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीतिनिषेधे प्राप्ते वचनम् ॥

* पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । २ । १८ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ।
पृष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना
किम् । पूर्वं नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वशब्दात्राणाम् । सर्वा-
प्येकदेशोऽह्ना समस्यते संख्याविषायेति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । के-
चित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वह्वैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् ।
तेन मध्यरात्रः उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥

* अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । १९ ॥

समांशवाच्यर्धशब्दे नित्यं स्त्रीषु स प्राभवत् ॥ एकविभक्तावप्युन्तस्यच

नम् ॥ ॥ ँकदेशिसससत्रिपयक्रेयसुपसर्जनसज्ञानिषेधः । तेन पञ्चशद्वृ-
द्ध्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्यल्याः अर्धपिप्यली । कौवे किम् । ग्रामार्धः
द्व्येव्य एव । अर्धं पिप्यलीनाम् ॥

* द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याग्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥

एतान्यकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भित्ताया द्वितीयभित्ता । एक-
देशिना किम् । द्वितीयं भित्ताया भित्तुकस्य । अन्यतरस्यांयहणसामर्थ्यात्पूर-
णगुणेतिनिषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भित्ताद्वितीयम् ॥

* प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

पक्षे द्वितीयाश्रितेतिसमासः । प्राप्ते जीविकां प्राप्तीजीविकः । जीविकां
प्राप्तः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया
अ इति द्वित्वा अकारोपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजी-
विका । आपन्नजीविका ॥

* कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

परिच्छेदवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासे जातस्य यस्य
स मासजातः । दृहजातः । दृघोरहोः समाहारो दृहः । दृहो जातस्यति
श्रवणे ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्परुपस्योपसख्या-
नम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स दृहजातः । अहोइ इति वत्यमाणो-
हादेशः । पूर्वत्र तु न सख्यादेः समाहारइति निषेधः ॥

* सप्रमी शौण्डैः † । २ । १ । ४० ॥

सप्रम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेपु शौण्डः अक्षशौण्डः । अश्रि-
शब्दोत्र पठ्यते । अधुत्तरपदादितिखः । ईश्वराधीनः ॥

* सिद्धशुक्लपङ्कवन्धैश्च । २ । १ । ४१ ॥

गतैः सप्रम्यन्त प्राग्वत् । साकाश्यसिद्धः । आतपशुक्लः । स्थालीपङ्कः ।
चक्रवन्धः ॥

* ध्वाङ्क्तेण क्षेपे । २ । १ । ४२ ॥

ध्वाङ्क्तेवाचिना सह सप्रम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थं ध्वाङ्क्ते
इव तीर्थध्वाङ्क्तेः । तीर्थकाङ्क्तेत्यर्थः ॥

शौण्ड, धूर्त, कितव, व्याड, प्रवीण, संत्रीत, अन्तर अधि, षट्, पण्डित, कुगल, चपन,
निपुण ॥ इति शौण्डादिः ॥

* कृत्यैर्क्वणे । २ । १ । ४३ ॥

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्बद्धावश्यकैः । मासे देयगृणाम् । चणः
ग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाह्णे गेयं साम ॥

* संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ॥

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन सज्ञानवगमान्त्रित्यसमासोयम्
अरण्येतिलकाः । वनेकमेरुकाः । हलदन्तात्सप्तम्या इत्यलुक् ॥

* क्षेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ॥

अहो रात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्षान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णतम्
अपररात्रहतम् । अवयवग्रहणं क्रिम् । अहि दृष्टम् ॥

* तत्र । २ । १ । ४६ ॥

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्षान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ॥

* क्षेपे । २ । १ । ४७ ॥

सप्तम्यन्तं क्षान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् ॥

* पात्रेसमितादयश्च † । २ । १ । ४८ ॥

एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव संगताः न तु
कार्ये । गेहेशूरः । गेहेनर्दी । आहूतिगणायम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषा
समासान्तरे घटकतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ॥

* पूर्वकालिकसर्वजरत्पराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४९ ॥

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपात नियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य
द्विक्वाख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पूर्वं क्षातः पश्चादनुनिप्तः क्षाता-
नुनिप्तः । एकनाथः । सर्वयात्रिकाः । जरन्त्रयायिकाः । पुराणमीमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ॥

* दिक्क्षेत्र्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं
सूत्रम् । पूर्वपुक्रामशर्मा । सप्रर्षयः । नेह । उत्तरा वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

† पात्रेसमिताः, पात्रेवहेतुनाः, उदुम्बरकर्मिः, कृपकच्छपः, अवटकच्छपः, उदुम्बरमगकः
कृपमगडुकः कुम्भमगडुकः, उदपानमगडुकः, नगरकाकः, नगरयायसः, मातरिपुरुषः, पिण्डाशूरः,
पितरिगृहः, गेहेशूरः, गेहेनर्दी, गेहेविजितो, गेहेव्याडः, गेहेमही, गेहेट्राही, गेहेघटः,
गर्भेनृत्नः आर्ग्यनिक्रयकः, गोष्टेशूरः, गोष्टेविजितो, गोष्टेव्हेडो, गोष्टेपदुः, गोष्टेपिण्डतः, गो-
ष्टेप्रगन्धः, कर्णाटार्तरा, कर्णाचुरुचुरा ॥ इति पात्रेसमितादिराकृतिगणः ॥

* तद्वितार्थान्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

तद्वितार्थं विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये द्विक्रम्ये प्राग्ब-
 ८ । पूर्वस्यां शालायां भवः । पौर्वशालः । ममासे कृते द्विक्रपूर्वपदादसंज्ञा-
 यां ज इति जः ॥ सर्वनाम्ना वृत्तिमात्रं पुंवद्भावः ॥ ॥ आपरशालः । पूर्वा
 शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्त-
 त्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । द्विक्रु समाहारे
 नास्त्यनभिधानात् । सव्यायास्तद्वितार्थं षष्ठां मातृणांमपत्यस् पाण्ड्यातुरः ।
 पञ्च गात्रो धन यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौवाचान्तरतत्पुरुषस्य विकल्प प्राप्ते ॥
 दृष्टतत्पुरुषयोर्हत्तरपदे नित्यसमासवचनम् ॥ ॥

* गोरान्द्रुतलुकि । ५ । ४ । ६२ ॥

गोान्द्रुतलुकि स्यात् समासान्तो न तद्वितलुकि । पञ्चानां गवां
 समाहारः पञ्चगवधनः ॥

* संख्यापूर्वा द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तद्वितार्थेत्यत्राल्लः संख्यापूर्वा द्विगुः स्यात् ॥

* द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

द्विगुरर्थः ममाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ॥

* कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्बत् । वैयाकरणसूचिः । मीसांस-
 ऋदुर्दुरुठः ॥

* पापाणके कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ॥

पूर्वमूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ॥

* उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥

घन इव श्यामे घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लातणिकमिति सूच-
 यितुं लातिकावियहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

* उपमितं व्याघ्रादिभिः † सामान्याप्रयोगे । २ । ५ । ५६ ॥

उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्बत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य

† व्याघ्र. सिंह. ऋत. ऋषभ. चन्दन. वृक. वृष. वराह. हर्मिन. तरु. पृषत्. पुण्डरीक.
 पलाश कितव ॥ इति व्याघ्रादिराकर्तितगणः । तेन घनश्यामः, चर्मामः, सुवपत्रम्, सुव-
 कसलम् ऋत्किरसनपम् पार्श्वधन्व दृत्यादि गिद्धम् ॥

पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्यप्रयोगे क्रिम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ॥

* विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भेदक समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलयहणात् ह्यचिचित्यम् । कृष्णसर्पः । क्वचित् । रामो जामदग्न्यः ॥

* पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च । २ । १ ॥ ५८ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ अपरस्यार्थं पश्चभावां वक्तव्यः ॥ ॥ अपरश्चासावर्धश्च पश्चार्थः । कथमकर्वीर इति । पूर्वकालैकैतिवाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलयहणाद्भविष्यति ॥

* श्रेण्यादयः † कृतादिभिः ‡ । २ । १ । ५९ ॥

श्रेण्यादिषु दृश्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः ॥

* क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ॥

नञ्विशिष्टेन क्तान्तेनानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतं च तदहत्त च कृताहत्तम् ॥ शाकपार्थिवादीनां § सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसख्यानम् ॥ ॥ शाकपार्थिवः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवव्रात्नणः ॥

* सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २ । १ । ६१ ॥

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन मरुत आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः क्रिम् । उत्कृष्टा गौः । पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ॥

* वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ॥

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ॥

† श्रेणी, गक. पृग. मुकुन्द. राशि, विशय, निचय, निधान, इन्द्र, देय, सुगह, भूत, यवण, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, व्रात्नण, क्षत्रिय, षट्, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कपण ॥ इति श्रेण्यादिः ॥

‡ कृत. मित. भूत. मत. उक्त. समाज्ञात. समाश्रात. समाग्यात. संभावित, अवधारित, निराकृत, अवकल्पित. उपकृत. उपाकृत ॥ इति कृतादिराकृति गणः ॥ तेन दृष्ट, कालित, टालित. उटाद्धृत, विद्युत. उदित । गते ज्ञयाः ॥

§ शाकपार्थिव, कृतपलायुत. अजार्तान्त्यानि ॥ आकृतिगणायम् ॥ तेन, कृतापकृत. भुक्तिवि-भुक्त, पीतविपीत. गतप्रत्यागत, यातानुयात, कयाक्रायक, पुटापुटिका, फलाफलिका, मनो, न्मानिका ॥ इत्यादि ज्ञयाः ॥

* कतरकृतमौ जातिपरिप्रश्ने । २ । १ । ६३ ॥

कतरकठः । कतरकलापः । गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् ॥

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ॥

कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति ॥

* पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वृष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रिया-
ध्यापकधूर्तजातिः । २ । १ । ६५ ॥

* तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥

* पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ॥

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङ्भावो यस्मि-
न्तथाभूत पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महा-
नवमी । हृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिपिडुः पुंवद्भावः
कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । शौघ-
भार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया पाचकदेशीये-
त्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उद-
शिवत्कतिपयम् । गृष्टिः सङ्घत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनुर्नवप्रसूतिका । गोधेनुः ।
पशा वन्ध्या । गोवशा । वेहद्वृष्कयणी । गोवेहत् । वृष्कयणी तरुणवत्सा ।
गोवृष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठश्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ॥

* प्रशंसावचनैश्च † । २ । १ । ६६ ॥

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमच्चर्चिका । गोप्रकाण्डम् ।
गवोद्घः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा
न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका ॥

* युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः । २ । १ । ६७ ॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि सम्-
स्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवज-
रती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥

* कृत्यतुल्याख्या अजात्या । २ । १ । ६८ ॥

भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्याकिम् । भोज्य औदनः ।
प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोपि न ॥

† मतल्लिकामच्चर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ॥

* वर्णा वर्णेन । २ । १ । ६६ ॥

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ॥

* कडाराः † कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कडारजैमिनिः
जैमिनिकडारः ॥

* कुमारः श्रमणादिभिः ‡ । २ । १ । ७० ॥

कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भिणी-
त्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेवज्ञापकं बोध्यम् ॥

* चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥

चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी § ॥

* मयूरव्यंसकादयश्च ॥ । २ । १ । ७२ ॥

एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उद-
क्त्वावाक्च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति

† कडार, गडुल, खज्ज, खोड, काण, कुण्ठ, खलति, गौर, वृक्ष, भिन्नक, पिङ्ग, पिङ्गल-
तनु, जठर, बधिर, मठर, कुञ्ज, बर्बर । कडारादिः ॥ क्वचित्तु । नौ. काक, अन्न, शुक, शृ-
गाल, प्रकृति, प्राय, गोत्र, सम, विषम, द्विद्रोण, पञ्चक, सासन्न, प्रति, परि, अनु, । एतेऽपि
दृश्यन्ते ॥

‡ श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, बन्धकी, अध्यापक, अभिरूपक,
पण्डित, पटु, मटु, कुशल, चपल, निपुण । इति श्रमणादिः ॥

§ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । स्वस्तिमतीगर्भिणी ॥

॥ मयूरव्यंसक, छान्नव्यंसक, कम्बोजमुगड, यवनमुगड, । छन्दसि । हस्तेगृह्य, पादेगृह्य,
लाङ्गुलेगृह्य, पुनर्दाय, एहीडादयोन्यपदार्थे, एहीडम्, एहिपचम्, एहिवाणिजा । क्रिया । अ-
पेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा, एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया,
प्रेहिद्वितीया, एहिकटा, अपेहिकटा, प्रेहिकटा, आहरकरटा, प्रेहिकरटा, प्रेहिकर्दमा, प्रेहि-
कर्दमा, विधमचूडा, उद्धमचूडा, आहरचेला, आहरवनिता, आहरवसना, कन्तविचक्षण,
उद्धरोत्सजा, उद्धरावसजा, उद्धमविधमा, उत्पचनिपच, उत्पचतिपत, उच्चावच, उच्चनीच,
आचोपचम्, आचपराचम्, निश्चप्रचम्, अकिंचनः, स्यात्वाकालकः, पीत्वास्थिरक ; भुक्त्वा-
सुहितः, प्रोष्यपापोयान्, उत्पत्यपालका, निपत्यरोहिणी, निघण्णश्यामा, अपेहिप्रघसा,
एहिविघसा, इहपञ्चमी, इहद्वितीया, जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारंचाभिदधाति, जहि-
जोडः, जहिस्तम्बः, आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अशनीतपिबता, पचतभज्जता,
खादतमेदता, खादतवमता, आहरनिवया, आहरनिष्करा, भिन्धिलवणा, कन्धिविचक्षण,
पचलवणा, प्रचप्रकूटा, आकृतिगणोयम् ॥ तेन अकुतोभय, कान्दिशीक, आहोपुरुषिका,
अहमहमिका, यदृच्छा, एहिरेवाहिरा, उन्मृजविमजा, द्रव्यान्तरम्, अवश्यकार्यमित्यादि
सिद्धम् ॥

किंचन यस्य सः अकिंचनः । नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः । अन्यो-
राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ॥ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ ॥
अशनीतपिबतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अशनीतपिबता । पचतभृञ्जता ।
खादतमोदता ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ ॥ एहीड इति यस्मिन् कर्मणि
इदेहीडम् । एहियवम् । उद्वुर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा
उद्वुरोत्सृजा । उद्वुमविधमा । असातत्यार्थमिहपाठः ॥ जहिकर्मणा बहुलमा-
भीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आ-
भीक्ष्ण्ये गम्ये समासेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ॥

* ईषद्रकृता । २ । २ । ७ ॥

ईषत्पिङ्गलः ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषद्रक्तम् ॥

* नञ् । २ । २ । ६ ॥

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

* नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ॥

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ॥

* तस्मान्नुडचि । ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावे-
ऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति अद्गु-
तायामसंहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिरविवादोऽवि-
घ्नमित्यादिसिद्धम् ॥ नञो नलोपस्तिङ् क्षेपे ॥ * ॥ अपचसि त्वं जात्म ॥
नैक्रधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुपेति समासः ॥

* नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्र-
कृत्या । ६ । ३ । ७५ ॥

पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुत्रन्तः । न सत्या असत्याः न असत्या
नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पु-
मान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयतेः
क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्लामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मि-
न्निति नाकः ॥

* नगोप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ॥

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः, अगाः, पर्वताः । अप्राणिष्विति

किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो नित्यमित्यनुवर्तमाने ॥

* कुगतिप्रादयः † । २ । २ । १८ ॥

एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ॥

* ऊर्जादिः † च्चिडाच्चश्च । १ । ४ । ६१ ॥

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ * कारिका क्रिया । कारिकाकृत्य ॥

* अनुकरणं चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ॥

खाटकृत्य । अनितिपरं किम् । खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ॥

* आदरानादरयोः सदसती । १ । ४ । ६३ ॥

सत्कृत्य । असत्कृत्य ॥

* भूपणोऽलम् । १ । ४ । ६४ ॥

अलंकृत्य । भूपणे किम् । अलं कृत्वौदनं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिमूर्त्ती स्वभावात् कृञ्प्रियया ॥

* अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ॥

अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्वित्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हृत्वा गतः । हृतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

* कणोमनसी अट्टाप्रतीघाते । १ । ४ । ६६ ॥

कणोहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणोशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ॥

* पुरोऽव्यम् । १ । ४ । ६७ ॥

पुरस्कृत्य ॥

* अस्तं च । १ । ४ । ६८ ॥

अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ॥

† प्रादयस्तुपूर्वमुक्ताः ॥

‡ ऊरी, उररी, वेतानी, धूसी, गकला, संसकला, ध्वंसकला, भंसकला, गुलुगुधा, मज्जुः फल, फली, विक्की, आक्री, आलोष्टी, केवाली, सेवाली, गेवाली, वर्षानी, मसमसा, भस्मसा, घोषद, वषट् घोषद, स्याहा, स्वधा, पाप्मी, प्रादुः, अत्, आद्यम् ॥ इत्युर्धादिः ॥ कश्चिदन्येष्वत्र पठ्यन्ते । तेच यथा । पाप्माली, संकला, केवासी, घाटीली, पाटीली, आलम्बी, आङ्गी, तन्वी, तानी, आतानी, धूली, अश्मसा, वगला, सस्मसा, मध्यसा, बन्धा, इत्यादि ॥

* अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६६ ॥

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उत्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं क्रिम् । जलमच्छं गच्छति ॥

* अदोनुपदेशे । १ । ४ । ७० ॥

अदः कृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदः कृत्या ॥

* तिरोऽन्तर्धौ । १ । ४ । ७१ ॥

निरोधूय ॥

* विभाषा कृञि । १ । ४ । ७२ ॥

तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । तिरः कृत्वा ॥

* उपाजेऽन्वाजे । १ । ४ । ७३ ॥

गतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ॥

* साक्षात्प्रभृतीनि † च । १ । ४ । ७४ ॥

कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ रथ्यर्थ इति वाच्यम् ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणं कृत्य । लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ॥

* अनत्याधान उरसिमनसी । १ । ४ । ७५ ॥

उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः । मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः । अनत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ॥

* मध्ये पटे नियचने च । १ । ४ । ७६ ॥

पते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पटेकृत्य । पटे कृत्वा । निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥

* नित्यं हस्ते पाणावुपयमने । १ । ४ । ७७ ॥

कृञि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणौ-कृत्य ॥

† साक्षात्, मिथ्या, चिन्ता, भटा, रोचना, आस्था, अमा, अदा, प्राजया, प्राजरुहा, वीजया, वीजरुहा, संमया, अर्थे, लवणम्, उष्णम्, शीतम्, उदकम्, आर्द्रम्, आनी, यगे, धिकमने, विहसने, प्रतपने, प्रादुस्, नमस्, आयिस्, आकृतिगणायम् ॥ अत्र लवणादीनां पञ्चानां गतिसंज्ञासंनिधौगणनं मान्तत्वं निपात्यते ॥

* प्राध्व बन्धने । १ । ४ । ७८ ॥

प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थना-
दिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा ॥

* जीविकोपनिषदावौषम्ये । १ । ४ । ७९ ॥

जीविका मित्रं कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमित्रं कृत्वा उपनिषत्कृ-
त्य । औषम्ये किम् । जीविकां कृत्वा । प्रादियहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः ।
अत्र वार्तिकानि † ॥ प्रादयो गताद्वर्थे प्रथमया ॥ * ॥ प्रगत आचार्यः
प्राचार्यः ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्वर्थे द्वितीयया ॥ * ॥ अतिक्रान्ता मालामति-
मालः ॥ अवादयः क्रुष्टाद्वर्थे तृतीयया ॥ * ॥ अवक्रुष्टः कोकिलया अव-
कोकिलः ॥ पर्यादयो ग्लानाद्वर्थे चतुर्थ्या ॥ * ॥ परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्य-
यनः ॥ निरादयः क्रान्ताद्वर्थे पञ्चम्या ॥ * ॥ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्को-
शाम्बिः ॥ कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः ॥ * ॥ वृत्तं प्रति ॥

* तत्रोपपदं सप्रमीस्यम् । ३ । १ । ९२ ॥

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचक पद-
मुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ॥

* उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ॥

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं
करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भश्चकार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाच्यम् । अतिङ्
किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति सप्रमीनिर्देशः न्माङुपपदम् । अतिङ्
यहणं ज्ञापयति सुपेत्यतन्नेहानुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेपि गतियहणं पृथक्कृत्या-
तिङ्यहणं तत्रापक्रुष्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च गतिकारकोपपदानां
कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सूत्रुत्पत्तेरिति सिद्धम् ॥ ॥ व्याघ्री । अश्वक्रांती ।
कच्छपी ॥

* अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुङ्कारम् ।
नेह । कालसमयवेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति
किम् । अयेभोजम् । अये भुक्त्वा । विभाषायेप्रथमपूर्वेष्विति त्वाणमुलौ ।
अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

† एषु वार्तिकेषु सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे न तु प्रभृती ॥

* तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ॥

उपदंशस्तृतीयायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाऽव्ययेन सह वा समस्यन्ते ।
मूलकेनापदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशम् ॥

५ * क्त्वा च । २ । २ । २२ ॥

तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य ।
उच्चैः कृत्वा । अव्यये यथाभिप्रेतेति क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं
कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

* तत्पुरुषस्याङ्गुजेः संख्याव्ययादेः । ७ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य द्युङ्गुलं दाह । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥

* अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ७ । ४ । ८७ ॥

गभ्यो रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्यहगं दृन्द्वार्थम् । अहश्च
रात्रिश्चाहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरत्रः । संख्यात-
रात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्र्याः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रि-
भित्तिरात्रः ॥

* राजाहस्सखिभ्यष्टृच् । ७ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी । कृष्णसखः ॥

* अन्हृष्टृखारेव । ६ । ४ । १४५ ॥

टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे अहनी भूतो द्युहनीः ऋतुः । तद्वि-
तार्थं द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्र्यहःसंवत्सराच्चैति
खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्चेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

* अहोहृष्टृगतेभ्यः । ७ । ४ । ८८ ॥

सर्वाद्विभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्लादेशः स्यात्समासान्ते परे ॥

* अहोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ॥

अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात्परस्याह्लाऽह्लादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहूः ।
पूर्वाहूः । संख्याताहूः । द्वयोहोर्भवः कालादृञ् द्विगोर्लुगनपत्यइति ठञो
लुक् दृहः । स्त्रियामदन्तत्वाद्वाष् । दृहा । दृहपियः । अत्यहः ॥

* क्षुम्नादिषु † च । ८ । ४ । ३६ ॥

एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाहो प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह इत्यदन्तानुकरणे
क्लेशो न कर्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेतिणत्ववारणाय क्षुम्नादिषु पाठस्यावश्यक-
त्वात् । अदन्तादिति तपरकरणान्नेह । परागतमहः पराहूः ॥

* न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८६ ।

समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरद्वादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टा-
र्थम् । द्वयोरहोः समाहारो द्वहः । अहः ॥

* उत्तमैकाभ्यां च । ५ । ४ । ६० ॥

आभ्यामद्वादेशो न । उत्तमशब्देन्यार्थः पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्या-
मित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची ।
एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ॥

* अग्राख्यायामुरतः । ५ । ४ । ६३ ॥

टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् । मुख्योश्व इत्यर्थः ॥

* अनेशमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ६४ ॥

टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च । उपानसम् । अमृताश्मः । कालायसम् ।
मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जल-
सरसमिति संज्ञा ॥

* ग्रामकौटाभ्यां च तद्धाः । ५ । ४ । ६५ ॥

ग्रामस्य तद्धा ग्रामतद्धः । साधारण इत्यर्थः । कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः ।
स चासौ तद्धा च कौटतद्धः ॥

* अतेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ॥

अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ॥

* उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ॥

† क्षुम्ना, नृनमन, नन्दिन्, नन्दन, नगर, एतानित्रीण्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ।
हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् ॥ नृतिर्यडिप्रयोजयति, नरीनृत्यते । नर्तन, गहन,
नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, एतानि सप्तोत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनमि-
त्यादि । आचार्यादणत्वं च । आकृतिगणोयम् ॥ अत्र पाठान्तरम् । क्षुम्न, तृप्, नृनमन, नर
नगर, नन्दन, नृतीयडि, गिरिनन्दी, गहनमन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप, आचार्यभोगीन,
चतुर्हायन, हरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । हरिका, तिमिर, समीर, कुबेर, हरि, क-
र्मार । इति क्षुम्नादिः ॥

अप्राणिष्विषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षः । अप्राणिषु क्रिम् । वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

* उत्तरमृगपूर्वाच्च सकृद्यः । ५ । ४ । ६८ ॥

चादुपमानात् । उत्तरसक्यम् । मृगसक्यम् । पूर्वसक्यम् । फलकमिषसक्यम् फलकसक्यम् ॥

* नावो द्विगोः । ५ । ४ । ६६ ॥

नौशब्दान्ताद्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्वितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र अवीत्यस्यापकर्षणादुलादेर्न लुक् । पञ्जनावप्रियः ! द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति क्रिम् । पञ्चभिर्नौभिः क्लीतः पञ्चनौः ॥

* अर्धाच्च । ५ । ४ । १०० ॥

अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावोर्धम् अर्धनावम् । क्लीबत्वं लोकात् ॥

* खार्याः प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ॥

द्विगोर्धाञ्च खार्याष्टच् स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि ॥

* द्विचिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ॥

टच्चा स्याद् द्विगौ । द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि । अतद्वितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्लीतः । द्व्यञ्जलिः ॥

* ब्रह्मणो जानपदाख्यायास् । ५ । ४ । १०४ ॥

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाटच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ॥

* कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ॥

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुन्नसः । कुन्नसा ॥

* आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणो उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे क्रिम् । महतः सेवा । महत्सेवा । लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्मदिति समासो यदीष्यत इति चेत् महाबाहुर्न स्यात् । तस्माल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रति-

पदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदित्यो गविभागादात्वं प्रागेकादशभ्यइति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेतिपुंवद्वात्रे कृते आत्वम् । महाजातीया ॥ महादात्वं घासकर-
विशिष्टेपूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च ॥ * ॥ असामानाधिकरण्यायमिदम् । मह-
तो महत्या वा घासः महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ अष्टनः
कपाले हविषि ॥ * ॥ अष्टाकपालः ॥ गवि च युक्ते ॥ * ॥ गोशब्दे परे युक्त-
इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । अक्षप्रत्यन्वेषेत्यत्राऽजिति
योगविभागाद्बहुव्रीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वा-
च्छकटमष्टागवमिति वा ॥

* ह्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । ६ । ३ । ४७ ॥

आत्स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश । द्वाधिका दशेति वा । द्वाविंशतिः ।
अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् । द्वित्राः । द्वशीतिः ॥
प्राक्शतादुक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । द्विशतम् । द्विसहस्रम् ॥

* त्रैस्त्रयः । ६ । ३ । ४८ ॥

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुव्रीहौ
तु । त्रिदश त्रिदशाः । सुजर्ये बहुव्रीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् श-
तादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

* विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् । ६ । ३ । ४९ ॥

द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् ।
द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रय-
श्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

* एकादिश्वैकस्य चाऽदुक् । ६ । ३ । ५० ॥

एकादिर्नेञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चाऽदुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे
कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः ।
एकेन न विंशतिः । एकात्र विंशतिः । एकाद्नविंशतिः । एकोनविंशतिरि-
त्यर्थः ॥ पथ उत्वं दत्तृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् ॥ ॥
षोडन् । षोडश । षोठा । षड्धा ॥

* परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ॥

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूरीविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ।
अर्धपिप्पली ॥ द्विगुप्राप्तापत्रालम्पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधोवाच्यः ॥ ॥ पञ्चसु

कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तिः जीविकां प्राप्तिजीविकः ।
आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारि । अत एव ज्ञापकात्समासः ।
निष्काशाश्विः ॥

* पूर्वघटश्ववडवौ । २ । ४ । २० ॥

द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः ॥

* रात्राह्राहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ॥

गतदन्तौ दृष्टतत्पुरुषौ पुंस्येष । अनन्तरत्वात्परवलिङ्गतापवादोप्ययं
परत्वात्समाहारनपुंसकतां वाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः ।
पूर्वाह्नः । दृष्टः ॥ संख्यापूर्वं रात्रं क्षीत्रम् ॥ ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ।
गणरात्रम् ॥

* अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु । अपथो देशः । कृतसमामान्तनिर्देशाच्चेह ।
अपथ्याः ॥

* अर्धर्चाः † पुंसि च । २ । ४ । ३१ ॥

† अर्धर्चं, गोमय, कषाय, कार्पाषण, कुतप, कुणाप, कपाट, गह्वर, गृय, गृय, ध्वज,
कथन्थ, पट्ट, गृह, सरक, कंठ, टिवस, वृष, अन्धकार, दण्ड, कमण्डलु, मण्ड, भूत, द्वीप,
द्यूत, चक्र, घर्म, कर्म, मोटक, गतमान, धान, नख, नखर, चरण, पुच्छ, टाडिम, हिम, रजत,
सक्तु, पिधान, सार, पात्र, छत, सैन्य, श्रापध, श्राटक, चयक, द्रोण, खलीन, पात्रीय,
पट्टीक, धार, व्याण, प्रोथ, कपित्थ, गुष्क, शाल, शीन, गुष्क, शीधु, कचच, रेणु, ऋणा,
कषट, गीकर, सुसन, सुवर्ण, वर्ण, पूर्ण, चमस, लीर, कर्ष, आकाश, अष्टापद, मङ्गल, नि-
धान, निर्वास, जृम्भ, वृत्त, पुस्त, युस्त, ल्यडित, शङ्क, निगड, खन, मधु, मूल, मूलक, स्यूल,
गराव, नाल, वप, विमान, मुख, प्रपीथ, गृन, वज्र, कटक, कण्टक, कर्पट, शिखर, कल्क,
नाट, मस्तक, यलय, कुसुम, नृण, पङ्क, कुण्डल, किरीट, कुमुद, अर्धुद, अर्धुग, तिमिर,
आश्रम, भूषण, इन्कस, मुकुन, वसन्त, तडाग, पिटक, धिटङ्क, विडङ्क, पिणयाक, माप, कोश,
फनक, टिन, देवत, पिनाक, समर, स्याण, अनोक, उपवास, शाक, कर्पास, विशाल, चपान,
व्याड, दर, विटप, रण, धन, मणाल, हस्त, आर्ट, हन, मूत्र, ताण्डव, गाण्डीय, मण्डप,
पट्ट, संध, योध, पाश्र्य, गरीर, देह, फन, छन, पुर, राष्ट्र, विम्व, अम्बर, फुट्टिम, मण्डल,
कुक्कुट, कुडप, फकुट, ग्वण्डल, तामर, तोरण, मञ्चक, पञ्चक, पुङ्ख, मध्य, धान, काल,
वल्मीक, वर्ष, वस्त्र, वसु, उद्यान, उद्योग, सेह, स्तन, स्तेन, स्यर, संगम, निष्क, क्षेम, शूक,
छत्र, क्षत्र, पथित्र, योधन, मालक, कनह, पालक, वल्कल, कुञ्ज, विहार, लोहित, विषाण,
भवन, अरण्य, पुनिन, हल, दृढ आसन, ऐरायत, शूर्प, तीर्थ, लामग, तमाल, लोह, दण्डक,
शपथ, प्रतिसर, दाक, धनुस्, मान, वर्चस्क, कूर्च, तण्डक, मठ, सट्ट, ओदन, प्रवाल,
शकट, अपराङ्गा, नीड, शकल, तण्डुल, मुस्तक, द्युधर्चादिः ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्वः । अर्धर्वम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थं, शरीरं, मण्डं पीयूषं, देहः, अङ्कुशः, कलशः, इत्यादि ॥

* जान्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् । १ । २ । ५८ ॥

एकोप्यर्था वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः ॥

* अस्मदेो द्वयोश्च । १ । २ । ५९ ॥

एकत्वे द्वित्वे च विवर्तितेऽस्मदेो बहुवचनं वा स्यात् । वयं द्रूमः । यत्तेऽहं ब्रवीमि । आवां ब्रूव इति वा ॥ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ यदुरहं ब्रवीमि ॥

* फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ॥

द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

* तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ॥ बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । तिष्येति किम् । विशालानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिष्यपुनर्वसवो माणविकाः ॥

* स नपुंसकम् । २ । ४ । १० ॥

समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परबल्लिङ्गापवादः । पञ्चग-
यम् । दन्तोष्टम् ॥ अकारान्तोत्तरपदेो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥ ॥ पञ्चमूलः ॥
आवन्तो वा ॥ पञ्चखट्वी । पञ्चखट्वम् ॥ अनेो ननेोपश्च वा च द्विगुः
स्त्रियाम् ॥ ॥ पञ्चतर्ता । पञ्चतर्तम् ॥ पात्राद्यन्तस्य न ॥ ॥ पञ्चपात्रम् ।
त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ॥ पुण्यमुद्रिनाध्यामहः क्लीबतेष्टा ॥ ॥ पुण्याहम् । सुदि-
नाहम् ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ * ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः प-
थशब्दः क्लीबमित्यर्थः । त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्था त्रिपथम् ।
कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्थाः । प्रतिपन्थाः ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ ॥
शृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ॥

* तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* संज्ञायां कन्योशीनरेषु । २ । ४ । २० ॥

कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्सा चेदुशीनरदेशोत्पचायाः कन्याया.
संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । संज्ञायां
किम् । वीरणकन्या । उशीनरेषु किम् । दातिकन्या ॥

* उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । २ । ४ । २१ ॥

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोऽपज्ञायमानोपक्रममाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्द्युपज्ञं शन्यः । नन्दोपक्रमं द्राणाः ॥

* छाया बाहुल्ये । २ । ४ । २२ ॥

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इतूणांछाया इतुच्छायम् । विभाषासेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इतुच्छायानिषादिन्य इति तु आसमन्ताविषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ॥

* सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ॥

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् ॥ पर्यायस्यैवेष्यते ॥ ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो ह्यत्र रत्तःपिशाचादीनाह । रत्तःसभम् । पिशाचसभम् ॥

* अशाला च । २ । ४ । २४ ॥

संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीष्वं स्यात् । स्त्रीसभम् । स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला क्रिम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः ॥

* विभाषा सेनासुराच्छायाशालनिगानाम् । २ । ४ । २५ ॥

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रीष्वं वा स्यात् । ब्राह्मणसेना । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् । कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषेणञ् कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेना राजा । असेना । परमसेना ॥

॥ इति तत्पुरुषः ॥

* शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिक्रम्य विशिष्य समासो ज्ञेयः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥

* अनेकमन्यपदार्थं । २ । २ । २४ ॥

अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथयाविभक्त्यर्थं बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् । प्राप्सुदकं यं प्राप्सोदको यामः । ऊढरथोन्वान् । उपहृतपशू रूढः । उदृतौदना

स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ प्रपतितपर्णः । प्रपर्णः ॥ नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ * ॥ अविद्यमानपुत्रः । अपुत्रः । अस्तीति विभक्तिप्रति रूपकमव्ययम् । अस्तिहीरा गौः ॥

* स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम्पूरणी-
प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिर्निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्राअसुगोअसुइत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः । रूपवद्भार्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः । अत्र के चित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घात-
न्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदश-
ब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्वुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेण चित्राजरद्वुरितिभाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्वुर्वीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कात्किम् । गङ्गाभार्यः । अनूङ् किम् । वामोरुभार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्या माता कल्याणी माता । स्त्रियां किम् । क-
ल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु ॥

* अप्परणीप्रमाणयोः । ५ । ४ । ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणं यस्य स स्त्री प्रमाणः । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्यप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुख्या । अन्यत्र तु ॥

* नद्युतश्च । ५ । ४ । १५३ ॥

नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः ॥

* केऽणः । ७ । ४ । १३ ॥

के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

* न कपि । ७ । ४ । १४ ॥

कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयव-
भेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् । बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् ।
कल्याणं प्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा ।
स्वसा । कान्ता । ज्ञान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला ।
तनया । सामान्ये नपुंसकम् । दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्वविवक्षायां
तु दृढा भक्तिः ॥

* तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ ३५ ॥

तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिणमं कर्त-
व्यम् अव्याप्तितिव्याप्तिपरिहाराय । त्रतसौ । तरपतमपौ । चरटजातीयरौ ।
ऋल्पदेशीयरौ । रूपप्राशपौ । याल् । तिल्यनौ । बहुषु बहुत्र । बहुतः ।
दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । घरूपेति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुंवद्भावं बा-
धते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया ।
दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृक्ती वृकतिः । अजाभ्यो
हिता अजथ्या ॥ शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ * ॥ बहुभ्योदेहि
बहुशः । अल्पभ्यो देहि अल्पशः ॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य ॥ * ॥ शुक्लाया
भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य किम् । कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । शरदः ह-
तार्थतेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ भस्याठे तद्विते ॥ * ॥ हस्तिनीनां स-
सूहो हास्तिकम् । अठे किम् । रौहिणेयः । स्त्रीभ्यो ठगिति ठोऽत्र गृह्यते ।
अग्नेठगिति ठकि तु पुंवदेव । अग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सप-
त्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गैरवादित्वात् ङीन्येत् । समानः
पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो
द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः । आद्वयोः शिवा-
द्वयम् । सपत्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तर-
पदलक्षणो एव एव न त्वण । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात्सापत्यः ॥ ठक्क-
सोश्च ॥ * ॥ भवत्याच्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्तिकमेकतद्विते

चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेण्य गतार्थ-
त्वात् । सर्वकाभ्यति । सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि ।
पूर्वस्यैवेदम् भस्त्रैषाद्वेति लिङ्गात् । तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका ।
सर्वाः ॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु † ॥ * ॥ कुक्कुट्या अण्डम् कुक्कुटाण्डम् ।
मृग्याः पदम् मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ॥

* क्यङ्मानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ॥

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येता-
यते । स्वभिन्नां कां चिद्वर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियां
मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ॥

* न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिका-
यते । मद्रिकामानिनी ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्वित्तुयहणम् ॥ * ॥ नेह । पा-
काभार्या यस्य स पाकभार्यः ॥

* संज्ञापूरणयोश्च । ६ । ३ । ३८ ॥

अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियुः
पुंसि च संज्ञाभूतोयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाश

* वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वित्तस्याऽरक्तविकारे । ६ । ३ । ३९ ॥

वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तद्वेतुर्यस्तद्वित्तोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री
न पुंवत् । सौम्रीभार्यः । माथुरीयते । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य
क्विम् । मध्यमभार्यः । तद्वित्तस्य क्विम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन
क्विम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु काषायो कन्या यस्य स काषायकन्यः । वि-
कारे तु हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोप-
धानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौवश्वभार्यः ॥

* स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ॥

स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्क्विम्
पटुभार्यः । ईतः क्विम् । अकेशभार्यः ॥ अमानिनीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सुवं-
शमानिनी ॥

* जातिश्च । ६ । ३ । ४१ ॥

† कुक्कुटी, मृगी, काकी, अण्ड, पद, प्राक्, भूकुंस, भुकुटी, इति कुक्कुट्यादि एण्डा-
दिश्च ॥

जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः ।
लौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याठ इति
तु भवत्येव ॥

* संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

संख्येयार्येया संख्ययाव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे
ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति व-
ह्यमाणो डच् ॥

* ति विंशतेर्डिति । ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्धिति । आनञ्जविंशाः । विंशतेरासन्ना
इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिकचत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः ।
द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । विंशतिरित्यर्थः ॥

* दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्त-
रालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहाणाद्गौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेर्याश्चा-
न्तरालं दिक् ॥

* तच्च तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं
प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं
विषयविशेषो लभ्यते ॥

* अन्येषामपि दृश्यते । ६ । ३ । १३७ ॥

दीर्घ इत्यनुवर्तते । इच्चि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ।
इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठादव्ययीभावत्व-
मव्ययत्वं च । केशेषुकेशेषु गृहीत्वैदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डै-
श्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्ड । मुष्टीमुष्टि ॥

* आर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबाह्वि । आरो-
र्धति वक्तव्य गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वाय-
म्भुवमित्यादिसिद्धम् । सरूपेइति किम् । हलेन मुशलेन ॥

* तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत् ॥

* वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ॥

बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा
आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः ॥

* प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ॥

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहास्रात्याय ॥
अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ सगवे सवत्साय सहलाय ॥

* बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् । ५ । ४ । ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माद्बुच् स्यात् । उपदशाः । अबहुगणात्किम् ।
उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरे विशेषः ॥ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ * ॥
निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽहुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खङ्गः ॥

* बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । ५ । ४ । ११३ ॥

व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसकथ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् । दीर्घं
सकथ्यनी यस्य स दीर्घसकथ्यः । जलजाती । स्वाङ्गात्किम् । दीर्घसकथ्य
शकटम् । स्थूलान्ता वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ॥

* अङ्गुलेर्दारुणि । ५ । ४ । ११४ ॥

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं
दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् ।
द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुले-
रित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

* द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः । ५ । ४ । ११५ ॥

आभ्यां मूर्धः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ नेतुर्नेत्रजे अष्
वक्त्रस्यः ॥ * ॥ मृगो नेता यासां ताः मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ॥

* अन्तर्बहिभ्यां च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ॥

आभ्यां लोम्नोऽस्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

* अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थलात् । ५ । ४ । ११८ ॥

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूल-
पर्वत् ॥

* पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्यान्विमितात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने ।
दुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः । खरणसः । अगः किम् । ऋचामयनम् ऋणय-
नम् । अणयनादिभ्य इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्या-
ख्यातं भाष्ये । अस्यूलात्किम् । स्थूलनासिकः ॥ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ * ॥
खुरणाः । खरणाः । पत्ने अजपीष्यते ॥ ॥ खुरणसः । खरणसः ॥

* उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११६ ॥

प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । अ-
संज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति
सूत्रं तद्बद्धत्वा भाष्यकार आह ॥

* उपसर्गाद्बहुलम् । ८ । ४ । २८ ॥

उपसर्गस्यान्विमितात्परस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् । प्रणमः ॥ वेशो
वक्तव्यः ॥ * ॥ विगता नासिकास्य विगः ॥ ख्यश्च ॥ * ॥ विख्यः । कथं तर्हि
विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ॥

* सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपदाः । ५ ।

। १२० ॥

एते बहुव्रीहयोऽच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः ।
शोभनं श्वास्य सुश्वः । शोभनं दिवास्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारि-
कुक्षः । चतस्रोस्रयोस्य चतुरस्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः ।
प्रोष्ठा गौः । तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

* नज्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १२१ ॥

अच स्यात् । अहलः । अहलिः । असञ्च्यः । असञ्च्यः । एवं दुःसुभ्याम् ।
शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः ॥

* नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ॥

नज्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः ।
सुमेधाः ॥

* धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ॥

केवलात्पूर्वपदात्परो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा ।
केवलात्किम् । परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वश-
ब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किं तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्यध-

मैत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्यधर्मैत्यपि साध्वेव ।
निकृत्तिधर्मा अनुकृत्तिधर्मैत्यादिवत् । पूर्वपदं तु बहुव्रीहियात्क्षिप्यते ॥

* जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ॥

जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो ज
म्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता अस्थेति
वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः क्तिम् । पतितजम्भः ॥

* दक्षिणोर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ॥

दक्षिणे इर्मं ब्रह्मं यस्य दक्षिणोर्मा मृगः । व्याधेन कृतब्रह्म इत्यर्थः ॥

* इच् कर्मव्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात्समासान्तः । केशाकेशि । मुश-
लामुशलि ॥

* द्विदण्डादिभ्यश्च † । ५ । ४ । १२८ ॥

तादर्थ्यं चतुर्थ्यैषा । एषां सिद्धार्थमिच् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ य-
स्मिन्नहरणे तद् द्विदण्ड प्रहरणम् । द्विमुशलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ॥

* प्रसंभ्यां जानुनेर्ज्ञुः । ५ । ४ । १२९ ॥

आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य
प्रज्ञुः । संज्ञुः ॥

* ऊर्ध्वाद्विभाषा । ५ । ४ । १३० ॥

ऊर्ध्वज्ञुः । ऊर्ध्वजानुः ॥

* धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ॥

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ॥

* वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ॥

शतधन्वा । शतधनुः ॥

* जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ॥

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ॥

* लोपो व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ ॥

† द्विदण्ड, द्विमुशलि, उभाञ्जलि, उभयाञ्जलि, उभादन्ति, उभयादन्ति, उभाहस्ति
उभयाहस्ति, उभाकर्णि, उभयाकर्णि, उभापाणि, उभयापाणि, उभाबाहु, उभयाबाहु, एकपदि,
दोष्पदि, आठपपदि, सपदि, निकुच्यकर्णि, संहतपुच्छि, अन्तेवासि, इति द्विदण्डयादिः ॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्बुलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जायाऽस्य युवजानि ॥

* गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ॥

एभ्यो गन्धस्य इकारोन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः । नेह । शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः ॥

* अन्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ॥

सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धगर्वयोरिति विश्वः ॥

* उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ॥

पद्मस्येव गन्धोस्य पद्मगन्धिः ॥

* पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः † । ५ । ४ । १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्त्यादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसूलपादः ॥

* कुम्भपदीषु ‡ च । ५ । ४ । १३९ ॥

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् । पादः पत् । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् । कुम्भपादः ॥

* संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ॥

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ॥

* वयसि दन्तस्य दत् । ५ । ४ । १४१ ॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्द्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडन् । सुदन् । सुदती । वयसिक्रिम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥

* स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ॥

† हस्तिन्, कुट्टाल, अश्व, कशिक, कुरुत, कटोल, कटोलक, गणडोल, गणडोलक, कणडोल, कणडोलक, अज, कपोल, जाल, गणड, महेला, दासी, गणिका, कुसूल, ॥ इति हस्त्यादिः ॥

‡ कुम्भपदी, एकपदी, जालपदी, सुनिपदी, शूलपदी, गुणपदी, शतपदी, सूत्रपदी, गोधापदी, कलशीपदी, विपदी, द्विपदी, त्रिपदी, षट्पदी, दासीपदी, तृणपदी, शितपदी, विष्णुपदी, सुपदी, निष्पदी, आर्द्रपदी, कुण्ठिपदी, कृष्णपदी, शुचिपदी, टोणीपदी, दुपदी, सूकरपदी, शकृत्पदी, अष्टापदी, स्थूणापदी, आपदी, सूचीपदी, इति कुम्भपद्यादिः ॥

दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ । अयोदती फलदती । संज्ञायां
किम् । समदन्ती ॥

* विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ॥

दन्तस्य दत् बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥

* अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ॥

एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुङ्कुलायदन् । कुङ्कुलायदन्तः ॥

* ककुदस्यावस्थायां लोपः । ५ । ४ । १४६ ॥

अजातककुत् । पूर्णककुत् ॥

* त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ॥

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदन्यः ॥

* उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ॥

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ॥

* पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्णाकाकुत् । पूर्णाकाकुदः ॥

* सुहृदृहृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते सुहृन्मित्रम् । दुर्हृदमित्रः । अन्यत्र
सुहृदयः । दुर्हृदयः ॥

* उरःप्रभृतिभ्यः † कप् । ५ । ४ । १५१ ॥

व्यठोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् । अनङ्गान् । पयः । नौः ।
लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्विभा-
षेति विकल्पे न कप् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ॥ अर्थान्नजः ॥ ॥ अनर्थकम् ।
नजः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् ॥

* इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ॥

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनापि तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति ॥ ॥ बहुवाग्मिका । स्त्रियां किम् ॥ बहुदण्डी । बहुद-
ण्डिको ग्रामः ॥

* शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ॥

+ उरस्, सर्पिस्, उपानह्, पुमान्, अनङ्गान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः, दधि, मधु, शालि,
प्रार्थान्नजः. इत्यरःप्रभृतयः ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेः कप् वा स्यात् । महायशस्कः ।
महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम् । व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषा-
धिकारस्यात्किम् । उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना शेषशब्दो-
ऽर्घद्वयपरः ॥

* आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ॥

कप्याबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे
बहुमालः ॥

* न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ॥

शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वेदेवः ॥

* ईयसश्च । ५ । ४ । १५६ ।

ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयांसोस्य बहुश्रेयात् । गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वत्वे प्राप्ते ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्निति वाच्यम् ॥ * ॥ बहूयः श्रेयस्योस्य बहुश्रे-
यसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः ॥

* वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ॥

पूजितेर्धे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य
प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकृद्यदण्योरित्यतः प्रागे-
वेति वक्ष्यते । वन्दिते किम् । मूर्खभ्रातृकः ॥

* नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः ।
बहुतन्त्रीर्षीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्ब्रह्मो न । स्वाङ्गे
किम् । बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

* निष्प्रवाणश्च । ५ । ४ । १६० ॥

कबभावोन्न निपात्यते । प्रपूर्वाद्द्वयतेर्ल्युट् । प्रवाणी तन्तुवायशलाका ।
निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समाप्तवानः नव इत्यर्थः ॥

* सप्रमी विशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

सप्रम्यन्तं विशेषणं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अत एव
ज्ञापकाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥
सर्वश्वेतः । द्विशुलः ॥ मिथोनयोः समासे संख्या पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ * ॥
द्विन्यः ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ * ॥ द्वित्राः । द्वन्द्वेऽपि । द्वांश ॥

वा प्रियस्य ॥ * ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ गड्वादेः परा सप्तमी ॥ * ॥ गडु-
कण्ठः । क्वचिन्न । वहेगडुः ॥

* निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा
निष्ठा वाच्या ॥ * ॥ सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् ।
कृतकटः । पीतोदकः ॥

* बाहिताग्न्यादिषु † । २ । २ । ३७ ॥

आहिताग्निः । अग्न्याहितः । आकृतिगणोयम् ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे नि-
ष्ठासप्तम्यौ ॥ * ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न । विवृतासिः ॥

॥ इति बहुव्रीहिः ॥

* चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ॥

अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरे-
तरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः ।
अन्यतरस्यानुपङ्गिक्त्वेऽन्वाचयः । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः । समूहः
समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति समुच्चये भिन्नामट गां चानयेत्यन्वा-
चये च न समासोऽसामर्थ्यात् । धवखादिरौ । संज्ञापरिभाषम् । अनेकोक्तेर्हे
तृपोतृनेष्टोद्धारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु हेतापोतानेष्टोद्घातारः ॥

* राजदन्तादिषु ‡ परम् । २ । २ । ३१ ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हे परं स्यात् । दन्तानां राजा । राजदन्तः ॥ धर्मादिष्व-
नियमः ॥ * ॥ अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । दम्पती जम्पती ज्ञायापती । जाया-
शब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते । आकृतिगणोयम् ॥

† आहिताग्निः, जातपुत्रः, जातदन्तः, जातशमश्रुः, तेलपीतः, घृतपीतः, ऊढभार्यः, ग-
तार्थः, आकृतिगणोयम् । तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत, दण्डपाणि, इत्यादि ज्ञेयम् ॥ इत्याहि-
ताग्न्यादिः ॥

‡ राजदन्तः, अग्नेवणम्, लिप्तवासितम्, नग्नमुपितम्, सिक्तसंमष्टम्, मष्टलुञ्चितम्, अ-
वक्लिन्नपक्वम्, अर्पितोप्तम्, उप्तगाढम्, उलूखलमुसलम्, तण्डुलकिण्वम्, द्रुपदुपलम्, आर-
ग्वायनबन्धकी, चित्ररथवाल्मीकम्, अवन्त्यशमकम्, शूद्रार्थम्, स्नातकराजानो, विष्वक् नार्जु-
नौ, अत्तिभ्रुवम्, दारगवम्, धर्मादिपूभयम् ॥ अर्थधर्मा, धर्मार्थौ, अर्थशब्दौ, शब्दार्थौ, अर्थ-
कामौ, कामार्थौ, वैकारिमतम्, गोजवाजम्, गोपालधानीपूलासम्, पूलासककरण्डम्, स्थूल-
पूलासम्, स्थूलपूलासम्, उशीरबीजम्, सिञ्जास्यम्, चित्रास्वाती, भार्यादम्पती, जम्पती,
जायापती, पुत्रपती, पुत्रपशू, केशशमश्रु, शिरोबीजम्, शिरोजानु, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणो,
आद्यन्तौ, अन्तादी, गुणवृद्धौ, वृद्धिगुणौ, आकृतिगणोयं राजदन्तादिः ॥

* द्वन्द्वे घि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ॥ अनेकप्राप्तावेकञ्च नियमोऽनियमःशेषे ॥ * ॥ हरिगुरुहराः । हरिहरगुरवः ॥

* अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्वनियमः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ इन्द्राग्नी ॥

* अल्पाचत्तरम् । २ । २ । ३४ ॥

शिवकेशवौ ॥ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ हेमन्तशि-
शिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । समाक्षराणां किम् । ग्रीष्मवसन्तौ ॥ ल-
घ्वत्तरं पूर्वम् ॥ * ॥ कुशकाशम् ॥ अभ्यर्हितं च ॥ * ॥ तापसपर्वतौ ॥ घ-
र्षाणामानुपूर्व्येण ॥ * ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ॥ भ्रातुर्ज्यायसः ॥ * ॥
युधिष्ठिरार्जुनौ ॥

* द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । प्राणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविक्रम् । रथिका-
खारोहम् । समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यङ्गा-
दीनां समाहार एव यथा स्यात् ॥

* अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ स्थेणे लुङीति वक्तव्यम् ॥ * ॥
उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् ॥

* अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ॥

यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् ।
अर्काश्वमेधम् । अध्वर्युक्रतुः किम् । इषुवजौ । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकं
किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी ॥

* अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदक्रमकम् ॥

* जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ॥

प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् । धानाशष्कुलि । प्राणिनां तु ।
विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह । रूपरसौ । गमनाकुञ्चने । जाति-
प्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविषयज्ञायां तु । बदरामलकानि ॥

* विशिष्टलिङ्गे नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ॥

श्यामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत् स्यात् । उ-
द्वश्च इरावती च उद्वेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरु-
क्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गायमुने । मद्रक्रेकयाः ।
अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

* क्षुद्रजन्तवः † । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्ष् । आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः ॥

* येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ९ ॥

एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमित्यादौ परत्या-
द्विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्त चकारेण बाध्यते ॥

* शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तदायस्कारम् । पात्राद्विष्कृतानां
तु चण्डालमृतपाः ॥

* गवाश्वप्रभृतीनि च ‡ । २ । ४ । ११ ॥

यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि ॥

* विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो-
त्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्यादि द्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ
विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लतन्ययोधम् । प्लतन्ययोधाः । रूक्षपृषतम् । रूक्षपृषताः ।
कुशकाशम् । कुशकाशाः । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोम-
हिषम् । गोमहिषाः । शुकबकम् । शुकबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् ।
पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ फलसेनावनस्पतिमृगशकुनितुद्रजन्तुधान्य-
तृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ * ॥ बदराणि चामलकानि च
बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह । बदरामलके । रथिकाश्वा-

† क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।

‡ शतं वा प्रसूतो येषां के चिदानकुलावधि ॥

‡ गवाश्वम्, गवाविकम्, गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्, कुब्जावामनम्, कुब्जकिरा-
तम्, पुत्रपोत्रम्, श्वचण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीकम्, शाटीपच्छदम्,
शाटीपाट्टिकम्, उद्धखरम्, उद्धशशम्, मूत्रशक्तम्, मूत्रपुरीषम्, यकन्मेदः, मांसशोणितम्,
दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, अर्जुनपुरुषम्, तृणोलपम्, दासीदासम्, कुटीकुटम्,
भागवतीभागवतम्, एतेगवाश्वप्रभृतयः ॥

रोहो । प्लक्षन्ययोधौ । इत्यादि । विभाषावृत्तेतिसूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वात्त्रित्ये प्राप्ते मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु अहेतरैतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् ॥

* विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ॥

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णौ । वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वश्चार्थे इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरैतरयोग एव । शीतोष्णो उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । तन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पात्तिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव ॥

* न दधिपयआदीनि† । २ । ४ । १४ ॥

एतानि नैकवत्स्युः । दधिपयसी । इध्माबर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्त्सामे । वाङ्मनसे ॥

* अधिकरणौतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ॥

द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ॥

* विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

अधिकरणौतावत्त्वस्य समीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशम् । दन्तोष्ठम् । उपदशाः । दन्तोष्ठाः ॥

* आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ॥

विद्यायोनिबंधवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकप्लुत्या पुत्र इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ॥

* देवताद्वन्द्वे च । ६ । ३ । २६ ॥

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ॥ वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः ॥ * ॥ अग्निवायू । वाय्वग्नी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्यपरिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्म-

† दधिपयसी, रूर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिणी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखा, परिव्राजककौशिकौ, प्रवर्ग्योपसदौ, शुक्लकृष्णौ, इध्माबर्हिषी, दीक्षातपसी, अध्ययनतपसी, उलूखलमुसले, आद्यवसाने, अद्भामेधे, ऋक्त्सामे, वाङ्मनसे, इति दधिपयआदयः ॥

प्रजापती इत्यादौ नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके
प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

* ईदग्नेः सोमवसृणयोः । ६ । ३ । २७ ॥

देवताद्वन्द्वे इत्येव ॥

* अग्नेः स्तुत्स्तोषसोमाः । ८ । ३ । ८२ ॥

अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अ-
ग्नीषोमौ । अग्नीवसृणौ ॥

* इद्वृद्धौ । ६ । ३ । २८ ॥

वृद्धिमत्युत्तरपदे आनेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्न्यामस्तौ देवता अ-
स्य अग्निमारुतं कर्म । अग्नीवसृणौ देवते अस्य अग्निवाखणम् । देवताद्वन्द्वे
चेत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्गत्वं च बाधित्वा इः । वृद्धौ
किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ त्रिष्यौ न ॥ * ॥
आग्नाविष्णवम् ॥

* दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाक्षामा ॥

* दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ॥

दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य स्त्वं माभू-
दित्येतदर्थम् । द्वौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि
दृष्टानुबन्धिः ॥ ॥ द्यावा चिदस्मै पृथिवी । दिवस्पृथिव्योररतिमित्यत्र पदकारा
विसर्गं पठन्ति ॥

* उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ॥

उषसश्चस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ॥

* मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ॥

मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ ॥

* द्वन्द्वानुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्तादुषहान्ताच्च द्वन्द्वानुदृच् स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्व-
चम् । त्वक्सजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । समाहारे
किम् । प्रावृट्शरदौ ॥

॥ इति द्वन्द्वः ॥

स्रुपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ * ॥
स्रुदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ ॥

* वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ॥

यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेतयोः कृतं वैरूप्यं
स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः क्मिम् । गर्गगार्ग्यायणौ । यूना
क्मिम् । गर्गगार्ग्यौ । तल्लक्षणः क्मिम् । भागवित्तिभागवित्तिकौ । कृतं क्मिम् ।
गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥

* स्त्रीपुंवच्च । १ । २ । ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ
च गर्गीः । अस्त्रियाभित्यनुवर्तमाने यज्जोश्चेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायण-
श्च दाक्षी ॥

* पुमान् स्त्रिया । १ । २ । ६७ ॥

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हं-
सश्च हंसौ ॥

* भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

* नपुंसक्रमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ॥

अक्षीबेन सहोक्तौ क्षीबं शिष्यते तच्च वा एकवत्स्यात्तल्लक्षण एव वि-
शेषश्चेत् । शुक्लः पठः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् तदिदं शुक्लम् । तानीमानि
शुक्लानि ॥

* पिता माता । १ । २ । ७० ॥

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ । माता-
पितरौ वा ॥

* श्वशुरः श्वश्रुः । १ । २ । ७१ ॥

श्वश्रुः सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । श्वश्रु-
श्च श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरौ ॥

* त्यदादीनि † सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ त्य-
दादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते ॥ * ॥ स च यश्च यौ ॥ पूर्व-

† त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

शेषोपि दृश्यते इति भाष्यम् ॥ ॥ स च यश्च तौ ॥ त्यदादितः शेषे पुंन-
पुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ * ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्ता च य-
ज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च
ते ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुक्कुटमयूर्याविम्रे । म
यूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्द्धाप्यन्त्यौ ते ॥

* ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ॥

एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः । गाव इ-
माः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । संघेषु
किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वत्सा इमे ॥ अनेकशक्रेष्विति वा-
च्यम् ॥ * ॥ अश्वा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेनेकसुबन्ताभावाद्द्वन्द्वे
न । तेन शिरसी शिरांसीत्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च
न । पन्यानौ । पन्यान इत्यादौ समासान्तो न ॥

॥ इत्येकशेषः ॥

कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृ-
त्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनि-
ष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः
राजन्असुपुरुषसुइत्यविग्रहो नित्यसमासः । अस्वपदविग्रहो वा । समासश्च-
तुर्विध इति प्रायो वादः । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधिकारबहि-
र्भूतानामपि सह सुपेतिविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरप-
दार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो
द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोभिप्रायः । सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्या-
द्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्या-
दिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकप-
दत्वं द्वन्द्वबहुव्रीह्यो रेव तत्पुरुषस्य क्वचिदेवेत्युक्तम् । किं च ।

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥

सुपां सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषत् । नाम्ना । कुम्भकारः । धा-
तुना । कटपूः । अजस्रम् । तिङां तिङा । पिबतखादता । खादतमोदता
तिङां सुपा । क्वन्तविचक्षणोति यस्यां क्रियायां सा क्वन्तविचक्षणा । एही-
डादयोन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ॥

॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

* च्छ्वपरब्धः पथामान्ते । ५ । ४ । ७४ ॥

अ अनन्ते इति छेदः । अगाद्यन्तस्य समासस्य अ प्रत्ययोऽन्तावयवः । अनन्ते या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्दुर्चः । अनृचबहूचावध्येतर्येव । नेह । अ-
चूत्साम । बहुक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीबत्वं लोकात् । विम-
लापं सरः ॥

* ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ६७ ॥

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा एभ्योऽपस्य ईत्
स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समी-
। समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृत-
समासान्तग्रहणाच्चेह । स्वप् स्वपी ॥ अवर्णान्ताद्वा ॥ * ॥ प्रेपम् । परेपम् ।
प्रापम् । परापम् ॥

* ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ६८ ॥

अनोः परस्यापस्य ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजधुरा । अन्ते तु
अन्तधूः दृढधूरत्तः । सखिपथो रम्यपथो देशः ॥

* अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोम्नः । ५ । ४ । ७५ ॥

एतत्पूर्वात्सामलोम्नान्तात्समासादच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् ।
अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् ॥ कृष्णोदक्याण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेर-
जिष्यते ॥ * ॥ कृष्णभूमः । उदभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासाद्ः ॥ संख्या-
यानदीगोदावरीभ्यां च ॥ * ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदावरी । अजिति योग
विभागादन्यत्रापि । पद्मनाभः ॥

* अक्षोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्षोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ॥

* अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्षामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदा-
रगवोर्वृषीवपदप्रीवनक्तन्दिवराचिन्दिवाहर्दिवसरजसनिश्चयसपुष्पायुष-
क्षायुष्यायुष्यर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ॥

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयोबहुव्रीहयः । अविद्यमा-
नानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ च्युपाभ्यां चतुरोजिष्यते ॥ * ॥
त्रिचतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वः । स्त्रीपुंसौ ।

धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । द्वाश-
श्च गावश्च दारगवम् । उरू च अष्टीवन्तौ च उर्वष्टीवम् । निपातनाट्टि-
लोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्त-
न्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते । अहनि
च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां वृद्धौ निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः ।
सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरसः पङ्कजम् । निश्चितं
श्रेयो निश्श्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निश्श्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायु-
षम् । ततो द्विगु । द्वायुषम् । त्र्यायुषम् । ततो वृद्धः । ऋथ्यजुषम् ।
ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोत्तः । महोत्तः । वृद्धोत्तः । शुनःसमीपम् उप-
शुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ठेश्वा गोष्ठश्वः ॥

* ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ॥

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ॥ पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
पल्यवर्चसम् ॥

* अवसमन्धेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७९ ॥

अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः
अन्धतमसम् ॥

* श्वसो वसीयश्श्रेयसः । ५ । ४ । ८० ॥

वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः ईयसुनि वसीयः । श्वसुशब्द उत्तरपदार्थ-
प्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । श्वोवसीयसम् ।
श्वः श्रेयसं ते भूयात् ॥

* अन्ववतप्पाद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ॥

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

* प्रतेरुरसः सप्रमोस्थ्यात् । ५ । ४ । ८२ ॥

उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥

* अनुगवप्त्रायामे । ५ । ४ । ८३ ॥

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इतिसमासः ॥

* द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ॥

अच् प्रत्यर्पाष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्वि-
गुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विस्तावती
त्रिस्तावती रज्जुः ॥

* उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ॥

प्रगतोध्वानं प्राध्वो रथः ॥

* न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ॥

पूजनार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा ॥ स्वति-
भ्यामेव ॥ * ॥ नेह । परमराजः । पूजनात्किम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः ।
बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोरित्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह । सुसक्यः । स्वसः ॥

* किमः क्षेपे । ५ । ४ । ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा
किंराजा । किंसखा । किंगौः । क्षेपे किम् । किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

* नजस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ॥

समासान्ता न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् । अधुरं शकटम् ॥

* पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ॥

नजपूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्याः । तत्पुरुषादित्येव ।
अपथो देशः । अपथं वर्तते ॥

॥ इति समासान्ताः ॥

* अलुगुत्तरपदे । ६ । ३ । १ ॥

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः ॥

* पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः † । ६ । ३ । २ ॥

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरा-
र्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदेकिम् । निष्क्रान्तः स्तोकान्निस्तोकः ॥ ब्राह्मणाच्छंसि
न उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचाराद् ब्राह्मणानि
तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसं-
ख्यानादेव ॥

* औजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ॥

औजसाहृतमित्यादि ॥ अजस उपसंख्यानम् ॥ * ॥ अजसाहृतम् ।
ऋग्वेदेन हृतमित्यर्थः ॥ पुंसानुजो जनुषान्ध इति च ॥ * ॥ यस्यायजः पुमान्
स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ॥

† स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणीति सूत्रपठित एव स्तोकादिः ।

* मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ॥

मनसागुप्ता ॥

* आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ॥

मनस इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ॥

* आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ † ॥

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ पूरण इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ पूरणप्र-
त्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थं एवेति
बहुव्रीहिर्बोधः । पूरणे किम् । आत्मज्ञतम् ॥

* वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ॥

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतु-
र्थीति योगविभागात्समासः ॥

* परस्य च । ६ । ३ । ८ ॥

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

* हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक्संज्ञायाम् । त्वचिसारः ॥

* गविर्युधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ९५ ॥

अभ्यां स्थिरस्य सप्तमः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्रगवीति वचनादेवाऽलुक् ।
युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ हृद्व्युभ्यां
च ॥ * ॥ हृदिस्थुक् । दिविस्थुक् ॥

* कारनाम्नि च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।
मुकुटेकार्पापणम् । दृषदिमापकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम् । कारनाभ्येव
प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नि किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यै-
तद्वेषस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः ।
हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः ॥

* मध्याद्गुरौ । ६ । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तेगुरुः ॥

* अमूर्द्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ॥

† आत्मनश्च पूरण इति विशिष्टं सूत्रं काशिकाकृत्यपाठ ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्द्धमस्तकात्किम् । मूर्द्धशिशः । मस्तक-
ः । अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः ॥

* बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ॥

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । हलदन्तोति किम् ।
प्रिबन्धः ॥

* तत्पुरुषे कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥

स्तम्बरमः । स्तम्बरमः । कर्णेजपः । कर्णेजपः । क्वचिन्न । कुरुचरः ॥

* प्रावृट्शरत्कालदिवं जे । ६ । ३ । १५ ॥

प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । द्विविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ॥

* विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ॥

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः । वर्षेजः । क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः ।
रजः । वरेजः । वरजः ॥

* घकालतनेषु कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ॥

सप्तम्या विभाषाऽलुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतरे । पूर्वाह्णतरे ।
तमे । काल । पूर्वाह्णकाले । पूर्वाह्णकाले । तन । पूर्वाह्णतने । पूर्वाह्णतने ॥

* शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ॥

शेशयः । खशयः । शामेवासः । शामेवासः । शामेवासी । शामवासी ।
दित्त्व । भूमिशयः ॥ अपो योनियन्तुषु ॥ * ॥ अप्सु योनित्प-
स्य शोप्सुयोनिः । अप्सु भवोप्सव्यः । अप्सुप्रन्तावाज्यभागौ ॥

* नेन्त्सिद्धबध्नातिषु च । ६ । ३ । १९ ॥

इचन्तादिषु सप्तम्या अलुक् । स्यण्डिलशायी । साङ्गाशयसिद्धः । चक्रबद्धः ॥

* स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ॥

सप्तम्या अलुक् । समस्यः । भाषायां किम् । कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ॥

* षष्ठा आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ॥

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥ वाग्दिव्यशयद्वौ युक्ति-
दण्डहरेषु ॥ * ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ॥ आमुष्यायणा-
ऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च ॥ * ॥ अमुष्यापत्यम् आमुष्यायणः । नडा-
दित्वात् फक् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद्गुञ् ।
एवमामुष्यकुलिका ॥ देवानांप्रिय इति च मूर्ख ॥ * ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥

शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः ॥ * ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गुलः ॥ द्विवचन-
दासे ॥ * ॥ द्विवोदासः ॥

* पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ॥

पृष्ठाः पुत्रे परेऽलुग्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः दासीपुत्रः । निन्दाय-
किम् । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

* ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ॥

विद्यासंबन्धयोनिसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्पृष्ठा अलुक् । होतुरन्तेवासी ।
होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्तर-
षदयहणम् ॥ * ॥ नेह । होतृधनम् ॥

* विभाषा स्वसृपत्योः । ६ । ३ । २४ ॥

ऋदन्तात्पृष्ठा अलुग् वा स्वसृपत्योः परयोः ॥

* मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ॥

आभ्यां स्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा ।
पितुःष्वसा । पितुःस्वसा । लुक्पते तु ॥

* मातृपितृभ्यां स्वसा । ८ । ३ । ८४ ॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात्समासे । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।
असमासे तु । मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

॥ इत्यलुक्त्तमासः ॥

* घट्टरूपकल्पचेलङ्गुवगोचमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ॥

भाषितपुंस्काद्वो डी तदन्तस्याऽनेकाचो ह्रस्वः स्याद्घट्टरूपकल्पप्रत्ययेषु
परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा ।
ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिकेली । ब्राह्मणिङ्गुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि ।
ब्रजः पचाद्यच्चि वच्यादेशगुणयोरभावोपि निपात्यते । चेलडादीनि वृत्ति-
विषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । ड्यः किम् ।
दत्तातरा । भाषितपुंस्कात्किम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

* नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ॥

अद्यन्तनद्या ह्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धु-
तरा । ब्रह्मबन्धुतरा । स्त्रीतरा । स्त्रितरा ॥ ब्रह्मद्या न ॥ * ॥ ब्रह्मतीतरा ॥

* उगितश्च । ६ । ३ । ४५ ॥

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तसिनादिष्विति पुंवत् । विदुत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीत-
रित्यप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् ॥

* हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । ६ । ३ । ५० ॥

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्यप्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् ।
हृल्लासः । लेखेत्यणन्तस्यग्रहणम् । घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव-
ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

* वा शोक्प्रयज्जरोषे । ६ । ३ । ५१ ॥

हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्दम् । सौहृदयम् । हृद्रेगः । हृदय-
रोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दाप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

* पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६ । ६ । ५२ ॥

एतत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामज-
तीति पदाजिः । पदातिः । अज्यातिभ्यां पादे च्चेतीण् प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो
निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ॥

* पद्यत्यतदर्थे । ६ । ३ । ५३ ॥

पादस्य पत्स्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।
अतदर्थे किम् । पादार्थमुदकं पादम् ! पादाद्याभ्यां चेति यत् ॥ इके चरता-
वुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्यादित्वात् ष्टन् ॥

* हिमकापिहृतिषु च । ६ । ३ । ५४ ॥

पट्टिमम् । पत्कापी । पट्टितिः ॥

* च्चः शे । ६ । ३ । ५५ ॥

श्चः पादस्य पत्स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति । पादस्यादमित्यर्थः ।
श्चः किम् । पादशः कार्पापणं ददाति ॥

* वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ॥

पादस्य पत् । पट्टोषः । पादघोषः । पत्तिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः ।
शब्दशब्दः ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ * ॥ पत्तिष्कः । पादनिष्कः ॥

* उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ॥

उदमेघः ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ क्षीरोदः ॥

* पेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ॥

उदपेषंपिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः । समुद्रे तु पूर्वण
सिद्धुश्च ॥

* एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ५९ ॥

उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्यालौ । पूरयितव्येति
किम् । उदकपर्वतः ॥

* मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च । ६ । ३ । ६० ॥

उदमन्यः । उदकमन्यः । उदौदनः । उदकौदनः ॥

* इको ह्रस्वोऽड्यो गालवस्य । ६ । ३ । ६१ ॥

इगन्तस्याड्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः ।
इकः किम् । रमापतिः । ऋड्य इति किम् । गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजा-
र्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ इयडुवड्भाविनामव्ययानां च नेति
वाच्यम् ॥ * ॥ श्रीमदः । भूमङ्गः । शुक्लीभावः ॥ अश्रुकुंसादीनामिति वक्त-
व्यम् ॥ * ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अकारोऽनेन विधीयत इति
व्याख्यान्तरम् ॥ भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसे भाषणं शोभा वा यस्य सः
स्त्रीवेषधारी नर्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ॥

* एकतद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ॥

एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे । एकस्या आगतम् एकरूप्यम् ।
एकक्षीरम् ॥

* ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ॥

रेवतिपुत्रः । अजक्षीरम् ॥

* त्वे च । ६ । ३ । ६४ ॥

त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रो-
हिणीत्वम् ॥

* ष्यङ्ः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १ । १३ ॥

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ॥

* संप्रसारणस्य । ६ । ३ । १३६ ॥

संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धी-
पुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न । स्त्रीप्रत्यये घानु-

समर्जने नेति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुञ्जः । उपसर्जने तु तदादिनियमाच्चेह । अतिकारीषगन्ध्यापुञ्जः ॥

* बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १ । १४ ॥

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धु-
रस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः
कारीषगन्ध्याबन्धुः । ह्रीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ मातज्मातृकमातृषु
वा ॥ * ॥ कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः ।
कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव
निपातनाम्नातृशब्दस्य मातजादेशः कव्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह ।
कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता । चित्वसामर्थ्याच्चित्त्वरो बहुव्री-
हिस्वरं बाधते ॥

* इष्टकेपीकाभालानां चित्तूलभारिषु । ६ । ३ । ६५ ॥

इष्टकादीनां तदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु इस्वः
स्यात् । इष्टकचितम् । पङ्केष्टकचितम् । इपीकतूलम् । मुञ्जेपीकतूलम् । माल-
भारी । उत्पलमालभारी ॥

* कारे सत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ९० ॥

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥
अस्तुङ्कारः ॥ धेनोर्भव्यायाम् ॥ * ॥ धेनुम्भव्या ॥ लोकस्य पृणे ॥ * ॥ लो-
कस्पृणः । पृण इति मूनविभुजादित्वात्कः ॥ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ * ॥ अनभ्या-
शमित्यः । दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ आष्टान्योरित्ये ॥ * ॥ आष्टमित्यः ।
अग्निमित्यः ॥ गिलेऽगिलस्य ॥ * ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिल-
गिलः ॥ गिलगिले च ॥ * ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे ॥ * ॥
उष्णङ्कारणम् । भद्रङ्कारणम् ॥

* राचेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ९२ ॥

रात्रिञ्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अखिदर्थामदं सूत्रम् ।
खिति तु । अर्द्धिपदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः ॥

* सहस्य सः संज्ञायाम् । ३ । ६ । ९८ ॥

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञार्या किम् । सहयुध्या ॥

* ग्रन्थान्ताऽधिके च । ६ । ३ । ९६ ॥

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिषप्रधीते ।
सद्वोणा खारी ॥

* द्वितीये चानुपाख्ये । ६ । ३ । ८० ॥

अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी सा
क्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ॥

* समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । ६ । ३ । ८४ ॥

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु
सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे सगर्भसयूथसनुताद्वत् ।
अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति
योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति का-
शिका । अथ वा सहशब्दः सदृशवचनोस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा ।
तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोस्येत्यादि ॥

* ज्योतिर्जनपदराचिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।
६ । ३ । ८५ ॥

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि ।

* चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ॥

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन गम्यमाने ।
चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्म-
चारी । समानः सः सब्रह्मचारी ॥

* तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ॥

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः ।
एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

* विभाषोदरे । ६ । ३ । ८८ ॥

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॥

* दृग्दृशवतुषु । ६ । ३ । ८९ ॥

सदृक् । सदृशः ॥ दृक्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ॥

* इदंकिमोरीशुकी । ६ । ३ । ९० ॥

दृग्दृशवतुषु इदम ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् ।
कीदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ॥ दृक्ते चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ईदृक्षः । कीदृक्षः ।

आ सर्वनाम्नः । दृक् च । तादृक् । तादृशः । तावान् । तादृचः । दीर्घः ।
मत्वोत्वे । अमूदृशः । अमूदृक् । अमूदृचः ॥

* समासेङ्गुलेः सङ्गुः । ८ । ३ । ८० ॥

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गुस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गुः । समासे
क्विप् । अङ्गुलेः सङ्गुः ॥

* भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ॥

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् । अस-
मासे तु । भीरोः स्थानम् ॥

* ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८ । ३ । ८३ ॥

आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।
समासे क्विप् । ज्योतिषः स्तोमः ॥

* सुषामादिषु च† । ८ । ३ । ८८ ।

सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषान्धिः ॥

* एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८९ ॥

सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । एति क्विप् । हरिसक्यम् । संज्ञायां क्विप् ।
शृयसेनः । अगकारात्क्विप् । विष्वक्सेनः । इण्कारित्येव । सर्वसेनः ॥

* नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ॥

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः ।
अगकारात्क्विप् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोयम्‡ ॥

* अषष्ठ्यतृतीयास्यस्यान्यस्य दुगाशोराशास्यास्थितोत्सुकोतिकारक-
रागच्छेषु । ६ । ३ । ९६ ॥

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।
अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्य-
दीयः । अषष्ठीत्यादि क्विप् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके क्वे
च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।
गहादेराकृतिगणत्वाच्छः ॥

† सुषामा, निषामा, दुषामा, सुषेधः, निषेधः, दुषेधः, सुषान्धिः, निषान्धिः, दुषान्धिः,
हुष्टु, दुष्टु, गौरिषक्यः संज्ञायाम्, प्रतिष्ठाका, जलापाहम्, नौषेचनम्, दुन्दुभिषेवणम्,
एतिसंज्ञायामगात्, “हरिषेणः”, नक्षत्राद्वा, “हरिसोषेणः”, आकृतिगणोयं सुषामादिः ॥

‡ एति संज्ञायामगात्, नक्षत्राद्वा, एतन्नसूत्रद्वयमपि कैश्चित् पाणिनीयसूत्रपाठे
पक्षितम् ॥

* अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ॥

अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

* कोः क्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ॥

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् । तत्पुरुषे किम्
कूपो राजा ॥ त्रौ च ॥ * ॥ कुत्सितास्त्रयः कन्नयः ॥

* रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ॥

कद्रयः । कद्रुदः ॥

* तृणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ॥

क्तृणम् ॥

* का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ॥

कापथम् । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ॥

* ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ॥

ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काक्षः ॥

* विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ॥

कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधादि
त्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ॥

* क्वं चोष्णे । ६ । ३ । १०७ ॥

उष्णशब्दे उत्तरपदे क्वं का च वा स्यात् । क्वोष्णम् । कोष्णम् ।
कद्रुष्णम् ॥

* पृषोदरादीनि † यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०८ ॥

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषद् उदरं
पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च
लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमादुंसः सिंहे वर्णविपर्ययात् ।

गूढात्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥ * ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् ।
उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ दुरो दाशनाशदमध्येषूत्वमुत्तरपदादेः षुत्वं

† पृषोदर, पृषोत्थान, बलाहक, जीमूत, प्रमशान, उलूखल, पिशाच, बृसी, मयूर, इति
पृषोदरादिराकृतिगणः ॥

च ॥ * ॥ दुःखेन दाश्यते दूडाशः । दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन द-
भ्यते । दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति
दूढ्यः । आतश्चेति कः । ब्रुवन्तोस्यां सीदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य वृ आ-
देशः । सदरेधिकरणे डट् । आकृतिगणोयम् ॥

* संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ॥

अधिकारोयम् ॥

* कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ।

६ । ३ । ११५ ॥

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः । लक्षणस्य किम् ।
शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः ।
मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्रुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

* नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्त्वा । ६ । ३ । ११६ ॥

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मा-
वित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । क्वाविति किम् । परीनह-
वम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता ।
गत्तिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ॥

* वनगिर्यौः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् † । ६ । ३ । ११७ ॥

कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् ॥

* वनं पुरगासिधकासिधकासारिकाकोटराग्रेभ्यः । ८ । ४ । ४ ॥

वनशब्दस्यात्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च
दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो निय-
मार्थः । अग्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । सिधकावणम् । सिधका-
वणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् ।
वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिका-
र्थमात्रे प्रथमा । किंशुलुका गिरिः ॥

* वले । ६ । ३ । ११८ ॥

वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कृपीवलः ॥

† कोटर, सिधक, सिधक, पुरग, शारिक, इति कोटरादिः ।

किंशुलुक, शाव, नड, अञ्जन, भञ्जन, लोहित, कुक्कुट, इति किंशुलुकादिः ॥

* मत्तौ बहूचोऽनजिरादीनाम् † । ६ । ३ । ११६ ॥

अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बहूचः किम् । ब्रीहि-
मती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती ॥

* शरादीनां ‡ च । ६ । ३ । १२० ॥

शरावती ॥

* इको वहेऽपीलोः । ६ । ३ । २१ ॥

दृगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः किम् । पि-
ण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ अपील्वादीनामिति वाच्यम् § ॥ * ॥
दास्वहम् ॥

* उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ॥

उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्वृजन्ते परे न तु मनुष्ये । परीपाकः । परि-
पाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ॥ ॥

* इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥

दृगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् ।
प्रकाशः ॥

* अष्टुनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२५ ॥

उत्तरपद्रे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः ॥

* चित्तेः कपि । ६ । ३ । १२७ ॥

एकचित्तीकः ॥

* नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वानरः ॥

* मित्रे चषौ । ६ । ३ । १३० ॥

विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ शुनो दन्तदंष्ट्रा-

† अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक, इत्यजिरादिः ॥

‡ शर, वंश, धूम, अहि, कपि, मणि, मुनि, शुचि, हनु, इति शरादिः ॥

§ पील्वादिराकृतिगणः ॥

॥ अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रसेवः । प्रसारः । प्रहारः ॥ सादकारयोः कृत्रि-
जे ॥ * ॥ एषोऽस्य प्रासादः । गषोऽस्य प्राकारः कृत्रिम इति किमर्थम् । एषोऽस्य प्रासादः
प्रकारः ॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥ * ॥ प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिकारः । प्रतीकारः ॥
बहुलपद्व्याख्येवायं प्रपञ्चः ॥

कर्णकुन्दरवराहपुच्छपदेषु दीर्घा वाच्यः ॥ † ॥ श्वादन्तः । इत्यादि ॥

* प्रनिरन्तः शरेक्षुप्रक्षाम्कार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह षात्परत्वात् णत्वम् ॥

* विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ॥

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवनम् । शिरीषवणम् ॥ दृचञ्चञ्भ्यामेव ॥ * ॥ नेह । देवद्रास्वनम् ॥ इरिकाभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् ॥

* वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ॥

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहणम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ॥

* पानं देशे । ८ । ४ । ९ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याद्वेशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्यट् ॥

* वा भावकरणयोः । ८ । ४ । १० ॥

पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपाणम् ॥ गिरिनद्यादीनां § वा ॥ * ॥ गिरिनदी । गिरिणदी । चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

* प्रातिपदिकान्तनुश्विभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य शो वा स्यात् । प्रातिपदिका-न्ते । मापवापिशौ । नुमि । व्रीहिवापाणि । विभक्तौ । मापवापेण । पक्षे मापवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । ज्ञत एव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुश्वि-धानान्तङ्गत्वे हि नुम् न तूत्तरपदस्य । किं च । ग्रहिण्यन्नित्यादौ हिवेनुभो णत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु नुन्नादित्वाच्च ॥ युवादेर्च्च ॥ * ॥

† अभियुक्तोक्तिरियम् ॥

‡ इरिका, मिरिका, तिमिरा, इतीरिकादिराकृतिगणः ॥

§ गिरिनदी, गिरिनख, गिरिनख, गिरिनितम्ब, चक्रनदी, चक्रनितम्ब तूर्यमान, मा-पेण, आर्गयन, इति गिरिनद्यादिराकृतिगणः ॥

युवन, पक्ष, इत्यादि युवादिः ॥

रम्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे खः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं
मानयतीति हरिमाणी । नुमि । क्षीरपाणि । विभक्तौ क्षीरपेण । रम्यविणा ॥

* कुमति च । ८ । ४ । १३ ॥

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ॥

* पदव्यवायेपि । ८ । ४ । ३८ ॥

पदेन व्यवधानेपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन ॥
अतद्धित इति वाच्यम् ॥ * ॥ आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण ॥

* कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ६ । १ । १४३ ॥

अत्र सुग्निपात्यते । कुस्तुम्बुरुधान्याकम् । क्लीबत्वमतन्त्रम् । जातिः
क्लिम् । कुस्तुम्बुरुणि । कुत्सितानि तिन्दुकीफलानीत्यर्थः ॥

* अपरस्वराः क्लियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ॥

सुग्निपात्यते । अपरस्वराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छ-
न्तीत्यर्थः । क्लियेति क्लिम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव
गच्छन्तीत्यर्थः ॥

* गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ॥

सुट् सस्य षत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो
गोष्यदः । असेविते । अगोष्यदान्यरण्यानि । प्रमाणे । गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् ।
सेवितेत्यादि क्लिम् । गोः पदं गोपदम् ॥

* आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६ । १ । १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति क्लिम् । आपदा-
पदम् ॥

* आश्चर्यमनित्ये । ६ । १ । १४७ ॥

अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये क्लिम् । आचर्यं कर्म
शोभनम् ॥

* वर्चस्केऽवस्करः । ६ । १ । १४८ ॥

कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्नमलं तस्मिन् सुट् । अवकीर्यतइति अवस्करः ।
वर्चस्के क्लिम् । अवकरः ॥

* अपस्करो रथाङ्गम् । ६ । १ । १४९ ॥

अपकरोऽन्यः ॥

- * विक्ररः शकुनिर्विकिरो वा । ६ । १ । १५० ॥
 पक्षे विक्ररः । वावचनेनैव सुद्धिकल्पे सिद्धे विक्ररग्रहणं तस्यापि शकु-
 नेरन्यत्रप्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तत्र । भाष्यविरोधात् ॥
- * प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ॥
 कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्ग्रचि सुट् निपात्यते षत्व-
 च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशेः किम् । प्रतिगतः
 कशां प्रतिकशोऽश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातेर्ग्रहण-
 मुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ॥
- * प्रस्करवहरिश्चन्द्रावृषी । ६ । १ । १५३ ॥
 हरिश्चन्द्रग्रहणमन्तार्थम् । ऋषीति किम् । प्रस्करो देशः । हरिश्चन्द्रो
 माणवकः ॥
- * मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ॥
 मस्करशब्दोऽव्युत्पन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेणुति किम् ।
 मस्करो ग्राहः । मस्करी समुद्रः ॥
- * कास्तीराजस्तुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ॥
 ईपत्तीराजस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अज-
 स्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे किम् । कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥
- * कारस्कारो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ॥
 कारं करोतीति कारस्कारो वृक्षः । अन्यत्र कारकरः । के चित्तु कस्कादि-
 ष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ॥
- * पारस्कारप्रभृतीनि † च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ॥
 एतानि ससुट्कानि निपात्यन्ते नाञ्चि । पारस्कारः । किष्किन्धा ॥ तद्दृ-
 हतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ ॥ तात्पूर्वं चत्वेन द्वकारो
 बोध्यः । तद्दृहतोर्द्वकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुट् । चोरदेवतयोरिति
 समुद्रायोपाधिः । तस्कारः । वृहस्पतिः ॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ॥ ‡ प्राय-

† पारस्कारोदेशे, कारस्कारोवृक्षः, रथस्यानदी, किष्कुः प्रमाणम्, किष्किन्धागुहा, तद्दृहतोः
 करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च, प्राप्नुम्यतीति गतिकर्तरि च, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।
 इति पारस्कारादिराकृतिगणः ॥

‡ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति भाष्यम् ॥

शिवत्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिगणायम् ॥

॥ इतिसमासाश्रयविधयः ॥

* समर्थानां प्रथमाद्धा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिलिङ्गित-
त्वम् । कृतसन्धिकार्यमिति यावत् ॥

* प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ॥

तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते ॥

* अश्वपत्यादिभ्यश्च† । ४ । १ । ८४ ॥

एयोऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य एयस्यापवादः ॥

* तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

जिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

* किति च । ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम्
गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ॥

* दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदारण्यः । ४ । १ । ८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु एयः स्यादणोऽपवादः ।
द्वैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाच्चेति काशिका-
याम् ॥ ॥ याम्यः ॥ पृथिव्याजाजौ ॥ * ॥ पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यजजौ
॥ * ॥ द्वैव्यम् । द्वैवम् ॥ बहिष्पठिलोपो यञ्च ॥ * ॥ बाह्यः ॥ ईकञ्च
॥ * ॥ वाहीकः ॥ स्यान्नेऽकारः ॥ * ॥ अश्वत्यामः । पृषोदरादित्वात्सस्य
तः ॥ भवार्थे तु लुग्राच्यः ॥ * ॥ अश्वत्यामा ॥ लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः
॥ * ॥ बाह्वादीजोऽपवादः । उडुलोभाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औ-
डुलोमिः ॥ गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ * ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो
हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् ॥

† अश्वपति, स्यानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति,
राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति,
क्षेत्रपति, इत्यश्वपत्यादिः ॥

* उत्सादिभ्योऽञ् † । ४ । १ । ८६ ॥

त्रौत्सः ॥ अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः ॥ * ॥ अग्निपत्यादि अग्नेयम् ।
शालेयम् ॥ * ॥

॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

* स्त्रीपुंसाभ्यां नजस्त्वौ भवन्तात् । ४ । १ । ८७ ॥

धात्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमाच्चजस्त्वौ स्तः ।
श्लैणः । पौंसः । वत्यर्थेन । स्त्री पुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ॥

* द्विगोर्लुग्नपत्ये । ४ । १ । ८८ ॥

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् ।
पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चकपालः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् ।
पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगर्गहृष्यम् ।
अनपत्ये किम् । द्वयोर्द्वियोरपत्यं द्वैमित्रिः ॥

* गोत्रेऽलुगच्छि । ४ । १ । ८९ ॥

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात् । गर्गाणां क्वा-
त्त्राः । वृद्धाच्चः ॥

* आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६ । १ । ९५१ ॥

हनः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्धितेपरे न त्वाकारे । गार्गीयाः ।
प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गभ्यो हितं गर्गीयम् । अत्रिकिम् । गर्गभ्य आगतं गर्गहृष्यम् ॥

* यूनि लुक् । ४ । १ । ९० ॥

प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । म्लु-
चुस्य गोत्रापत्यं म्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् ततो यून्यण् म्लौचुकाय-
नः । तस्य क्वात्रोपि म्लौचुकायनः । अतो लुकि वृद्धत्वाभावाच्चे न ॥

* पैलादिभ्यश्च † । २ । ५ । ५६ ॥

† उत्स, उदपान, विकिर, विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, बष्क-
शासे, धेनु, पृथ्वी, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुप्, अनुष्टुप्, जनपद, भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान देशे, एषदंश, भल्लकीय, रथन्तर, मध्यन्दिन, बह महत्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल,
इन्द्रावसान, उष्णिह, ककुभ, सुवर्ण, देव, ग्रीष्मादच्छन्दसि, इत्युत्सादिः ॥

पैल, शालङ्कि, सात्यकि, सात्यकामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि, औदवजि, औदं-
मैघि, औदमस्जि, औदभस्जि, देवस्थानि, पैङ्गलीदायनि, राह्वति, भौलिङ्कि, राणि, औद-
न्धि, औदाहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तदाजाच्छाणः । आकृतिगणोपम् ॥ इति
पैलादिः ॥

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेत्यण तस्मादणो द्व्यच इति फिः
तस्य लुक् पैलः पिता पुत्रश्च ॥ तद्राजाच्चाणः ॥ ॥ द्युज्मगधेत्यणन्त
दाङ्गशब्दादणो द्व्यच इति फिजो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ॥

* इजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताद्भुवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति
पञ्चागारस्यापत्यम् अत इज् यजिजोश्चेति फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च ।
प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः ॥

* न तौल्वलिभ्यः † । २ । ४ । ६१ ॥

तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेण प्राप्तः । तुल्वलः
तत इजि फक् । तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः पुत्रः ॥

* फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ॥

यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य च्छात्राः
कातीयाः कात्यायनीयाः । यास्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्व्यण् तस्यापत्यं युवा
यास्कायनिः । अणो द्व्यच इति फिज् । तस्य च्छात्राः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ॥

* तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ॥

षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थोदपत्येर्धे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया द्य
स्युः । उपगोरपत्यम् औपगवः । आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतसन्धेः किम् । सौत्थितिः ।
अकृतव्यहपरिभाषया सावुत्थितिर्भा भूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वस्त्रमु-
पगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् । अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रह-
णाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीतिसूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि । उपगव-
पत्यम् । जातित्वान् ङीष् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः ।
पौल्लः ॥

* अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥

† तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमिन्नि, दैवति, बार्कलि, नैकाफ्र, दैवयन्नि, दैवमति, चाफट्टकि, बैल्वकि, बैस्वकि, आनुरोहिति, पौफ्ररसादि, आनुराहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिन्नि, प्राडाहति, बान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पोष्णि, कारेणुपालि, वैकारि, वैनकि, वैहति, ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥

* जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥
वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थ्यादि तद्व्युवसंज्ञमेव
च गोत्रसंज्ञम् ॥

* भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ॥
ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थ्यादिर्युवा स्यात् ॥

* वान्यस्मिन्सपिण्डे स्यविरतरे जीवति । ४ । १ । १६५ ॥
भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्यविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसं-
ज्ञं वा स्यात् । एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपिण्डस्य । तर-
ङ्गनिर्देश उभयोस्तत्कार्यः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहभ्रा-
तरि वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्या वा । स्यविरति किम् ।
स्थानवयोन्यने गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृते वा गार्ग्य एव ॥ वृद्धस्य
च पूजायामिति वाच्यम् ॥ † * ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युव-
संज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गा-
र्ग्यः ॥ यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ * ॥ गार्ग्यो जात्स्नः । कुत्सेति
किम् । गार्ग्यायणः ॥

* एको गोत्रे । ४ । १ । ६३ ॥

गोत्रे एक एवाऽपत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः । गार्ग्यः ।
नाडायनः ॥

गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वद्वयनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः प्राचामपीति च ।

अतभेदेन तद्वाच्यै सूत्रमेतत् तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिज् स्यात् ।
चतुर्थे त्वजीवज्येष्ठे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां
मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितृग्रहादीनामपीति मुख्य-
पक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिजपि स्यात् । चतुर्थे
फागति फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवतेरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो
निधमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रेषूह्यम् ॥

† वृद्धस्य च यूनश्चेति वार्तिके सूत्रपाठे कैश्चित्प्रक्षिप्ते ॥

* गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेवापत्यप्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युवसंज्ञा ।
गर्गस्य युवाऽपत्यं गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः ॥

* अत इञ् । ४ । १ । ६५ ॥

अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्पृष्णन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्चे । दाहिः ॥

* बाह्वादिभ्यश्च† । ४ । १ । ६६ ॥

बाह्विः । औडुलोमिः । आह्वतिगणायम् ॥

* सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ॥

चादिञ् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बर-
नां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

* न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः किं तु ताभ्यां पूर्वौ ङमा-
दैवावागमौ स्तः । वैधासकिः । वारुडकिरित्यादि ॥

* गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्रञ् ‡ । ४ । १ । ६८ ॥

* व्रातचफजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

व्रातवाचिभ्यश्चक्रजन्तेभ्यश्च स्वार्थे ज्यः स्यात् तु स्त्रियाम् । कौञ्जा-
यन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वान्नुवच्यते । ब्राधायन्यः । स्त्रियां कौञ्जायनी । गोत्र-
त्वेन जातित्वाऽङीष् । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ॥

* नडादिभ्यः § फक् । ४ । १ । ६९ ॥

† बाहु, उपबाहु, उपवाकु, निवाकु, शिवाकु, वटाकु, उपबिन्दु, वृषली, वृकला, वृडा,
अलाका, मूषिका, कुशला, छगला, धुवका, धुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद, अनुहरद,
देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमि-
तौजसः सलोपश्च, सुधावन्, उदञ्चु, मात्र, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, क्षेमवृद्धिन्, शङ्ख-
लतोदिन्, खरनादिन्, नगरमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन,
साम्ब, गद, प्रद्युम्न, राम, उदङ्क, उदक संज्ञायाम्, संभूयोम्भसोः सलोपश्च, आकृतिगणो-
यम् । तेन सात्यकिः, जाङ्घिः, ऐन्द्रशर्मिः, आजधेनविः । इति बाह्वादिः ॥

‡ कुञ्ज, ब्रध, शङ्ख, भस्मन्, गण, लोमन्, शठ, शाक, शुण्डा, शुभ, विपाश, स्कन्द-
स्वम्भ, इति कुञ्जादिः ॥

§ नड, चर, वक, मुञ्ज, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्कु, शलङ्कं च, सप्तल-
व्राजप्य, तिक, अग्निशर्मन्, वृषगणे, प्राण, नर, सायक, दास, मित्र, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल,
किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, अमुष्य, कृष्णारणौ ब्राह्मण-
आसिष्ठे अमित्र, लिगु, चित्र, कुमार, क्रोष्टु क्रोष्टं च, लोच, दुर्ग, स्तम्भ, शिंशपा, अश

गोत्र इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ॥

* हरितादिभ्योऽजः । ४ । १ । १०० ॥

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेपि साम-
द्वयन्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । बिदाद्यन्तर्गणो हरितादिः † ॥

* यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरापत्यस्येति
यलोपो न । गार्धायणः । दाक्षायणः ॥

* शरद्वच्छुनकदभ्राद्गुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ । १०२ ॥

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ बिदादी । शारद्वतायनो भार्गव-
श्चेत् । शारद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनकायन्यः । दार्भायणः
आग्रायणश्चेत् । दार्भिरन्यः ॥

* द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ॥

एभ्यो गोत्रे फग् वा । द्रोणायणः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः ।
जैवन्तायनः । जैवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः । अश्वत्याम्न्यनन्तरे तूपचारात् ॥

* अनृष्यांनन्तर्ये बिदादिभ्योऽज् ‡ । ४ । १ । १०४ ॥

एभ्योऽज् गोत्रे ये त्वत्राऽनृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । बिद-
स्यगोत्रापत्यं वैदः अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिज् । पुत्रस्यापत्यं
खीन्नः । दौहित्रः ॥

* गर्गादिभ्यो § यञ् । ४ । १ । १०५ ॥

नृणः, शकट, सुमनस्, सुमत, निमत, ऋत्, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, हंसक, दण्डिन् हस्तिन्,
पिराड, पञ्चाल, चमसिन् मुकत्य, स्थिरक, ब्राह्मण, चटक, बदर, अश्वल, खरप. लङ्क. इन्ध,
अस्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड, इति नडादिः ॥

† अयं गणः पञ्चषष्ट्यधिकशततमे पत्र १६५ द्रष्टव्यः ॥

‡ बिद, ऊर्व, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किलात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋष्टिपेश
ऋतभाग, हर्यश्व, प्रियक, आपस्तम्ब, कूचवार, शरद्वत, शुनक, धेनु, गोपवन, शिशु, बिन्दु,
भाजक, भाजन, अशवावतान, श्यामोक, श्यामक, श्यावर्षि, श्यापर्षि, हरित, किन्द्रास,
वस्यस्क, अर्क लूष, वध्योग, विष्णु वृद्ध, प्रतिबोध, रथीतर, रथन्तर, गविष्टिर, निषाद, श-
अलस, मठर, सपाक, सटु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननान्दृ, परस्त्री, परशु च, इति बिदादिः ।

§ गर्ग, वत्स, वाजासे, संस्कृति, अज, व्याघ्रपात्, विदभत्, प्राचीनयोग, अगस्ति, पुलस्ति,
चमस, रेभ, अग्निवेश्य, शङ्ख, शठ, शक, एक, धूम, अवट, मनस्, धनञ्जय, वृत्त, विश्वा-
लसु, जरमाण, लोहित, संशित, बभ्रु, वल्लु, मण्डु, गण्डु, शङ्कु, लिङ्गु, गुहनु, मनु, मङ्गु, अ-
लिगु, जिगीषु, मनु, तन्तु, मनाथी, सृनु, कथक, कृत्यक, ऋत्त, वृत्त, तनु, तम्ब, तलुत्त,

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

* यज्जोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यज्जन्तमजन्तं च तद्वयवयोरेतयोर्नुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गंगाः । वत्साः । विदाः । ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् । प्रियं गार्ग्यः । स्त्रियां तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वेष्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रमिदृमिह गोत्रम् । तेनेह न । पैत्राः दौहित्राः ॥

* मधुवभत्रोर्नाह्यणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ॥

गोत्रे यज् । माध्व्या ब्राह्मणः । माध्वोऽन्यः । बाध्व्यः कौशिक ऋषिः । बाध्वोन्यः । बहुशब्दस्य गंगादिपाठात्सिद्धेपि नियमार्यमिदम् । गंगादिपाठफलं तु लाहिनादिकायांयम् । बाध्व्यायर्गो ॥

* कपिवेधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ॥

गोत्रे यज् स्यात् । काप्यः । वैध्वः । आङ्गिरसे किम् । कापेयः । वैधिः ॥

* वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गंगादौ शिवादौ च पाठाव्यजणौ । वातण्ड्यः । वातण्डः ॥

* लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०९ ॥

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गवादित्वान् डीन् । वतण्डो । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायर्गो । लाहिनादित्वात् षः । अणि तु वातण्डो । ऋषित्वाद्दृश्यमाणः षड् न ॥

* अश्व्यादिभ्यः + षज् । ४ । १ । ११० ।

तण्ड. यतण्ड. कपि. कत. कुम्कत. अनडुङ्. कणथ. शकन. गोकत. अगन्थ. कुण्डनी. यज्वन्क. पण्वन्क. अभयजात. शिरोहित. वृषगण. रतृगण. शण्डन. धणक. घुनुक. मुद्रन. मुमन. जम. टगिन. परागर. जतृकर्ण. मरित. मन्वित. अश्वभय. शर्वरात. पूतिमाप. स्यूर. अररका. ग. राका. पिङ्गन. कृष्णा. गानन्द. उलुक. तितित. भिवज्. भिष्णज्. भडित. भगिडत. दल्भ. चंकित. चिकित्तित. देवहू. इन्द्रहू. एकल. पिण्ण. वृहटगिन. मुलाभिन. उश्व. कुटीगु. र्वात गंगादिः ॥

+ अश्व अश्वमन्. शङ्ख. शूटक. घिट. पुट. रोहितग. खर्जूर. पिङ्गल. भडित. भगिडन. भ. डित. भगिडत. प्रदृत. रामाद. गीवाकाश. काण. गानाङ्क. अर्क. स्थन. यन. पाट. चक. कुन्. पून. श्विष्ठा. वीक्ष. पश्विन्द. पश्वित्र. गोमिन. श्याम. धूम. धूम. यागिन. विश्वानर. कुट. शपानये. जन. जड. खड. दीप्प. अर्ह. केत. विगय. विगाल. गिरि. चपन. चुप. टास. वैन्य. पाच. शानुडुय. पुंसिजाते. अर्जुन. मुमनम्. दुर्मनम्. नम. क्षान्त. ध्वन. आत्रय. भाग्नजाजे. भाग्नजाजये. उवा. आतव. कितव. गिव. खटिर. इत्यश्व्यादिः ॥

गात्रे । आश्वायनः ॥ पुंसि जाते ॥ ॥ पुंसांति तु प्रकृतिविशेषणम् ।
जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसांति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः ॥

* भर्गान्नैगर्ते । ४ । १ । १११ ॥

गात्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगर्तः । भार्गिरन्यः ॥

* शिवादिभ्योऽण् । ४ । १ । ११२ ॥

गात्र इति निवृत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पत्ते तिकादित्वात् फिञ् ।
गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वाद्भुक् । गाङ्गेयः ॥

* अट्टेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ । १ । ११३ ।

अट्टेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् ग्यात् । ढकोपवादः । यामुनः । नामदः ।
चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः । अट्टेभ्यः किम् । वासवदत्तेयः । नदीत्यादि
किम् । वैततेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् । शोभनाया अपत्यं शोभनेयः ॥

* ऋष्यन्ध्रकृष्णिकुरुष्यश्च । ४ । १ । ११४ ॥

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः ।
वृष्णिभ्यः वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति तु जाह्नादित्वादिञ् । कुरुष्यः
नाकुनः । सारुदेवः । इज एवायमपवादो मध्यपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु
ऋत्वाद्भुक् । आत्रेयः ॥

* मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११७ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च । द्वैमातुरः । पा-
णमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्मृत्यसंगण-
सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशार्थापेतः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् । सौ-
मात्रः । शुभ्रादित्वाद् वैमात्रेयः ॥

* कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥

ढकोपवादोऽण तत्सन्धियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो व्यासः कर्णश्च ।
अनुढाया एवापत्यमित्यर्थः ॥

† शिथ, प्रोष्टि प्रोष्टिक, पड, जम्भ, भूरि, टण्ड, कुठार, ककुभ, भ्रम, अर्नाभम्भान,
काहित, मुग्य, मन्धि, मुनि ककुत्स्य, कठोड, कोहड, कट्टपय, कट्टय, रोधक, पिञ्जन, ए-
ज्जन, चतण्ड, तृगा, कर्ण, तौर, हृद, जलहृद, परिन, पिष्ट, हृत्तय, गोपिका, कर्णानिका,
पुटलिका, वर्धिका, मन्जिष्टा, वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जान, रंग्य, नेग्य, रिग्य, आनेग्यन,
धिग्रयण, रवण, चर्तनात्, ग्रीवात्, पिष्टक, सलाक, नभाक, ऊर्णनाभ, जरत्काम, पुंसांति-
तिका, सुंसांति, आर्ष्यश्चेत्, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मसूरकर्ण, खट्टरक, तत्तन, ऋष्टिपेण,
गङ्गा, धियाग, यम्क, लल, दुत्त, अपत्यण, तृणकर्ण, पर्ण, भनन्दन, यिरुषान, भूमि, इला,
सपर्वा, दुवो नद्याः, त्रिवेणी, त्रिवेणी च । इति शिथ्यादिः ॥

* विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाविषु । ४ । १ । ११७ ॥

अपत्येऽण् । वैकर्णा वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । शौङ्गा भारद्वाजः । शोर्ङ्ग-
रन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः । के चित्तु शुङ्गेत्यावन्तं पठन्ति तेषां
ठक् प्रत्युदाहरणम् । शौङ्गेयः ॥

* पीलाया वा । १ । ४ । ११८ ॥

तन्नामिकाणं व्राधित्वा द्युच इति ठकि प्राप्तेऽण् विधीयते । पीला-
या अपत्यं पैलः । पैलेयः ॥

* ठक् च मागडूकात् । ४ । १ । ११९ ॥

चादण् पते इञ् । मागडूकेयः । मागडूकः । मागडूकिः ॥

* स्त्रीभ्यो ठक् । ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यो ठक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात् सौमित्रिः
शिवादित्वात्सापन्नः ॥

* द्युचः । ४ । १ । १२१ ॥

द्युचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ठक् तन्नामिकाऽणोपवाद्दः । दात्तेयः । पाय
इत्यत्र तु तस्यटमित्यण् ॥

* इतश्चाऽनिजः । ४ । १ । १२२ ॥

इकारान्ताद् द्युचोऽपत्ये ठक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौलेयः । नैधेयः ॥

* शुभ्रादिव्यञ्चः । ४ । १ । १२३ ॥

ठक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यं शौभ्रेयः ॥

* विकर्णकुपीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ॥

अपत्ये ठक् । वैकर्णयः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौपीतकिः ॥

* भ्रुवो वृक् च । ४ । १ । १२५ ॥

। शुभ्र, विष्ट, पुर, व्रज्यकृत, गतद्वार, गनायन, शनाकाभ, नेखाभ, विकाम, रोरिणी, कस्त्रिणी, धर्मिणी, टिग, शालक, अजवस्ति, शकन्धि, विमान्, विधया, शुक्र, विग, देवतर, शकुनि, शुक्र, उग्र, प्रायन, वन्धकी, मृकण्डु, विथ अतिधि, गोदन्त, कुशाभ्र, मकट्ट, शान्ता, हर, घवट्ट, रिक्, मुनामन्, नन्नणयामयोर्वाशिष्टे, गोधा, कृकनाम, अणीय, प्रवा-
रण, भरत, भाम, वृकण्डु, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आनीठ, मुदत्र, मुदत्र, सुवत्स, मुटाकन, कट्ट, तुदय, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, क्रिगोरिका, अश्रिका, जिज्ञाशिन्, परिधि,
वापुदन्त, शकन, शनाया, स्वध्वर, कुवेरिका, अशोका, गन्धपिङ्गना, ग्यडोन्मता, अन्तु-
िष्टन्, जरातन्, शनीरिष्टन्, विग, धीज, जीव, इवन्, अमन्, अथ इति शुभ्रादिराकति-
गणः ॥

चात् ठक् । भ्रावेयः ॥

* प्रवाहणस्य ठे । ७ । ३ । २८ ॥

प्रवाहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ठे परे ।
प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ॥

* तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २६ ॥

ठान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणे-
यस्यापत्यं प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । वाङ्मत्तद्वितनिमित्ता वृद्धिर्थाश्रयेण
विकल्पेन वाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥

* कल्याणगयादीनामिन्ङ् । ४ । १ । १२६ ॥

गपामिनङ्गादेशः स्यात् ठक् च । काल्याणनेयः । वान्यकिनेयः ॥

* कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ॥

इनङ्गात् विकल्प्यते ठक् तु निन्यः पूर्वणैव । कैलटिनेयः । कैलटेयः ।
सती भित्तुन्यत्र कुनटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः तुद्राभ्या
वेति पते ढक् । कैलटेरः ॥

* हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १६ ॥

हृदादन्ते पूर्वात्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिर्जिति गिति किति च । हुद्-
दोपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । सक्तुप्रधानाः सिन्धवः
सक्तसिन्धवः तेषुभवः साक्तुसैन्धवः ॥

* चटकाया गेरक् । ४ । १ । १२८ ॥

चटकस्येति वाच्यम् ॥ . ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि । चट-
कस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ . ॥ त-
योरेव स्त्र्यपत्यं चटका । अजादित्वाट्टाप् ॥

* गोधाया ढक् । ४ । १ । १२९ ॥

गौधेरः । शुभ्रादित्वात्पते ढक् । गौधेयः ॥

* आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ॥

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विज्ञानार्थम् । जडस्याप-
त्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

* तुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ॥

+ कल्याणी, सुभगा, ग्रन्थकी, अनुवृष्टि, अनुवृष्टि, जगती, धनी, यदी, ज्येष्ठा कनिष्ठा-
मध्यमा, परस्वी, इति कल्याणयादिः ॥

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रास्ताभ्यो वा ढक् । पक्षे ढक् । काणेरः ।
काणेरः । दासेरः । दासेयः ॥

* पितृष्वसुश्रुण् । ४ । १ । १३२ ॥

अणोपवादः । पितृष्वस्त्रीयः ॥

* ढक् लोपः । ४ । १ । १३३ ॥

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याद्धक् । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पितृष्वसेयः ॥

* मातृष्वसुश्च । ४ । १ । १३४ ॥

पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

* चतुष्पाद्भ्यो ढञ् । ४ । १ । १३५ ॥

* ढे लोपोऽकृद्वाः । ६ । ४ । १४७ ॥

कद्रूभिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डलेयः । कम्-
ण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे ॥

* गृष्ट्यादिभ्यश्च † । ४ । १ । १३६ ॥

एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्ठकारपवादः । गार्ह्येयः । मित्रयोरपत्यम् ।
ऋष्याणि प्राप्ते ढञ् ॥

* केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः । ७ । ३ । २ ॥

एषां यकारादेरिय् आदेशः स्यात् जिति णिति किति च तद्विते परे ।
इति इयादेशे प्राप्ते ॥

* दागिडनायनहास्तिनायनाथर्वणिऋजैह्याशिनेयवाशिनायनिभ्रौण-
हत्यधैवत्यसारवैह्वाकमैत्रेयहिरण्ययानि । ६ । ४ । १७४ ॥

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ ॥

* यस्कादिभ्यो ‡ गोत्रे । २ । ४ । ६३ ॥

एभ्योपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ॥

+ गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि विप्रि, कुद्रि, अजवस्ति, मित्रयु इति गृष्ट्यादिः ॥

‡ यस्क, लुह्य, टुह्य, अयः स्यूण, नृणकर्म, सदामत्त, कम्बल, हार, बहिर्योग, कर्णाटक,
पर्णाटक, पिण्डीजङ्घ, बक, सवय, विप्रि, अजवस्ति, कुद्रि, मित्रयु, रत्नोमुख, जङ्घारय-
उल्कास, कटुक, मन्थक, पुष्करसट्, विप्रपुट, उपरिमेखल, क्रोष्टुमान, क्रोष्टुपाद, क्रोष्टु-
माय, शीर्षमाय, खरप, पदक, यर्षुक, भलन्धन, भडिल, भगिडल, भडित, भगिडल, इति
यस्कादिः ॥

* अत्रिभृगुकुत्सवणिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । २ । ४ । ६५ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वणिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥

* बहुच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

बहुचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पनागाराः । युधिष्ठिराः ॥

* न गोपवनादिभ्यः । २ । ४ । ६७ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विद्राअन्तर्गमोयम् † । गोपवनाः । शैत्रवाः ॥

* तिककितवादिभ्यो ऽद्वन्द्वे । २ । ४ । ६८ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद् द्वन्द्वे । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिकादिभ्यः फिन् तस्य लुक् तिककितवाः ॥

* उपकादिभ्यो ऽन्यतरन्यामद्वन्द्वे । २ । ४ । ६९ ॥

गभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रककपिष्ठनाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठनयः । लमकाः । लमकायनाः ॥

* आगस्त्यर्काण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । २ । ४ । ७० ॥

गतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽगो यजश्च बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य एकतिभावस्य यथासंख्यमगस्ति, कुण्डिनच् गतावादिशौ स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ॥

* राजश्चशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ॥

राज्ञो ज्ञातावेवेति वाच्यम् ॥ ॥

† अयं गणः पञ्चषष्ठ्याधिकगततमं १६५ पत्रे दृश्यः ॥ स च हरितादिभ्यः प्रागेव ॥

‡ तिककितवाः, यङ्परभगडोरथाः, उपकलमकाः, पककनरकाः, यकनत्यगुद्रपरिणाद्राः, उज्जककुभाः, कनङ्कगान्तमुग्याः, उत्तरगलङ्कटाः, कृष्णाजिनकृष्णामुन्दाः, अग्निवेगदशेरकाः, ह्रात तिककितवादिः ॥

§ उपक, लमक, भाटक, कपिष्ठन, कृष्णाजिन, कृष्णामुन्दर, चूडाकर, आडारक, गडुक, उदङ्क, सुधायुक, अग्रन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, मुपिष्ट, मयूरकर्ण, व्यराजङ्घ, गनायन, पतञ्जन, पदञ्जन, कगटंगि, कुपीतक काशकृत्स्व, निद्राघ, कनशाकगठ, टामकणा, कृष्णापिङ्गल, कर्णक, पणक, जटिनक, र्वाधरक जन्तुक, अनुनाम, अनुपद, प्रतिनाम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, कमक टारकय, नेग्याभ, कमन्दक, पिङ्गलक, घर्णक, मयूरकर्ण, मद्राघ कयन्त, कमन्तक, कदामन्त, टामकगठ, इति उपकारिः ॥

* ये चाऽभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ ताडृते परेऽन्प्रकृत्या स्याच्च तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः ।
जातिगहणाच्छूद्रादाश्रुत्यत्रो राजनः ॥

* अन् । ६ । ४ । १६९ ॥

अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः क्तिम् । राज्ञः क्लृप्त-
भावे वा राज्यम् ॥

* संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ॥

उन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोपत्यं चाक्रिणः ॥

* न मपूर्वाऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ॥

मपूर्वाऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः क्तिम् । सौत्वानः ।
अपत्ये क्तिम् । चर्मणा परिवृतश्चार्मणो रथः । अचर्मणः क्तिम् । चक्रचर्म-
णोपत्यं चाक्रचर्मणः ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ ॥ हितनाम्नोपत्यं
हेतनामः । हेतनामनः ॥

* ब्राह्मोऽजातौ । ६ । ४ । १७१ ॥

योगविभागेऽत्र कृतञ्चः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्म-
हविः । ततो जातौ । अपत्ये जातःवणि ब्रह्मणष्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्म-
णोपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये क्तिम् । ब्राह्मी औषधिः ॥

* औन्नमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ॥

अणि टिलोपो निपात्यते । औन्नं पदम् । अनपत्ये क्तिम् । उन्नोपत्यम्
औन्नः ॥

* पपूर्वहन्धृतराजामणि । ६ । ४ । १३५ ॥

पपूर्वा योऽन् तस्य हनादेश्च भत्यातो लोपोऽणि । औत्थाः । तात्तणः ।
भोग्गः । धृतराजोपत्यं धातराजः । पपूर्वति क्तिम् । साम्नाऽपत्यं सामनः ।
अणि क्तिम् । तात्तण्यः ॥

* तत्राद् घः । ४ । १ । १३८ ॥

तत्रियः । जातावित्येव । तान्निरन्यः ॥

* कुलात्त्वः । ४ । १ । १३६ ॥

कुलीनः । तदन्तादापि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् । आकाकुलीनः ॥

* अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्भ्रुजौ । ४ । १ । १४० ॥
कुनादित्येन । पक्षे खः । कुन्यः । कौलेयकः । कुनीनः । पदग्रहणं किम् ।
गुह्युल्यः । वाहुकुलेयकः । वहुकुनीनः ॥

* महाकुलादञ्खजौ । ४ । १ । १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पक्षे खः । महाकुलः । महाकुनीनः । महा-
॥

* दुष्कुलादुक् । ४ । १ । १४२ ॥

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुनीनः ॥

* म्वसुष्कः । ४ । १ । १४३ ॥

म्वसीयः ॥

* भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ॥

वाच्छः । अणापवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः ॥

* व्यन्त्सपक्षे । ४ । १ । १४५ ॥

भ्रातृव्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः
श्रेत्रुः । पाप्सना भ्रातृव्येति तूपचारात् ॥

* रेवत्यादिभ्यष्टुक् । ४ । १ । १४६ ॥

* टम्येकः । ० । ३ । ५० ॥

अङ्गात्परम्य टम्येकादेशः स्यात् । रेवतिकः ॥

* गोचम्ब्रियाः कुत्सने गा च । ४ । १ । १४७ ॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दाद् गठकौ स्तः कुत्सायाम् । मामर्थ्याद्वूनि ।
गार्ग्या अपत्यं गार्गा गार्गिको वा जाल्मः । भस्यादे तट्टिते इति पुंवद्वावाद्वा-
र्थशब्दाद् गठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः ॥

* वृद्धादृक् सैवीरेषु बहुलम् । ४ । १ । १४८ ॥

सुवीरदेशाद्वाः सैवीराः । वृद्धात्सैवीरगोत्राद्वूनि बहुलं ठक् स्यात्
कुत्सायाम् । भागवित्तेभागवित्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः ॥

* फेष्क च । ४ । १ । १४९ ॥

रेवती, अश्वपानी, मणिपानी, द्वारपानी, वृकत्रिज्वन्, वृकत्रन्धु, वृकगात्र, दगडगात्र,
फर्गागात्र, ककुटात्र, चामरगात्र, कुचकुटात्र, इति रेवत्यादिः ॥

फिञन्तात्सौवीरगोत्रापत्ये कृः टक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दास्यापत्यं
यामुन्दायनिः । तिकादित्वान् फिञ् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामु-
न्दायनिकः । कुत्सने क्रिम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणा एयत्त्रियेति
लुक् । सौवीरैति क्रिम् । तैकायनिः ॥

* फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ । ४ । १ । १५० ॥

सौवीरेण । नेह यथासंख्यमल्पाचतरस्य परनिपाताल्लिङ्गादिति वृत्तिकारः ।
भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टः हृतायनिः । मैमतः ।
मैमतायनिः ॥

* कुर्वद्विभ्यो + गयः । ४ । १ । १५१ ॥

अपत्ये । कैरव्या ब्राह्मणाः । चावदूक्याः ॥ सम्राजः तत्रिये ॥ ॥
साम्राज्यः । साम्राजेन्यः ॥

* सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ॥

गभ्या गयः । गति संजायामिति मय्यपः । हारिपेण्यः । नात्तण्यः । कारिः
शिल्पो तस्मात् तान्नुवाय्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः ॥

* उद्रीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ॥

हारिपेणः । नात्तणिः । तान्नुवायिः । कौम्भकारिः । नापितानु
त्वात् फिञेव । नापितायनिः ॥ तत्सोऽण उपसंख्यानम् ॥ * ॥ तात्तणः ।
पते तात्तण्यः ॥

* तिकादिभ्यः ऽ फिञ् । ४ । १ । १५४ ॥

तैकायनिः ॥

* कौशन्त्यक्रामार्याभ्यां च ऽ । ४ । १ । १५५ ॥

१ कुक्, गार्ग, मद्रुप अजमार, रथकार, वाचदृक्, सम्राजः तत्रिये कवि, मति, कापि-
ज्जनादि, वाक्, यामरथ, पिनुमत्, इन्द्रजाली, गजि, चात्कि, टामोऽर्शापी, गणकारि,
कौशारि, कुट, शानाका, सुर, पुर, गडका, शुभ, अभ, टर्भ, कौशनी, येना छन्दसि, गृपगाथ,
प्रयःवनाथ, प्रयाचरथ, प्रयाचपुत्र, सत्यङ्कार, चडभीकार, पयिकार, मूढ गक्रन्, गङ्गा, गाक,
शाकिन्, शालीन, कर्तृ कर्तृ, इन्, पिण्डो, तत्तन्, यामरथस्य कण्वादिवत्स्वरयज्जम्, इति
कुर्वद्विः ॥

२ तिक, कितव, संजा, चाना, शिल्पा, उरम्, गाटव, सैन्यथ, यमुन्दा, कण्य, घाम्य, नीन,
अमित्र, गोकत, कुक्, देवरथ, तैतिन, श्रारम, कौशय, भारिकि, भौनिकि, मानिकि, चाग-
त, चैटयत, गौकपत, संतपत, ध्यानयत्, चन्दमम्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुषामन्, आरथ्य,
चात्यक मन्व, वृष, नामक, उदन्व, यज्ञ, इति तिकादिः ॥

३ कौशन्त्यग्रष्टे दन्त्यपाटोपीति के चित् ॥

अपत्ये फिञ् । इजोपवादः ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ * ॥ प्रत्ययसं-
नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यं कौशल्यायनिः । कर्मर-
स्यापत्यं कर्मार्थायणिः ॥ द्वागृपयोरपि ॥ * ॥ द्वाग्यायनिः । वार्ष्ण्यायणिः ॥

* अणो ह्यचः । ४ । १ । १५६ ॥

अपत्ये फिञ् । इजोपवादः । कार्त्तयणिः । अण इति क्रिम् । दात्तायणः ।
द्वचः क्रिम् । औपगविः ॥ त्यदादीनां फिञ् वा वाच्यः ॥ * ॥ त्यादायनिः । त्यादः ॥

* उदीचां वृद्धादगोचात् । ४ । १ । १५७ ॥

आम्रगुप्रायनिः । प्राचां तु । आम्रगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दात्तिः । अगो-
चात्किम् । औपगविः ॥

* वाक्किनादीनां † कुरु च । ४ । १ । १५८ ॥

अपत्ये फिञ् वा । वाक्किनस्यापत्यं वाक्किनकायनिः । वाक्किनिः ॥

* पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ॥

अस्नाद्वा फिञ् मिट्टस्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुरु विधीयते । गार्गीपु-
त्रकायणिः । गार्गीपुत्रायणिः । गार्गीपुत्रिः ॥

* प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । ४ । १ । १६० ॥

भ्लुचुकायनिः ॥

* मनोर्जातावज्यतौ पुक् च । ४ । १ । १६१ ॥

समुदायार्थां जातिः । मानुषः । मनुष्यः ॥

* जनपदशब्दात्त्रिवियादञ् । ४ । १ । १६८ ॥

जनपदत्रययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेतिसूत्रे निपात-
नाट्टिलोपः । ऐत्वाकः । ऐत्वाकौ ॥ तत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्य-
पत्यवत् ॥ * ॥ तद्वा जमाचक्ष्णस्तद्वा ज इत्यन्वर्थसंज्ञामामर्थ्यात् । पञ्चाला-
नां राजा पाञ्चालः ॥ पूरोरण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पौरवः ॥ पाण्डार्ङ्गण ॥ * ॥ पाण्ड्यः ॥

* सात्त्रेयगान्धारिभ्यां च । ४ । १ । १६९ ॥

आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति ऽपडोपवादः । सात्त्रेयः । गान्धारः ।
राजन्येष्वञ् ॥

* ह्यञ्जगध्रकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ॥

वाक्किन, गोप्रे, कार्त्तश, काक, लङ्गा, चर्मधर्मिणा, मनोपञ्च इति वाक्किनादिः ॥

अजापवादः । ट्ठच् । आङ् । वाङ् । सौह्रः । मागधः । कानिङ् ।
सौरमसः । तस्य राजन्यष्वेवम् ॥

* वृद्धेत्कोसलाजादाज् ज्यङ् । ४ । १ । १०५ ॥

वृद्धात् । आम्बुष्यः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजा
म्यापत्यम् अजादाः ॥

* कुरुनादिभ्यो गयः । ४ । १ । १०२ ॥

कौरव्यः । नैपथ्यः । स नैपथ्यस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैपिकोऽण् ॥

* साल्वावयवप्रत्यययकलकूटाश्मकादिज् । ४ । १ । १०३ ॥

साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यययादिभ्यस्त्रिभ्यश्च
इज् । अजापवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यययिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।
राजन्यष्वेवम् ॥

* ते तद्राजाः ॥ ४ । १ । १०४ ॥

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ॥

* तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

बहुष्वयंपु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । इत्वाकव
पञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेव रघोः पाण्डा
इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च माधव इति समाधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुध्य-
माना यद्गुभिः कथं चिदिति तु रघुयद्गुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया ॥

* कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १०५ ॥

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ कम्बोजादिभ्य इति
वक्तव्यम् । ॥ ॥ चोलः । शकः । द्व्यङ्जनतणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः
अजा लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोभिर्जनै-
येषामित्यर्थः । सिन्धुनक्षत्रशलादिभ्योऽणजावित्यण् ॥

* स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १०६ ॥

तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

* अतश्च ! ४ । १ । १०७ ॥

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनो । मट्टी । कथं माद्रं
ताविति । ह्रस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ॥

! कम्बोज. चोल, केरल, शक, यवन, इति कम्बोजादिः ॥

* न प्राच्यभर्गादि यौधेयादिभ्यः । ४ । १ । १७८ ॥

एभ्यस्तद्वाजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी । मागधी ।
इति प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकयी । कैकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावल-
क्षणोऽप्युपेङ्गीप् । युधा शुक्रा आभ्यां द्युच इति ठक् । ततः स्वार्थे पश्वादि-
भ्यादिभ्यां ऽणञावित्यञ् । शाङ्करवाद्यञ् इति ङीन् । अतश्चेति लुकि तु
ऽङ्गन्तत्वात् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ॥

* अणिजोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे । ४ । १ । १७८ ॥

आदीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमं गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्षौ
ऽदन्तयोगुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् । निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्तीत्यणिजोरेष । षडावित्त्वात् । यङश्चाप् । कुमुदगन्धरपत्यं स्त्री कौ-
मुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्षयोः क्रिम् । वामिष्टी । वैश्वामित्री । गुरुपोत्त-
मयोः क्रिम् । औपगवी । जातिलतगो ङीप् । गोत्र क्रिम् । अहिच्छत्रे जाता
आहिच्छत्री ॥

* गोत्रावयवात् । ४ । १ । १७९ ॥

गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां
ऽङ्गदेशः स्याद्गुरुपोत्तमार्थे आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ॥

* क्रौड्यादिभ्यश्च ङ । ४ । १ । १८० ॥

स्त्रियां ष्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थे ऽणञ्चरथश्चारम्भः । क्रौड्या ।
व्याड्या ॥ सूत युवत्याम् ॥ ॥ सूत्या ॥ भोजत्त्रिये ॥ ॥ भोज्या ॥

* दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्निकाण्डेर्विद्वुभ्योऽन्यतरस्याम् । ४ ।
१ । १८१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः ष्यङ्गोत्रार्थमिदम् । गोत्रेपि परत्वात्प्रवर्तते । पते इतो
मनुष्यंति ङीप् । दैवयज्ञ्या । दैवयज्ञी ॥

॥ इत्यपत्न्याधिकारः ॥

+ भर्ग, करुण, कैकय, कर्मर, नाल्य, सुस्थान, उरम्, कारव्य, इति भर्गादिः ॥

+ यौधेय, शौक्रेय, शौभेय, ज्याशरण्य, धातंय, धातंय, त्रिगतं, भरत, उगीनर, इति
यौधेयादिः ॥

क्रौडि, नाडि, व्याडि, आपिगनि, आपितति, चापयत, चेटयत, संकयत, धेन्ययत,
साधातकि, सूतयुवत्याम्; भोजत्त्रिये, धातकि, क्राडि, भारिकि, भालिकि, शात्मनि, शा-
नास्यलि, कारिपष्टलि, गारुत्य, इति क्रौड्यादिः ॥

* तेन रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ॥

रज्यतेऽनेनेति रागः । कृपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । मरिजिष्टम् । रा-
गात्किम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ॥

* लाक्षारोचनाट्टकम् । ४ । २ । २ ॥

लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ शकलकर्दमः श्यामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शाकनिकः ।
कार्दमिकः । आभ्यामणपीति कृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ नी-
ल्याग्रम् ॥ * ॥ नील्या रक्तं नीलम् ॥ पीतात्कान् ॥ ॥ पीतकम् ॥ हरि-
द्रामहारजनाभ्यामज् ॥ * ॥ हारिद्रम् । माहारजनम् ॥

* नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

पुष्येण युक्तं पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥

* लुब्धविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुब्ध्यात् एष्टिदण्डात्मकस्य कान्त्यावान्तरविशेष-
श्चेन्न गम्यते । अत्र पुष्यः । कथं तर्ह्यपुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । वि-
भाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुब्धं नेति
ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात् अत एव लुब्धं युक्तवद्भावाभावश्च । अत्राध्रकान्त्यपि
निपातनानि । श्रवणी ॥

* संज्ञायां श्रवणाश्वत्याध्याम् । ४ । २ । ५ ॥

विशेषार्थायमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । आश्वत्या मुहूर्तः । संज्ञायां किम् ।
श्रवणी । आश्वत्या ॥

* द्वन्द्वच्छः । ४ । २ । ६ ॥

नक्षत्रद्वन्द्वान्युक्तं कान्ते छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वस-
वीयमहः । राध्रानुराधीया रात्रिः ॥

* दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वसिष्ठं साम ॥ अस्वित्रय्येऽण् डिट्वा वक्त-
व्यः ॥ ॥ उशनसा दृष्टम् आशनम् । आशनसम् ॥

* कलेर्दकम् । ४ । २ । ८ ॥

कलिना दृष्टं कालेयं साम ॥

† कलेर्दकमिति प्रार्तिकं सूत्रेषु कश्चित्प्रतिपातम् ॥

* वामदेवाद् अड्यौ । ४ । २ । ६ ॥

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ॥

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।

ग्रहणं मातदर्थं भूहामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥ * ॥

* परिवृतो रथः । ४ । २ । १० ॥

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रथः । रथः किम् । वस्त्रेण परिवृतः कायः ।
समन्ताद्दृष्टितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । छात्रैः परिवृतो रथः ॥

* पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ॥

पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरण-
कम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् ॥

* द्वैपवैयाघ्रादज् । ४ । २ । १२ ॥

द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः ॥

* कौमारापूर्ववचने । ४ । २ । १३ ॥

कौमारेत्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं
कुमारो पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुप-
धत्ता कौमारी भार्या ॥

* तत्रोद्धृतममचेभ्यः । ४ । २ । १४ ॥

शराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धुरतिरिहोद्धुरणपूर्वके निधाने वर्तते ।
तेन सप्तमी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ॥

* स्याण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ॥

तत्रेत्येव । समुद्रायेन चेद्धृतं गम्यते । स्याण्डिले शिते स्याण्डिलो भिक्षुः ॥

* संस्कृतं भक्षाः । ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतं भक्षाश्चेत्ते स्युः । भ्राष्ट्रे संस्कृ-
ता भ्राष्ट्रा यवाः । अपृसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाकपालः पुरोडाशः ॥

* शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ॥

अणोपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उग्रं पात्रविशेषः । तस्यां
संस्कृतम् उच्यते ॥

* दध्मपुक् । ४ । २ । १८ ॥

दधि संस्कृतं दाधिकम् ॥

* उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १६ ॥

ठक् स्यात्पक्षेऽण् ॥

* इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ॥

इस् उस् उक् त एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन श्वय वर्धते इत्युदश्वित् । तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः । औदश्वितः । इसुसे प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणान्नेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ॥ दोष उपसंख्यानम् ॥ * ॥ दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥

* चीराड्ढञ् । ४ । २ । २० ॥

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्ता इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरेयी ॥

* सास्मिन्पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ॥

इतिशब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषे मासः ॥

* आग्रहायणश्वत्याट्टक् । ४ । २ । २२ ॥

अग्रे हायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वाद्गण् । पूर्वादात्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्वत्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुक् । आश्वत्यिकः ॥

* विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । ४ । २ । २३ ॥

श्रवणम् । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्रावणिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः ॥

* सास्य देवता । ४ । २ । २४ ॥

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पतम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रः स्तुत्या च । ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो वै ब्रह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वज्ञाग्नीतिठक् ॥

* कस्येत् । ४ । २ । २५ ॥

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येतिलोपात्परत्वादादिद्विः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् ॥

* शुक्राद्भुन् । ४ । २ । २६ ॥

शुक्लियम् ॥

* अपोनप्त्रपान्नप्रभ्यां घः । ४ । २ । २७ ॥

अपोनप्त्रियम् । अपान्नप्त्रियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्चदेवता । प्रत्यय-
प्रवियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अत एवापोनपाते अपान्नपातेनुब्रूहीति प्रैषः ॥

* छ च । ४ । २ । २८ ॥

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रीयम् ॥ शत-
शब्दादुंश्च ॥ * ॥ चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् ।
धच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगनपत्ये इति न लुक् ॥

* महेन्द्राद्वाणौ च । ४ । २ । २९ ॥

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । माहेन्द्रीयम् ॥

* सोमाट् ट्यण् । ४ । २ । ३० ॥

सौम्यम् । टित्वान् डीप् । सोमी षक् ॥

* वाय्वृतुपिचुषसो यत् । ४ । २ । ३१ ॥

वायव्यम् । ऋतव्यम् ॥

* रीडृतः । ७ । ४ । २७ ॥

अण्डकारे सार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः स्यात् ।
यस्येति च । पिच्यम् । उपस्यम् ॥

* द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।
। २ । ३२ ॥

चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् ॥

* अग्नेर्ठक् । ४ । २ । ३३ ॥

आग्नेयम् ॥

* कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ॥

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ॥

* महाराजप्रोष्ठपदाट्ज् । ४ । २ । ३५ ॥

महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ॥

* देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ॥

अत्र पूर्वान्तरपदयोरान्यत्रो वृद्धिः स्यात् जिति गिति किति च परे । आग्निमाहृतम् ॥

* नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ॥

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सौमेन्द्रः । परस्य किम् । ऐन्द्राग्नः ॥

* दीर्घान्न वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ॥

दीर्घान्तरस्य वरुणस्य न वृद्धिः । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात्किम् । आग्निवारुणीमनद्वाहीमालभेत ॥ तद्रस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ॥ नावयज्ञिकः कालः । पाकर्याजिकः ॥ पूर्णमासादण् वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्णमासास्यां वर्तते इति पूर्णमासां तिथिः ॥

* पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ पितुर्भातरि व्यत् ॥ ॥ पितुर्भाता पितृव्यः ॥ मातुर्दुलच् ॥ ॥ मातुर्भाता मातुलः ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ मातरि पिच्च ॥ ॥ मातामहो । पितामहो ॥ अवेर्दुग्धे सोढद्रूपमरीसचो वक्तव्याः ॥ * ॥ सकारपाठसामर्थ्यान्न पः । अविषोढम् । अविद्रूपम् । अविमरीसम् ॥ तिलात्रिष्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ ॥ तिलपिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ पिञ्शब्दन्दासि डिच्च ॥ ॥ तिलपिञ्जः ॥

* तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ॥

काकानां समूहः काकम् । वाकम् ॥

* भित्तादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ॥

भित्ताणां समूहो भैतम् । गर्भिणीनां समूहो गर्भिणम् । इह भस्याठ इति पुंशुद्वावे कृते ॥

* इनपत्यानपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्थिणि परे इन् प्रहृत्या स्यात् । तेन नस्तद्वित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यौवनम् । शत्रन्तादनुदात्ताद्रेरजि यौवतम् ॥

* गोत्रोत्तोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् । ४ । २ । ३९ ॥

ग्न्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चापत्यमात्रम् ॥

* युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ॥

१ भित्ता, गर्भिणी, क्षेत्र, करिष, अङ्गार, चर्मन्, धर्मन्, सहस, युयति, पदाति, पदति, अर्थवत्, टिलिणा, भरत, विषय, शत्र, इति भित्तादिः ॥

यु टु गतयोरनुनामिकथणोः क्रमादन अक गतावादेगौ स्तः । ग्लुचुकाय
 णीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औत्तकमित्यादि । आपत्यस्य चेति लोपे प्राप्ते ॥
 ६ । अके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ - ॥ राजन्यकम् । मानुष्यकम् ॥ वृद्धा-
 णेति वक्तव्यम् ॥ ॥ वार्द्धकम् ॥

* केदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ॥

चाटुञ्च । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ गणिकाया यत्रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

॥

* टञ्कवचिनश्च । ४ । २ । ४१ ॥

चात्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदारिकम् ॥

* ब्राह्मणसाणवजाडवाद्यन् । ४ । २ । ४२ ॥

ब्राह्मण्यम् । साण्यम् । वाडव्यम् ॥ पृष्ठादुपसंग्यानम् ॥ * ॥ पृष्यम् ॥

* ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ॥

ग्रामता । जनता । वन्धुता ॥ गजमहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥

गजना । सहायता ॥ अहूः खः क्रतौ ॥ ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः
 कर्तुरित्यर्थः । क्रतौ किम् । अहूः । इह खण्डिकादित्वाद्ञ् । अहूष्टखारे-
 शतनियमाट्टिलोपो न ॥ पश्वा णस् वक्तव्यः ॥ * ॥

* सिति च । १ । ४ । १६ ॥

सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । अभत्याद्वोर्गुणो न । पर्शुनां समूहः पार्श्वम् ॥

* अनुदातादेरञ् । ४ । २ । ४४ ॥

कापोतम् । मायूरम् ॥

* खण्डिकादिभ्यश्च † । ४ । २ । ४५ ॥

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ॥

* चरगोभ्यो धर्मवत् । ४ । २ । ४६ ॥

काठकम् । क्खान्द्राग्यम् ॥

* अचिनर्हस्तिधेनोपृक् । ४ । २ । ४७ ॥

सात्कम् । हास्तिकम् । धेनुकम् ॥

* केशाश्व्यां यञ्छावन्यतरस्यास् । ४ । २ । ४८ ॥

† खण्डिका, वडवा, लुट्टक, मानयात्सेनामंजायाम्, भिलुक, गुक, उलूक, श्वन्, श्वन्, पुगयश्च, हनग्रन्थ, इति खण्डिकादिः ॥

पक्षे ठगणौ । कैश्यम् । कैशिकम् । अश्वीयम् । आश्वम् ॥

* पाशादिभ्यो † यः । ४ । २ । ४६ ॥

पाश्या । नृण्या । धूम्या । वन्या । वात्या ॥

* खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ॥

खल्या । गव्या । रथ्या ॥

* इनित्रकट्यचश्च । ४ । २ । ५१ ॥

खलादिभ्यः क्रमात्स्येः । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या ॥ खलादिभ्यः †
इनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोयम् ॥

* विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ॥

पद्मन्तादृणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेट्टेशः । शिवीनां विषयो
देशः शैवः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

* राजन्यादिभ्यो ‡ वुञ् । ४ । २ । ५३ ॥

राजन्यकः ॥

* भौरिक्या॥ एषुकार्यादिभ्यो ॥ विधल्भक्तलौ । ४ । २ । ५४ ॥

भौरिकीणां विषयो देशः । भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । एषुका-
रिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ॥

* सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु । ४ । २ । ५५ ॥

अण । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः ॥ स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * ॥
त्रिष्टुत्रेव त्रिष्टुभम् ॥

* संग्रामे प्रयोजनयोद्भ्यः । ४ । २ । ५६ ॥

+ पाश, नृण, धूम, वात, अद्धार, पाटन, पोत, गन्, पिटक, पिटाक, शकट, दल, नट,
यन, इति पाशादिः ॥

† खन, डाक, कुटुम्ब, इति खनादिरकृतिगणः तेन शाकिनीत्यपि सिद्धम् ॥

‡ राजन्य, अमृत, वाभव्य, शानङ्गायन, देवयात, जानन्धरायण, तेलु, आत्मकामेय, अ-
म्यरीषपुत्र, वसाति, वल्ववन, ग्लृष, उदुम्यर, तोव, वल्वन, आर्जुनायन, संप्रिय, टार्ति, ऊर्ण-
नाभ इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणोयम् । तेन वरत्रा, अद्योड, राजायन, इत्यादि ॥

॥ भौरिकि, भौलिकि, चापयत, चेटयत, काण्य, चाणिकक, वार्निकाज्य, सैकयत, चैकयत
इति भौरिक्यादिः ॥

एषुकारि, सारसायन, चान्दायण, द्यातायण, अतायण, आडायन, जानायन, ग्याहायन
टामर्मिन्त्र टामर्मिन्त्रायण, शाटायण दातायण, शायणहायन, तात्वायण, शाभायण, साधा
साधोरायण, शयणड, शयणड, शयणड, वंशमानय, वंशधेनय, नड, तुण्डदेव, विश्वदेव,
सार्पण्ड, इत्येषु कार्यादिः ॥

दोष्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संशामस्येति सौभद्रः । भरता
प्राद्वारोऽस्य संशामस्य भारतः ॥

* तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ४ । २ । ५७ ॥

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ॥

* घञः सास्यां क्लियेति जः । ४ । २ । ५८ ॥

घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्रथ्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जप्रत्ययः
स्यात् । घञ इति ह्रस्वहणाद्गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥

* श्येनतिलस्य पाते जे । ६ । ३ । ७१ ॥

श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्यये परे पातशब्दे उत्तरपदे ।
श्येनपातोस्यां वर्तते श्येनम्पाता मृगया । तिलपातोभ्यां वर्तते तैलम्पाता
स्त्रधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोस्या तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ॥

* तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ॥

* क्रतूक्यादिः सूत्रान्ताटुक् । ४ । २ । ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेषु मुख्याद्यर्थेषु वेदितरि तत्प्रति-
दकग्रन्थपरिभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्थं सामवि-
शेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्तव्यम् । तदधीते वेद वा औक्थिकः ॥
मुख्यार्थात्तूक्यशब्दाट्टगणौ नेष्येते ॥ * ॥ न्यायम् । नैयायिकः । वृत्तिम् ।
वार्त्तिकः । लौकायतम् । लौकायतिक इत्यादि ॥ सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेष्यते ॥ * ॥
सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । काल्पसूत्रः ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ता-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ वायसविद्विकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः ।
पाराशरकल्पिकः ॥ अङ्गसूत्रधर्मत्रिपूर्वाद्द्विद्वान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आङ्ग-
विद्वः । त्रिविधा विद्या त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ आख्याना-
ख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ * ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्
यवक्रीतं तदधीते वेत्ति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आ-
ख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबा-
ख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहा-

† उक्थ, लोकायत, न्याय, न्यास, पुनरुक्त, निरुक्त, निमित्त, द्विपद, ज्यौतिष, अनुपद,
अनुकल्प, यज्ञ, धर्म, चर्चा, क्रमेतर, संहिता, पदक्रम, संघट्ट, वृत्ति, परिषद्, संग्रह, गुण,
गगा, आयुर्वेद इत्युक्थादिः ॥

सिकः । पौराणिकः ॥ सर्वोद्वेः सादेश्च लुगवक्तव्यः ॥ * ॥ सर्ववेदानधीते
सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्ववार्त्तिकः । द्विगोर्लुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ इक-
न्यदोत्तरपदात् ॥ * ॥ शतषष्टेः षिकन्यथः ॥ * ॥ पूर्वपदिकः । उत्तरपदि-
कः । शतषष्टिकः । शतषष्टिकी । षष्टिषष्टिकः । षष्टिषष्टिकी ॥

* क्रमादिभ्यो † वुन् । ४ । २ । ६१ ॥

क्रमकः । क्रम, पद शिक्षा, मीमांसा, क्रमादिः ॥

* अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ॥

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनु-
ब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अण्बाधनार्थमिदम् ॥

* वसन्तादिभ्यः ‡ वृञ् । ४ । २ । ६३ ॥

वासन्तिकः । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । द्राण्डिनायनेतिसूत्रे निपात-
नाट्टिलोपो न ॥

* प्रोक्ताल्लुक् । ४ । २ । ६४ ॥

प्रोक्कार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः ।
घञर्थे कविधानमिति क्तः । सोस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः ॥

* गाथिविदथिकेशिगणपणिनश्च । ६ । ४ । १६५ ॥

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इज् पाणिनिः ॥

* श्यक्षत्रियार्थचितो यूनि लुगणित्तोः । २ । ४ । ५८ ॥

श्यप्रत्ययान्तात्क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद्
जितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणित्तोर्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता कौरव्यः
पुत्रः । श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः ।
तैक्कायनिः पिता तैक्कायनिः पुत्रः । एभ्यः क्तिम् । शिवाद्वयन् कौहडः पिता
तत इज् कौहडिः पुत्रः । यूनि क्तिम् । वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । इति
अणो लुक् तु न भवति । आर्जश्महणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् ।
पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इजश्चेत्यण् तु न, गोत्रे य इज्
तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदित्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च
विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया ॥

+ अयं गणो मूल एव पठितः ॥

‡ वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा, शरद्, हेमन्त, शिशिर, प्रथम, चरम, गुण, अनुगुण, अथर्वन्,
आथर्वण, इति वसन्तादिः ॥

* सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थे
आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते
विदन्ति वा अष्टकाः ॥

* छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४ । २ । ६६ ॥

छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदि-
तृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्ते-
वासित्वाणिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् ततोऽण् तस्य प्रोक्ताल्लुक् ॥

* तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ॥ †

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ॥

* तेन निर्वृतम् । ४ । २ । ६८ ॥

कुशाम्बेन निर्वृता कौशाम्बी नगरी ॥

* तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥

शिबीनां निवासो देशः शैबः ॥

* अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ॥

विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोर्थाः संनि-
धाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥

* ओरञ् । ४ । २ । ७१ ॥

अणोपवादः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यां तु परत्वान्मतुष् । इत्तुमती ॥

* मतोश्च बहुजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ॥

बहुच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैधकावतम् । बहुजिति-
किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बहुजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्त-
विशेषणं मा भूत् ॥

* बहुचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ॥

अणोपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृता दीर्घवरत्रः कूपः ॥

* उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ॥

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अत्रहूर्जर्ये आरम्भः । दत्तेन निर्वृ-
तोदात्तः कूपः । उदक् किम् । दक्षिणतःकूपेष्वणोव ॥

एतदादि चातुरर्थिकप्रकरणम् ॥

* सङ्कलादिभ्यश्च † । ४ । २ । ७५ ॥

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तं साङ्कलम् । पौष्कलम् ॥

* स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राप्तु । ४ । २ । ७६ ॥

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निवृत्ता दाक्ष
मित्री नगरी । साल्वे, वैधूम्याग्नी । प्राचि, माकन्दी ॥

* सुवास्त्वादिभ्यो ‡ ऽण् । ४ । २ । ७७ ।

अजोपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णु, वार्णवम् । अण्-
हणं नद्वयं मतुपो बाधनार्थम् । सौवास्तवी ॥

* रोणी । ४ । २ । ७८ ॥

रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कूपजोपवादः । रौणः । आजकरौणः ॥

* कोपधाच्च । ४ । २ । ७९ ॥

अण् । अजोपवादः । कार्णच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कुवम् ॥

* वुञ्जण्कृठजिलसेनिरठजण्ययफक्फिजिञ्ज्यककृठकोऽरीहणऽकृ-
शाश्व ॥ श्ये ॥ कुमुद ॥ काश ॥ तृण ॥ प्रेक्षा ॥ ॥ श्म ॥ ॥ सखि ॥ ॥ सङ्काश ॥ ॥ बल-

† संकल, पुष्कल, उत्तम, उडुप, उट्टेप, उत्पुट, कुम्भ, निधान, सुदत्त, सुदत्त, सुभूत, सुपूत, सुनेत्र, सुमङ्गल, सुपिङ्गल, सूत, सिकत, प्रतीक, पूलास, कूलास, पलाश, निवेश, ग-
वेष, गम्भीर, इतर, आन्, अहन्, लामन्, वेमन्, वरुण, बहुल, सद्योज, अभिपिक्त, गोभृत्,
राजभृत्, भल्ल, मल्ल, माल । इति संकलादिः ॥

‡ सुवान्तु, वर्णु, भण्डु, खण्डु, सेवालिन, कर्पूरिन, शिखरिडन्, गर्त, कर्कश, शकटी-
कर्ण, कृष्णकर्ण, कर्क, कर्कन्धुमती, गोह, अहिसक्य, इति सुवास्त्वादिः ॥

§ अरीहण, द्रुवण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, साम्परायण, क्रीष्णायण, श्रीष्णायण,
त्रैगतायन, मेत्रायण, भास्त्रायण, वैमतायन, गौमतायन, सौमतायन, धौमतायन,
हेन्द्रायण, कौन्द्रायण, खाडायन, शारिडल्यायन, रायस्पोष, विषय, विपाश, उट्टण्ड, उट्ट-
ञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकत्स, जाम्बवत्, शिंशपा, रैवत, विल्व, सुयज्ञ, शिरीष,
बधिर, जम्बु, खदिर, सुशर्मन्, भलत्, भलन्दन, खण्डु, कनल, यज्ञदत्त, इत्यरीहणादिः ॥

॥ कशाश्व, अरिष्ट, अरिश्म, वेश्मन्, विशाल, लोमश, रोमश, रोमक, लोमक, शबल,
कूटवर्चल, सुवर्चल, सुकर, सूकर, प्रतर, सदृश, पुराग, पुरग, मुख, धूस, अजिन, विनत,
अवनत, विकुट्यास, पराशर, अरुस्, अयस, मौद्गल्य, यूकर, इति कशाशवादिः ॥

॥ ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ,
उपगूढ, अतनि, सित, मत, वेश्मन्, उत्तराश्वन्, अश्वन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, शन्,
हुह, अरडु, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंश, इत्यृश्यादिः ॥

॥ कुमुद, शर्करा, न्यग्रोध, इक्कट, संकट, कङ्कट, गर्त, बीज, परिधाप, निर्घास, शकट,
कक्ष, मधु, शिरीष, अश्व, अश्वत्थ, बल्य, यवास, कूप, विकङ्कट, दशग्राम इति कुमुदादिः ॥

§§§ पक्ष ॥॥॥ कर्ण १ ११ सुतङ्गम् ॥॥॥ प्रगदि ॥॥॥ न्वराह §§§§ कुमुदादि ॥॥॥-
भ्यः । ४ । २ । ८० ॥

सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युश्चतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वृञ् । अ-
रीहणेन निर्वृत्तम् अरीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्कृष्ण । कार्शाश्वीयम् ।
श्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्च । कुमुदिकम् । काश्यादिभ्य

‡‡ काश, प्राश, अश्वत्थ, पलाश, पीयूषा, चरण, वास, नड, वन, कर्दम कच्छूल, कङ्कट,
गुहा, बिस, तृण, कर्पूर, बर्बर, मधुर, ग्रह, कपित्थ, जतु, सीपाल, इति काशादिः ॥

§§ तृण, नड, मूल, वन, पर्ण, वराण, बिल, फुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण,
बुस, इति तृणादिः ॥

॥॥ प्रेक्षा, हलका, बन्धुका, ध्रुवका, क्षिपका, न्यग्रोध, इक्कट, कङ्कट, संकट, कट, कूप,
बुक, पुक, पुट, मच्च, परिवाप, यवास, ध्रुवका, गर्त, कूपक, हिरण्य, इति प्रेक्षादिः ॥

१११ अशमन्, यूथ, उष, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कीट, पाम, कन्द,
कान्द, कुल, गह्व, गुड, कुण्डल, पीन, गुह इत्यशमादिः ॥

॥॥॥ सखि, अग्निदत्त, वायुदत्त, सखिदत्त, गोपिल, भल्ल, पाल, चक्र, चक्रवाक, छगल,
अशोक, करवीर, वासव, वीर, वज्र, कुशीरक, सीहर, सरक, सरस, सरम, समर, समल,
सुरस, सेह, तमाल, कदल, सप्तल, इति सख्यादिः ॥

‡‡‡ संकाश, कपिल, कश्मीर, समीर, शूरसेन, सरक, सूर, सुपथिन् पन्थ च, यूथ, अंश,
ह्, नासा, पलित, अनुनास, अशमन्, कूट, मलिन, दश, कुम्भ, शीर्ष विरत, समल, सीर,
पञ्जर, मन्य, नल, रोमन्, पुलिन, सुपरि, कटिप, सकर्णक, वृष्टि, तीर्थ, अगस्ति, विकर,
नासिका, इति संकाशादिः ॥

§§§ वल, चुल, नल, दल, वट, लकुल, उरल, पुल, मूल, उल, डुल, वन, कुल, इति
वलादिः ॥

॥॥॥ पक्ष, तुक्ष, तुप, तुण्ड, अण्ड, कम्बलिका, बलिक, चित्र, अस्ति, पथः पन्थ च, कुम्भ,
सीरक, सरक, सकल, सरस, समल, अतिश्वन्, रोमन्, लोमन्, हस्तिन्, मकर, लोमक, शीर्ष,
निवात, पाक, सिंहक, अङ्गुश, सुवर्णक, हंसक, हिंसक, कुत्स, बिल, खिल, यमल, हस्त,
कला, सकर्णक, इति पक्षादिः ॥

११११ कर्ण, वसिष्ठ, अर्क, अर्कलूप, द्रुपद, आनडुह्य, पाञ्चजन्य, स्फिञ्, कुम्भी, कुन्ती,
जित्वन्, जीवन्त, कुपिण, आण्डीवत, जव, जैत्र, आनक, इति कर्णादिः ॥

॥॥॥ सुतङ्गम्, सुनिचित, विप्रचित, महाचित, महापुत्र, स्वन, श्वेत, खडिक, शुक्र,
विय, वीजवापिन्, अर्जुन, श्वन्, अजिर, जीव, खण्डित, कर्ण, वियह, इति सुतङ्गमादिः ॥

‡‡‡‡ प्रगदिन्, मगदिन्, मददिन्, कबिल, खण्डित, गदित, चूडार, मडार, मन्दार, को-
विदार, इति प्रगद्यादिः ॥

§§§§ वराह, पलाश, शिरीष, पिनद्ध, निबद्ध, बलाद, स्यूल, विदग्ध, विजग्ध, विभग्न,
निमग्न, वाहु, खदिर, शर्करा, इति वराहादिः ॥

॥॥॥॥ कुमुद, गोमथ, रथकार, दशग्राम, अश्वत्थ, शाल्मलि, शिरीष, मुनि, स्थल, कुण्डल,
कूट मधुकर्ण, धार, कुन्द, शुचि, कर्ण इति कुमुदादिः ॥

इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी ।
 अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ठञ् । साखियम् । सङ्काशादिभ्यो
 ययः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षाय-
 णाः । पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिञ् । कार्णायनिः । सुत-
 ङ्गमादिभ्य इञ् । सौतङ्गमिः । प्रगद्धादिभ्यो ज्यः । प्रागद्यः । वराहादि
 कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यष्टक् । कौमुदिकः ॥

* जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ॥

* लुपि युक्तवद्भ्युक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः
 पञ्चालाः कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ॥

* तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ॥

युक्तवद्भ्युक्तिवचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् ॥

* लुब्धोगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ॥

लुबपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः ॥

* योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् । १ । २ । ५५ ॥

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत ॥

* प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५६ ॥

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः । अर्थस्य लोकात् एव
 सिद्धेः ॥

* कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ॥

अतीताया रात्रेः पश्चाद्द्वैनागामित्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो दिवसोऽद्व-
 तनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं
 समानं लोकप्रसिद्धेः ।

* विशेषणानां चाऽजातेः । १ । २ । ५२ ॥

लुबर्थस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्च-
 ला रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपद
 गोदौ ग्रामः ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ * ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥
 खलतिकादिषु वचनम् ॥ * ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं

वानि ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ * ॥ मनुष्यलक्षणे लुब्धे विशेषणानां न ।
वन्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः ॥

* वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थे आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणा ॥

* शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ॥

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप्स्यात् ॥

* ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ॥

शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्छौ ।

ह सामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्धकल्पः षड् रूपाणि । शर्करा ।
कर्म । शार्करिकम् । शार्करीयम् । शार्करिकम् । शार्करकम् ॥

* नद्यां भतुप् । ४ । २ । ८५ ॥

चातुरर्थिकः । इत्तुमती ॥

* मध्वादिभ्यश्च । ४ । २ । ८६ ॥

भतुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थे आरम्भः । मधुमान् ॥

* कुमुदनडवेतसेभ्यो ह्यतुप् । ४ । २ । ८७ ॥

कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्ययोर्भय इति अन्ये मादुपधाया
इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ महिषाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ महिष्यान्नाम देशः ॥

* नडशादाड् डूलच् । ४ । २ । ८८ ॥

नडूलः । शादो जम्बालघासयोः । शादूलः ॥

* शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ॥

शिखावलम् ॥

* उत्करादिभ्यश्छः । ४ । २ । ९० ॥

उत्करीयः ॥

† वरणा, शङ्खी, शाल्मलि, मुशडी, शयागडो, पर्णी, ताम्रपर्णी, गोद, आलिङ्गायनि,
जानपदी, जम्बू, पुष्कर, चम्पा, पम्पा, वल्गु, उज्जयिनी, गया, मथुरा, तक्षशिला, उरसा,
गोमती, वलभी, इति वरणादिः ॥

‡ मधु, विस, स्याणु, वेणु, कर्कन्धु, शमी, करीर, हिम, किशरा, शर्याण, मरुत्, वार्दाली,
इष्ट, इष्टका, आसुति, इष्टका, शक्ति, आसन्दी, सकल, शलाका, आमिषी, इत्तु, रोमन्,
कष्टि, रुष्य, तक्षशिला, खड, वट, वेट, इति मध्वादिः ॥

§ उत्कर, संफल, शफर, पिप्पल, पिप्पलीमूल, अशमन्, सुवर्ण, खलाजिन, तिक, कितव,
शणक, त्रैगाव, पिचुका, अश्वत्थ, काश, लुद्र, भस्त्रा, शाल, जन्या, अजिर, चर्मन्, उत्क्रोश,

* नडादीनां † कुक् च । ४ । २ । ६१ ॥

नडकीयम् ॥ कुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ * कुञ्चकीयः ॥ तन्नन्नलोपश्च ॥ * ॥
तन्नकीयः ॥

* बिल्वकादिभ्यः ‡ श्छस्य लुक् । ६ । ४ । १५३ ॥

नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तेभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्या
सन्ति सा बिल्वकीया तस्यां भवा बैल्वकाः । वेन्नकीयाः । वैन्नकाः । कस्य
किम् । कृमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्नियोगशि-
ष्टानामिति कुगपि निवर्तेत । लुग्यहणं सर्वलोपार्थं लोपोपि यमात्रस्य स्यात् ॥

॥ इति चातुरर्थिकाः ॥

* शेषे । ४ । २ । ६२ ॥

अप्त्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यार्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते
चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृपदि पिष्टा दार्षदाः
सक्तवः । उलूखले क्षुणः औलूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः ।
चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रत्नः । शेष
लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

* राष्ट्रवारपाराद् घञौ । ४ । २ । ६३ ॥

आभ्यां क्रमाद्घञौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ अवारपाराद्वि-
गृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अवारीणः । पारीणः । पारा-
वारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयष्ट्युलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां
जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

* ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ६४ ॥

ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

ज्ञान्त, खदिर, शूर्पणाय, श्यावनाय, नेवाकव, तृण, वृक्ष, शाक, पलाश, विजिगीषा, अनेक,
आतप, फल, संपर, अर्क, गर्त, अग्नि, वैराणक, इडा, अरण्य, निशान्त, पर्ण, नीचायक, शंकर,
अवरोहित, तार, विशाल, वेन्न, अरीहण, खण्ड, वातागर, मन्त्रणार्ह, इन्द्रवृक्ष, नितान्तवृक्ष,
आर्द्रवृक्ष, इत्युत्करादिः ॥

† नड, प्लक्ष, बिल्व, वेणु, वेन्न, वेतस, इक्षु, काष्ठ, कपोत, तृण, कुञ्चा ह्रस्वत्वं,
तन्नन् नलोपश्च, इति नडादिः ॥

‡ गते नडादिषु द्रष्टव्याः ॥

* कल्यादिभ्यो † ढकञ् । ४ । २ । ६५ ॥

कुत्सितास्त्रयः कलयः । तत्र जातादिः कान्त्रेयकः । नागरेयकः । शामादित्यनुवृत्तेः, ग्रामेयकः ॥

* कुलकुत्तिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ४ । २ । ६६ ॥

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौत्सेयकोऽसिः । कौत्सोऽन्यः । श्वेयेयको-
लङ्कारः । श्वेवोऽन्यः ॥

* नद्यादिभ्यो ‡ ढक् । ४ । २ । ६७ ॥

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ॥

* दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ४ । २ । ६८ ॥

दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

* कापिश्याः ष्कक् । ४ । २ । ६९ ॥

कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा ॥

* रङ्गोरमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ॥

चात् ष्कक् । राङ्गो गौः । राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम् । राङ्ग-
वको मनुष्यः ॥

* द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् ॥

* कन्यायाप्लुक् । ४ । २ । १०२ ॥

कान्यिकः ॥

* वरुणौ वुक् । ४ । २ । १०३ ॥

वरुणैर्नदस्तस्य समीपदेशो वरुणुः, तद्विषयार्थवाचिकन्याशब्दाद्बुक् स्यात् ।
यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ॥

* अव्ययान्त्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अमेहकृतसिन्नेभ्य एव ॥ * ॥ अमान्तिकसहार्थयोः । अमात्यः । इहत्यः ॥
कृत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठः ॥
अव्ययानां भमाञ्जे टिलोपः ॥ * ॥ अनित्योपं बहिष्पटिलोपविधानात् । ते-

† कलि, उग्नि, पुष्कर, पुष्कल, मोदन, कुम्भो, कुण्डिन, माहिष्मती नगरी, वर्मती,
उख्या, ग्राम, कुड्याया यलोपश्च, इति कल्यादिः ॥

‡ नदी, मही, वाराणसी, आवस्ती, कौशाम्बी, वनकौशाम्बी, काशपरी, काशफरी,
खादिरी, पूर्वचरी, पाठा, माया, शाल्वा, दारवा, सेतकी, वडवाया चृपे, इति नद्यादिः ॥

नेह न । आरातीयः ॥ त्यन्नेर्धुव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नित्यः ॥ निसो
गते ॥ * ॥

* ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ॥

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णोऽश्रमेभ्ये
निष्पृश्चाण्डालादिः ॥ अरण्याणः ॥ * ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरा-
देत्यः ॥ * ॥ दूरेत्यः ॥ उत्तरादाहज ॥ * ॥ औत्तराहः । † ॥

* शेषमोह्यः श्वसोन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ॥

श्वस्यस्त्यब्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ व्युद्युलौ । शेषमस्त्यम् । शेषमस्तनम् ।
ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शौवस्तिकं वक्ष्यते ॥

* तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ॥

यथासंख्येन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्ता-
दिति नोक्तं बहुचपूर्वात्मा भूत् । बाहुरूप्यम् ॥

* दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ॥

अणोपवाटः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्भा
भूत् । पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तर-
पदवृद्धिः ॥

* मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपर्युदासादादिवृद्धिः । पौ-
र्वमद्रः । आपरमद्रः ॥

* उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४ । २ । १०९ ॥

अञ् स्यात् । शैषपुरम् ॥

* प्रस्थोत्तरपदपलद्यादि † कोपधादण् । ४ । २ । ११० ॥

माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ॥

* ऋणादिभ्यो ‡ गोत्रे । ४ । २ । १११ ॥

† तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * ॥ भिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

‡ पलदी, परिपद्, रोमक, वाहीक, कलकीट, बहुकीट, जालकीट, कमलकीट, कमल-
कीकर, कमलभिदा, गोष्ठी, नैकती, परिखा, शूरसेन, गोमती, पटच्चरा, उदपान, यकल्लो-
म, इति पलद्यादिः ॥

§ अर्थं गणः पञ्चषष्ठ्याधिकशततमे १६५ पत्रे दृष्टव्यः ॥

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्यच्छात्राः
ःकाण्वाः ॥

* इजश्च । ४ । २ । ११२ ॥

गोत्रे य इज तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं
'गैतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयं न तु लौकिकं तेनेह न । प्राणिनीयम् ॥

* न झृचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ॥

इजश्चेत्यणोपवादः । प्राष्ठीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेपि
पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ॥

* वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धुस् । १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धुसंज्ञं स्यात् ॥

* त्यदादीनि † च । १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

* वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

शालीयः । मालीयः । तदीयः ॥

* एङ् प्राचां देशे । १ । १ । ७५ ॥

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धुसंज्ञं वा स्याद्वेशाभिधाने । एणीपचनीयः ।
गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पत्ते अणि । ऐणीपचनः । गौनर्दः । भौजकटः ।
एङि किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ * ॥
दैवदत्तः । देवदत्तीयः ॥

* भवत्पृक्छसौ । ४ । २ । ११५ ॥

वृद्धाद्भवत् एतौ स्तः । भावत्कः । जश्त्वस् । भवदीयः । वृद्धादित्यनु-
प्राप्तिः शन्नन्तादण्वेव । भावतः ॥

* काश्यादिभ्य ‡ षुञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ॥

इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । बैदिकी । बैदिका ॥ आ-

त्यदादिः सर्वाद्यन्तर्गणः ॥

काशि, वेदि, चेदि, सांघाति, संवाह, अच्युत, मोदमान, शकुलाद, हस्तिकर्षू, कुनाम,
हिरण्य, करण, गोवासन, भारङ्गी, अरिंदम, अरिन्, देवदत्त, दशग्राम, शैवावतान, युवराज,
रुपराज, देवराज, मोदन, सिन्धुमित्र, दासमित्र, सुधामित्र, खामित्र, कामित्र, मधुमित्र,
= इति काश्यादिभ्यः ॥

पदादि † पूर्वपदात्कालान्तात् ॥ * ॥ आपदादिराक्षतिगणः । आपत्कालिकी ।
आपत्कालिका ॥

* वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ॥

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ स्तः । कस्यापवादः । कास्तीरं
नाम वाहीकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ॥

* विभाषेशीनरेषु । ४ । २ । ११८ ॥

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्टञ्जिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी ।
सौदर्शनिका । सौदर्शनीया ॥

* और्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्टञ् । निषादकर्षूः, नैषादकर्षुकः । क्लेश इति
ह्रस्वः । देशे किम् । पटोश्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणम् ।
वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते । दाक्षिकर्षुकः ॥

* वृद्धात्प्राचाम् । ४ । २ । १२० ॥

प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थसूत्रम् । आठकजम्बुकः । शाकज-
म्बुकः । नेह । मल्लवास्तु, माल्लवास्तवः ॥

* धन्वयोपधाद्बुञ् । ४ । २ । १२१ ॥

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् स्यात् । ऐरा-
वतं धन्व ऐरावतकः । साङ्गाशयकाम्पिल्यशब्दौ बुञ्कणादिसूत्रेण ग्यान्तौ
साङ्गाशयकः । काम्पिल्यकः ॥

* प्रस्यपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ॥

एतदन्ताद्बुद्धाद्देशवाचिनो बुञ् स्यात् । कस्यापवादः । मालाप्रस्यकः
नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेणसिद्धम् ॥

* रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ॥

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः
ईतः, काकन्दकः ॥

* जनपदतदवध्याश्च । ४ । २ । १२४ ॥

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्बुञ् स्यात् । आदर्शकः । अैर्गर्तवे

* अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ॥

† आपद्, ऊर्ध्व, तद्, इत्यापदादिराक्षतिगणः ॥

अवृद्धावृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्रादिपदिकाद्वुज्
स्यादवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अवृद्धा-
ज्जनपदावधेः, आजमीठकः । वृद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । वृद्धाज्जनपदावधेः,
कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किम् । एकशेषेण बहुत्वं मा भूत् । वर्तनी च वर्तनी
च वर्तनी च वर्तन्यः, तासु भवो वार्तनः ॥

* कच्छाग्निवक्त्रवर्तौत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ॥

देशवाचिनो वृद्धादवृद्धाच्च वुज् स्यात् । दासकच्छकः । काण्डायकः ।
सैन्यवक्त्रकः । बाहुवर्तकः ॥ †

* धूमदिभ्यश्च ‡ । ४ । २ । १२७ ॥

देशवाचिभ्यो वुज् । धौमकः । तैर्यकः ॥

* नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ॥

नगरशब्दाद्वुज् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चैरः शिल्पी
वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ॥

* अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । २६ ॥

वुज् । अरण्याण इत्यस्यापवादः ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति
वाच्यम् ॥ * ॥ आरण्यकः पन्थाः अध्यायो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती
वा ॥ वा गोमयेषु ॥ * ॥ आरण्यकाः आरण्याः गोमयाः ॥

* विभाषा कुस्युगन्धराभ्याम् । ४ । २ । १३० ॥

वुज् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥

* मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ॥

जनपदवुजोपवादः । मद्रेषु जाते मद्रकः । वृजिकः ॥

* कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ॥

माहिषिकः ॥

† अत्र सूत्रे गतैतिकैश्चित्पठ्यते तद् जनपदतदवधोरिति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥

‡ धूम, पडण्ड, शशादन, अर्जुनाव, माहकस्यली, आनकस्यली, माहिषस्यली, मान-
स्यली, अट्टस्यली, मद्रकस्यली, समुद्रस्यली, दाण्डायनस्यली, राजस्यली, राजगृह, विदेह,
मोत्रासाह, शष्य, मित्रवर्ध, मज्जाली, मद्रकूल, आजीकूल, द्याहाव, आहाव, संस्काय,
वर्बर, वर्ज्य, गर्त, आनर्त, माठर, पाथेय, घोष, पल्ली, आराज्ञी, धार्तराज्ञी, आवय, तीर्थ,
कूनात्सैवीरेषु, समुद्रान्नात्रि मनुष्येच, कुत्ति, अन्तरीप, द्वीप, अरुण, उज्जयनी, पट्टार, दक्षि-
णापथ, साकेत, इति धूमादिः ॥

* कच्छादिभ्य † श्च । ४ । २ । १३३ ॥

देशवाचिभ्योऽण् । वुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ॥

* मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ॥

कच्छादणोपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं हसि
तम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः ॥

* अपदातौ साल्वात् । ४ । २ । १३५ ॥

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्गुञि सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावे-
वेति साल्वको ब्राह्मणः । अपदातौ किम् । साल्वः पदातिर्व्रजति ॥

* गोयवावोश्च । ४ । २ । १३६ ॥

साल्वादुञ् । कच्छादणोपवादः । साल्विका यवागूः । साल्वको गौः ।
साल्वमन्यत् ॥

* गर्तोत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ॥

देशे । अणोपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थम् ॥

* गहादिभ्य ‡ श्च । ४ । २ । १३८ ॥

कः स्यात् । गहीयः ॥ मुखपार्श्वतसेर्लोपश्च ॥ ॥ मुखतीयम् । पा-
र्श्वतीयम् । अव्ययानां भ्रमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् ॥ कुक्
जनस्य परस्य च ॥ ॥ जनकीयम् । परकीयम् ॥ देवस्य च ॥ ॥ देव-
कीयम् ॥ स्वस्य च ॥ ॥ स्वकीयम् ॥ वेणुकादिभ्य § श्छुखाच्यः ॥ * ॥
वैणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥

* प्राचां कटादेः । ४ । २ । १३९ ॥

प्रादेशवाचिनः कटादेश्छः स्यात् । अणोपवादः । कटभगरीयम् । कट-
घोषीयम् । कटपल्वलीयम् ॥

† कच्छ, सिन्धु, वर्णु, गन्धार, मधुमत्, कम्बोज, कश्मीर, साल्व, कुरु, अनुषण्ड, द्वीप,
अनूप, अजवाह, विजापक, कलूतर, रङ्ग, । इति कच्छादिः ॥

‡ गह, अन्तस्य, सम, विषम, मध्य मध्यदिनण् चरणे, उत्तम, अङ्ग, वङ्ग, मगध, पूर्वपक्ष,
अपरपक्ष, अधमशाख, उत्तमशाख, एकशाख, समानशाख, एकग्राम, समानग्राम, एकवृक्ष,
एकपलाश, इष्यग्र, इष्यनीक, अवस्यन्दन, कामप्रस्थ, खाडायन, काठेरणि, लावेरणि, सैद्भि,
त्रि, शैशिरि, आसुत्, देवशर्मि, शैति, आहिंसि, आमिन्नि, व्याडि, वैजि, आध्यशिव,
शंसि, शौङ्गि, आग्निशर्मि, भौजि, वाराटकी, वाल्मीकि, जैमवृद्धि, आश्रवत्यि, श्रैगांछ-
मानि, ऐकविन्दवि, दन्ताग्र, हंस, तस्यग्र, उत्तर, अनन्तर, इति गहादिराकृतिगणः ॥

§ वेणुकादिराकृतिगणः ॥

* राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ॥

वृद्ध्याच्चे सिद्धे तत्सन्त्रियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् ॥

* वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ॥

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धाद्वेशवाचिनश्कः स्यात् । ब्राह्म-
णको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र जातो ब्राह्मणकीयः ।
गाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ॥

* कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २ । १४२ ॥

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदाद्वेशवाचिनो वृद्धाच्छः स्यात् । ठञ्जिठादेरप-
ः । दाक्षिकन्यीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षिनगरीयम् । दाक्षियामीयम् ।
दाक्षिहृदीयम् ॥

* पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ॥

पर्वतीयः ॥

* विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ॥

मनुष्यभिन्नेर्धे पर्वताच्चे वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पार्वतानि वा
फलानि । अमनुष्ये किम् । पार्वतीयो मनुष्यः ॥

* कृकणपयोद्धारद्वाजे । ४ । २ । १४५ ॥

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । भारद्वाजे
किम् । कार्कणम् । घार्णम् ॥

* युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज् । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः पक्षेऽण् । युवोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

* तस्मिन्नणि च युष्माकाऽस्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञ्जि अणि च । यौष्माकीनः । आस्मा-
कीनः । यौष्माकः । आस्माकः ॥

* तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खज्यणि च । तावकीनः ।
तावकः । मामकीनः । मामकः । छे तु ॥

* प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ॥

मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदीयः । मदीयः ॥

* अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्द्धः ॥

* परावराधस्मोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ॥

पराद्धम् । अवराद्धम् । अधमाद्धम् । उत्तमाद्धम् ॥

* दिक्पूर्वपदाट्टञ्च । ४ । ३ । ६ ॥

घाट्टत् । पौर्वाट्टिकम् । पूर्वाद्धम् ॥

* ग्रामजनपदैकदेशादजठञौ । ४ । ३ । ७ ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाट्टान्तादजठञौ स्तः । इमेस्पाकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाट्टाः । पौर्वाट्टिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्वितार्थे समासः । ठञ्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ् चेत्युक्तेर्यतोप्यनुकर्षः सम्भाव्यत ॥

* मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्यमः ॥

* अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ॥

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेर्था । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्ये वैयाकरणः । मध्यं दारु । नातिह्रस्वं नातिदीर्घमित्यर्थः ॥

* द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १०

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्वीपशब्दादयञ् स्यात् । द्वैष्यम् । द्वैष्या ॥

* कालाट्टञ् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्टञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् । सायम्प्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुद्वितौपसरागेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः ॥ तत्र जात इति यावत्कालाधिकारः ॥

* श्राद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ॥

ठञ् स्यात् । ऋत्वणोपवादः । शारदिकं श्राद्धम् ॥

* विभाषा रोगात्पयोः । ४ । ३ । १३ ॥

शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दृष्टिः ॥

* निशाप्रदोषाभ्यां च । ४ । ३ । १४ ॥

वा ठञ् स्यात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

* श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ॥

श्वसशब्दादृञ् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च ॥

* द्वारादीनां † च । ७ । ३ । ४ ॥

द्वार, स्वर, व्यल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यङ्गत्, स्वाद्, मृद्, श्वस्, श्वन्, श्व, एषां न वृद्धिरैजागमश्च । शौवस्तिकम् ॥

* सन्धिवेला ‡ द्युतुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ॥

सन्धिवेलादिभ्यश्चतुर्भ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्ये ण स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेल् । शैष्मम् । तैः ॥ सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी, प्रतिपत् ॥ संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ * ॥ सांवत्सरं फलं पर्वणं वा । सांवत्सरिकमन्यत् ॥

* प्रावृष ण्यः । ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृषेण्यः ॥

* वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ॥

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्यं ॥

* सर्वेचाण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ॥

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकायोः । चकारात्पक्षे चत्वण् । हैमन्तम् । हैमन्तम् ॥

* सायंचिरप्राहेप्रागेऽव्ययेभ्यष्टुत्युलौ तुट् च । ४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्याव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्टुत्युलौ स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशात् । सायन्तनम् । विरन्तनम् । प्राह्णप्रागयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णतनम् । प्राणतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ चिरपरस्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ॥ * ॥ चिरन्तम् । पश्नम् । परारिन्तम् ॥ अथादिपश्चाड्मिच् ॥ * ॥ अयिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ अन्ताच्च ॥ * ॥ अन्तिमम् ॥

* विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् । ४ । ३ । २४ ॥

आभ्यां व्युत्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ढञ् । पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । धकालतनेष्वित्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् । पैर्वाह्णिकम् । आपराह्णिकम् ॥

† अयं गणो मूले एवाक्तः ॥

‡ अयमपि मूलं पठितः ॥ परंत्वत्र शश्वतोवेति पाठमिति शेखरकृतोक्तम् ।

* तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ॥

सप्तमीसमर्थाञ्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते जातः
स्त्रौघः । ऋत्सः । राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ॥

* प्रावृषष्टुप् । ४ । ३ । २६ ॥

एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः ॥

* संज्ञायां शब्दो वुञ् । ४ । ३ । २७ ॥

ऋत्वणोपवादः । शब्दकाः दर्भविशेषा मुद्गविशेषाश्च ॥

* उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ॥

अधिकारोयम् । हनस्त इत्यस्मात्प्राक् ॥

अवयवाद्भूतोः । ७ । ३ । ११ ॥

अवयववाचिनः पूर्वपदाद्भूतवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् जिति
णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात्किम् ।
पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववर्षिकः । ऋतोर्बृद्धिमद्विधाववयवानामिति तदन्त-
विधिः पूर्वत्र, इह तु नावयवत्वाभावात् ॥

* सुसर्वाद्धाञ्जनपदस्य । ७ । ३ । १२ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । अर्द्धपाञ्चालकः । जनपदेतदवध्या-
रिति वुञ् । सुसर्वाद्धादिक्रशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

* दिशोऽमद्राणां । ७ । ३ । १३ ॥

द्विवाचकाञ्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् ।
पूर्वपाञ्चालानामयं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ॥

* प्राचां ग्रामनगराणां । ७ । ३ । १४ ॥

दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवासिनां चाङ्गानामवयवस्य च वृद्धिः ।
पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वेषुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः ॥

* पूर्वाह्णापराह्णाद्भूमूलप्रदोषावस्कराद्भुन् । ४ । ३ । २८ ॥

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अवस्करकः ॥

* पथः पन्थश्च । ४ । ३ । २९ ॥

पथि जातः पन्थकः ॥

* अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ॥

अमावास्यास्यकः । अमावास्यास्यः ॥

* अ च । ४ । ३ । ३१ ॥

अमावास्यास्यः ॥

* सिन्ध्वपकराभ्यां कन् । ४ । ३ । ३२ ॥

सिन्धुकः । कच्छाद्याणि मनुष्यवृजि च प्राप्ते । अपकरकः । त्रौत्सर्गिकेण प्राप्ते ॥

* अणञौ च । ४ । ३ । ३२ ॥

कृमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ॥

* अविष्टाफल्गुन्यनुराधास्वातितिव्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुला-
लुक् । ४ । ३ । ३४ ॥

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥

* लुक् तद्वितलुकि । १ । २ । ४६ ॥

तद्वितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अविष्टासु जातः अ-
विष्टः । फल्गुन इत्यादि ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
चित्रायां जाता चित्रा । रेवती रोहिणी आभ्यां लुक् तद्वितलुकीति लुकि
कृत्य पिप्यल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्दीर्घः ॥ फल्गुन्यषाढाभ्यां टनौ वक्तव्यौ ॥ * ॥
स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ अविष्टाषाढाभ्यां कृत्वक्तव्यः ॥ * ॥
अस्त्रियामपि । अविष्टीयः । अषाढीयः ॥

* जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ॥

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे जिति णिति
किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति क्तिम् । प्रो-
ष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि गृह्यते । भद्रपादः ॥

* स्यानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ॥

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्यानः । गोशालः । खरशालः ।
विभाषासेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् ॥

* वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा । ४ । ३ । ३६ ॥

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वात्स-
शालः । इत्यादि ॥ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽयवा डिवृक्तव्यः ॥ * ॥ शतभिषजः ।
शतभिषः । शतभिषक् ॥

* नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ४ । ३ । ३७ ॥

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रौहिणः ॥

* कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ॥

तत्रेत्येव । सुष्टे कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा सौष्टः ॥

* प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव । सुष्टे प्रायेण बाहुल्येन भवति सौष्टः ॥

उपजानूपकर्षोपनीविष्कृ । ४ । ३ । ४० ॥

श्रौपजानुकः । श्रौपकर्षिकः । श्रौपनीविकः ॥

संभूते । ४ । ३ । ४१ ॥

सुष्टे संभवति सौष्टः ॥

* कोशाडुञ् । ४ । ३ । ४२ ॥

कौशेयं वस्त्रम् ॥

* कालात्साधुपुष्यत्यच्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ॥

हेमन्तेसाधुर्हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः
शरदि पच्यन्ते शारदाः शालयः ॥

* उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ॥

हेमन्ते उष्यन्ते हेमन्ता यवाः ॥

* आश्वयुज्या वुञ् । ४ । ३ । ४५ ॥

ठजोपवादः । आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुजका माषाः ॥

* ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ॥

पत्ते चत्वण् । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

* देयमृणं । ४ । ३ । ४७ ॥

कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् ॥

* कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्गुन् । ४ । ३ । ४८ ॥

यस्मिन् काले मयूराः कलापितो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र दे-
यमृणं कलापकम् । अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्वृक्तः कालोऽश्वत्थः । यस्मिन्
कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबुसमुत्पद्यते तत्र
द्वेयं यवबुसकम् ॥

- * ग्रीष्मावरसमाद्वज् । ४ । ३ । ४६ ॥
ग्रीष्मे देयमृगं शैष्मिकम् । आवरसमकम् ॥
- * संवत्सराग्रहायणीभ्यां षड् । ४ । ३ । ५० ॥
चाद्वज् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आयहायणिकम् । आयहाय-
कम् ॥
- * व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ॥
कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याह-
स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः ॥
- * तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ॥
कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशिकः । नैशः ॥
- * तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ॥
सुधे भवः सौधः । राष्ट्रियः ॥
- * दिगादिभ्यो† यत् । ४ । ३ । ५४ ॥
दिश्यम् । वर्ग्यम् ॥
- * शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥
दन्त्यम् । कर्ण्यम् ॥
- * प्राचां नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ॥
प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाऽचामादेरचो वृद्धिः जिति
ति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः । पौर्वनागरः । प्राचां किम् ।
नगरमुत्तु तत्र भवो मानगरः ॥
- * जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ७ । ३ । २५ ॥
जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा जिति
ति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् ।
त्रैनवम् । सौवर्णवलजम् । सौवर्णवालजम् ॥
- * दृष्टिकुञ्जिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ठज् । ४ । ३ । ५६ ॥
दातेयं कौत्तेयम् । कलशिर्घटः तत्र भवं कालशेयम् ॥
- * ग्रीवाभ्योऽण् च । ४ । ३ । ५७ ॥

† दिश, वर्ग, पूग, गण, पत्त, धाय्या, मित्र, मेधा, अन्तर, पथिन्, रहस्, अलीक, उला,
देश, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, उदकात्संज्ञायाम्, न्याय, वंश, वेश,
नाल, आकाश, इति दिगादिः ॥

चात् ठञ् । यैवेयम् । यैवम् ॥

* गम्भीराञ् ज्यः । ४ । ३ । ५८ ॥

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् † ॥

* अव्ययीभावाच्च । ४ । ३ । ५९ ॥

परिमुखं भवं पारिमुख्यम् ॥ परिमुखादिभ्यः † एवेष्यते ॥ * ॥ नेह । औपकूलः ॥

* अन्तःपूर्वपदाट्टञ् । ४ । ३ । ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि अन्तः अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेः † छजिष्यते ॥ * ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ॥

* अनुशतिकादीनां ॥ च । ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

* देविकाशंशपादित्यत्राड्दीर्घसचश्रेयसाम्नात् । ७ । ३ । १ ॥

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शंशपाया विकारः शंशपश्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यञ् । दित्यौह इदं दात्यौहम् । दीर्घसच भवं दार्घसचम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ॥

टञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

* जिह्वामूलाऽङ्गुलेश्छः । ४ । ३ । ६२ ॥

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

† पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पाञ्चजन्यः ॥

‡ परिमुख, परिहनु, पर्यौष्ठ, पर्युलूदल, परिसीर, उपसीर, उपस्थूण, उपकलाप, अनुपथ, अनुपद, अनुगङ्ग, अनुतिल, अनुसीत, अनुसाय, अनुसीर, अनुमाष, अनुयव, अनुयूप, अनुवंश, प्रतिशाख, इति परिमुखादिः ॥

§ अध्यात्म, अधिदेव, अधिभूत, इहलोक, परलोक, इत्यध्यात्मादिराकृतिगणः ॥

॥ अनुशतिक, अनुहोड, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्याग, पुष्करसद, अनुहरत् कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, राजपुरुषात् ष्यञि, सूत्रनड, आर्कातिगणायम्, तेन अधिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादि इत्यनुशतिकादिः ॥

* वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ॥

कवर्गीयम् ॥

* अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ॥

पक्षे पूर्वेण कः । मद्गुर्यः । मद्गुरीणः । मद्गुरीयः । अशब्दे किम् ।
कवर्गीयो वर्णः ॥

* कर्णललाटात्कनलंकारे । ४ । ३ । ६५ ॥

कर्णिका । ललाटिका ॥

* तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ४ । ३ । ६६ ॥

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप्सु भवं सौपम् ॥

* बहुचोऽन्तोदात्ताट्टुञ् । ४ । ३ । ६७ ॥

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
षात्वणत्विकः ॥

* क्रातुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ॥

सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपा-
दानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भव
अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्व-
रूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

* अध्यायेष्वेवर्षः । ४ । ३ । ६९ ॥

अग्निशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये
ऽञ् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वासिष्ठी च्छक् ॥

* पौरोडाशपुरोडाशात्पृन् । ४ । ३ । ७० ॥

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततष्ठन् पौरो-
डाशिकः ॥

* छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ॥

छन्दस्यः । छान्दसः ॥

* ह्यजृद्वाल्क्षणार्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्टुक् । ४ । ३ । ७२ ॥

द्ववः । ऐष्टिकः । पाशुकः । च्छत् । चातुर्हातृकः । ब्राह्मणिकः । आ-
र्चिकः । इत्यादि ॥

- * अणुगयनादि † भ्यः । ४ । ३ । ७३ ॥
 ठजादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ॥
- * तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ॥
 सुघ्रादागतः सौघ्रः ॥
- * ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥
 शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ॥
- * शुण्डिकादिभ्यो ‡ ऽण् । ४ । ३ । ७६ ॥
 आयस्थानठकश्चादीनां चापवादः । शुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कर्कणः । तीर्थः ॥
- * विद्यायोनिस्म्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥
 औपाध्यायकः । पैतामहकः ॥
- * ऋतपृञ् । ४ । ३ । ७८ ॥
 वुञोपवादः । हौतृकम् । भ्रातृकम् ॥
- * पितुर्यञ् । ४ । ३ । ७९ ॥
 चाटृञ् । रीडृतः । यस्येति लोपः । पित्र्यम् । पैतृकम् ॥
- * गोचादङ्कवत् । ४ । ३ । ८० ॥
 बिदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दात्तम् । औपगवकम् ॥
- * नञः शुचीश्वरक्षेत्रक्षकुशलनिपुणानाम् । ७ । ३ । ३० ॥
 नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ परे । आशौचम् । अशौचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । आनैपुणम् । अनैपुणम् ॥
- * हेतुमनुष्येभ्यो ‡ न्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥
 समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् ॥
- * झयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥

+ ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, जि-
 रुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उदात्त,
 संवत्सर, उपनिषद्, सुहूर्त, निमित्त, शिक्षा, शिक्षा, इत्यृगयनादिः ॥

‡ शुण्डिक, कर्कण, कण, स्थण्डिल, उदपान, उपल, तीर्थ, भूमि, तृण, घर्ष, इति
 शुण्डिकादिः ॥

सममयम् । विप्रममयम् । देवदत्तमयम् ॥

* प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥

तत इत्येव । हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा ॥

* विदूराज् ज्यः । ४ । ३ । ८४ ॥

विदूरात्प्रभवति वैदूर्या मणिः ॥

* तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥

सुघ्नं गच्छति सौघ्नः पन्था दूतो वा ॥

* अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥

तदित्येव । सुघ्नमभिनिष्क्रामति सौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् ॥

* अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्य-
ति त्वभेदोपचारात् ॥

* शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ४ । ३ । ८८ ॥

शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य
मा यमसभम् । ह्यीबत्वं निपातनात् । यमसधीयः । किरातार्जुनीयम् ।
इन्द्रजननीयम् । विसद्वुभोजनीयम् † ॥

* सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥

सुघ्नो निवासोऽस्य सौघ्नः ॥

* अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ॥

सुघ्नोभिजनोस्य सौघ्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैक्षितं
भिजन इति विवेकः ॥

* आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ॥

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे छः स्यात् । हृद्गोलः पर्व-
ाभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋतोदः
ाभिजनो तेषां ते आर्तोदाः द्विजाः ॥

* शण्डिकादिभ्यो ऽ ज्यः । ४ । ३ । ९२ ॥

† इन्द्रजनन, प्रद्युम्नागमन, सीतान्वेषण, विरुद्धभोजन, इति इन्द्रजनादिराकृतिगणः ॥

‡ हृद्गो देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ देवासुरम् । राज्ञोसुरम् । गौणमुख्यम् ॥

§ शण्डिक, सर्वसेन, सर्वकेश, शक, शट, रक, शङ्ख, बोध, इति शण्डिकादिः ॥

शाण्डिकाभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ॥

* सिन्धु[†]तक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ६३ ॥

सिन्ध्वादिभ्योऽण् तक्षशिलादिभ्योऽञ् स्यादुक्तेर्ये । सैन्धवः । तक्षशिला
नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ॥

* तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडूक्छण्डञ्ज्यकः । ४ । ३ । ६४
तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः । कौचवार्यः ॥

* भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ॥

सोस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुप्तो भक्तिरस्य सौप्तः ॥

* अचिताददेशकालाट्टक् । ४ । ३ । ६६ ॥

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः ।
अदेशात्किम् । सौप्तः । अकालात्किम् । ग्रैष्णः ॥

* महाराजाट्टञ् । ४ । ३ । ६७ ॥

माहाराजिकः ॥

* वासु[‡]देवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ६८ ॥

वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥

* गोचक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ४ । ३ । ६९ ॥

अणोपवादः । परत्वादृष्ट्वाच्छं बाधते । ग्लुचुक्कायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुक्काय-
नकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणाच्चेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ॥

* जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥

४ । ३ । १०० ॥

जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनां समानश्रुतीनां जनपद-
वत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतदवधोश्चेतिप्रकरणे ये प्रत्यया उक्ता-
स्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्ति-

† सिन्धु, वरुण, मधुमत्, कम्बोज, साल्व, कश्मीर, गन्धार, किष्किन्धा, उरसा, दरद्-
गन्दिका, इति सिन्ध्वादिः ॥

‡ तक्षशिला, वत्सोद्धरण, कैर्मेदुर, ग्रामणी, छगल, क्रोष्टुकर्ण, सिंहकर्ण, संकुचित, किन्नर, काण्डधार, पर्वत, श्रवसान, बर्बर, कंस, इति तक्षशिलादिः ॥

§ सर्वत्रासौ सर्ववान्न वसतीति वासुः, बाहुलकादुण, स चासौ देवश्च वासुदेवः तेन
गोत्रक्षत्रियाख्याभावाद्गुनोविधानं सार्थकम् ॥

ऋणः । जनपदिनां किम् । पञ्चानां ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चानाः ।
देनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ॥

* तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥

पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ॥

* तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु । ४ । ३ । १०२ ॥

छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ॥

* काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ । ३ । १०३ ॥

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ॥

* कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च । ४ । ३ । १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रविणः । वैशम्पायना-
न्तेवासिभ्यः, आलम्बिनः ॥

* पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ॥

तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मण-
कल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन भुनिना प्रोक्ताः, भल्लु, भाल्लविनः ।
श्रुत्यायन, शाट्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तःपैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् ।
याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः ॥

* शौनकादि ऋष्यश्छन्दसि । ४ । ३ । १०६ ॥

छन्दस्यधिधेये ण्योणिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः † ॥

* कठचरकाल्लुक् । ४ । ३ । १०७ ॥

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ॥

* कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ॥

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठ-
सर्पिकलापिकौशुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डसूकरसद्मसुपर्वणा-
मुपसंख्यानाट्टिलोपः ॥

* छगलिनेो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ॥

छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः ॥

+ शौनक, वाजसनेय, शार्ङ्गख, शापेय, शाप्पेय, खाडायन, स्तम्भ, स्कन्ध, देवदर्शन,
रज्जुभार, रज्जुकण्ठ, कठशाठ, कपाय, तल, दण्ड, पुरुषांसक, अश्वपेज, इति शौनकादिः ॥

‡ अस्य वेदमात्रविषयकत्वज्ञानं भान्तिमूलकं कलापीतिमूत्रभाष्यविरोधात् ॥

* पाराशर्यशिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः । ४ । ३ । ११० ॥
पाराशर्येण प्रोक्तं भिन्नसूत्रमधीयते पाराशरिणो भिन्नवः । शैलालिनोनटाः ॥

* कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । ४ । ३ । १११ ॥

भिन्ननटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिन्नवः । कृ-
शाश्विनो नटाः ॥

* तेनैकदिक् । ४ । ३ । ११२ ॥

सुदान्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी ॥

* तसिश्च । ४ । ३ । ११३ ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ॥

* उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ॥

द्यात्तसिः । अणोपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः ॥

* उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ॥

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातं पाणिनीयम् ॥

* कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ॥

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ॥

* संज्ञायाम् । ४ । ३ । २१७ ॥

तेनेत्येव । अग्रन्यार्थमिदम् । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकं मधु ॥

* कुलालादिभ्यो + वुञ् । ४ । ३ । ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् ॥

* क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरश्च । पादपम् ॥

* तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥

उपगोरिदम् औपगवम् ॥ वहेस्तुरणिट् च ॥ * ॥ संबोद्धुः स्वं सांवहि-
ञ्चम् ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं च ॥ * ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य स्थानमाग्नी-
धम्, तात्स्थ्यात्सोपि अग्नीधः ॥ समिधामाधाने षेय्यण् ॥ * ॥ सामिधेन्यो
मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ॥

* रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ॥

+ कुलाल, वरुड, चण्डाल, निपाद, कर्मार, सेना. सिरिध. सैरिन्ध, देवराज, परिषद्, वधू,
मधु, रुह, रुद्र, अनुडुह, ब्रह्मन्, कुम्भकार, श्वपाक, इति कुलालादिः ॥

रथ्यंचक्रम् ॥

* पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ॥

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ॥

* पत्राध्वर्युपरिषदश्च । ४ । ३ । १२३ ॥

अञ् ॥ पत्राद्वाह्ये ॥ * ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिषदम् ॥

* हलसीराट्टक् । ४ । ३ । १२४ ॥

हालिकम् । सैरिकम् ॥

* द्वन्द्वान्द्वैरमैथुनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ॥

काकौलुकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ वैरे + देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥

देवाऽसुरम् ॥

* गोत्रचरणाट्टञ् । ४ । ३ । १२६ ॥

त्रौपगवक्रम् ॥ चरणाट्टुर्मान्नाययोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ काठकम् ॥

* सङ्घाङ्गलक्षणेष्वज्यजिजामण् । ४ । ३ । १२७ ॥

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ * ॥ अञ् । वैदः सङ्घोऽङ्घो घोषो वा । वैदं लक्षणम् । यञ्, गार्गः । गार्गम् । इञ्, दात्तः । दात्तम् । परम्परासम्बन्धो-
ऽङ्गः । साक्षात् लक्षणम् ॥

* शाकलाट्टा । ४ । ३ । १२८ ॥

अण् वोल्लेर्णे । पक्षे चरणत्वाट्टञ् । शकलेन प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां स-
ङ्घोङ्घो घोषो वा शाकलः । शाकलकः । लक्षणे लीबता ॥

* छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ् ज्यः । ४ । ३ । १२९ ॥

छन्दोगानां धर्मं आम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् ।
बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥ चरणाट्टुर्मान्नाययोरित्युक्तं तत्साहचर्यान्नटशब्दादपि
तयोरेव ॥

* न दण्डमाणवान्तेवासिषु । ४ । ३ । १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवास्तेषु शिष्येषु च वुञ् न स्यात् । दात्ता
दण्डमाणवाः । शिष्या वा ॥

+ अत्र द्वन्द्वे इति पाठो लेखकप्रमादात् मैथुनिकायामति व्याप्तेर्भाष्ये वैरणशब्दस्य दर्श-
नाच्च ॥

* रैवतिकादिभ्यश्छः । ४ । ३ । १३१ ॥

तस्येदमित्यर्थे । वुजोपवादः । रैवतिकीयः । बैजवापीयः ॥ कौपिञ्जलहा-
स्तिपदादणवाच्यः † ॥ * ॥ कुपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तद-
न्तात्पुनरण् । कौपिञ्जलः । गोत्रवुजोपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्तिपद-
स्तस्यायं हास्तिपादः ॥

* आथर्वणिकस्येकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ॥

अण् स्यात् । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आम्नायो वा । चरणाद्वुजो-
पवादः ॥

॥ समाप्ताः शैषिकाः ॥

* तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥

अश्मनो विकारे टिलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ अश्मनो विकारः आश्मः ।
भास्मनः । मार्तिकः ॥

* अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥

चाट्टिकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मैवं काण्डं भस्म
वा । पैप्पलम् ॥

* बिल्वादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ॥

बैल्वम् ॥

* कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ॥

अण् । अजोपवादः । तर्कु, तार्कवस् । तैत्तिडीकम् ॥

* चपुजतुनोः षुक् । ४ । ३ । १३८ ॥

आभ्यामण् स्याद्विकारे एतयोः षुगागमश्च । आपुषम् । जातुषम् ॥

* औरज् । ४ । ३ । १३९ ॥

दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

* अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ॥

+ रैवतिक, स्वापिणि, क्षेमवृद्धि, गौरग्रीवि, श्रीदमेधि, श्रीदवापि, बैजवापि, इति रै-
वतिकादिः ॥

† इदं वार्तिकं सूत्रेषु केषिचत्प्रक्षिप्तम् ॥

‡ बिल्व, वीहि, काण्ड, मुद्ग, मसूर, गोधूम, इक्षु, वेणु, गवेधुका कर्पासी, पाटली. क-
र्कन्धू, कुटीर, इति बिल्वादिः ॥

दाधित्यम् । कापित्यम् ॥

* पलाशादिभ्यो† वा । ४ । ३ । १४१ ॥

पालाशम् । कारीरम् ॥

* शम्याः ‡ज् । ४ । ३ । १४२ ॥

शामीलं भस्म । पित्वान् डीप् । शामीली सुक् ॥

* मयद्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् ।
अभक्षेत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् ॥

* नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥

आम्रमयम् । शरमयम् ॥ एकाचो नित्यम् ॥ * ॥ त्वङ्गयम् । वाङ्गयम् ।
कथं तर्हि आप्यममयमिति । तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थं ष्यज् ॥

* गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

* पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ॥

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैष्ठी सुरेति । सामान्यविव-
क्षायां तस्येदमित्यण् ॥

* संज्ञायां क्त् । ४ । ३ । १४७ ॥

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूषोऽपूषः पिष्टकः स्यात् ॥

* ब्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ॥

मयट् स्यात् । बिल्वाद्यणोपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः । ब्रीहमन्यत् ॥

* असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ॥

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः ॥

* तालादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १५० ॥

अज्मयटोरपवादः ॥ तालादनुषि ॥ * ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् ।
इन्द्रायुधम् ॥

† पलाश, खदिर शिंशपा, स्पन्दन, पूलाक, करीर, शिरीष, यवास, विकङ्कत, इति प.
लःणादिः ॥

‡ शर, दर्भ, मत्, कुटो, तृण, सोम, बल्वज, इति शरादिः ॥

§ तालादनुषि, बार्हिण, इन्द्रलिण, इन्द्रादृण, इन्द्रायुध, चय, शशमाग, प्रीयुक्षा, इति
तालादिः ॥

* जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५३ ॥

अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः । तापनीयः । सौवर्णे । निष्कः । परिमाणे क्रिम् । हाटकमयी यष्टिः ॥

* प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । ४ । ३ । १५४ ॥

शौकम् । वाकम् । राजतम् ॥

* जितश्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ॥

जित्वा विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः । मयटोपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जित्वा क्रिम् । बैल्वमयम् ॥

* क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ॥

प्राग्वतेष्टजित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहित्वास्ते तथैव विकारोतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैष्किकम्, एवं निष्कस्य विकारोपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः ॥

* उष्ठाद्वुञ् । ४ । ३ । १५७ ॥

प्राण्युजापवादः । औष्णः ॥

* उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ॥

औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुञ्भावे यथाङ्गममणौ ॥

* एण्या टञ् । ४ । ३ । १५९ ॥

एण्यम् । एण्यस्व तु एण्यम् ॥

* गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ॥

गव्यम् । पयस्यम् ॥

* द्वाश्च । ४ । ३ । १६१ ॥

द्वुर्वृत्तस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्वयम् ॥

* माने वयः । ४ । ३ । १६२ ॥

द्वोरित्येव । द्वयम् । यौतवं द्वयं पाद्व्यमिति मानार्थकं त्रयम् ॥

* फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ॥

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम् आमलकम् ॥

† रजत, सीस, लोह, उदुम्बर, नीप, दारु, रोहीतक, बिभीतक, पीतदारु, तीव्रदारु, कण्टकारि, द्वृति रजतादिः ॥

* प्लक्षादिभ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ॥

विधानसामर्थ्याच्च लुक् । प्लक्षम् ॥

* न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ॥

अस्य न वृद्धिरैजागमश्च । नैयग्रोधम् ॥

* जम्बूवा वा । ४ । ३ । १६५ ॥

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे चौरञ् तस्य लुक् जम्बु ॥

* लुप् च । ४ । ३ । १६६ ॥

जम्बूः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् । जम्बूः फलं जम्बूः ॥

† अणुः उपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रीहयः । मुद्गाः ॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ * ॥

मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्था मूलं विदारी । बहुलमहणात्तेह । पाटलानि पुष्पाणि । सात्वानि मूलानि । बाहुलकात् क्व चिल्लुक् । अशोकम् । करवीरम् ॥

* हरीतक्यादिभ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ॥

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥

* कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च । ४ । ३ । १६८ ॥

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञ्जौ स्तः क्यतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे हितं परशव्यम् तस्यविकारः पारशवः ॥

॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

* प्राग्वहतेषुक् । ४ । ४ । १ ॥

तद्वृहतीत्यतः प्राक् ढगधिक्रियते ॥ तदाहेति माशब्दादिभ्य ऽ उपसंख्यानम् ॥ * ॥ सा शब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः ॥

* स्वागतादीनां ॥ च । ७ । ३ । ७ ॥

† प्लक्ष, न्यग्रोध, इङ्गदी, अप्रवत्य, शिग्रु, रुरु, कक्षतु, बृहती, इति प्लक्षादिः ॥

‡ हरीतकी, कोशातकी, नखरञ्जनी, शक्रण्डी, दाडी, दोडी, प्रवेतपाकी, अर्जुनपाकी, ट्वाला, काला, ध्वाङ्गा, गभीका, कण्टकारिका, पिप्पली, चिञ्चा, शेफालिका, इति हरीतक्यादिः ॥

§ माशब्द, नित्यशब्द, कार्यशब्द, इति माशब्दादिः ॥

॥ स्वागत, स्वध्वर, स्वङ्ग, व्यङ्ग, व्यवहार, स्वपति, इति स्वागतादिः ॥

एच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपतौ साधुः स्वापतेयम् ॥ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॥ * ॥ प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याग्निकः ॥ पृच्छतौ सुखातादिभ्यः † ॥ * ॥ सुखा पृच्छति सौख्यतिकः । सौख्यशायनिकः । अनुशतिकादिः ॥ गच्छतौ परदारदिभ्यः ‡ ॥ * ॥ पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

* तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ । ४ । २ ॥

अद्वैर्दीव्यति आद्विकः । अभ्या खनति आध्विकः । अद्वैर्जयति आद्विकः । अद्वैर्जितमाद्विकम् ॥

* संस्कृतम् । ४ । ४ । २ ॥

दधा संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ॥

* कुलत्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ॥

ठकोपवादः । कुलत्यः संस्कृतं कौलत्यम् । तैत्तिडीकम् ॥

* तरति । ४ । ४ । ५ ॥

उडुपेन तरति औडुपिकः ॥

* गोपुच्छाट्टञ् । ४ । ४ । ६ ॥

गौपुच्छिकः ॥

* नौड्यचष्टुन् । ४ । ४ । ७ ॥

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री ॥

* चरति । ४ । ४ । ८ ॥

तृतीयान्ताङ्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्टकं स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दधा भक्षयति दाधिकः ॥

* आकर्षात् षुल् । ४ । ४ । ९ ॥

आकर्षा निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । द्वित्वान् ङीष् । आकर्षिकी ॥

* पर्षादिभ्यः § षुन् । ४ । ४ । १० ॥

† सुस्नात, सुस्नान्नि, सुस्नयन, इति सुस्नातादिः ॥

‡ परदार, गुणतल्प, इति परदारादिः । एते चत्वारोप्याकृतिगणाः ॥

§ पर्ष, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, ध्याल, पादः पच्च, इति पर्षादिः ॥

पर्वण चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्वः ।
अश्विकः । रथिकः ॥

* श्वगणाटुञ्च । ४ । ४ । ११ ॥

चात् ष्टन् ॥

* श्वादेरिञ्जि । ७ । ३ । ८ ॥

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादिविधौ चेद-
मेव ज्ञापकम् ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ * ॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।
श्वगणिकी । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

* पदान्तस्याऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ६ ॥

श्वदेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैज्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम् । शौवापदम् ॥

* वेतनादिभ्यो जीवति । ४ । ४ । १२ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः ॥

* वस्त्रक्रयविक्रयाटुन् । ४ । ४ । १३ ॥

वस्त्रेण मूल्येन जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् ।
क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

* आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ॥

चाटुन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः ॥

* हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । ४ । ४ । १५ ॥

उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः ॥

* भस्त्रादिभ्यः † ष्टन् । ४ । ४ । १६ ॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पित्वान्डीष् भस्त्रिकी ॥

* विभाषा विवधात् । ४ । ४ । १७ ॥

विवधेन हरति विवधिकः । पत्ते ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्या-
ऽनन्यत्वाद् वीवधादपि ष्टन् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधवीवधशब्दैः
उभयतो बहुशिक्ये स्कन्धवाह्ये क्राष्टे वर्तते ॥

* अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ॥

† वेतन, वाहन, अर्धवाहन, धनुष, दण्ड, जाल, वेश, उपवेश, प्रेषण, उपवस्ति, सुख, शय्या,
शक्ति, उपनिषद्, उपदेश, स्किच्, पाद, उपस्य, उपस्थान. उपहस्त, इति वेतनादिः ॥

‡ उत्सङ्ग, उडुप, उत्पुत, उत्पन्न, उत्पुट, पिठक, पिठाक, इत्युत्सङ्गादिः ॥

§ भस्त्रा, भरत, भरण, शीर्षभार, शीर्षभार, अंसभार, अंसेभार, इति भस्त्रादिः

कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मरूपकरणभूतं लोहं च । कुटिलि-
या हरति भृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मरश्च ॥

* निर्वृतेऽक्षयतादिभ्यः । ४ । ४ । १६ ॥

अक्षयतेन निर्वृत्तम् आक्षयतिकं वैरम् ॥

* चैर्मग्नित्यम् । ४ । ४ । २० ॥

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्तृतीयान्ताच्चिर्वृत्तेर्यं मप्रयान्नित्यम् । कृत्या निदां
कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ भावप्रत्ययान्तादिमम् वक्तव्यः ॥ * ॥ पाकेन निदां
याकमम् । त्यागिमम् ॥

* अपमित्ययाचिताभ्यां कङ्कनौ । ४ । ४ । २१ ॥

अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् । याचिते
निर्वृत्तं याचितकम् ॥

* संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ॥

दध्ना संसृष्टं दाधिकम् ॥

* चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ॥

चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः ॥

* लवणासुक् । ४ । ४ । २४ ॥

लवणेन संसृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ॥

* सुद्धादण् । ४ । ४ । २५ ॥

मौद्ग औदनः ॥

* व्यञ्जनैरुपसित्ते । ४ । ४ । २६ ॥

ठक् । दध्ना उपसित्तं दाधिकम् ॥

* औजस्सहोऽम्बसा वर्तते । ४ । ४ । २७ ॥

औजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः

* तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् । ४ । ४ । २८ ॥

द्वितीयान्तादस्माद्वर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वि-
तीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलो-
कः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥

+ अक्षयते, जानुप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्ठकर्मदन, गतानुगत,
गतागत, यातापयात, अनुगत, इत्यक्षयतादिः ॥

* परिमुखं च । ४ । ४ । २६ ॥

परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपार्श्विकः ॥

* प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ॥

द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ वृद्धेर्वृधुषिभावो
अज्ञव्यः ॥ * ॥ वाद्धैषिकः ॥

* कुसीददशैकादशात् पुन्पुचौ । ४ । ४ । ३१ ॥

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं
कुसीदं तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते
च ते वस्तुतो दश चेति विग्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते ।
दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छति इत्युत्तमर्ण एवेहा-
पि तद्धितार्थः ॥

* उञ्छति । ४ । ४ । ३२ ॥

बदराण्युञ्छति बादरिकः ॥

* रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥

समाजं रक्षति सामाजिकः ॥

* शब्ददर्दुरं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥

शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः ॥

* पक्षिस्यस्यसृग्यान्हन्ति । ४ । ४ । ३५ ॥

स्वरूपस्यपर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं सत्स्यपर्यायेषु सीनस्यैव । पक्षिणो
हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मार्त्स्यिकः । मैनिकः । शाकु-
निकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः ॥

* परिपन्थं च तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ॥

अस्माद्धृतीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा
व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ॥

* माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४ । ४ । ३७ ॥

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दण्डमा-
थिकः । पादविकः । आनुर्पादिकः ॥

* आकान्दाट्टञ्च । ४ । ४ । ३८ ॥

अस्माट्टञ्च स्यात् चाट्टक् धावतीत्यर्थे । आकान्दं दुःखिनां रोदनस्थानं
धावति आकान्दिकः ॥

- * पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४ । ४ । ३६ ॥
 पूर्वपदं गृह्णाति पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ॥
- * प्रतिक्रण्टार्थललाभं च । ४ । ४ । ४० ॥
 गभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिक्रण्टं गृह्णाति प्रातिक्रण्टिकः ॥
 आर्थिकः । लालामिकः ॥
- * धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥
 धार्मिकः ॥ अधर्माच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आधर्मिकः ॥
- * प्रतिपथमेतिटंश्च । ४ । ४ । ४२ ॥
 प्रतिपथमेति प्रातिपन्थिकः ॥
- * समवायान्समवैति । ४ । ४ । ४३ ॥
 सामवायिकः । सामूहिकः ॥
- * परिषदो गयः । ४ । ४ । ४४ ॥
 परिषदं समवैति पारिषद्व्यः ॥
- * सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ॥
 गयः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः ॥
- * संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ॥
 ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्कुटीशब्देन तत्पातार्हः स्वल्प-
 देशे लक्ष्यते । कौक्कुटिको भित्तुः ॥
- * तस्य धर्म्यम् । ४ । ४ । ४७ ॥
 आपणस्य धर्म्यमापणिकम् ॥
- * अण् महिष्यादिभ्यः । ४ । ४ । ४८ ॥
 महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ॥
- * ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ॥
 यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ नराच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥
 विशसितुरिङ्गोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॥ * ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रम् ॥ विभाञ्ज-
 यितुर्णिनापश्चाञ्च वाच्यः ॥ * ॥ विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

+ महिषो, प्रजापति, प्रजावती, प्रलेपिका, विलेपिका, अनुलेपिका, पुरोहित, मणिपालि
 अनुचारक, होतृ, यजमान, इति महिष्यादिः ॥

- * अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ॥
 षष्ठ्यन्ताट्ठ्क स्यादवक्रयेर्ये । आपणस्यावक्रय आपणिकः । राजयाह्नं
 द्वयमवक्रयः ॥
- * तदस्य ण्यस् । ४ । ४ । ५१ ॥
 अपूपाः ण्यमस्य आपूपाः ॥
- * लवणाट्ठ् । ४ । ४ । ५२ ॥
 लावणिकः ॥
- * किसरादिभ्यः † षुन् । ४ । ४ । ५३ ॥
 किसरं ण्यमस्य किसरिकः । षित्वाङ्डीष् । किसरिकी । किसर, उशी-
 ह, ललद, इत्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः ॥
- * शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ॥
 षन् स्यात् पक्षे ठक् । शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शाला-
 लुकी । शलालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः ॥
- * शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥
 मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥
- * मडुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ॥
 मडुकवादनं शिल्पमस्य माडुकः । माडुकिः । भर्भरः । भर्भरिकः ॥
- * प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥
 तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ॥
- * परश्वधाट्ठ् । ४ । ४ । ५८ ॥
 पारश्वधिकः ॥
- * शक्तियष्ट्योरीकक् । ४ । ४ । ५९ ॥
 शाक्तीकः । याष्टीकः ॥
- * अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । ४ । ४ । ६० ॥
 तदस्येत्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य स आस्तिकः । नास्तीति
 मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः ॥
- * शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥

† किनर, (किनर) सरद, शलद, स्यागल, तगर, गुग्गुलु, उशीर, हरिद्रा, हरिद्रु, पर्णो,
 हन्ति किसरादिः ॥

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ॥

* छत्रादिभ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ॥

गुरोर्दीप्राणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छात्रः ॥

* कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ॥

कर्म इति ताच्छील्ये शे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मः । नस्ता-
द्वित इत्येव सिद्धे अण्कार्यं ताच्छीलिके शेपि । तेन चैरी तापसीत्यादि
सिद्धम् । ताच्छील्ये क्त्विम् । कर्मणः ॥

* कर्माऽध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ॥

प्रथमान्तात्पठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्लिया सा चेत्यथमान्त-
स्यार्थः । ऐकान्तिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-
रूपं स्वलितमेकं जातं सः ॥

* बहुचूर्णपदाटुञ् । ४ । ४ । ६४ ॥

प्राश्विपये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्तिकः । द्वा-
दशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ॥

* हितं भक्षाः । ४ । ४ । ६५ ॥

अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः ॥

* तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ॥

अग्रभोजनं नियतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ॥

* आणामांसौदनाट्टिठन् । ४ । ४ । ६७ ॥

आणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै आणिकः । आणिकी । मांसौदनग्रहणं सद्वा-
त्तविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । औदनिकः ॥

* भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ॥

पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भक्तः । भक्तिकः ॥

* तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ॥

आकरे नियुक्त आकरिकः ॥

* अगारान्ताट्टन् । ४ । ४ । ७० ॥

देवागारे नियुक्ता देवागारिकः ॥

+ छत्र, शिवा, प्ररोह, स्या, लुभुक्षा, चुरा, तितिक्षा, उपस्थान, कषि, कर्मन्, विश्वधा,
तपस्, सत्य, अनृत, विशिखा, विशिका, भक्षा, उदस्थान, पुरोडा, विक्षा, चुक्षा, मन्द्र, इति
छत्रादिः ॥

* अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ॥

निषिद्धदेशकालवाचकाटुकं स्यादध्येतरि । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः ।
चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ॥

* कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । ४ । ४ । ७२ ॥

तन्नेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वंशकठिनिकः । वंशा वेणवः कठिना
यस्मिन्दशे स वंशकठिनः तस्मिन्दशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुति-
ष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

* निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ॥

नैऋतिको भिक्षुः ॥

* आवसयात् षुल् । ४ । ४ । ७४ ॥

आवसये वसति आवसयिकः । पितृवान् ङीष् । आवसयिकी । आ-
कर्षान्पत्यादेर्भस्त्रादिभ्यः कुम्भीदसूत्राच्च । आवसयात्किसरादेः प्रितः प्रडिते
ठगधिकारे । प्रडिति सूत्रपट्टेन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥

॥ इति ठकोवधिः समाप्तः ॥

* प्राग्घिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते ॥

* तद्वहतिरथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥

रथं वहति रथ्यः । युग्मः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते
स प्रासङ्गः, तं वहति प्रासङ्ग्यः ॥

* धुरो यदुक्त्वा । ४ । ४ । ७७ ॥

हलिचेति दीर्घे प्राप्ते ॥

* न भकुर्कुरास् । ८ । २ । ७८ ॥

भस्य कुर्कुरोश्चोपधाया दीर्घा न स्यात् । धुर्यः । धौरयः ॥

* खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७९ ॥

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ॥

* एकधुराल्लुक्च । ४ । ४ । ८० ॥

एकधुरं वहति एकधुरीणः । एकधुरः ॥

* शकटादण् । ४ । ४ । ८० ॥

शकटं वहति शकटो गौः ॥

* हलसीराट्टक् । ४ । ४ । ८१ ॥

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ॥

* संज्ञायां जन्धाः । ४ । ४ । ८२ ॥

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्धा ॥

* विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेतत्रधनुष्करणम् । प्रादौ विध्यन्ति पद्भ्याः शर्कराः ॥

* धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ॥

तृचन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

* अन्नाण्यः । ४ । ४ । ८५ ॥

अन्नं लब्धा आन्नः ॥

* वशं गतः । ४ । ४ । ८६ ॥

वश्यः परेच्छानुचारी ॥

* पदमस्मिन्दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ॥

पद्वः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः ॥

* मूलमस्याऽऽवर्हि । ४ । ४ । ८८ ॥

आवर्हिणमावर्हः उत्पटनं तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम् ॥ आवर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः ॥

* संज्ञायां धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ॥

धेनुशब्दस्य षुगागमो यप्रत्ययश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता ॥

* गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । ४ । ४ । ९० ॥

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः ॥

* नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याऽऽनाय्यः-

सप्तसप्तसम्पितेषु । ४ । ४ । ९१ ॥

नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मण प्राप्यं धर्म्यम् । विषे-

॥ वध्यो विष्यः । मूलेन आनाय्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया सीत्यं क्षेत्रम् । तुलया संमितं तुल्यम् ॥

* धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ॥

धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् ॥

* छन्दसो निर्मिते । ४ । ४ । ६३ ॥

छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया ह्यतमित्यर्थः ॥

* उरसोऽण च । ४ । ४ । ६४ ॥

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र औरसः । उरस्यः ॥

* हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ॥

हृदयो देशः । हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः ॥

* बन्धने चषा । ४ । ४ । ६६ ॥

हृदयशब्दात्पञ्चान्ताद्बन्धने यत्स्याद्देभिर्धये । हृदयस्य बन्धनं हृदयो वशीकरणमन्त्रः ॥

* मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । ४ । ४ । ६७ ॥

मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मत्यम् । जनस्य जल्पो जन्यः । जल्पस्य कर्षो हल्यः ॥

* तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ॥

अथे साधुः अय्यः । सामसु साधुः सामन्यः । यत्राभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥

* प्रतिजनादिभ्यः † खञ् । ४ । ४ । ६९ ॥

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ॥ वैश्वजनीनः ॥

* भक्ताण्यः । ४ । ४ । १०० ॥

भक्ते साधवो भक्ताः शाल्यः ॥

* परिषदो ग्यः । ४ । ४ । १०१ ॥

पारिषद्व्यः । परिषद् इति योगविभागाण्योपि । पारिषदः ॥

* कथादिभ्यः ‡ क् । ४ । ४ । १०२ ॥

† प्रतिजन, इदंयुग, संयुग, समयुग, परयुग, परस्यकुल, अमुष्यकुल, सर्वजन, विभवजन, सहाजन, पञ्चजन, इति प्रतिजनादिः ॥

‡ कथा, विकथा, विभवकथा, संकथा, वितसदा, कुष्ठविद्, जनवाद, जनेवाद, जनोवाद, कृति, संयत्, गुण, गमा, आयुर्वेद, इति कथादिः ॥

कथायां साधुः काथिकः ॥

* गुडादिभ्यां ष्टुञ् । ४ । ४ । १०३ ॥

गुडे साधुर्गौडिक इत्तुः । सात्तुको यवः ॥

* पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ठञ् । ४ । ४ । १०४

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र साधुर्वासते
रात्रिः । स्वापतेयं धनम् ॥

* सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ॥

सभ्यः ॥

* समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् ॥

वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ वसतीति सतीर्थ्यः ॥

* समानोदरे शयित औ चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ॥

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्या भ्राता ॥

* सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ॥

सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥

॥ इति प्राग्धितीयाः ॥

* प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् क्खोधिक्रियते ॥

* उगवादिभ्यो ङ यत् । ५ । १ । २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत्स्याच्छस्यापवादः
नाभि नभं च ॥ ॥ नभ्योक्तः । नभ्यमञ्जनम् । रथनाभावेवेदम् ॥ शुनः
सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् ॥ ॥ शून्यम् । शून्यम् ॥ ऊधसोऽनङ् च ॥ ॥ ऊधन्यः ॥

† गुड, कुल्माष, सक्तु, अपूप, मांसौदन, इत्तु, वेणु, संग्राम, संघात, संक्राम, संवाह,
प्रवास, निवास, उपवास, इति गुडादिः ॥

‡ गो, हविस्, अक्षर, बिस, बर्हिस्, अष्टका, खवा युग, मेधा, सुच्, नाभि नभं च,
शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम्, ऊधसोऽनङ् च । कूप, खद,
दर, खर, असुर, अध्वन्, क्षर, वेद, बीज, दीप्त, इति गवादिः ॥

* कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ॥

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायां किम् । कम्बलीया उर्णा ॥

* विभाषा हविरपूपादिभ्यः † । ५ । १ । ४ ॥

आमिह्यं दधि । आमिहीयम् । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडाशीयाः ।
। अपूपीयम् ॥

* तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥

वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । शङ्खवेहितं शङ्खव्यं दाह । गव्यम् ।
विष्यम् ॥

* शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥

दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । नस्त्रासिकायाः । नस्यम् । नाभ्यम् ॥

* ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ॥

यादौ तद्धिते परे शिरश्शब्दस्य शीर्षेन्द्रादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते
। शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ * ॥ शीर्षण्याः शिरम्याः
॥ अचि शीर्षे इति वाच्यम् ॥ * ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः ।
इदं स्थौलशीर्षम् ॥

* खलयवमाषतिलवृषन्नक्षणाश्च । ५ । १ । ७ ॥

खलाय हितं खल्यम् । यज्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ।

* अजाविभ्यां ष्यन् । ५ । १ । ८ ॥

अजय्या यूथिः । अविथ्या ॥

* आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । ५ । १ । ९ ॥

* आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६६ ॥

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥
कर्मधारयादेवेष्यते ॥ * ॥ षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेश्चक्क एव । विश्वजनीयम् ॥
पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनादृञ् खश्च ॥ * ॥
सर्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनादृञ् ॥ * ॥ माहाजनिकः । मातृभो-

† अपूप, तण्डुल अभूप, अभ्योप, अवोप, अभ्येप, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, कियव,
प्रदीप, सुसल, कटक, कर्णवेष्टक, इर्गल, अर्गल, अन्नविकारेभ्यश्च, यूप, स्थूणा, दीप, अश्व,
पन्न, दूत्यपूपादिः ॥

गीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः ॥ आचार्यादणत्वं च ॥ * ॥ आचार्य-
भोगीनः ॥

* सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ । ५ । १ । १० ॥

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वोयम् ॥ पुरु-
षाद्वधविकारसमूहतेनकृतेषु ॥ * ॥ भाष्यकारप्रयोगान्तेनेत्यस्य दृष्टमध्ये नि-
पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्यविकारः पौरुषेयः ।
प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्यञि प्राप्ते । समूहेष्यणि प्राप्ते । एकांकिनापि परि-
तः पौरुषेयवृताविवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासा-
दादावप्राप्त एवेति विवेकः ॥

* माणवचरकाभ्यां खञ् । ५ । १ । ११ ॥

माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ॥

* तदर्धं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ॥

विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्धायां प्रकृतौ वाच्यायां कृप्रत्ययः स्यात् ।
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु ॥

* छदिरुपधिबलेटञ् । ५ । १ । १३ ॥

छादिप्रेयाणि तृणानि । बानेयास्तण्डुलाः ॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते ॥ *
उपधीयत इत्युपधिः रघाङ्गं तदेव औपधेयम् ॥

* ऋषभोपानहोर्ज्यः । ५ । १ । १४ ॥

कस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्ययमेव
पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानह्यं चर्म ॥

* चर्मणोऽञ् । ५ । १ । १५ ॥

चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् । वर्ध्ने इदं वार्धं चर्म । वा-
रञ् चर्म ॥

* तदस्य तदस्मिन् तस्यादिति । ५ । १ । १६ ॥

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु ।
प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसा-
रयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ॥

* परिखाया ढञ् । ५ । १ । १७ ॥

मारिखेयी भूमिः ॥

॥ छयतोः पूर्णोवधिः ॥

* प्राग्बतेषुज् । ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमिति वतिं वक्ष्यति ततः प्राक् ठजधिक्रियते ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्टकम् । ५ । १ । १९ ॥

तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठजधिकारमध्ये ठजोपवादष्टगधिक्रियते गोपु-
च्छादीन्वर्जयित्वा ॥

* असमासे निष्कादिभ्यः † । ५ । १ । २० ॥

आर्हादित्येतत्तेनक्रीतमितियावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽस-
मासे ठक् स्यादार्हीयेष्वर्धेषु । नैष्किकम् । समासे तु ठज् ॥

* परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञाप-
कं भवतीत्यतः प्राक् तदन्तविधिरिति । तेन सुगव्यम्, यवापूप्यमित्यादि ।
इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्बतेरिष्यते तच्चालुकि । पाराय-
णिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् ।
द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादज् षाभूत् किं तु ठज् । द्विशूर्पिकम् ॥

* अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । २ । २७ ॥

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति
णिति किति च । अर्द्धद्वारेण क्रीतम् अर्द्धद्वैणिकम् । आर्द्धद्वैणिकम् ॥

* नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ॥

अर्द्धात्परस्य परिमाणाऽकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ ।
अर्द्धप्रस्थिकम् । आर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् । आर्द्धकौडविकम् । अर्द्धखार्यां
भवा अर्द्धखारी । अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो
न स्यात् ॥

* शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ॥

शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् । शतं परिमाणमस्य शत-
कः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तेन ठन्यतौ न, किं
तु कनेव । असमास इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् ॥

* संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ॥

संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेर्धे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः
पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः चात्वारिंशत्कः ॥

† निष्क, षण, पाद, माप, वाह, द्राण, पाष्ट, इति निष्कादिः ॥

* वतोरिद्धा । ५ । १ । २३ ॥

वत्वन्तात्कन इद्धा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ॥

* विंशतित्रिंशद्भ्यां द्विनसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । आभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां द्वन् स्यात्-
नोपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु, विंशतिकः । त्रिंशतिकः ॥

* कंसाट्टिठन् । ५ । १ । २५ ॥

टो डीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः । कंसिकी ॥ अट्टाच्चेति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अट्टिकः । अट्टिकी ॥ कर्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च
वा ॥ * ॥ कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

* शूर्पादजन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ॥

शौर्यम् । शौर्यिकम् ॥

* शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ॥

एभ्योण् स्यादुज्ठक्कनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शातमानम् । वैश-
तिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

* अर्धद्वुपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ॥

अर्धद्वुपूर्वाद्विगोश्च परस्यार्हायस्य लुक् स्यात् । अर्धद्वुकंसम् । द्विकंसम् ।
संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् ॥

* विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ॥

लुग्वा स्यात् । अर्धद्वुकार्षापणम् । अर्धद्वुकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् ।
द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । पक्षे अर्धद्वुप्रतिकम् ।
द्विप्रतिकम् । अर्धद्वुसहस्रम् । अर्धद्वुसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् ॥

* द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् । ५ । १ । ३० ॥

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ।
बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् ॥

* बिस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ॥

द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्तादार्हायस्य लुग्वा स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबैस्तिक
मित्यादि ॥

* विंशतिकात्खः । ५ । १ । ३२ ॥

अर्धद्वुपूर्वाद्विगोरित्येव । अर्धद्वुविंशतिकीनम् । द्वित्रिंशतिकीनम् ॥

* खार्या ईकन् । ५ । १ । ३३ ॥

अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायांश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ खारीकम् † ॥

* पणपादमाषशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ॥

अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । अध्यर्द्धपादम् । द्विपादम् । इह पादः प-
न, यस्येतिलोपस्य स्यानिवद्वावात् । पद्वत्यतदर्थे इत्यपि न, प्राण्यङ्गार्थ-
तत्र ग्रहणात् ॥

* शाणाद्वा । ५ । १ । ३५ ॥

यत्स्यात्पक्षे ठञ् । तस्य लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाणम् ॥

* द्वित्रिपूर्वाद्गु च । ५ । १ । ३६ † ॥

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयो-
रतिपर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम् । द्विशाण्यम् । द्विशाणम् । इह ठजा-
स्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थविभक्तयोर्याश्चाकाङ्क्षितास्त इदा-
नीमुच्यन्ते ॥

* तेन क्लीतम् । ५ । १ । ३७ ॥

ठञ् । गोपुच्छेन क्लीतं गौपुच्छिकम् । साप्ततिकम् । प्रास्थिकम् । ठक्,
कौच्छिकम् ॥

* इद्गोण्याः । १ । २ । ५० ॥

गोण्या इत्स्यात्तद्वितलुकि लुकोपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्लीतः षटः
पञ्चगोणिः ॥

* तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ॥

संयोगः सम्बन्ध, उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः शत्यो वा धनपतिसं-
योगः । शत्यं, शतिकं, दक्षिणाक्षिस्यन्दनं, शतस्य निमित्तमित्यर्थः ॥ वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वाति-
कम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् ॥ सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ सान्नि-
पातिकम् ॥

* गोह्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेऽर्थत् । ५ । १ । ३९ ॥

† काकियाश्चोपसंख्यानम् ॥ * ॥ अध्यर्द्धकाकिणीकम् ॥

‡ इदं वार्तिकं सूत्रपाठकैश्चित्प्रक्षिप्तम् ॥

§ अश्व, अश्वमन्, गण, उर्गा, उमा, क्षण, वर्षा, वसु, (गङ्गा) इत्यश्वादिः ।

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः । द्यूचः, धन्यः, यशस्यः, स्वर्ग्यः
गोद्यूचः किम् । विजयस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्च
कम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः आश्विकम् । आश्वि
कम् ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मवर्चस्यम् ॥

* पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ॥

चाद्वत् । पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

* सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ॥

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमि
शब्दानुशतिकादिषु पठ्यते ॥

* तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥

* तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ॥

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः ॥

* लोकसर्वलोकादृज् * । ५ । १ । ४४ ॥

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । सा-
र्वलौकिकः ॥

* तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ॥

उप्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्वैणिकम् ।
खारीकम् ॥

* पात्रात् षुन् । ५ । १ । ४६ ॥

पात्रस्य वापः क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्र भक्तिः ॥

* तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ । १ । ४७ ॥

वृद्धिर्दीयत इत्यादि क्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन्
वृद्धिः आयः लाभः शुल्कमुपदा वा दीयते पञ्चकः । शतिकः । शत्यः । साहस्रः ।
उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तं ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः ।
विक्रेत्रा मूल्यादधिकग्राह्यं लाभः । रत्नानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उत्क्रोच
उपदा ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् ॥ * ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादिर्दीयते पञ्चको दे-
वदत्तः । सममब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा ॥

* पूरणार्थादृन् । ५ । १ । ४८ ॥

यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्विती-
यिकः । तृतीयिकः । अद्विकः । अर्द्धशब्दो रूपकस्यार्द्धे रूढः ॥

* भागाद्यच्च । ५ । १ । ४६ ॥

चाटुन् । भागशब्दोपि रूपकस्यार्द्धे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् भा-
गाद्यम् । भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः ॥

* तद्हरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः † । ५ । १ । ५० ॥

वंशादिभ्यः परो योभारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकाट्वितीया-
न्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा वांशभारिकः । ऐतुभारिकः ।
भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यान्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भार-
भूतान्वंशान् हरति वांशिकः । ऐतुकः ॥

* वक्षद्व्याभ्यां ठन्कनौ । ५ । १ । ५१ ॥

यथासंख्यं स्तः । वक्षं हरति वहत्यावहति वा वक्षिकः । द्व्यकः ॥

* सम्भवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ॥

प्रस्यं सम्भवति प्रास्यिकः कटाहः । प्रस्यं स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः ।
प्रास्यिकी ब्राह्मणी । प्रस्यमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ तत्पचतीति द्रोणादण्
च ॥ * ॥ चाटुन् । द्रोणं पचतीति द्रोणी । द्रोणिकी ॥

* आठकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ॥

पत्रे ठञ् । आठकं सम्भवति अवहरति पचति वा आठकीना । आठकि-
की । अचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

* द्विगोः ष्च । ५ । १ । ५४ ॥

आठकाचितपात्रादित्येव । आठकाद्यन्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु ष-
ष्चौ वा स्तः । पत्रे ठञ् । तस्याध्यर्धेति लुक् पित्वाङ्डीप् । द्याठकिकी ।
द्याठकीना । द्विगोरिति डीप् । द्याठकी । द्याचितिकी । द्याचितीना । अप-
माणेतिङीप्निषेधात्, द्याचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

* कुलिजाल्लुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ॥

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ष्च । लुग-
मावे ठञ्ः अवणम् । द्विकुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी ॥

* सोऽस्यांशवस्त्रभृतयः । ५ । १ । ५६ ॥

अंशो धामः । वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वाऽस्य
कृचकः ॥

† वंश, कुटज, वल्कज, स्थूण, स्थूणा, अक्ष, अप्रव, अशमन्, प्रलक्षण, मूल, इक्षु, खड्ग,
इत वंशादिः ।

* तदस्य परिमाणम् । ५ । १ । ५७ ॥

प्रस्थं परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः ॥

* संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ ५८ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते ॥ तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ॥ * ॥ यद्वा द्वौ कयोरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुन्तयः । पञ्च परिमाणमेषामिति वा सङ्घे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ स्तोत्रो डविधिः ॥ * ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । संप्रदशः । एकविंशः । सोमयागेषु छन्दोगैः क्लियमाणा पृष्ट्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः ॥

* पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । ५ । १ । ५९ ॥

एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते ॥

* पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ॥

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चदशः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः ॥

* त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । ५ । १ । ६२ ॥

त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ॥

* तदर्हति । ५ । १ । ६३ ॥

लब्धुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताट्टजादयः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः ॥

* छेदादिभ्यो † नित्यम् । ५ । १ । ६४ ॥

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमर्हति छेदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् ॥ विरागविरङ्गं च ॥ * ॥ विरागं नित्यमर्हति वैरागिकः । वैरङ्गिकः ॥

* शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ॥

शिरश्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । यदृज्ञोः सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

* दण्डादिभ्यो ‡ यत् § । ५ । १ । ६६ ॥

† छेद, भेद, दोह, दोह, नर्त, कर्ष, तीर्थ, संयोग, विप्रयोग, प्रयोग, विप्रकर्ष, प्रेषण, संप्रश्न, विप्रश्न, विकर्ष, प्रकर्ष, विराग, विरङ्ग च, इति छेदादिः ।

‡ दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेघ, मेघा, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग, इति दण्डादिः ।
§ अत्र य इति त्वपपाठः ।

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्ड्यः । अर्घ्यः । वध्यः ॥

* पात्राद् घञ्च । ५ । १ । ६८ ॥

चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः ॥

* कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ॥

चाद्यत् । कडं करोतीति विश्वे अत एव निपातनात् खच् । कडङ्करं
मापमुद्गादिकाष्टमर्हतीति कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हतीति
दक्षिण्यः । दक्षिण्यः ॥

* स्थालीबिलात् । ५ । १ । ७० ॥

स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयो-
द्वत्यर्थः ॥

* यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ । ५ । १ । ७१ ॥

यथासंख्यं स्तः । यज्ञमृत्विजं वार्हति यज्ञियः । आत्विजीनो यजमानः ॥
यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् ॥*॥ यज्ञियो देशः । आत्विजीन ऋत्विक् ॥

॥ आर्हीयाणां षगादीनां द्वादशानां पूर्णावधिः ॥

अतःपरं षजेव ।

* पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५ । १ । ७२ ॥

पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति
तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः ॥

* संशयस्यापन्नः । ५ । १ । ७३ ॥

संशयविषयीभूतार्थः सांशयिकः ॥

* योजनं गच्छति । ५ । १ । ७४ ।

यौजनिकः ॥ क्लोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ क्लोशशतं गच्छति
क्लोशशतिकः । यौजनशतिकः ॥ ततोभिगमनमर्हतीति च वक्तव्यम् ॥ * ॥
क्लोशशतादभिगमनमर्हतीति क्लोशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

* पथः ष्वन् । ५ । १ । ७५ ॥

पथो ङीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

* पन्थो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ॥

पन्थानं नित्यं गच्छति । पान्थः । पान्था ॥

* उत्तरपथेनाहृतं च । ५ । १ । ७७ ॥

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः ॥
आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वाद्दुपसंख्यानम् ॥ * ॥ वारिपथिकम् † ॥

* कालात् । ५ । १ । ७८ ॥

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् ॥

* तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् ॥

* तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ॥

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्ताया
व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्या-
पकः । मासं भृतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः । मा-
सं भावी मासिक उत्सवः ॥

* मासाद्वयसि यत्खजौ । ५ । १ । ८१ ॥

मासं भूतो मास्यः । मासीनः ॥

* द्विगोर्यप् । ५ । १ । ८२ ॥

मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः ॥

* षण्मासाण्यच्च । ५ । १ । ८३ ॥

वयसीत्येव । यष्यनुवर्तते । चाट्टञ् । षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः ॥

* अवयसि टंश्च । ५ । १ । ८४ ॥

चाण्यत् । षण्मासिको व्याधिः । षण्मास्यः ॥

* समायाः खः । ५ । १ । ८५ ॥

समामधीष्टो भृतो भूतो भावी वा समीनः ॥

* द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । तेन परिज्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु
प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्विसमिकः ॥

* राच्यहःसंवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ॥

† अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेतिवक्तव्यम् ॥ * ॥ अजपथेन गच्छति अजपथिकः । अजपथे-
नाहृतमाजपथिकम् । शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः । शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम् ॥ मधुकं-
मरिचयोरण् स्थलाद् ॥ * ॥ स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयद्विकः । समा-
न्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । द्विसंवत्सरीणः ॥

* संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७ । ३ । १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्याद् जिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । द्वे षष्ठो
भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परि-
हृत् कालपरिमाणस्याऽग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ॥

* वर्षाल्लुक् च । ५ । १ । ८८ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लुक् । त्रीणि रूपाणि । द्वि-
र्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥

* वर्षस्याऽभविष्यति । ७ । ३ । १६ ॥

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैर्वार्षिकः । अधी-
तयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न । गम्यते हि तत्र भविष्यता न तु तद्वि-
द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

* परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः । ७ । ३ । १७ ॥

द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौ-
 । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कपालाः परिमाणमस्य
पञ्चकपालिकम् । तद्वित्तान्तः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्दमपि केचित्प-
न्ति । द्वैकुलिजिकः ॥

* चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८६ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विव-
दारकः ॥

* षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ९० ॥

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन् रात्रशब्द-
लोपश्च निपात्यते ॥

* तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् । ५ । १ । ९३ ॥

मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सु-
करं वा मासिकम् ॥

* तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ९५ ॥

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्विती-
या । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्रमासिकः । यद्वा ।

प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ॥ महानाम्-
न्यादिभ्यः † प्रष्टन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ महानामन्यो नाम विद्वामघव-
न्नित्याद्या ऋचः । तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानाम्निःकः । हरदत्तस्तु भस्याठ
इति पुंवद्भावात्माहानामिक इत्याह ‡ ॥ चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भव इत्य-
र्थे ॥ * ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ संज्ञायाम् ॥ *
चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी । अणन्तत्वान् डीष् ॥

* तस्य च ऽ दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ॥

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । आ-
ग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ॥

* तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५ । १ । ६६ ॥

प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥

॥ कालाधिकारस्य पूर्णोवधिः ॥

* व्युष्टादिभ्यो ॥ ऽण् । ५ । १ । ६७ ॥

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास, इत्या

* तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गयतौ । ५ । १ । ६८ ॥

यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्द्वस्तशब्दाच्च यथासंख्यं गयतौ
स्तः ॥ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नैष्यते ॥ * ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं वा
याथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

† महानामी, आदित्य, वत, गोदान, अवान्तरदीक्षा, तिलव्रत, देवव्रत, इति
महानामन्यादिः ।

‡ अवान्तरदीक्षाभ्योऽडिनिर्वक्तव्यः ॥ * ॥ अवान्तरदीक्षा । तिलव्रती ॥ अष्टाचत्वारिंशतो-
क्तुंश्च ॥ * ॥ अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥ चातुर्मास्यानां यलोपश्च ॥ * ॥ चात्
क्तुन् ङिनिश्च । चातुर्मासकः । चातुर्मासी ॥

§ तस्य चेति चघटितः पाठो भाष्ये न दृश्यते ॥

॥ व्युष्ट, नित्य, निष्क्रमण, प्रवेशन, उपसंक्रमण, तीर्थ, आस्तरण, संग्राम, संघात,
अग्निपद, पीलुमूल, प्रवास, उपस्थान, इति व्युष्टादिः ॥ अण्प्रकरणोऽग्निपदादिभ्य उपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ व्युष्टादिभ्योऽण्, ऋतोरण्, विशाखाषाढादण्मन्यदण्डयोरिति सूत्रत्रयविहितोऽप्यण
अग्निपदादिभ्यो भवतीत्यर्थः । अग्निपदे दीयते कार्यं वा अग्निपदम् । पीलुपदम् ॥ उपवस्त्रा
प्राप्तोस्य औपवस्त्रम् । प्राशिताप्राप्तोस्य प्राशित्रम् ॥ चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् । अक्षाप्रयो-
जनमस्य आक्षम् ॥ इति क्रमेणोदाहरणानि ॥

* सम्पादिनि । ७ । १ । ९६ ॥

तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कार्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालङ्कारा-
मवश्यं गोभत इत्यर्थः ॥

* कर्मवेपाद्यत् । ७ । १ । १०० ॥

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यं गौर्यम् । वेपेण सम्पादि वेप्यो नटः । वेपः
त्रिम आकारः ॥

* तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ७ । १ । १०१ ॥

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांग्रामिकः ॥

* योगाद्यञ्च । ७ । १ । १०२ ॥

चाटुञ्च । योगाय प्रभवति योग्यः । योगिकः ॥

* कर्मण उक्ञ् । ७ । १ । १०३ ॥

कर्मण प्रभवति कामुक्कम् ॥

* समयन्तडम्य प्राप्तम् । ७ । १ । १०४ ॥

समयः प्राप्ताऽस्य सामयिकम् ॥

* ऋतोरण् । ७ । १ । १०५ ॥

ऋतुः प्राप्तास्य आतवम् ॥

* कालाद्यत् । ७ । १ । १०६ ॥

कालः प्राप्तास्य काल्यं शातम् ॥

* प्रकृष्टे षड् । ७ । १ । १०७ ॥

कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टा दीर्घः कालास्येति कालिकं वैरम् ॥

* प्रयोजनम् । ७ । १ । १०८ ॥

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य गेन्द्रमहिकम् । प्रयोजनं फलं
कारणं च ॥

* विशाखापाटाटगमन्यटगडयोः । ७ । १ । ११० ॥

आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे ऋमान्मन्यटगडयोरश्रयोः । विशाखाप्र-
योजनमस्य विशाखा मन्यः । आपाटो टगडः ॥ चूडादिभ्य उपसंग्यानम् ॥ * ॥

चौडम् । अट्टा, आट्टम् ॥

। संताप, संग्राह, संनाह, संग्राह, संपराय, संप्रयत्न, संप्रेष, निष्प्रेष, सर्ग, उपसर्ग, निर्गर्ग,
ग्राम, उपग्राम, संग्राह, संप्रेष, संग्राह, संमोदन, सक्तु, संमोदनाद्विग्रहीतादपि, इति
तापादिः ।

* अनुप्रवचनादिभ्यः † श्छः । ५ । १ । १११ ॥

अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ॥

* समापनात्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ॥

व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ॥

* ऐकागारिकश्चैरे । ५ । १ । ११३ ॥

एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिषोः स ऐकागारिकश्चैरः ॥

* आकालिकडाद्यन्तवचने । ५ । १ । ११४ ॥

समानकालावादान्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकालआदेशः ।
आशु विनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर
इति वा ॥ आकालाद्वंश्च ॥ * ॥ आकालिका विद्युत् ॥

॥ ठञः पूर्वोवधिः ॥

* तेन तुल्यं क्रियाचेद्वितिः । ५ । १ । ११५ ॥

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मा
भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थलः ॥

* तत्र तस्येव । ५ । १ । ११६ ॥

मथुरायामिव मथुरावत् सुष्ठु प्राकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य गावः ॥

* तदर्हम् । ५ । १ । ११७ ॥

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियायहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । तेनेह
न । राजानमर्हति कृत्रम् ॥

* तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११८ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तंक्लीबं
तलन्तंस्त्रियाम् ॥

† अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, प्रवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवासन, अनुव-
चन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण, पुण्याहवाचन, स्वस्तिवाचन
शान्तिवाचन, आकृतिगणोपमनुप्रवचनीयादिः ॥ छप्रकरणेविशिपूरिपदिरुह्निप्रकृतेरनात्सपूर्व-
पदादुपसंख्यानम् ॥ * ॥ विशि, गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि, प्रपापूरणीयम् । पदि, गोप्रपदु-
यम् । रुहि, प्रासादारोहणीयम् ॥ स्वर्गादिभ्यो यत् ॥ * ॥ स्वर्ग्यम् । यज्ञस्यम्, धन्यम् । गो-
म्यम् । आयुष्यम् ॥ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् ॥ * ॥ पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् ।
स्वस्तिवाचनम् ॥

* आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुण-
वचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्स्त्रज्भ्यामपि समावेशार्थः ।
या भावः स्त्रैणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंसम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता ॥

* न नञ्पूर्वान्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटमुधकतरसलक्षेभ्यः ।
। १ । १२१ ॥

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्त्पुरुषान्न स्युः । चतुरादीन्वर्जयित्वा ।
अपटित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषात्किम् ।
स्य पटवः सन्तीत्यपटुत्वस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् । आच-
टुत् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् । आवट्यम् । आयुध्यम् । आकृत्यम् ।
आरस्यम् । आलस्यम् ॥

* पृथ्वादिभ्यः † इमनिच्चा । ५ । १ । १२२ ॥

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ॥

* र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ॥

हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यात् इष्टेमेयस्सु ॥

* टेः । ६ । ४ । १५५ ॥

भस्य टेलीपः स्यादिष्टेमेयस्सु । पृथोर्भावः प्रथिमा । पार्थवम् । स-
दमा । मार्वम् ॥

* वर्णदृढादिभ्यः ‡ घञ्च । ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् । शौक्ल्यम् । शुक्लिमा । दाढ्यम् । पृथुदृढुभृशङ्गशदृढपरि-
ठानामेव रत्वम् । दृढिमा । षो ङीषर्थः । औत्थिती । यथाकामौ ॥

* गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः § कर्मणि च । ५ । १ । १२४ ॥

+ पृथु, मृदु, महत्, पटु, तनु, लघु, बहु, साधु, आशु, उरु गुरु, बहुल, खण्ड, दण्ड,
६, अकिंचन, बाल, वत्स, होड, पाक, मन्द, स्वादु, ह्रस्व, दीर्घ, प्रिय, वृष, ऋजु, क्षिप्र,
अणु, इति पृथ्वादिः ॥

‡ दृढ, वृठ, परिवृठ, भृश, कृश, वक्र, शुक्र, चुक्र, आम्ना कृष्ट, लवण, ताम्र, शीत
उष्ण, जड, बधिर, पण्डित, मधुर, मूर्ख, मूक, स्थिर, वेर्यातलातमतिमेनःशारदानाम्, समो
मृषिमनसोः, जवन, इति दृढादिः ॥

§ ब्राह्मण, बाडव, माणव, अर्हतो नुम् च, चौर, धूर्त, आराधय, विराधय, अपराधय,
उपराधय, एकभाव, द्विभाव, त्रिभाव, अन्यभाव, अक्षेत्रज्ञ, संवादिन्, संवेशिन्, संभाषिन्,
बहुभाषिन्, शीर्षघातिन्, विघातिन्, समस्य, विषमस्य, परमस्य, मध्यस्य, अनीश्वर, कुशल

चाद्वावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः कर्म वा मूढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हत्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ॥

* यथातथ्यथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ॥

नञः पर्योरैतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो वृद्धिर्जिदादौ । अयथा तथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् आपादसमाप्तेर्भावकर्मधिकारः ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ * चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्यम् । प्राङ्गण्यम् । सैन्यम् सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्वे वेदास्तानधीते सर्ववेदः । सर्वाद्देरिति लुक् । स एव सर्ववेदः । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव चातुर्वेदः । चतुर्विदस्यतिपाठान्तरम् । चतुर्विद एव चातुर्वेदः ॥

* स्तेनाद्यन्नलोपश्च । ५ । १ । १२५ ॥

नेति सङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्ये पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तैन्यमिति ष्यञन्तमपि केचिदिच्छन्ति ॥

* सख्युर्यः । ५ । १ । १२६ ॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ दूतवणिभ्यां च ॥ ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वाणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिभ्यां चेति नास्त्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि ॥

* कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ ॥

कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

* पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो ऽ यक् । ५ । १ । १२८ ॥

चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, निश्च, वालिञ्च, अलस, दुःपुरुष, कापुरुष, राजन्, गणपति, अधिपति, गडुल दायाद, विशस्ति, विषम, विपात, निपात, सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे, चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च, शीटीर, ब्राह्मणादिराकृतिगणः । तेन श्रौचित्यमित्यादि सिद्धम् ।

+ चतुर्वर्ण, चतुराश्रम, सर्वविद्या, त्रिलोक, त्रिस्वर, पद्गुण, सेना, अनन्तर, संनिधि, समीप, उपमा, सुख, तदर्थ, इतिह, मणिक, इति चतुर्वर्णादिः ॥

§ पुरोहित, राजासे, गामिक, पिण्डिक, सुहित, बाल, मन्द, खण्डिक, दण्डिक, वर्मिक, कर्मिक, धर्मिक, शिल्पिक, सूतिक, मूलिक, तिलक, अञ्जलिक, अञ्जनिक, ऋषिक,

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ राजाऽसे ॥ ॥ राजशब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । आधिराज्यम् ॥

* प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽज् । ५ । १ । १२६ ॥

प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचन, कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औत्त्रेत्रम् । सौष्ट्रवम् । दौष्ट्रवम् ॥

* हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । ५ । १ । १३० ॥

द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्याविरम् ॥ श्रोत्रियस्य यलोप-
श्च ॥ * ॥ औत्त्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्म-
णादिषु च पठन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि ॥

* इगन्ताच्च लघुपर्वात् । ५ । १ । १३१ ॥

शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्रा-
ह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

* योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ् । ५ । १ । १३२ ॥

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् ॥ सहायाद्वा ॥ * ॥ साहाय्यम् ।
साहायकम् ॥

* द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५ । १ । १३३ ॥

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ॥

* गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ॥

अत्याकारोऽधित्तपस्तद्वेतस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्ताः । अवगत-

पुत्रिक, अविक, छत्रिक, पर्षिक, पथिक, चर्मिक, प्रतिक, सारथि, आस्तिक, सूत्रिक, संरक्ष, सूत्रक, नास्तिक, अजानिक, शाक्वर, नागर, चूडिक, इति पुरोहितादिः ॥

+ उद्गातृ, उन्नेतृ, प्रतिहर्तृ, प्रशास्तृ, होतृ, हर्तृ, रथगणक, पत्तिगणक, सुष्ठु, दुष्ठु, अध्वर्यु, वधू, सुभग मन्त्रे इत्युद्गात्रादिः ॥

‡ युवन् स्याविर, होतृ, यजमान, पुरुपाऽसे, भातृ, कुतुक, अमण, कटुक, कमण्डल, कुस्त्री, सुस्त्री, दुःस्त्री सुहृदय, दुर्हृदय, सुहृद्, दुर्हृद्, सुभ्रातृ, दुर्भ्रातृ वृषल, परिवाजक, सब्रह्मचा-
रिन्, अनृशंस, हृदयाऽसे, कुशल, चपल, निपुण, पिशुन, कुतूहल, क्षेत्रज्ञ, श्रोत्रियस्य यलो-
पश्च, इति युवादिः ॥

§ मनोज्ञ, प्रियरूप, अभिरूप, कल्याण, मेधाविन्, आद्य, कुलपुत्र, छान्दस, छान्त्र, श्रोत्रिय, चोर, धूर्त, विश्वदेव, युवन्, कुपुत्र, ग्रामपुत्र, ग्रामकुलाल, ग्रामपण्ड, ग्रामकुमार, सुकुमार, बहूल, अपप्रयपुत्र, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, सारपत्र, शतपुत्र, इति मनोज्ञादिः ॥

वान्वा । गार्गिकया श्लाघते । गार्ग्यत्वेन विकृत्यत इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकु-
रुते । गार्गिकामवेतः ॥

* होत्राभ्यश्छः । ५ । १ । १३५ ॥

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्चा
षाकस्य भावः कर्म वा अच्चावाक्यम् । मैत्रावरुणीयम् ॥

* ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ॥

होत्रावाचिनो ब्रह्मणस्त्वात्त्वः स्यात् । कृस्यापवादः । ब्रह्मत्वम् । नेति
षाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मण्शब्दात् त्वतलौ ।
ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥

॥ नञ्त्वजोरधिकारः समाप्तः ॥ * ॥

* धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ॥

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । भुङ्गानां भवनं क्षेत्रं मैत्रीनम् ॥

* व्रीहिशाल्योर्ढक् । ५ । २ । २ ॥

व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

* यवयवकषष्टिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ॥

यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

* विभाषा तिलव्याषोमाभङ्गाण्यः । ५ । २ । ४ ॥

यद्वा स्यात्पक्षे खञ् । तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् । माषीणम् । उ-
म्यम् । त्रौमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

* सर्वचर्मणः कृतः खखजा । ५ । २ । ५ ॥

असामर्थ्येपि निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः । सार्व-
चर्मीणः ॥

* यथामुखसंमुखस्य दर्शनःखः । ५ । २ । ६ ॥

मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येव्ययीभावः । समं
सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शने य-
थामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

* तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । ५ । २ । ७ ॥

सर्वादेः पथ्याद्व्यन्ताद् द्वितीयात्तात्त्वः स्यात् । सर्वपथान् व्याप्नोति सर्व-
पथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः ॥

* आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ॥

घादस्याग्रं प्रपदं तन्पर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः ॥

* अनुपदसर्वान्नायानयं बहुभक्तयतिनेयेषु । ५ । २ । ९ ॥

अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बहु अनुपदीना उपानत् । सर्वान्नानि
अहयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः स्थलविशेषः । तन्नयः अयानयीनः शारः ॥

* परोवरपरम्परपुञ्जपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ॥

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्च
।श्चाऽनुभवति परम्परीणः । प्रकृतैः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रा-
भवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्यत्यन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं
।देव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेव । खप्र-
त्ययसन्नियोगेनैव परोवरेतिनिपातनात् ॥

* अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामं गामी । ५ । २ । ११ ॥

अवारपारंगामी अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः ।
अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः ।
यथेष्टं गन्ता ॥

* समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ॥

यनोपोऽवशिष्टविभक्तेरलुक्च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समां-
समीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ खप्रत्ययानुत्पत्तौ यनोपो वा वक्तव्यः ॥ * ॥
समांसमां विजायते । समायांसमायां वा ॥

* अद्यश्वीनावष्टब्धे । ५ । २ । १३ ॥

अद्य श्वो वा विजायते अद्यश्वीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । के चित्तु
विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्वीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः ॥

* आगवीनः । ५ । २ । १४ ॥

आङ्पूर्वाद्गौः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः
कर्म करोति स आगवीनः ॥

* अनुग्वलंगामी । ५ । २ । १५ ॥

अनुगु, गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः ॥

* अध्वनो यत्खौ । ५ । २ । १६ ॥

अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः ।
आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः ॥

* अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ॥

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रीणः । अमित्राऽ-
भिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

* गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ॥

गोष्ठा भूतपूर्वः गोष्ठीना देशः ॥

* अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ॥

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः, आश्वीनाध्वा ॥

* शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः । ५ । २ । २० ॥

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः, अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं पापम् ।
तत्साधनत्वात्तद्गोप्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि । तत्सम्बन्धात्तदाच्छादनमपि ॥

* ब्रातेन जीवति । ५ । २ । २१ ॥

ब्रातेन शरीरायासेन जीवति न तु ब्रुवित् वैभवेन स ब्रातीनः ॥

* साप्तपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ॥

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ॥

* हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ॥

ह्योगोद्गोहस्य हैयङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति
द्वाहः क्षीरम् । ह्योगोद्गोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

* तस्य पाकमूले पील्वादिर्कर्णादिर्भ्यः कुणञ्जाहचौ । ५ । २ । २४ ॥

पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ॥

* पक्षान्तिः । ५ । २ । २५ ॥

मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षान्तिः ॥

* तेन वित्तश्चञ्चुपचणपौ । ५ । २ । २६ ॥

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टस्तेन चस्य नेत्संज्ञा । विद्यया चित्तौ
विद्यया वित्तौ विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥

* विनञ्भ्यां नानाज्ञौ नसह । ५ । २ । २७ ॥

असहार्थं पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां स्वार्थं प्रत्ययौ । विना । नाना ॥

* वेः शालच्छङ्कटचौ । ५ । २ । २८ ॥

† पीलु, कर्कन्धु, शमी, करीर, कुवलय, बदर, अप्रवत्य, खदिर, इति पील्वादिः ।

‡ कर्ण, अक्षि, नख, मुख, केश, पाद, गुल्फ, भू, शङ्ख, दन्त, ओष्ठ, पृष्ठ, इति कर्णादिः ।

क्लियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्ये । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कुटम् ॥

* संप्रोदश्चै कटच् । ५ । २ । २६ ॥

सङ्कुटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चाद्विकटम् ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्या र-
षपसंख्यानम् ॥ * ॥ अलाबूनां रजः अलाबूकटम् ॥ गोष्ठजादयः स्थाना-
दिषु पशुनामभ्यः ॥ * ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ सङ्घाते कटच् ॥ * ॥ अ-
न सङ्घातोऽविकटः ॥ विस्तारे पटच् ॥ * ॥ अविपटः ॥ द्वित्वे गोयुग-
॥ * ॥ द्वाबुष्टौ ङप्रगोयुगम् ॥ पङ्त्वे पङ्गवच् ॥ * ॥ अश्वपङ्गवम् ॥ स्नेहे
लच् ॥ * ॥ तिलतैलम् । सर्षपतैलम् ॥ भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ॥ * ॥
दुःशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ॥

* अवात्कुटारञ्च । ५ । २ । ३० ॥

चात्कटच् । अवाचीनोवकुटारः । अवकटः ॥

* नते नासिकायाः संज्ञायां टीट्ज्नाट्ज्भ्रट्चः । ५ । २ । ३१ ॥

अवादित्येव । नतं नमनस् । नासिकाया नतम् अवटीटम् । अवनाटम् ।
अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिका अवटीटा । पुरुषोष्यवटीटः ॥

* नेर्बिडज्जिरीसचौ । ५ । २ । ३२ ॥

निबिडम् । निबिरीसम् ॥

* इनच् पिटच्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ॥

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक
चि इत्यादेशौ च ॥ ऋप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ चिक्रिनम् । चि-
पिटम् । चिक्रम् ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुषी ॥ * ॥ क्लिन्ने चक्षुषी
अस्य चिल्लः । पिल्लः ॥ चुल् च ॥ * ॥ चुल्लः ॥

* उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नाहूठयोः । ५ । २ । ३४ ॥

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आहूठं स्थलमधि-
त्यका ॥

* कर्मणि घटोऽटच् । ५ । २ । ३५ ॥

घटत इति घटः । पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ॥

* तदस्य संजातं तारकादिभ्यः † इतच् । ५ । २ । ३६ ॥

† तारका, पुण्य, कर्णक, मञ्जरी, कर्जिप, क्षण, सूत्र, मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार,
प्रचार, विचार, कुष्ठमल, कगटक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तावक, किसलय, पल्लव,
खण्ड, वेग, निद्रा, मुदा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, अक्षा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह,

तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोपम् ॥

* प्रमाणे द्वयसज्द्वयज्मात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुम
जम् ॥ प्रमाणे लः ॥ * ॥ समः । दिष्टिः । वितस्तिः ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ *
द्वौ समौ प्रमाणमस्य द्विसमम् † ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि
शये मात्रज्जक्तव्यः ॥ * ॥ सममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ वत्त-
न्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ॥ * ॥ तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

* पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५ । २ । ३८ ॥

पुरुषः प्रमाणमस्य पुरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।

* यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ॥

* क्मिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप्स्याद्वस्य च घः । कियान् । इयान् ॥

* क्मिः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ॥

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते क्मिति । कियन्तः ।

* संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥

पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दाह ॥

* द्विचिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् ॥

* उभाद्दुदातो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥

उभयशब्दात्तयोऽयच् स्यात् स चाद्दुदातः । उभयम् ॥

* तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः । ५ । २ । ४५ ॥

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् ॥ शतसहस्रयोरेवेष्यते ॥ * ॥ नेह

दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक,
अस्थक, गर्व, सुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च,
पराडा, कज्जाल, तृप्, कोरक, कल्लोल, स्यपुट, फल, कञ्चुक, शङ्गार, अङ्कुर, शैवल, बलुल,
प्रसभ, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिबिम्ब, विघ्नतन्त्र, प्रत्यथ,
दीक्षा, गर्ज, गर्भादप्राणिनि । इति तारकादिराकृतिगणः ॥

+ इट् स्तोमेवक्तव्यः ॥ * ॥ पञ्चदशः स्तोमः ॥ शतशनोर्दिनिः ॥ * ॥ त्रिंशिनोमासाः
पञ्चदशिनोर्धमासाः ॥ त्रिंशतेभ्य ॥ * ॥ त्रिंशिनोङ्गिरसः ॥

एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः समानजातीयत्व-
एवेष्यते ॥ * ॥ नेह । एकादश माषा अधिका अस्मिन् सुवर्णशते ॥

शदन्तविंशतेश्च । ५ । २ । ४६ ॥

डः स्यादुक्तेर्ये । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ॥

* संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ॥

भागस्य मूल्ये वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् ।
यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्वानाम् । गुण-
स्येति किम् । द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ
क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन ॥

* तस्य पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ॥

एकादशानां पूरणे एकादशः ॥

* नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विंशः ।
असंख्यादेः किम् । एकादशः ॥

* षट्कृतिप्रत्ययचतुरां युक् । ५ । २ । ५० ॥

एषां युगागमः स्याद्दुटि । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिप्रत्यय-
ब्दस्यासंख्यात्वेष्यत एव ज्ञापकाद्दुट् । कतिप्रत्ययः । चतुर्थः ॥ चतुरश्रकृतयताः
बाह्यन्तरलोपश्च ॥ * ॥ तुरीयः । तुर्यः ॥

* बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् । ५ । २ । ५२ ॥

डटीत्येव । पूगसङ्घोरसंख्यात्वेष्यत एव डट् । बहुतिथः इत्यादि ॥

वतोरिथुक् । ५ । २ । ५३ ॥

डटीत्येव । यावतिथः ॥

* द्वेस्तीयः । ५ । २ । ५४ ॥

डटोपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

* त्रैः सम्प्रसारणं च । ५ । २ । ५५ ॥

तृतीयः ॥

* विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ॥

एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः । विंशः । एकविंशति-
तमः । एकविंशः ॥

* नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च । ५ । २ । ५७ ॥

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरत एव डट् । मासतमः ॥

* षष्ठादेश्वाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ॥

षष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव । एकषष्ठः
एकषष्ठितमः ॥

* मत्तौच्छः सूक्तसाम्नोः । ५ । २ । ५९ ॥

मत्वर्थे छः स्यात् । अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्चावाकीयं सूक्तम् ।
वारवन्तीयं साम ॥

* अध्यायानुवाकयोर्लुक् । ५ । २ । ६० ॥

मत्वर्थस्य छस्य । अत एव ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन
लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः ॥

* विमुक्तादिभ्योऽण् । ५ । २ । ६१ ॥

मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः ।
देवासुरः ॥

* गोषदादिभ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ॥

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इषेत्वकः ॥

* तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ॥

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ॥

* आकर्षादिभ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ॥

आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः ।
आकर्षो निकषः ॥

* धनहिरण्यात्कामे । ५ । २ । ६५ ॥

काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ॥

+ विमुक्त, देवासुर, रक्षोसुर, उपसद्, सुवर्ण, परिसारक, सदसत्, वस्तु, मरुत् पत्नीवत्, वसुमत्, महीयत्त्व, सत्त्ववत्, बर्हवत् दशार्ण, दशार्ह, वयस्, हविर्धान, पतत्रिन्, मन्त्रिन्, अस्यहृत्य, सोमापूषन्, इडा, अग्नाविष्णू, उर्वशी, वृत्रहन्, इति विमुक्तादिः ॥

‡ गोषद. इषेत्त्वा, मातरिष्वनः, देवस्यत्वा, देवीरापः, कृष्णोस्याखरेष्ठः, देवीं धिय. रक्षोहण, युञ्जान, अञ्जन्, प्रभूत प्रतूर्त, कश्चानु, इति गोषदादिः ॥

§ आकर्ष (आकर्ष) त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अर्शान, अप्रमन्, निचय, चय, विजय, जाय, आचय, नय, पाद, दीप, हृद, ह्लाद, गद्गद, शकुनि, इत्याकर्षादिः ॥

- * स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ॥
 केशेषु प्रसितः केशकः । तद्रचनायां तत्पर इत्यर्थः ॥
- * उदराट्टगाद्यने । ५ । २ । ६७ ॥
 अत्रिजिगीषैः ठक् स्यात्कनोपवादः । बुभुक्षयाऽन्यन्तपीडित उदरे प्रसित
 औदरिकः । आट्टूने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ॥
- * सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ॥
 कन् स्पर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची । शस्ये-
 नेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः सस्यकः साधुः ॥
- * अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ॥
 हारीत्यावश्यक्रे णिनिः । अत्र एव तद्योगे षष्ठी न । अंशको द्रायादः ॥
- * तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ॥
 तन्त्रकः पटः । प्रत्यग्र इत्यर्थः ॥
- * ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ॥
 आयुर्जजीविषो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमन्नं यस्यां
 सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो निपात्यते ॥
- * शीतोष्णाभ्यां कारिणि । ५ । २ । ७२ ॥
 शीतं करोतीति शीतकोऽलसः । उष्णं करोतीति उष्णकः शीघ्रकारी ॥
- * अधिकम् । ५ । २ । ७३ ॥
 अध्यारूढशब्दात्कन् उत्तरपदलोपश्च ॥
- * अनुक्रामिकाभीकः कर्मिता । ५ । २ । ७४ ॥
 अन्वभिभ्यां कन् अभेः पात्तिको दीर्घश्च । अनुक्रामयते अनुकः । अभि-
 क्रामयते अभिकः । अभीकः ॥
- * पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ॥
 अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ॥
- * अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठजौ । ५ । २ । ७६ ॥
 तीक्ष्ण उपायोऽयः शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिकः । दण्डा-
 जिना दम्भः तेनान्विच्छति दण्डाजिनकः ॥
- * तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ॥
 कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य ।

द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यं च
लुक् ॥ * ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्ठो देवदत्तः । पञ्चकः ॥

* स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ॥

देवदत्तो मुख्याऽस्य देवदत्तकः । त्वत्कः । मत्कः ॥

* शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे । ५ । २ । ७९ ॥

शृङ्खलकः करभः ॥

* उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ॥

उद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कन् । ऊत्क उत्कण्ठितः ॥

* कालप्रयोजनाद्भोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात्प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्भोगे । द्वितीयेऽहनि भवो द्विती-
यको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः ।
उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ॥

* तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ॥

प्रथमान्तात्सप्रथम्यर्थे कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमन्नं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडापू-
षाः प्रायेणान्नमस्यां गुडापूपिका पौर्यामासी ॥ वटकेभ्य इनिर्वाच्यः ॥ * ॥ वटकिर्न^१

* कुल्माषादञ् । ५ । २ । ८३ ॥

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ॥

* आचियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ॥

आचियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

* आद्भुम्नेन भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ॥

आद्भौ । आद्भिकः ॥

* पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ॥

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ॥

* सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥

कृतपूर्वी ॥

* इष्टादिभ्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥

† इष्ट, पूर्त, उपासादित, निगदित, परिगदित, परिवादित, निकथित, निषादि^२
निपठित, संकलित, परिकलित, संरक्षित, परिरक्षित, अर्चित, गणित, आयुक्त, गृहीत आम्नात,
श्रुत, अधीत, अवधान, आसेवित, अवधारित, अवकल्पित, निराकृत, उपकृत, अनुयुक्त,
अनुगणित, अनुपठित, व्याकुलित, द्वितीयादिः ॥

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ॥

* छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थात्तरि । ५ । २ । ८६ ॥

लोके तु परिपन्थशब्दो न न्याय्यः ॥

* अनुपदमन्वेष्टा । ५ । २ । ६० ॥

अनुपदमन्वेष्टा अनुपद्री ॥

* साक्षाद्गृष्टि संज्ञायाम् । ५ । २ । ६१ ॥

साक्षाद्गृष्टा साक्षी ॥

* क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ६२ ॥

क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीतकार्य इत्यर्थः ॥

* इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ।

५ । २ । ६३ ॥

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानात् । इति शब्दः प्रकारार्थः ।
इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ॥

* तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ६४ ॥

गावोस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने ॥

सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ १ ॥

* रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ॥

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अव्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थे वचनम् । रसरूपवर्ण-
गन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात्, एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ॥

* तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ॥

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥
गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः ॥ * ॥ शुक्लो मुखोस्यास्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः ॥

* मादुपधायश्च मतोर्वाऽयवादिभ्यः † । ८ । २ । ६ ॥

मत्वर्थाऽवर्णान्तान्मत्वर्थावर्णापधाच्च यवादिवर्जात्परस्य मतोर्मस्य वः
स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्वान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भा-
स्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् ॥

† अयं गणो-सूत्रे एवोक्तः ।

‡ यव, दल्मि, उर्मि, भूमि, कृष्ण, वशा, दाक्षा, धाक्षा, धजि, वजि, ध्वजि, निजि,
सज्जि हरित्, ककुद्, मरुत्, गरुत्, इक्षु, द्रु, मधु, आकृतिगणोऽयं यवादिः ॥

* क्षयः । ८ । २ । १० ॥

क्षयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् । विद्युत्वान् ॥

* संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ॥

मतोर्मस्य वः स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः

* आसन्दीवदष्टीवक्ष्णीवत्कक्षीवट्टुमण्वक्ष्मण्वती । ८ । २ । १२ ॥

एते षट् संज्ञार्या निपात्यन्ते । आसनशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान
ग्रामः । अन्यत्रासनवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठीभावः । अष्टीवान् । अस्थिमान-
न्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्षीभावः । चक्षीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्या-
याः सन्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य
रुमणभावः । रुमणवान्नाम पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो
णत्वं च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र ॥

* उदन्वानुदधौ च । ८ । २ । १३ ॥

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायां च । उदन्वान् समुद्रः ऋषिश्च ॥

* राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ॥

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ॥

* प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ॥

चूडालः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् ।
हस्तवान् ! प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेधावान् । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तोदात्त-
त्वे चूडालोसीत्यादौ स्वरितोवानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः ॥

* सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ६७ ॥

लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्च-
यार्थं न तु प्रत्ययविकल्पर्यम् । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ वातदन्तब-
लललाटानामूङ् च ॥ ॥ वातूलः ॥

* वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ६८ ॥

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ॥

+ सिध्म, गडु, मणि, नाभि, बीज, वीणा, कृष्ण, निष्पाव, पांसु, पार्श्व, पर्ण, हनु, सक्त,
मांस, पार्श्वधमन्योर्दीर्घश्च, वातदन्तबलललाटानामूङ् च, जटाघटाकटाकालाः दैर्घ्य,
पर्ण, उदक, प्रज्ञा, सक्थि, कर्ण, स्रोह, शीत, श्याम, पिङ्ग, पित्त, पुष्क, पृथु, मृदु, मञ्जु,
मण्ड, पत्र, चटु, कपि, गण्ड, ग्रन्थि, श्री, कुश, धारा, वर्ष्मन्, श्लेष्मन्, पक्ष्मन्, पेश, निष्पाद,
कुण्ड, चूदजन्तूपतापयोश्च, इति सिध्मादिः ।

* फेनादिलञ्च । ५ । २ । ९९ ॥

चाल्लच् । अन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनिलः । फे-
: । फेनवान् ॥

* लोमादि+पामादि+पिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादि-
नः । पामनः ॥ अङ्गात्कल्याणे ॥ ॥ अङ्गना ॥ लक्ष्या अच्च ॥ ॥ लक्ष्मणः ॥
प्रागित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥ ॥ विषुणः ॥ पिच्छादिभ्य इलच् ॥
पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् ॥

* प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ॥

प्राज्ञो व्याकरणम् । प्राज्ञा । श्रद्धः । आर्चः ॥ वृत्तेश्च ॥ * ॥ वार्तः ॥

* तपस्सहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ॥

विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वाद्-
। सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा माभूदिति । सहस्रात्तु ठनोपि बाध-
ार्थम् ॥

* अण् च । ५ । २ । १०३ ॥

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः ॥ ज्योत्स्नादिभ्य ॥ उपसंख्यान-
॥ * ॥ ज्योत्स्रः । तामिस्रः ॥

* सिकताशर्कराभ्यां च । ५ । २ । १०४ ॥

सैकतो घटः । शर्करः ॥

* देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ॥

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देशे सिकताः । सिकतिलः । सैक-
: । सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ॥

* दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ॥

+ लोमन्, रोमन्, बभ्रु, अरि, गिरि, कर्क, कपि, मुनि, तरु, इति लोमादिः ।

‡ पामन्, वामन्, वेमन्, होमन्, श्लेष्मन्, कद्रू, वलि, सामन्, ऊष्मन्, कृमि, अङ्गात्क-
लो, शाकीपलालीदद्रूणां ह्रस्वत्वं च, विष्प्रगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः; लक्ष्या अच्च, इति
श्रद्धादिः ।

§ पिच्छा, उरस, ध्रुवक, ध्रुवक, जटाघटाकालाः क्षेपे, वर्ण, उदक, पङ्क, (प्रज्ञा) । इति
पिच्छादिः ।

॥ ज्योत्स्ना, तमिस्रा, कुण्डल, कुतप, विसर्प, विपादिका । इति ज्योत्स्नादिः ।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ॥

* ऊषसुषिमुष्कामधो रः । ५ । २ । १०७ ॥

ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोण्डः मुष्करः । मधु माधुर्यम्, मधुरः ॥ रप्रक-
रणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ खरः । मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः
कुञ्जरः ॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ * ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्ड
रशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ कच्छा ह्रस्वत्वं च ॥ * ॥ कक्षुरः ॥

* द्युद्भ्यां मः । ५ । २ । १०८ ॥

द्युमः । द्रुमः ॥

* केशद्वोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥

प्रकृतेनान्यतरस्यांशङ्गेन मत्तुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिच्छित्तोः समावेशार्थम् ।
केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥ मणिवो
नागविशेषः । हिंशयवो निधिविशेषः ॥ अर्णो लोपश्च ॥ * ॥ अर्णवः ॥

* गाण्ड्यज्जात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११० ॥

ह्रस्वदीर्घयोर्गणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डवम् । गाण्डीवम्, अर्जुनस्यधनुः ।
अजगवं पिनाकः ॥

* काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । ५ । २ । १११ ॥

काण्डीरः । आण्डीरः ॥

* रजःकृष्यासुतिपरिपदो वलच् । २ । ११२ ॥

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वल इति दीर्घः । आसुतीवलः शौण्डिकः ।
परिषट्ठलः । पर्षदिति पाठान्तरम् । पर्षट्ठलम् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥
आतृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । वल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः ॥

* दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ५ । २ । ११३ ॥

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ॥

* ज्योत्स्नातमिस्राशङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमशाः ।

५ । २ । ११४ ॥

मत्वर्थेनिपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः, ज्योत्स्ना । त-
मस उपधाया इत्वं रश्च, तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शङ्गा-
दिनच्, शङ्गिणः । ऊर्जसो वलच् । तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्
ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽसुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदसुचन्तेर्नैवा-
पत्तेः । गोशब्दाग्निनिः, गोमी । मलशब्दादिनच्, मलिनः । ईमसञ्च, मलीमसः ॥

* अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ ॥

दण्डी । दण्डिकः ॥

* व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥

व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं तर्हि ॥
शखामालासंज्ञादिभ्य इनिः ॥ * ॥ यवखदादिभ्य इकन् ॥ * ॥ अन्येभ्य उभयम् ॥ * ॥

* तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ । ११७ ॥

चादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उ-
पिचण्ड, यव, व्रीहि, स्वाङ्गाद्विवृट् ॥ “विवृट्पाधिकात्स्वाङ्गवाचिन
जादः स्युः । विवृट् कर्णौ यस्य स कर्णिलः । कर्णौ । कर्णिकः ।
” § ॥

* एकगोपूर्वाट्टञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ॥

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः ॥

* शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ॥

निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाट्टञ् स्यान्मत्वर्थे ।
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

* रूपादाहतप्रशंसयोर्घप् । ५ । २ । १२० ॥

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्जापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो
गौः । आहतेति क्रिप् । रूपवान् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ * ॥ हिम्याः पर्वताः ।
गुण्या ब्राह्मणाः ॥

* अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ ॥

यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ । मायी ।
मायिकः । क्विचन्तत्वात्कुः । खग्वी ॥ आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च ॥ * ॥
आमयावी ॥ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ * ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलबर्हा-
भ्यामिनच् ॥ * ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ * ॥
इन्ठनौ मतुप् च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ शीतोष्णात्-

† व्रीहि, माया, शाला, शिखा, माला, मेखला, केका, अष्टका, पताका, चर्मन्, कर्मन्,
शुर्मन्, दंष्ट्रा, संज्ञा, वडवा, कुमारी, नौ, वीणा, बलाका, यवखद, नौ, कुमारी, शीर्षात्तञ्जः ।
इति व्रीह्यादिः ॥

‡ अयं गणो मूल एवोक्तः ॥

§ “अयं पाठष्टीकास्यः” ॥

प्रेभ्यस्तदसहने ॥ * ॥ शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितं चेति र्व
 तृप्रः परोडाशः तं न सहते तृप्रालुः । तृप्रं दुःखमिति माधवः ॥ हिमाञ्जेलुः ॥ *
 हिमं न सहते हिमेलुः ॥ बलादूलः ॥ * ॥ बलं न सहते बलूलः ॥ वात
 त्समूहे च ॥ * ॥ वातं न सहते वानस्य समूहो वा वातूलः ॥ तप्पर्वम
 ज्ञाम् ॥ * ॥ पर्वतः । अरुत्तः ॥

* ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ॥

सित्वात्पदत्वम् । ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति के चिदनुवर्तयन्ति । युत्तं
 चैतत् । अन्यथाहि, अहंशुभमोरित्यत्रैवोर्णाग्रहणं कुर्यात् ॥

* वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ॥

वाग्मी ॥

* आलजाटचौ बहुभाषिणि । ५ । २ । १२५ ॥

कुत्सित इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ कुत्सितं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः ।
 यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव ॥

* स्वामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ॥

शैश्वर्यवाचकात्स्वशब्दान्मत्वर्थे आमिनच् । स्वामी ॥

* अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥

अर्शांस्यस्य विद्वन्ते अर्शसः । आकृतिगणोयम् ॥

* द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ॥

द्वन्द्वः, कटकवलयिनी । शङ्खनपुरिणी । उपतापो रोगः, कुष्ठी । किलासी
 गर्ह्यं, निद्वम् । ककुदावती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवाद्
 घटः ॥ प्राण्यङ्गान् ॥ * ॥ प्राणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती
 सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

* वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ॥

घादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ रोगेचायमिष्यते ॥ * ॥ नेह
 वातवती गुहा ॥ पिशाचाच्च ॥ * ॥ पिशाचकी ॥

* वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरे-

+ अर्शस्, उरस्, तुन्द, चतुर, पलित, जटा, घटा, घाटा, अघ, कर्दम, अम्ल, लवण,
 स्वाङ्गाक्षीनात्, वर्णात्, अर्शआदिराकृतिगणः ।

पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमो उष्ट्रः । ढग्वाधनार्थमिदम् । वयसि किम् ।
पञ्चमवान् ग्रामः ॥

* सुखादिभ्यश्च + । ५ । २ । १३१ ॥

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ माला क्षेपे ॥ ॥ माली ॥

* धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ॥

धर्माद्वन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

* हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ॥

हस्ती । जातौकिम् । हस्तवान्पुरुषः ॥

* वर्णाद्वृह्यचारिणि । ५ । २ । १३४ ॥

वर्णी ॥

* पुष्करादिभ्यो † देशे । ५ । २ । १३५ ॥

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ॥ बाहूरूपपूर्वपदाद्-

॥ ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ सर्वादेश्च ॥ ॥ सर्वधनी । सर्वबीजी ॥

। च्वासन्निहिते ॥ ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ॥ तदन्ताच्च ॥ ॥

धान्यार्थी । हिरण्यार्थी ॥

* बलादिभ्यो § मनुबन्धतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ॥

बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ॥

* संज्ञायां मन्माभ्याम् । ५ । २ । १३७ ॥

मन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रथिमिनी । दामिनी । होमिनी । सो-
मिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् ॥

* कंशंभ्यां बभ्रयुस्तितुतयसः । ५ । २ । १३८ ॥

कंशमिति मान्तौ, कमित्युदकसुखयोः, शमिति सुखे । आभ्यां सप्त प्रत्य-
यः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंबः । कंभः । कंयुः । कंतिः ।

† सुख, दुःख, वृष, कच्छ, अस्त्र, आस, अलीक, करुण, कपण, सोढ, प्रतीप, शील, हल, क्षेपे, कपण, प्रणय, दल, कल, इति सुखादिः ॥

‡ पुष्कर, पद्म, उत्पल, तमाल, कुमुद, नड, कपित्थ, बिस, मणाल, कर्दम, शालूक, सुपुष्प, करीप, शिरीष, यवास, प्रवाह, हिरण्य, कैरव, कल्लोल, तट, तरङ्ग, पङ्कज, सरोज, जीव, नालीक, सरोरुह, पुटक, अरविन्द, अम्भोज, अब्ज, कमल, पंयस्, इति पुष्करादिः ।

§ बल, उत्साह, उद्वाम, उद्दाम, सद्दाम, सिखा, कुल, चूडा, सुल, कूल, आयाम, उपयाम, आरोह, अवरोह, परिणाह, युद्ध, इति बलादिः ॥

कंतुः । कंतः । कंयः । शंबः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः ॥
अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकौ वयौ ॥

* तुन्दिबलिवटेर्भः । ५ । २ । १३६ ॥

वृद्धानाभिस्तुन्दिः । मूर्द्धन्योपधोयमिति माधवः । तुन्दिभः । बलिभः
वटिभः । पामादित्वाट्टलिनेोपि ॥

* अहंशुभमोर्युस् । ५ । २ । १४० ॥

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः, अहङ्कारवान् ।
शुभंयुः, शुभान्वितः ॥ ॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

* प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥

दिक्रुद्धेभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः । अथ
स्वार्थिकाः प्रत्ययाः । समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति
त्वनुवर्तत एव ॥

* किंसर्वनामबहुभ्योऽङ्गादिभ्यः । ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

* इदम इश् । ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्दिशीये परे ॥

* एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥

इदमशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये
परे । इशोपवादः ॥

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ॥

योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः । अन् । एतद इत्येव ।
अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥

* सर्वस्य श्लोऽन्यतरस्यां दि । ५ । ३ । ६ ॥

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य श्लो वा स्यात् ॥

* पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ॥

* कृ तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥

क्लिमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः ।
। अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्वादेस्तु द्वाभ्याम् ॥

* तसेश्च । ५ । ३ । ८ ॥

किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्त्वसिलादेशः स्यात् । स्वरार्थं विभक्त्यर्थे
वचनम् ॥

* पर्यभिभ्यां च । ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ सर्वाभयार्थाभ्यामेव ॥ * ॥ परितः सर्वत इत्यर्थः ।
भित उभयत इत्यर्थः ॥

* सप्तम्यास्त्रल् । ५ । ३ । १० ॥

कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र ॥

* इदमो हः । ५ । ३ । ११ ॥

अलोपवाद् इशादेशः । इह ॥

* किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥

वाग्रहणमपकृष्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात्पक्षे ञल् ॥

* क्वाति । ७ । २ । १०५ ॥

क्लिमः क्वादेशः स्यादति । क् । कुत्र ॥

* वाह च च्छन्दसि । ५ । ३ । १३ ॥

कुह स्यः कुह जग्मथुः ॥

* एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदानौ । २ । ४ । ३३ ॥

अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानु-
स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः अथोत्राधीमहे अतो न गन्ता स्मः ॥

* इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । द्रशिश्रहणा-
दियोग एव । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । त भवन्तम् ।
। भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् ॥

* सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थं दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सदा ।
। एकदा । अन्यदा । कदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे ॥

* इदमोर्हिल् । ५ । ३ । १६ ॥

सप्रम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले
किम् । इह देशे ॥

* अधुना । ५ । ३ । १७ ॥

इदमः सप्रम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुना प्रत्ययः स्यात् । इश्, य-
स्येति लोपः । अधुना ॥

* दानीं च । ५ । ३ । १८ ॥

इदानीम् ॥

* तदो दा च । ५ । ३ । १९ ॥

तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ॥

* अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥

कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि ॥

* सद्यः परस्परार्थेषुमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युर-
परेद्युरधरेद्युरुभयेद्युस्तरेद्युः । ५ । ३ । २२ ॥

एते निपात्यन्ते ॥ समानस्य सभावो द्वयस् चाहनि ॥ * ॥ समानेऽहनि
सद्यः ॥ पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ * ॥ पूर्वस्मिन्वत्सरे परस्व
पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदम इश् समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे ॥ * ॥ अ-
स्मिन्संवत्सरे ऐषमः ॥ परस्मादेद्वयव्यहनि ॥ * ॥ परस्मिन्नहनि परेद्ववि ॥ इदमो-
ऽश् द्वयश्च ॥ * ॥ अस्मिन्नहनि अद्य ॥ पूर्वादिभ्याष्टभ्याऽहन्येद्युस् ॥ * ।
पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरहोरुभयेद्युः ।
द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ * ॥ उभयद्युः ॥

* प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्याल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा ॥

* इदमः स्थसुः । ५ । ३ । २४ ॥

थालोपवादः ॥ एतदो वाच्यः ॥ * ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्यम् ॥

* किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥

केन प्रकारेण कथम् ॥

॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णावधिः ॥

* दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । ५ ।

। २७ ॥

सप्तम्याद्वन्तेभ्यो दिशि कूटेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिप्रत्ययः
णात् ॥

* पूर्वाधरावराणामसि पुरधत्रश्चैषाम् । ५ । ३ । ३६ ॥

एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसि प्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर्, अथ्, अव्, इत्या-
ः स्युः ॥

* अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ॥

अस्तातौ परे पूर्वादीनां परादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक्,
पुरस्तात् । अथः । अधस्तात् । अवः । अवस्तात् ॥

* विभाषाऽवरस्य । ५ । ३ । २४१ ॥

अवरस्यास्तातौ परेऽव स्याद्वा । अवस्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे
ते च । दिशि कूटेभ्यः किम् । ऐर्द्व्यां वसति । सप्तम्याद्वन्तेभ्यः किम् ।
र्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति
त्रिं ज्ञापक दक्षिरस्तातिं न बाधते ॥

* दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ॥

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

* विभाषापराऽवराभ्याम् । ५ । ३ । २९ ॥

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ॥

* अञ्जेर्लुक् । ५ । ३ । ३० ॥

अञ्चत्यन्ताद्विक्रशब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि । प्राच्यां
च्याः प्राची वा द्विक्र प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च ॥

* उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ॥

अस्तातेर्विषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ ॥
उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ॥

* पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ॥

अपरस्य पश्चभावः आतिश्च प्रत्ययोस्तातेर्विषये ॥

* उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ॥

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥

* एनबन्धनतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ॥

उत्तरादिभ्य एनञ् वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना ।
उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह के चिदुत्तरा-
दीनननुवर्त्ये द्विकंशब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वण यामम् । अपरेण यामम् ॥

* दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ॥

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥

* आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ॥

दक्षिणाद् दूरे आहिच् स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा ॥

* उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ॥

उत्तराहि । उत्तरा ॥

* संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ॥

क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

* अधिकरणविचले च । ५ । ३ । ४३ ॥

द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु ॥

* एकाद्भेो ध्यमुजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ॥

एकधम् । एकधा ॥

* द्विचोश्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ॥

आभ्यां धा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥
धमुजन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ॥ * ॥ पथि द्वैधानि ॥

* एधाच्च । ५ । ३ । ४६ ॥

त्रैधा । द्वैधा ॥

* याप्ये पाशप् । ५ । ३ । ४७ ॥

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ॥

* पूरणाद्भागे तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ॥

द्वितीये भागे द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ तीय.दीकक् स्वार्थे
वाच्यः ॥ * ॥ द्वैतीयीकः । द्वितीयः । तार्तीयीकः । तृतीयः ॥ नविद्यायाः ॥
द्वितीया, तृतीया, विद्येत्येव ॥

* प्रागेकादशभ्योऽकृन्दसि । ५ । ३ । ४९ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ॥

* षष्ठाष्टमाभ्यां ज च । ५ । ३ । ५० ॥

चादन् । षष्ठो भागः षाष्टः । षष्टः । अष्टमः । आष्टमः ॥

* मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च । ५ । ३ । ५१ ॥

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुकौ स्तो माने पश्वङ्गे च वाच्ये । षष्ठे भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत् । अस्य अनो वा लुक प्राप्सु । षष्टः । षाष्टः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया द्वे लुक्वचनं पूर्वत्र जानौ नित्यध्विति ज्ञपयति ॥

* एकादाकिनिच्चासहाये । ५ । ३ । ५२ ॥

चात्कन्लुकौ । एकः । एकाकी । एककः ॥

* भूतपूर्वे चरट् । ५ । ३ । ५३ ॥

आद्यो भूतपूर्वः आद्यचरः ॥

* षष्ठ्या रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ॥

षष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वर्थे रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य भूतपूर्वो गौः कृष्णरूप्यः । कृष्णचरः । तसिलादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वान्न पुंत्वत् । शुभाया तपूर्वः शुभारूप्यः ॥

* अतिशयने तमबिष्टनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषामतिशयेनाद्यः आद्यः । लघुतमो लघिष्टः ॥

* तिङश्च । ५ । ४ । ५६ ॥

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

* तरप्रमपौ घः । ५ । १ । २२ ॥

एतौ घसंज्ञौ स्तः ॥

* क्रिमेत्तिङव्ययघादांम्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

क्रिम एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्ताद्दामुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । प्राङ्गन्तात् । प्राङ्गन्तमाम् । पञ्चतितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु, प्यस्तमस्तः ॥

* द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरैकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्रिङन्तादेतौ स्तः । पूर्वयोरप-

वाद्ः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः
पटुतराः । पटीयांसः ॥

* अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

* तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृन्तृजन्तादिष्टनीयसुनौ स्तः ॥

* तुरिष्टेमेयःसु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोपः स्याद्विष्टेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्टः । दोही-
यसी धेनुः ॥

* प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥

अस्य श्रादेशः स्यादजाद्योः ॥

* प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । ६३ ॥

इष्ठादिष्वैकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

* ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्याद्विष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥

* ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्याथान् ॥

* वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्याथान् ॥

* अन्तिकबाठयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योः । नेद्विष्टः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

* स्थूलदूरयुवह्रस्वत्तिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ ।

४ । १५६ ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः ।
यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एव मीयम् । ह्रस्वत्तिप्रक्षुद्राणां
पृथ्वादित्वाद् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥

* प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्षै
हिगर्वर्षिष्वप्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । व-

। बंदिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्वाघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
भूयान् । प्रेषान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ॥
बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

होः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बुहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥
इष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

होः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्ठः ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ॥

तयोः कनादेशो वा स्याद्विष्टेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् । पक्षे
। अल्पिष्ठ इत्यादि ॥

विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

वनो मत्पश्च लुक् स्याद्विष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः । स्रजी-
अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां लृपप् । ५ । ३ । ६६ ॥

अन्तःत्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पद्वेष्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

इदूनेो विट्टान् विट्टकल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विट्टद्वेष्यः ।
शीयः । पचतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ॥

द्वेष्यः प्रिविशिष्टेर्धे सुबन्ताद्बहुज्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः ।

पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः क्रिम् । यजतिकल्पम् ॥

प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥

प्राग्वचति । यम् । थाल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

प्रतिङ्गतावित्यतः प्राक् काऽधिकारः ॥

अव्ययसर्वनाम्नासकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तद्व्यञ्जेत्यनुवर्तते ॥

कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

प्रान्ताव्ययस्य दकारान्तादेशः स्यादकच्च ॥

वाद्ः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्नघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्ये
पटुतराः । पटीयांसः ॥

* अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ॥

इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाचकतमः ॥

* तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५९ ॥

तृनृजन्तादिष्टनीयसुनौ स्तः ॥

* तुरिष्टमेयःसु । ६ । ४ । १५४ ॥

तृशब्दस्य लोपः स्याद्विष्टमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठः । दोरी
यसी धेनुः ॥

* प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ॥

* प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । ६३ ॥

इष्टादिष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ॥

* ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्याद्विष्टेयसोः । ज्येष्ठः ॥

* ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

आदेः परस्य । ज्यायान् ॥

* वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ॥

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ॥

* अन्तिकवाठयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ॥

अजाद्योः । नेद्विष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ॥

* स्थूलदूरयुवह्रस्वत्प्रिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६
४ । १५६ ॥

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्टादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः
यविष्ठः । ह्रसिष्ठः । क्षेपिष्ठः । क्षोदिष्ठः । एव मीयस् । ह्रस्वः ।
पृथ्वादित्वाद् ह्रसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा ॥

* प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्ब
हिगर्वर्षिचप्द्राघिवृन्दाः । ६ । ४ । १५७ ॥

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्टादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । व

रिष्टः । बंहिष्टः । गरिष्टः । वर्षिष्टः । त्रिष्टः । द्वाघिष्टः । वृन्दिष्टः ।
एवमीयसुन् । प्रेषान् । प्रियोरुबहुलंगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्वात्प्रेमेत्यादि ॥

* बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् ॥

* इष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च । भूयिष्टः ॥

* युवालययोः कनन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ॥

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्टः । कनीयान् । पक्षे
यविष्टः । अल्पिष्ट इत्यादि ॥

* विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्टः । स्रजी-
यान् । अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्टः । त्वचीयान् ॥

* प्रशंसायां ह्रूपम् । ५ । ३ । ६६ ॥

सुबन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ॥

* ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्वेश्यः ।
विद्वद्वेशीयः । पचतिकल्पम् ॥

* विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्धे सुबन्ताद्बहुच्वा स्यात्स च प्रागेव न तु परतः ।
ईषदूनः पटुर्बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् ॥

* प्रकारवचने जातीयर् । ५ । ३ । ६९ ॥

प्रकारवतिचायम् । याल् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटुजातीयः ॥

* प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

इवे प्रतिङ्गतावित्यन्तः प्राक् काऽधिकारः ॥

* अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ॥

तिङश्चेत्यनुवर्तते ॥

* कस्य च दः । ५ । ३ । ७२ ॥

कान्ताव्ययस्य दकारोन्तादेशः स्यादकच्च ॥

* अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥

कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ओकार-
सकारभकारादौ सुपिसर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ * ॥ युवकयोः । आवकयोः ।
युष्मकासु । अस्मकासु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादिक्रिम् ।
त्वयका । मयका ॥ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काश्चक्यः ॥ * ॥ मित्वा-
दन्त्यादचः परः । तूष्णीकामास्ते ॥ शीले को मलोपश्च ॥ * ॥ तूष्णीशील-
स्तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् । हिरकुत् ॥

* कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सितोश्वोऽश्वकः ॥

* संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ॥

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेतसंज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः ।
स्वरार्थं वचनम् ॥

* अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ॥

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ॥

* नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ॥

सामदानादिरूपा नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात्कप्रत्ययः
स्यात् । दन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अट्टकि । पूर्वणानुकम्प्यमा
नात्प्रत्ययः । अनेन तु परम्परासम्बद्धेपीति विशेषः ॥

* बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टुज्वा । ५ । ४ । ७८ ॥

पूर्वसूत्रद्वयविषये ॥

* घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ॥

तत्रैव ॥

* टाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ॥

अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयादच
ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः ।
देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुकः ॥ ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधा-
नार्थम् ॥ * ॥ वायुदत्तः । वायुकः । पितृकः ॥ चतुर्थ्यादच ऊर्ध्वस्य लोपो
वाच्यः ॥ * ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः ॥ अनजादौ च
विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ देवदत्तकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य
च ॥ * ॥ दत्तिकः । दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ विनाषिं प्रत्ययं पूर्वात्तद-

पदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥ * ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः । सत्यभामा । भामा । सत्या ॥ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ * ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ऋवर्णा-
दपि ॥ * ॥ सवित्रियः । सवितृनः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवैष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥

* प्राचःमुपादेरडज्वुचौ च । ५ । ३ । ८० ॥

उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् बुच् एतौ स्तः । चाश्रया-
प्राप्सुम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः ।
उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पडूपाणि ॥

* जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ॥

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन् स्याद-
नुकम्पायां नीतौ च । सिंहकः । शरभकः । रासभकः ॥ द्वितीयं संध्यन्तरं
चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ कहोडः । कहिकः ॥ एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तर-
पदलोपो वक्तव्यः ॥ * ॥ वागाशीर्दत्तः । वाचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः षडिक
इति ॥ षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धम् ॥ * ॥

* शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् । ५ । ३ । ८४ ॥

एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्धु लोपः स्यात् । पूर्वस्या-
पवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुप-
रिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्यमिकः ॥

* अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुक-
म्पितो व्याघ्रान्जिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

* अल्पे । ५ । ३ । ८५ ॥

अल्पं तैलं तैलिकम् ॥

* ह्रस्वे । ५ । ३ । ८६ ॥

ह्रस्वो वृत्तो वृत्तकः ॥

* संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ८७ ॥

ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः ।
घंशकः । वेणुकः ॥

* कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ॥

ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः ॥

* कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ॥

ह्रस्वा कुतूः कुतुपः । कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान्

* कासूगोणीभ्यां ष्टुर्च् । ५ । ३ । ९० ॥

आयुधविशेषः कासूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी ॥

* वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ॥

वत्सतरः, द्वितीयं वयः प्राप्तः । उत्तरः । अश्वतरः । ऋषभतरः
प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ॥

* किंयतदोनिर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः

* वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न
प्रत्याख्यातमाकरे । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वा ५ । ३ । ९३
कर्णम् । यकः । सकः । महाविभाषया यः । सः । किमोऽस्त्रिन्विषये ड
रजपि । कतरः ॥

* एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ९४ ॥

डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ॥

* अयच्चेपणे कन् । ५ । ३ । ९५ ॥

व्याकरणकेन गर्वितः । व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तदिदं
णम् । स्वतः कुत्सितं तु कुत्सित इत्यस्य ॥

॥ प्रागिवीथानां पूर्णावधिः ॥

* इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥

कन् स्यात् । अश्व इव प्रतिकृतिः, अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव

* संज्ञायां च । ५ । ३ । ९७ ॥

इवार्थं कन् स्यात्समुदायश्चेत्संज्ञा । अप्रतिकृत्यर्थमारम्भः ।
संज्ञा । अश्वकः । उप्लूकः ॥

* लुम्मनुष्ये । ५ । ३ । ९८ ॥

संज्ञायां च विहितस्य कनो लुप्त्यान्मनुष्ये वाच्ये । चञ्चा तृणमयः
पुमान् । चञ्चैव मनुष्यश्चञ्चा वर्धिका ॥

* जीविकार्थे चापण्ये । ५ । ३ । ६६ ॥

जीविकार्थं यदविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप्त्यात् । वासुदेवः ।
शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिष्विदम् । अपण्ये
किम् । हस्तिकान्विक्रीयीते ॥

* देवपथादिभ्यश्च । ५ । ३ । १०० ॥

कनो लुप्त्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणायम् ॥

* वस्तेर्ढञ् । ५ । ३ । १०१ ॥

इवेत्यनुवर्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव वास्तेयम् । वास्तेयी ॥

* शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ॥

शिलाया इति योगविभागाद्भुजपीत्येके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् ॥

* शाखादिभ्यो † यत् । ५ । ३ । १०३ ॥

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अय्यः । शरण्यः ॥

* द्रव्यं च भव्ये । ५ । ३ । १०४ ॥

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ॥

* कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ॥

कुशाग्रमिव कुशाश्रीया बुद्धिः ॥

* समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ॥

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः ।
इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काक-
भरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकृपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितार्थः ॥

+ देवपथ, हंसपथ, वारिपथ, रथपथ, स्थलपथ, करिपथ, अजपथ, राजपथ, शतपथ, शङ्कु-
पथ, सिन्धुपथ, सिद्धगति, उद्ग्रीव, वामरज्जु, हस्त, इन्द्र, दण्ड, पुण्य, मत्स्य, इति देव-
पथादिराकृतिगणः ॥

† शाखा, मुख, शङ्क, जघन, मेघ, अभ्र, चरण, स्कन्ध, स्कन्द, उरस्, शिरस्, अग्र,
शरण, इति शाखादिः ॥

§ अत्र यदित्यपपाठः । उगवादिभ्य इतिसूत्रभाष्यविरोधात् ॥

* शर्करादिभ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ॥

शर्करेव शर्करम् ॥

* अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । ५ । ३ । १०८ ॥

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भस्त्रजेव भास्त्रजिकः ॥

* एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्थे षट्त्वा पक्षे षट् । एकशालेव एकशालिक
एकशालिकः ॥

* कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ॥

कर्कः शुक्लोऽश्वः स इव कार्काकः । लौहितीकः स्फटिकः ॥

* पूगाञ् ज्योऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ॥

इवार्था निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः
पूगास्तद्वाचकात्स्वार्थे ज्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः ॥

* व्रातच्फजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ॥

व्रातः कापोतपाक्यः । च्फज्, कौञ्जायन्यः । ब्राधायन्यः ॥

* आयुधजीविसङ्घाञ् ज्यद्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् । ५ । ३ । ११४

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तद्वाचिनः स्वार्थे ज्यट् । तौद्रक्यः ।
लव्यः । टित्वान्डीप् । तौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्घेति
सङ्घाट् । वाहीकेषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालवाः ।
लङ्गायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ॥

* वृकाट्टेय्यण् । ५ । ३ । ११५ ॥

आयुधजीविसङ्घवाचकात्स्वार्थे । वार्कैय्यः । आयुधेति किम् । ज
शब्दान्मा भूत् ॥

* दामन्यादिचिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६ ॥

+ शर्करा, कपालिका, कपाटिका, कनिष्ठिका, पुरण्डरीक, शतपत्र, गोलोमन्, ले
गोपुच्छ, नराची, नकुल, सिकता, इति शर्करादिः ॥

‡ अङ्गुली, भस्त्रज, बभ्रु, वल्गु, मण्डर, मण्डल, शष्कुली, हरि, कपि, मुनि, रुह,
उदशिवत्, गोणी, उरस्, कुलिश, इत्यङ्गुलादिः ॥

§ दामनि, औलपि, वैजवापि, औदकि, औदङ्कि, आच्युतन्ति, आच्युतदन्ति, १ १ १ १
आकिदन्ति, औडवि, काकदन्तिक, शात्रुन्तपि सार्वसेनि, बिन्दु, वैन्दवि, तुलम, १ १ १ १
नि, काकान्दि, सावित्रीपुत्र, इति दामन्यादिः ॥

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे कः स्यात् ।
त्रिगर्तः पष्ठो वर्गो येषां ते त्रिगर्तपष्ठाः ।

आहुस्त्रिगर्तपष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ।

क्रोष्टुकिर्जालमाणिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥ १ ॥

दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि, । औलपीयः । त्रिगर्त,
कौण्डोपरथीयः । दाण्डकीयः ॥

* पश्वादिः यौधेयादिः भ्योऽणञौ । ५ । ३ । ११७ ॥

आयुधजीविसङ्घवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे । पार्श्वः ।
पार्श्वौ । पार्शवाः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः ॥

* अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छूमदणो यञ् ।
५ । ३ । ११८ ॥

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यम् अभि-
जित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः ।
औमत्यः ॥

* ज्यादयस्तद्राजाः । ५ । ३ । ११९ ॥

पूगाञ् ज्या इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् ।
लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः । कौज्जायनाः । ब्राधायना इत्यादि ॥

* पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ । ४ । १ ॥

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्यानिवत् । पादः पत् । तद्वितीत्यर्थे
इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विप-
दिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ * ॥
द्विमोदिकिकाम् ॥

* दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ॥

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ ऽण्डितः । द्विपदिकां
व्यवसृजति ददातीत्यर्थः ॥

पशुं, असुर, रक्षस्, वाल्हीक, वयस्, वसु, मरुत्, सत्त्वत्, दशार्ह, पिशाच, अशनि,
र्षापण, इति पश्वार्थिकाः ॥

‡ यौधेय, कौशेय, शौक्रेय, शौभ्रेय, धैर्तिय, धार्तिय, ज्यावाणेय, त्रिगर्त, भरत, उशीनर,
इति यौधेयादिः ॥

* स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ॥

जातीयरोपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् ॥
चञ्चत्कः । बृहत्कः ॥ सुराया अहौ ॥ ॥ सुरावर्णोहिः सुरकः ॥

* अनत्यन्तगतौ क्तात् । ५ । ४ । ४ ॥

छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् ॥

* न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ॥

सामिपर्याये उपपदे क्तान्तान् कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् ।
गतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेण कन् प्राप्तः । इदमेव निषेध-
स्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति । बहुतरकम् ॥

* बृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ॥

कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिक्ता तथा ।
किम् । बृहती छन्दः ॥

* अपडचाशितङ्ग्वलङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः । ५ । ४ । ४ ।

स्वार्थे । अपडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृतमित्यर्थः । आशिता
ऽस्मिन्निति आशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य मुम् । अलं
अलङ्कर्मिणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः । नित्येयं खः उत्तरसूत्रे ।
प्राग्रहणात् ॥ अन्ये पि के चित्स्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमिष्यन्ते ॥ * ॥
वादयः प्राक्कन् । ज्यादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राङ्गुयटः । ५ । ४ । ५ ।
समासान्ताश्चेति ॥

* विभाषाञ्जेरदिक् स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ॥

अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात्खः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक् ।
नम् । प्रत्यक् । प्रतीचीनम् । अवाक् । अवाचीनम् । निःश्रुप्रतिष्ठा ।
प्यावमाधमाः । अर्वन्तमञ्चतीति अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां
प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी ।
ग्रहणं किम् । प्राचीनं यामादासाः ॥

* जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । ५ । ४ । ९ ॥

† स्थूल, अणु' माष, इषु, कृष्ण तिलेषु, यव व्रीहिषु, इक्षु, तिल, पाद्य, कालावदात
याम्, गोमूत्र आच्छादने, सुरा अहौ, जीर्ण शालीषु, पत्रमूल "समस्तो व्यस्तश्च" ७
पुत्र, कुमारीभवशुर, मणि, इति स्थलादिः ॥

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणा जातिः शोभना । जातेर्व्य-
ञ्जकं द्रव्यं बन्धुः ॥

* स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । ५ । ४ । १० ॥

सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृ-
स्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् ॥

* अनुगादिनष्टृक् । ५ । ४ । १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । स एवानुगादिकः ॥

* विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ॥

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

* संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । ५ । ४ । १७ ॥

अभ्यावृत्तिर्जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थे कृत्वसुच् स्यात् ।
अञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥

* द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ॥

कृत्वसुचोपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः ॥

* एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ॥

सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृदुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति सुचो लोपः ।
न तु हल्ङ्याविति । अभैत्सीदित्यत्र सिच इव सुचोपि तदयोगात् ॥

* विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ॥

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो
आसस्य भुङ्क्ते ॥

* तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेधिकरणे वा
ल्युट् । आद्ये, प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । यवागूमयी । द्वितीये,
अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व ॥

* समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ॥

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चान्मयट् । मोदकाः प्रकृताः । मौ-
दकिकम् । मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् । शाष्कुलीमयम् । द्वितीयेर्धे । मौ-
दकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

* अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः । ५ । ४ । २३ ॥

अनन्त एवानन्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय
एतिह्यम् । भेषजमेव भैषज्यम् ॥

* देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् । ५ । ४ । २४ ॥

तदर्थ एव तादर्थ्यम् । स्वार्थं ष्यञ् । अग्निदेवतायै ऋषिदेवतायै
पितृदेवत्यम् ॥

* पादार्थाभ्यां च । ५ । ४ । २५ ॥

पादार्थमुदकं पादम् । अर्घ्यम् ॥ नवस्य नू आदेशः न
प्रत्यया वक्तव्याः ॥ * ॥ नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् ॥ *
पुराणार्थं वर्तमानात्प्रशब्दान्नो वक्तव्यः ॥ चात्पूर्वाक्ताः । प्रणम् ।
प्रतनम् । प्रीणम् ॥ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ * ॥ भागधेयम् ।
नामधेयम् ॥ आग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ * ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम्
स्त्रियां डीप् । आग्नीधी । साधारणी ॥

* अतिथेर्ज्यः । ५ । ४ । २६ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ॥

* देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ॥

देव एव देवता ॥

* अवेः कः । ५ । ४ । २८ ॥

अविरेवाविकः ॥

* यावादिभ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ॥

याव एव यावकः । मणिकः ॥

* लोहितान्मणौ । ५ । ४ । ३० ॥

लोहित एव मणिर्लोहितकः ॥

* वर्णं चानित्ये । ५ । ४ । ३१ ॥

लोहितकः कोपेन ॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ * ॥ लोहितिका
लोहितिका कोपेन ॥

+ याव, मणि, अस्थि, तालु, जानु, लान्द्र, पीत, स्तम्ब, ऋतावुष्णशीते, पशो
पाते, अणु निपुणे, पुत्र कृत्रिमे, स्यात वेदसमाप्ती, शून्यरिक्ते, दान कुत्सिते, तनु सन्ने,
सप्रच, ज्ञात, अज्ञात, कुमारी क्रीडनकानि च, इति यावादिः ॥

* रक्ते । ५ । ४ । ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव ।
लोहितिका, लोहिनिका, शाटी ॥

* कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं मुखं वैलक्ष्येण । कालकः
पटः । कालिका शाटी ॥

* विनयादिभ्यष्टुक् । ५ । ४ । ३४ ॥

विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ उपायो ह्रस्वत्वं च ॥ औपयिकः ॥

* वाचो व्याहृतार्थायाम् । ५ । ४ । ३५ ॥

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक् स्यात् । संदेश-
वाग्वाचिकं स्यात् ॥

* तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । ५ । ४ । ३६ ॥

कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मत्यर्थः ॥

* औषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ॥

स्वार्थोऽण् । औषधं पिबति । अजातौ किम् । औषधयः क्षेत्रे रूढाः ॥

* प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ॥

* मृदस्तिक्कन् । ५ । ४ । ३९ ॥

मृदेव मृत्तिका ॥

* सस्त्रौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ॥

रूपप्रोपवादः । प्रशस्ता मृत्, मृत्सा । मृत्सा । उत्तरसूत्रे ऽन्यतरस्यां-
ग्रहणान्नित्योयम् ॥

* बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥

बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ बहुल्यार्थान्मङ्गलाऽमङ्गल-

+ विनय, समय, उपायो ह्रस्वत्वं च, संप्रति, संगति, कथं चित्, अकस्माद्, समाचार, उपचार, समयाचार, व्यवहार, संप्रदान, समुत्कर्ष, समूह, विशेष, अत्यय, इति विनयादिः ॥

† प्रज्ञ, वणिज्, उष्णिज्, उशिज्, प्रत्यक्ष, विद्वस्, विद्वन्, षोडन्, विद्या, मनस्, श्रोत्रं शरीरे, जुहुत् कृष्णमृगे, चिकीर्षत्, चोर, शत्रु, योध, चक्षुस्, वसु, एनस् मरुत्, क्रुञ्च, सत्वत्, दशाहं, वयस्, व्याकृत, असुर, रक्षस्, पिशाच, अशनि, कर्पापण, देवता बन्धु, इति प्रज्ञादिः ॥

वचनम् ॥ * ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु ॥

* संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ॥

द्वौद्वौ ददाति द्विशः । माषंमाषं माषशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्द
वृत्तावेकार्था एव । संख्यैकवचनात्किम् । घटंघटं ददाति । वीप्सायां किम्
द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ॥

* प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात्
पद्भुन्नः कृष्णतः प्रति ॥ आद्यादिभ्य + उपसंख्यानम् ॥ * ॥ आदौ । आदितः
मध्यतः । अन्ततः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोयम् । स्वरेण स्वरतः
वर्णतः ॥

* अपादाने चाऽहीयरुहोः । ५ । ४ । ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामादागच्छति । ग्रामतः
अहीयरुहोः किम् । स्वर्गाद्वीयते । पर्वतादवरोहति ॥

* अतिग्रहाऽव्ययनक्षेपेऽकर्तरि तृतीयायाः । ५ । ४ । ४६ ॥

अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोतिग्रहः । चा
त्रेणातिगृह्यते । चारित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः
अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः
क्षेपे, वृत्तेन क्षिप्रः । वृत्ततः क्षिप्रः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
किम् । देवदत्तेन क्षिप्रः ॥

* हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ॥

हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते ।
पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् ।
र्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

* पृष्ट्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ॥

पृष्ट्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नाजापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
दित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृत्तस्य शाखा

* रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ॥

रोगवाचिनः पृष्ट्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः कुरु
प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति

+ आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, इत्याद्यादिराकृतिगणः ॥

* कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्चिः । ५ । ४ । ५० ॥

अभूततद्वाव इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थे च्चिर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

* अस्य च्चौ । ७ । ४ । ३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्चौ । वेलोपः । च्यन्तत्वादव्ययत्वम् । अक्षणाः कृष्णाः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । ब्रह्मी भवति । गङ्गी स्यात् ॥ अव्ययस्य च्चावीत्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ॥

* क्यच्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये च्चौ च परतः । गार्गी भवति ॥

* च्चौ च । ७ । ४ । २६ ॥

च्चौ परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुची भवति । पटू स्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति के चित् । तच्चिर्भूलम् । स्वस्ति स्यादिति तु महाविभाषया च्चैरभावात्सिद्धम् । स्वस्ती स्यादित्यपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् च्चिरेव नेत्यद्वये इत्यस्तु । रीडृतः । मात्री करोति ॥

* अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ॥

एषां लोपः स्यात् च्चिश्च । अरु करोति । उन्ननी स्यात् । उच्चनू करोति । विचेती करोति । विरही करोति । विरजी करोति ॥

* विभाषा साति कात्स्र्ये । ५ । ४ । ५२ ॥

च्विषये सातिर्जा स्यात्साकल्ये ॥

* सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य वत्वं न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते ऽग्नि-साद्भवति । अग्नी भवति । महाविभाषया वाक्यमपि । कात्स्र्ये किम् । एकदेशेन शुक्ली भवति पटः ॥

* अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ॥

सम्पदा कृभ्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्वाप्यौ । पक्षे कृभ्वस्तियोगे च्चिः । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अग्नि साद्भवति शस्त्रम् । अग्नी भवति । जलसात्सम्पद्यते जली भवति लवणम् । एकस्या व्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनाऽन्यथाभावः कात्स्र्यम् । बहूनां व्यक्तीनां किं चिदवयवाऽवच्छेदेनान्यथात्वं त्वभिविधिः ॥

* तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ॥

सातिः स्यात्कृध्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात्करोति । ५
पद्यते । राजाधीनमित्यर्थः ॥

* देये चा च । ५ । ४ । ५५ ॥

तदधीने देये चा स्यात्सातिश्च कृध्वादियोगे । विप्राधीनं देयं करोति
विप्रन्ना करोति । विप्रन्ना संपद्यते । पक्षे विप्रसात्करोति । देये किम्
राजसाद्भवति राष्ट्रम् ॥

* देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यैभ्यो द्वितीयासप्रम्योर्बहुलम् । ५ । ४ । ५६
यभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्रम्यन्तेभ्यश्च चा स्यात् । देवन्ना वन्दे रमे वा
बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुन्ना जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥

द्व्यच् अवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमद्वै यस्य
स्माद्वाच् स्यात्कृध्वस्तिभिर्यागे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ * ॥ नित्य
श्लेषिते डाचीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ डाचपरंपदाश्लेषितं तस्मिन्त्यरे ५ ये
वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । ञ
नुकरणात्किम् । दृपत्करोति । द्व्यजवरार्धात्किम् । श्रत्करोति । अवरति द्वि ॥
खरटखरटाकरोति । ञपटञपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम्
एवं हि डाचीति परसप्रम्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् । पा
ति करोति ॥

* कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । ५ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे कर्षणार्थे । बहुलोक्तेरव्य
णादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोति, द्वि
याकरोति, तृतीयाकरोति । शम्बशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं छष्टं क्षेत्रं पु
प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति । बीजेन सह कर्षति, बीजाकरोति ॥

* संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ॥

कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं
गुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ॥

* समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ॥

कृषाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । का
यापयतीत्यर्थः ॥

* सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ॥

सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्खुशरप्रवेशेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पत्रा-
करोति । सपुङ्खुस्य शरस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनाच्चिःपत्रं करोतीत्यर्थः । अति-
व्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् ॥

* निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ॥

निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति
बहुव्रीहेडाच् ॥

* सुखाप्रियादानुलोम्ये । ५ । ४ । ६३ ॥

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः ॥

* दुःखात्प्रातिलोम्ये । ५ । ४ । ६४ ॥

दुःखाकरोति । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥

* शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ॥

शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः ॥

* सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ॥

सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । क्लेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति विप्रः ॥

* मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ॥

मद्रशब्दे मङ्गलार्थः । परिवापनं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यं
मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भद्राकरोति । अर्थः
प्राग्वत् । परिवापणे किम् । भद्रं करोति ॥

॥ इति तद्वितप्रक्रिया समाप्ता ॥

* सर्वस्य द्वे । ८ । १ । १ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं
तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भुक्त्वाभुक्त्वा । वीप्सायाम् ।
वृत्तं वृत्तं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ॥

* परेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ॥

परिपरि वङ्गेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥ परेर्वर्जने वावच-
नम् ॥ * ॥ परि वङ्गेभ्यः ॥

* उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ॥

उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः । अध्यधि सु-
खम् । सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोक-
स्याधस्तत्समीपे देशे इत्यर्थः ॥

* वाक्यादेशामन्त्रितस्याऽसूयासम्पतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ॥

असूयायाम् । सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । सम्पत्तौ । देवदेव
वन्द्योसि । कोपे । दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने । धानुष्क-
धानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् ॥

* एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ॥

द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुल्लोपपुंवद्वावौ । एकैकमन्त्र-
रम् । इहद्वयोरपि सुपो लुकि कृते बहुव्रीहिवद्वावादेव प्रातिपदिकत्वात्स-
मुदायात्सुप् । एकैकयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवद्वावादवग्रहे विशेषः । न बहु-
व्रीहावित्यत्र पुनर्बहुव्रीहियहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभार्यम् । तेनातिद्विष्टबहु-
व्रीहौ सर्वनामतास्त्येवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतद् ।
सूत्रमतेपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विश्वहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावित्तीहाति-
देशशङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ॥

* आबाधे च । ८ । १ । १० ॥

पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहात्पीड्यमा-
नस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्वावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्वावः ॥

* कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुल्लोपपुंवद्वावा-
न्तोदात्तत्वानि ॥

* प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ॥

सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे स्तस्तच्च कर्मधारयवत् । कर्म-
धारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेनपूर्वभागस्य पुंवद्वावः समासस्येत्यन्तो-
दात्तत्वं च । षट्पट्टी । षट्पट्टुः । षट्सदृशः । ईषत्पटुरिति यावत् । गुणो-
पसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्लशुक्लं रूपम् । शुक्ल-
शुक्लः षटः ॥ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये ॥ * ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ संभ्रमेण प्रवृत्तौ

यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ * ॥ सर्पसर्पं बुध्यस्व २ । सर्प ३ बु-
ध्यस्व ३ ॥ क्रियासमभिहारे च ॥ * ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । नित्य-
वीप्सयोरितिसिद्धे भृशार्थं द्वित्वार्थमिदम् । पौनःपुन्येपि लोटा सह समु-
च्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये ॥ * ॥
श्रमासवच्च बहुलम् ॥ * ॥ बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतर-
शब्दस्य तु नित्यम् । असमासवद्भावे पूर्वपदस्यस्य सुपः सुर्वक्तव्यः ।
अन्योऽन्यं विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् । अ-
न्योऽन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति माघः । एवं
परस्परम् । अत्र कस्कादित्वाद्द्विसर्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि ॥
स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो वा वक्तव्यः ॥ * ॥ अन्योन्याम् ।
अन्योन्यम् । परस्पराम् । परस्परम् । इतरेतराम् । इतरेतरं वा । इमे ब्राह्मण्यौ
कुले वा भोजयतः । अत्र के चित् । आमादेशो द्वितीयाया एव । भाष्यादौ
तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंसकयोरपि तृतीयादिषु पुंनदेव रूपमित्याहुः ।
अन्ये तूदाहरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तीनामादेशमाहुः ॥

दलद्वये टाबभावः क्लीबे चाद्विरहः स्वप्नोः ।

समासे सौरलुक्चेति सिद्धं बाहुलकाक्षयम् ॥ १ ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेपि टाप् प्राप्तः । न च सर्वनाम्नो
वृत्तिमात्रे इति पुंनद्भावः । अन्यपरयोरसमासवद्भावात् । न च द्विर्वचनमेव
वृत्तिः । यांयां प्रियः प्रैतत कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्य-
मितरेतरमित्यत्रचाद्दुतरादिभ्य इत्यद्द् प्राप्तः । अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियाम् ।
अन्योन्याश्रयः । परस्परान्तिसादृश्यमदृष्टपरस्परैरित्यादौ सौरलुक्च प्राप्तः सर्व
बाहुलकबलेन समाधेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्यादाहरणम् स्त्रियामितिसूत्रे
ऽन्योन्यसंश्रयं त्वेतदितिभाष्यं चात्रप्रमाणमिति ॥

* अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८ । १ । १३ ॥

प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति । सुखेन वा । द्वि-
र्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् । अतिप्रियमपि वस्त्वना-
र्थसेन ददातीत्यर्थः ॥

* यथास्वे यथायथम् । ८ । १ । १४ ॥

यथास्वमिति वीप्सायामव्यवीभावः । योयम् आत्मा यच्चात्मीयं तद्व-

यास्वम् । तस्मिन्यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वं च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ॥

* द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ ।
१ । १५ ॥

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याऽम्भावोऽत्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते ण्वर्थेषु । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्यादार्यः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व इष्यते ॥

॥ इति द्विरुक्तिप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धे समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

—+0+—

श्रीनार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टूयमानोष्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्शयन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् ।
लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ॥

* वर्तमाने लट् । ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात् । अटावितौ ॥

* लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः । ३ । ४ । ६६ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

* लस्य । ३ । ४ । ७७ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* तिप्सु ङि सिप् थस्य सिव्यस्यस्तातां ऋ घ्रासायां ध्वमिड्वहि
महिङ् । ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥

* लः परस्मैपदम् । १ । ४ । ६६ ॥

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

* तडानावात्मनेपदम् । १ । ४ । १०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः ॥

* अनुदात्तङित् आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेत उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्याने आत्मनेपदं स्यात् ॥

* स्वरितङितः कर्त्तृप्रियाये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्त्तृगामिनि क्रियाफले ॥

- * शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥
 आत्मनेपदानिमित्तहीनाद्वातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥
- * तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥
 तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥
- * तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥
 लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणित्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसं-
 ज्ञानि स्युः ॥
- * युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । १ । ४ । १०५ ॥
 तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने ऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ॥
- * प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेस्तम एकवच्च । १ । ४ । १०६ ॥
 मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे
 गम्यमाने मन्यतेस्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ॥
- * अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥
 तथाभूतेस्मद्युत्तमः स्यात् ॥
- * शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥
 मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भूसत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ति
 इति स्थिते ॥
- * तिङ्-शित्सार्धधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥
 तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ॥
- * कर्तरि-शप् । ३ । १ । ६८ ॥
 कर्त्रर्थे सार्धधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ॥
- * सार्धधातुकार्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥
 अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ॥
- * भोऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥
 प्रत्ययावयवस्य भस्यान्तादेशः स्यात् । अतोगुणे । भवन्ति । भवसि ।
 भवथः । भवथ ॥
- * अतो दीर्घो यञि । ७ । ३ । १०१ ॥
 अतोङ्गस्य दीर्घः स्याद् यजादौ सार्धधातुके परे । भवामि । भवावः ।

तिङन्ति भ्वादयः ।

भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः ।
युयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहिमन्ये औदनं
भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये औदनं भोक्ष्यथे, भोक्ष्य-
थ्वे ॥ भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे, भोक्ष्यामहे । मन्यसे मन्यथे, मन्यध्वे, इत्यादिरर्थः ।
युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते, तेनेह न । एतु भवान्मन्यते औदनं भोक्ष्ये
इति भुक्तः सोतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे
औदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोतिथिभिरित्यादि ॥

* परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

* लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यात्तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन
शबादयो न ॥

* परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः । ३ । ४ । ८२ ॥

लिट्स्तिबादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते ॥

* भुवो वुग्लुङ्लिटोः । ६ । ४ । ८८ ॥

भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धी बाधते ॥

* एकाचो द्वे प्रथमस्य । ६ । १ । १ ॥

* अजादोर्द्वितीयस्य । ६ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* लिटि धातोरनभ्यासस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तः आदिभूतादच्चः
परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते ॥

* पूर्वाऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वाऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

* हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

* ह्रस्वः । ७ । ४ । ५६ ॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

* भवतेरः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि ॥

* अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशांजशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृ-
तिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः । आन्तरतम्यात्

* असिद्धुवदवाभात् । ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्तव्ये तद-
सिद्धं स्यात् । इति वुकोसिद्धत्वादुवडि प्राप्ते ॥ वुशुटावुवड्यणोः सिद्धौ व-
क्तव्यौ ॥ * ॥ बभूव । बभूवतुः । बभूवुः ॥

* आर्धधातुकस्येड्बलादेः । ७ । २ । ३५ ॥

बलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव ।
बभूविथ । बभूविम ॥

* अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेर्ध धातोर्लुट् स्यात् ॥

* स्यतासी लृलुटोः । ३ । १ । ३३ ॥

लृ इति लृङ्लुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ स्तः । लृलुटोः परतः ।
शब्दादप्रवादः ॥

* आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिक्षोऽन्या धात्वधिकारोक्तः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

* लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् एते क्रमात्स्युः । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः ॥

* पुगन्तलघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।
येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रमाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावने-
कव्यवहितस्येको न गुणः । भवित्त्रा अत्रेको गुणे प्राप्ते ॥

* दीधीवेवीटास् । १ । १ । ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः । भविता ॥

* तासस्त्योलोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

* ईर च । ७ । ४ । ५१ ॥

राट् प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्यः ।
भवितास्य । भवितासि । भवितास्वः । भवितास्वः ॥

* लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थान्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य
इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भवि-
ष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

* लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विधादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥

* आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

* एङ् । ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः स्यात् । भवतु ॥

* तुह्योस्तातडुशिष्यन्यतरस्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि
ङित्चेत्ययमपवादस्तथाप्यन्यार्थङित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धि-
प्रतिषेधसंप्रसारणादर्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारे तातङि मन्यरं प्रवृत्तः परेण
ध्यायते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् ॥

* लोटो लङ् । ३ । ४ । ८५ ॥

लोटो लङ इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि ॥

* तस्यस्यमिषां तान्तन्तामः । ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्लमात्स्युः ॥

* नित्यं ङितः । ३ । ४ । ६६ ॥

सकारान्तस्य ङितुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् । अंलोन्त्यस्येति सस्य
लोपः । भवताम् । भवन्तु ॥

* सेर्हिःपिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेर्हिः स्यात्सोऽपिच्च ॥

* अतो हेः । ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

* मेर्निः । ३ । ४ । ८६ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

* आडुत्तमस्यऽपिच्च । ३ । ४ । ६२ ॥

लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योस्त्वं न, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम् ॥

* अनद्यतने लङ् । ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

* लुङ्लङ्लृङ्ङ्वङुदात्तः । ६ । ४ । ७१ ॥

एषु परेष्वङ्गस्याऽडागमः स्यात्स चोदात्तः ॥

* इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम् ॥

* विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं, भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके आहुभोजनादौ दौहित्राद्रेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचरानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनार्था लिङ् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् ॥

* यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिच्च । ङित्वोक्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्नादेशस्य शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ॥

* सुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥

* लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । ७ । २ । ७६ ॥

सार्वधातुक्लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं तु तत्रात्मनेपदे ॥

* अतो-येयः । ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुक्कावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । लोपः । भवेत् । सार्वधातुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वाद्धीर्घः स्यात् । भवेताम् ॥

* भ्रैर्जुस् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो भ्रैर्जुस् स्यात् । ज इत् ॥

* उस्यपदान्तात् । ६ । १ । ६६ ॥

अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते । परत्वान्नित्य-
त्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास्
इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येय
इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भ-
वेव । भवेम ॥

* लिङाशिषि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

* क्तिदाशिषि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । स्कारिति सलोपः ॥

* क्ति च । १ । १ । ५ ॥

गित्किङ्किङ्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् ।
भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

* लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥

* माङि लुङ् । ३ । ३ । ११५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

* स्मोत्तरे लङ् च । ३ । ३ । ११६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च ॥

* ल्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

शबाद्वपवादः ॥

* ल्लेः सिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ ॥

* गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिच्ः परस्मैपदेषु । २ । ४ । ११ ॥

भ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

* भूसुवोस्तिङि । १ । ३ । ८८ ॥

भू सु एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते । ७ । ३ । ६६ ॥

सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः, सिच्छब्दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्ती-
त्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च
परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट नेह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् । हलः
क्लिम् । ऐधिषि । अपृक्तस्येति क्लिम् । ऐधिष्ट । अभूताम् ॥

* सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । ३ । ४ । १०६ ॥

सिचोभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य डित्संबन्धिनो भेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते ॥

आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सिज्लुक्त्वादन्तादेव भेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतस् । अभूत ।
अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

* न माङ्योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूढा ॥

* लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३६ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्गिमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अ-
निष्यत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभ-
विष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम् ॥

* ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

* आनि लोट् । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभ-
वाणि ॥ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ दुःस्थितिः ।
दुर्भवानि ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेपूपसर्गत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ अन्तर्धा ।
अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि ॥

* शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे । ८ । ४ । १८ ॥

उपदेशे कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्या-
न्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोप-
सर्गाणामसमस्तत्वेपि संहिता नित्या । तदुक्तम् ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति । सत्ताद्वयनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गाभवतीत्यादावुत्पद्य-
त्त इत्याद्वयार्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति ।
संभवति । अनुभवति । अमिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणा-
र्थवर्गतेः । उक्तञ्च

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥

इति ॥ १ ॥

एधं वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेः ॥

* टित् आत्मनेपदानां टरे । ३ । ४ । ७६ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टरेत्वं स्यात् । एधते ॥

* सार्वधातुकस्यपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वुत्स्यात् ॥

* आतो ङितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

* थासः से । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे । एधध्वे । अतो गुणे ।
एधे । एधावहे । एधामहे ॥

* इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुहमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात् लिटि । आभो मका-
रस्य नेत्वमास्कासोराम्विधानाज् ज्ञापकात् ॥

* आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् स्यात् ॥

* कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्तान्लिट्पराः कृध्वस्तयोनुप्रयुज्यन्ते । आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोग-
स्येतिसूत्रे कृजग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृध्वस्ति-
श्लोः इत्यतः कृजो द्वितीयेतिजकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् कृध्वस्तिलाभः ।
तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादास्यकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः ।
सम्प्रदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । कृजस्तु क्रियाफले
परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ॥

* आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्य-
मनुप्रयुज्यमानात्कृजोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन
संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगेपि फले
इन्द्रां चकारेत्यादौ न तद् ॥

* लिटस्तभ्योरेशिरेच् । ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तभ्योरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं तडा-
देशानां टरेत्वं नेति । तेन डारौरसां न । कृण इति स्थिते ॥

* असंयोगाल्लिट् । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् स्यात् । कृतिचेतिनिषेधात्सार्वधातुकार्धधा-
तुकयोरिति गुणो न । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥

* द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५६ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये ॥

* उरत् । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासञ्चवर्णस्य अत्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् ॥ हलादिः शेषः ।
त्यये किम् । वन्नश्च ॥

* कुहोश्चुः । ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधां चक्रे । एधां चक्राते । ए-
धां चक्रिरे ॥

* एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७ । २ । १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाच् अनुदात्तश्च ततः परस्य वलादेरार्धधातुकस्येष्ट
न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुभ्यावृत्तिर्यथा
स्यात् । स्मरन्ति हि

शितपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाज्यहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥

इति । एतच्चेहैवैकाज्यहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्गुणो
यहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनैकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्ह-
न्त्युपदेशे एकाचोपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताश्चा-
नुपदमेव संयहीष्यन्ते । एधांचक्रे । एधांचक्राथे ॥

- * इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥
 इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधां चकृद्वे ।
 एधां चक्रे । एधां चक्रवहे । एधां चक्रमहे । एधां बभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्याद-
 स्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि क्रस् चानुप्रयुज्यत इति क्वभ्वति वा ब्रूयात् ॥
- * अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥
 अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामास-
 तुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥
- * धि च । ८ । २ । २५ ॥
 धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ॥
- * ह-इति । ७ । ४ । ५२ ॥
 तासस्त्योः सम्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधिता-
 स्महे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्य-
 ध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥
- * आमेतः । ३ । ४ । ६० ॥
 लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥
- * सवाभ्यां वासौ । ३ । ४ । ६१ ॥
 सवाभ्यां परस्य लोटितः क्रमाद् अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥
- * एत ऐ । ३ । ४ । ६३ ॥
 लोटुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोपवादः । एधे । एधावहै । एधामहै ॥
- * आडजादीनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥
 अजादीनामाट् स्यात् लुडादिषु । अटोपवादः । आटश्च । ऐधत ।
 ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥
- * लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥
 सलोपः । ऐधेत । ऐधेयाताम् ॥
- * ऋस्य रन् । ३ । ४ । १०५ ॥
 लिङो ऋस्य रन् स्यात् । ऐधेरन् । ऐधेथाः । ऐधेयायाम् । ऐधेध्वम् ॥
- * इटोऽत् । ३ । ४ । १०६ ॥
 लिङादेशस्ये टोऽत्स्यात् । ऐधेय । ऐधेवहि । ऐधेमहि । आशीर्लिङि
 आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्प्रत्वम् ।

एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्याम् ।
एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

* आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु भ्रस्य अत् इत्यादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐ-
धिष्ठाः । ऐधिषायाम् । इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् । ऐधिष्म । इद्वि-
एव इणिह गृह्यते इति मते तु । ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्व-
विकल्पात्पोडशरूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि ॥ ऐधिष्यत ।
ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्यथाम् । ऐधिष्यध्वम् ।
ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्गुणादेरिट् । प्रसङ्गाद-
नुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

ऊट्टदन्तैर्यौति,रु,त्णु,शी,सु,नु,तु,शिव,डीङ्,श्रिभिः ।

वृङ्,वृज्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

शक्लृ,पच्,मुच्,रिच्,वच्,विच्,सिच्,प्रच्छि,त्यज,निजिर्,भजः ।

भञ्ज्,भुज्,भस्ज्,मस्जि,यज्,युज्, रुज्,रञ्ज्,विजिर्,स्वञ्जि,सञ्ज्,सृजः ॥ २ ॥

अद्,तुद्,खिद्,छिद्,तुदि,नुदः, पद्य,भिद्,विद्यति,र्विनद्, ।

शद्,सदी, स्विद्यतिः, स्कन्दि,हदी, क्रुध्, क्षुधि,बुध्यती ॥ ३ ॥

बन्धि,र्युधि,रुधी, राधि,व्यध्,शुधः, साधि, सिध्यती ।

मन्य,ह,त्राप्,त्तिप्,क्षुपि,तप्,तिप,स्तृप्यति,दृप्यती ॥ ४ ॥

लिप्,लुप्,वप्,शप्,स्वप्,सृपि,यभ्,रभ्,लभ्,गम्,नम्,यमो, रमिः ।

क्रुशि,र्दशि,दिशी, दृश्,मृश्,रिश्,रुश्,लिश्,विश्,सृशः, छुषिः ॥ ५ ॥

त्विष्,तुष्,द्विष्,दुष्,पुष्य,पिष्,विष्,शिष्,शुष्,श्लिष्यतयो घसिः ।

घसति,र्दहं,दिह,दुहो, नह,मिह,रुह्,लिह्,वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥

तृप्,दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।

किं च ।

स्विद्य,पद्यौ सिध्य,बुध्यौ मन्य,पुष्य,श्लिषः श्यना ॥ ८ ॥

घसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोन्यनिवृत्तयो

निजिर्, विजिर्, शक्लृ, इति सानुबन्धा अमी तथा ॥ ९ ॥

विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥
रज्जि,मसृजी, अदि,पदी, तुद्,तुध,शुषि,पुषी,शिषिः ।
व्याघ्रानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥

स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंयहादकर्मकः । स्पर्धते ॥

* शूर्पूर्वाः खयः । ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शूर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्प-
र्धे । स्पर्धता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट ।
अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्न्ये च । गाधते । जगाधे
॥ ४ ॥ नाधृ लोडने । लोडनंप्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाधृ नाधृ याञ्जोपतापै-
श्वर्याशीःषु ॥ आशिषि नाथ इति वाच्यम् ॥ * ॥ अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् ।
नाथते ॥ ६ ॥ अन्यत्र, नाथति । नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ॥

* अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिगिनमितादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्या-
ङ्कारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ॥

* थलि द् खेडि । ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः
प्रतिषेधवचनाज् ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ
स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । द्विदिवतुः । तपरः किम् ।
शरासे । एकेत्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः ।
लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥ स्कुदि आप्रवणे ।
आप्रवणमुत्प्लवनमुद्वरणं च ॥

* इदितो नुस् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥

स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ॥ ९ ॥ शिवदि श्वैत्ये । अकर्मकः । शिवन्दते । शिशिवन्दे
॥ १० ॥ वदि अभिवादनस्तुत्याः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ भदि कल्याणे सुखे
च । भन्दते । बभन्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमौदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते ।
मभन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्लिदि परिदेवने ।
शोके इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे ।
मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते ॥

* न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्देर्देर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योकारस्तस्य एत्वाभ्यास-
लोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे ॥ १७ ॥ ष्वद स्वर्द आस्वाद्यु ।
अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ॥

* धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । सात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधः । अनुस्वदते ।
सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने क्लीडायां च ॥

* उपधायां च । ८ । २ । ७८ ॥

धातिरूपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् ।
ऊर्दते । ऊर्दांचक्ते ॥ २० ॥ कूर्द खूर्द गुर्द गुद क्लीडायामेव । कूर्दते । चुकू-
र्द ॥ २१ ॥ खूर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ पूद क्ष-
रणे । सूदते । स्पूदे ।

सेक्,सृप्,सृ,स्तृ,सृज,स्तृ,स्त्या,न्ये दन्त्याजन्तसादयः ।

एकाचः षोपदेशाः ष्वष्क्, स्विद्, स्वद, स्वज्ज,स्वप्,स्विडः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोपि । ष्वष्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञा-
पकात् ॥ २५ ॥ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जह्रादे ॥ २६ ॥ ह्रादी
सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ह्रादते ॥ २७ ॥ स्वाद आस्वादने । स्वा-
दते ॥ २८ ॥ पर्द कुत्सिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते ॥ २९ ॥ यती प्र-
यत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ युतृ जुतृ भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जो-
तते । जुजुते ॥ ३२ ॥ विष्टृ वेष्टृ याचने । विविष्टे ॥ ३३ ॥ विवेष्टे ॥ ३४ ॥
अथि शैथिल्ये । अन्यते ॥ ३५ ॥ अथि कौटिल्ये । ग्रन्थते ॥ ३६ ॥ कत्य श्ला-
घायाम् । कत्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ * ॥

अथाष्टत्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत सातत्यगमने । अतति ॥
अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिसर्द् इति स्थिते ॥

* इट ईटि । ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः ॥ * ॥
आतीत् । आतिष्टाम् । आतिष्ठुः ॥

* वदन्नजहलन्तस्याचः । ७ । २ । ३ ॥

वदेर्वजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति
षाप्ते ॥

* नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अति-
षुः ॥ १ ॥ चित्सी सञ्ज्ञाने । चेतति । चिचेत् । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेति-
षुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमाद्रीकरणम् । आङीषदर्थेभिव्याप्तौ च ॥
इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ * ॥ च्यातति । चुच्योत् ॥

* इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्चैरड् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥
श्च्युतिर् त्ररणे । श्च्योतति । चुश्च्योत् । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् । यकार-
रहितोप्ययम् । श्चोतति ॥ ४ ॥ मन्य विनोडने । विलोडनं प्रतीघातः ।
मन्यति । ममन्य । यासुटः किदाशिषीतिकित्वादनिरितामिति न लोपः ।
मथ्यात् ॥ ५ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः । इदित्वाच्चलोपो न ।
कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ ६ ॥ पिथ-गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता ।
असेधीत् । सात्पदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते ॥

* उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचस-
जस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ६५ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्ताद्रेषां सस्य षः स्यात् ॥

* सदिरप्रतेः । ८ । ३ । ६६ ॥

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सद्रेः सस्य षः स्यात् ॥

* स्तन्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च । अप्र-
तेरिति नानुवर्तते । बाहुप्रतिष्ठम्भविवृद्धमन्युः ॥

* अवाच्चाऽऽलम्बनाऽऽविदूर्ययोः । ८ । ३ । ६८ ॥

अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ॥

* वेश्च स्वने भोजने । ८ । ३ । ६९ ॥

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ॥

* परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । ८ । ३ । ७० ॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ॥

* प्राक्सिताद्व्यवायेपि । ८ । ३ । ७३ ॥

सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्वयवायेपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ॥

* स्यादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य । ८ । ३ । ६४ ॥

प्राक् सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेपि षत्वं स्यात् एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ १० ॥

* सेधतेर्गतौ । ८ । ३ । ११३ ॥

गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ॥

* स्वरतिसूतिसूयतिधूजुदितो वा । ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् ॥

* ऋषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

ऋषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिषेदु । सिषेधिय । सेदु । सेधिता । सेत्स्यति । सेधिष्यति । असैत्सीत् ॥

* ऋलो ऋलि । ८ । २ । २६ ॥

ऋलः परस्य सस्य लोपः स्यात् ऋलि । असैदुम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैदुम् । असैदु । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्सम् । पत्ते असधीत् । असेधिष्ठामित्यादि ॥ १२ ॥ खादृ भक्तणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद स्यैर्ये हिंसायां च । चादृत्तणे । स्यैर्ये अकर्मकः । खदति ॥

* अत उपधायाः । ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद् ॥

* णलुत्तमो वा । ७ । १ । ६१ ॥

उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद । चखद ॥

* अतो हलादेर्लघोः । ७ । २ । ७ ॥

हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ बद स्यैर्ये । पवर्गीयादिः । बेदति । बबाद । बेदतुः । बेदिय । बबाद । बबद । अबदीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ गद्व्यक्तायां वाचि । गदति ॥

* नेर्गदनदप्रतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्वातिष्वातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनेतिदेग्धिषु च । ८ । ४ । १७ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । ज-
गाद् ॥ १६ ॥ रद् विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रेटुः ॥ १७ ॥
द्याद् अव्यक्ते शब्दे ॥

* णो नः । ६ । १ । ६५ ॥

धातोरादेशस्य नः स्यात् ।

णोपदेशास्त्वनर्द, नाटि, नाथ्, नाध्, नन्द्, नक्ल, न्दृ, नृतः ।

नाटेर्दीर्घार्हस्य पर्युदासाद्गुटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेन्दृ-
नद्योश्च के चिणोपदेशतामाहुः ॥

* उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमा-
सेपि । प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत आदेः ॥

* तस्मान्नुड् द्विहलः । ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥
नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति । ज-
गद्ध ॥ २१ ॥ तर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते
कौत्से । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द दन्दशूके । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियाया-
मित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति । आन-
न्त ॥ २५ ॥ अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दां
चकार ॥ २७ ॥ विदि अवयवे । पवर्गवृत्तीयादिः । बिन्दति । अवयवंकरो-
तीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अ-
न्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्बिषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छ-
न्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् ॥ निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥ हुनदि
समृद्धौ ॥

* आर्दिर्जिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातेराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । न-
न्द्यात् ॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ ञदि चेष्टायाम् । तञ्चन्द ॥ ३३ ॥
क्लदि क्लदि क्लदि आह्वाने रोदने च । चक्लन्द ॥ ३४ ॥ चक्लन्द ॥ ३५ ॥ च-
क्लन्द ॥ ३६ ॥ क्लिदि परिदेवने । चिक्लिन्द ॥ ३७ ॥ शुन्थ शुद्धौ । शुशुन्थ ।
नलोपः । शुध्यात् ॥ ३८ ॥ * ॥

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ सेचने । तालव्या-
दिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकते । शिशीके ॥ १ ॥ लोक्क दर्शने । लोक्तते ।
लुलोके ॥ २ ॥ श्लोक्क सङ्घाते । सङ्घातो यन्यः । स चेह यथ्यमानस्य व्यापारो
यन्यितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोक्तते ॥ ३ ॥ द्वेक्क धेक्क
शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । दिद्रेके ॥ ४ ॥ दिधेके ॥ ५ ॥ र्
शङ्कायाम् । रेकते ॥ ६ ॥ सेक्क सेक्क स्रक्कि अक्कि श्लक्कि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ
तालव्यादी । अप्रोपदेशत्वाच्च षः । सिसके ॥ ११ ॥ शक्कि शङ्कायाम् । शङ्कते । श-
शङ्के ॥ १२ ॥ अक्कि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के ॥ १३ ॥ वक्कि कौटिल्ये । वङ्कते ॥ १४ ॥
भक्कि मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ कक्क लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापत्यं च । ककते । च
कके ॥ १६ ॥ कुक्क वृक्क आदाने । कोकते । चुक्कके ॥ १७ ॥ वर्कते । ववृक्के ॥
ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ १८ ॥ चक्क तृप्पौ प्र-
तिघाते च । चकते । चेके ॥ १९ ॥ ऋक्कि वक्कि श्वक्कि ऋक्कि टौक्क त्रौक्क
ष्वक्क वक्क मक्क टिक्क टीक्क तिक्क तीक्क रधि लधि गत्यर्थाः । कङ्कते । कु-
टौके । तुत्रौके ॥ सुब्धातुष्टिवुष्वक्कीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ * ॥ ष्व-
ष्कते । ष्वष्कते । अत्र तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लधि भोजननिवृत्तावपि ॥
३५ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्य-
न्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते । मधि कैतवे च ॥ ३८ ॥ राघृ लाघृ
द्राघृ सामर्थ्ये । राघते ॥ ३९ ॥ लाघते ॥ ४० ॥ ध्राघृ इत्यपि के चित् । द्राघृ आयामे
च । आयामो दैर्घ्यम् । द्राघते ॥ ४१ ॥ श्लाघृ कत्यने । श्लाघते ॥ ४२ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम-
सद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ॥ १ ॥ तक हसने । तकति ॥ २ ॥ तक्कि
कृच्छ्रजीवने । तङ्कति ॥ ३ ॥ लुक्क भङ्गणे । भङ्गणं श्वरवः । लुक्कति ॥ ४ ॥ कखे हसने ।
प्रनिकखति ॥ ५ ॥ ओख्ख राख्ख लाख्ख द्राख्ख ध्राख्ख शोषणालमर्थयोः । ओख-
ति । ओखांचकार ॥ १० ॥ शाख्ख श्लाख्ख व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥ उख
उखि वख वखि मख मखि णख णखि रख रखि लख लखि इख इखि ईखि
वल्ग रगि लगि अगि वगि मगि तगि त्वगि अगि श्लगि इगि रिगि लिगि
गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु रिख
त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः के चित्पठन्ति ॥

* अभ्यासस्याऽसवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियदुवडौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपा-
तपरिभाषया इजादेरित्याम् । ऊखतुः । ऊखुः । इह ऋषदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन-

अहणाद्दृस्वः प्राप्नो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्दि पृञ्जन्यवल्लक्षण-
प्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात्परत्वाच्च ।
उङ्ङति । ववखतुः । वङ्ङति । मेखतुः । त्वर्गि कम्पने च ॥ ४४ ॥ युगि जुगि
लुगि वर्जने । युङ्ङति ॥ ४७ ॥ घघ हसने । घङ्ङति । जघाघ ॥ ४८ ॥ मघि
अघडने । मङ्ङति ॥ ४९ ॥ शिघि आघ्राणे । शिङ्ङति ॥ ५० ॥ * ॥

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकाविंशतिः । वर्च दीप्तौ । वर्चते ॥ १ ॥
अच सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥ लोच दशने । लो-
चते । लुलोचे ॥ ३ ॥ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ श्वच श्वचि गतौ ।
श्वचते । श्वञ्चते ॥ ६ ॥ कच बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ कचि काचि दीप्ति-
बन्धनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे ॥ ९ ॥ मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः
शाठ्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु ।
ममञ्चे ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे । पञ्चते ॥ १४ ॥ ष्टुच प्रसादे । स्तोचते ।
तुष्टुचे ॥ १४ ॥ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुङ्ङिधौ ऋकारैकदेशे
रेफो हलत्वेन शृङ्ङते । तेन द्विहलत्वान्नुट् । आनुजे ॥ १५ ॥ ऋजि भृजी भर्जने ।
ऋञ्जते । उपसर्गादृतीति वृद्धिः । प्राञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आञ्जिष्ट ॥ १६ ॥
भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ एजृ भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ । एजांचक्रे ॥ २० ॥
ईजि गतिकृत्सनयोः । ईजांचक्रे ॥ २१ ॥ * ॥

अथ द्विसप्ततिर्वृज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच शोके । शोचति ॥ १ ॥ कृच
शब्दे तारे । कौचति ॥ २ ॥ कृञ्च कृञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अनदिता-
मिति नलोपः । कृच्यात् ॥ ३ ॥ कृच्यात् ॥ ४ ॥ लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥
अञ्जु गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु । अञ्च्यात् ॥ ६ ॥
वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु मृञ्चु स्तुञ्चु मुञ्चु कुञ्चु गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् ।
तच्यात् । त्वच्यात् । अमुञ्चीत् । अस्तुञ्चीत् ॥

* जूस्तमभृमुचुश्नुचुमुचुगुचुमुचुगुचुमुचुशिवभ्यश्च । ३ । १ । ५८ ॥

एभ्यश्चलेरङ् वा स्यात् । अमुचत् । अमुचीत् । अस्तुचत् । अस्तुचीत् ॥ १४ ॥
मुचु म्लुचु कुजु खुजु स्तेयकरणे । जुशेच । अमुचत् । अमुचीत् । जुम्लोच ।
अम्लुचत् । अम्लुचीत् । अक्रोजीत् । अखिर्ज त् ॥ १८ ॥ म्लुञ्चु षसृज गतौ ।
अङ्ङि । अम्लुचत् । अम्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥ सस्य श्चुत्वेन शः जश्त्वेन जः । स-
ञ्जति । अथमात्मनेपदपि । सञ्जते ॥ २० ॥ गुजि अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति ।
गुञ्ज्यात् ॥ २१ ॥ अर्च पूजायाम् । आनर्च ॥ २२ ॥ स्नेह अव्यक्ते शब्दे ।

अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । स्नेच्छति । मिस्नेच्छ ॥ २३ ॥ लक्क लाक्कि लक्कणे । ललक्क ॥ २४ ॥ ललाज्ज्ज ॥ २५ ॥ वाक्कि इच्छायाम् । वाज्ज्जति ॥ २६ ॥ आक्कि आयामे । आज्ज्जति । अत आदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावात् नुट् । आज्ज्ज । तपरकरणं सुखमुखार्थमिति मते तु नुट् । आनाज्ज्ज ॥ २७ ॥ ह्रीक्क लज्जायाम् । जिह्रीक्क ॥ २८ ॥ हुक्का कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । उपधायां चेति दीर्घः । हुक्कति ॥ २९ ॥ मुक्का मोहसमुच्छ्राययोः । मूक्कति ॥ ३० ॥ स्फुक्का विस्तृतौ । स्फुक्कति ॥ ३१ ॥ युक्क प्रमादे । युक्कति ॥ ३२ ॥ उक्कि उक्के । उक्कः कणश आदानं कणिशार्ज्जनं शिलमिति यादवः । उक्कति । उक्कां चकार ॥ ३३ ॥ उक्की विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युक्कति ॥ ३४ ॥ धज धजि धृज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ । धजति । धज्जति । धर्जति । धृज्जति । ध्वजति । ध्वज्जति ॥ ४० ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे । चुक्कज ॥ ४१ ॥ अर्ज पर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज ॥ ४२ ॥ सर्जति । ससर्ज ॥ ४३ ॥ गर्ज शब्दे । गर्जति ॥ ४४ ॥ तर्ज भर्त्सने । तर्जति ॥ ४५ ॥ कर्ज व्यथने । चकर्ज ॥ ४६ ॥ खर्ज पूजने च । चखर्ज । अज गतिकेपणयोः । अजति ॥

* अजेर्व्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यते ॥ * ॥ विवाय । विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वादुपधायां चेति दीर्घं प्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाच्परत्वम् । न च नपदान्तेति निषेधः ॥ स्वरदीर्घपलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः ॥ यलि एकाच इतीगिनषेधे प्राप्ते ॥

* कृष्टभृष्टुद्रुष्टुश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥

एभ्यो लिट इत्यन स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिगिनषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां यलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् ॥

* अचस्तास्वत्यल्यऽनिटोनित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशेजन्तो यो धातुस्तासौनित्यानिट् ततः परस्य थल इत्यन स्यात्

* उपदेशेऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशे अकारवतस्तासौनित्यानिट् ततः परस्य थल इत्यन स्यात् ॥

* ऋतो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः ॥

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ्गित्यानिट् क्रादन्त्यो लिटि सेड्वेत् ॥ १ ॥

न च स्तुद्धादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उप-
देशे त्वत इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निव-
र्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ । विव्यथुः ।
विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेष्यति ।
अजिष्यति । अजतु । अजत् । अजेत् । वीयात् ॥

* सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत् । आजीत् ।
अवेष्यत् । आजिष्यत् ॥ ४७ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४८ ॥ खज मन्थे ।
खजति ॥ ४९ ॥ खजि गतिवैकल्ये । खज्जति ॥ ५० ॥ एजृ कम्पने । एजां
चकार ॥ ५१ ॥ टुओस्फूर्जा वज्जनिर्घाषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ॥ ५२ ॥ क्षि
क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चि-
क्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षियथ । चिक्षेथ । चिक्षियिव । चिक्षियिम ॥ क्षेता ॥

* अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्याद्वाद्वा प्रत्यये परे न तु कृत्सार्वधातुकयोः ।
क्षीयात् । अक्षीषीत् ॥ ५३ ॥ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं
युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥ लज लजि भर्जने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्त्सने
च ॥ ५९ ॥ जज जजि युद्धे ॥ ६१ ॥ तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥
तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज
मदने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वद्व्रजेति वृद्धिः । अव्राजीत् ॥ ७२ ॥ * ॥

अथ टवर्गोपान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्तैः षट्त्रिंशत् । अट् अतिक्लम-
हिंसयोः । दोषधायम् । तोपध इत्येके । अटते । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्टवेष्टने ।
विवेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट सङ्घाते ।
सुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विकसने ।
स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ अठि गतौ । अणठते । आनणठे ॥ ८ ॥ वठि एक-
चर्यायाम् । ववणठे ॥ ९ ॥ मठि कठि शोके । शोक इह आधानम् ॥

मण्डते ॥ १० ॥ कण्डते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्डते ॥ १२ ॥ हेठ वि-
बाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ एठ च । एठां चक्रे ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः ।
हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि दाहे ।
चुकुण्डे ॥ १७ ॥ वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १८ ॥ भडि परिभाषणे ।
परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि सङ्घाते ।
पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जनं शुद्धिर्न्यभावश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥
तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं
स्वीकारः । हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥
शडि रुजायां सङ्घाते च । शण्डते ॥ २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥
पडि गतौ । पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥
हेडु हेडु अनादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहेडे ॥ ३२ ॥ वाडु आप्लाव्ये ।
वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । वाडते ॥ ३३ ॥ द्राडु ध्राडु विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥
धाडते ॥ ३५ ॥ शाडु श्लाघायाम् । शाडते ॥ ३६ ॥ * ॥

अथ आठवर्गीयान्तसमाप्तेः परस्मैपदिनः । शौ ट् गर्वे । शौटति । शुशौट ॥
१ ॥ यौ ट् बन्धे । यौटति ॥ २ ॥ स्त्रे ट् स्त्रेडु उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्त-
मध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । स्त्रेडति ॥ ३ ॥ स्त्रेडति ॥ ४ ॥ कटे वर्णावस्ते
णयोः । चटे इत्येके । चक्राट । सिचि अतोहजादेर्लघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥

* ह्यन्तक्षणाश्वसजागृणिष्व्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

ह्रमयान्तस्य क्षणादेर्यन्तस्य श्वपतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि ।
अकटीत् ॥ ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः ।
पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥ लट वाल्ये । ललाट ॥ १० ॥
शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ वट वेष्टने । ववाट ।
ववटतुः । ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ क्रिट बिट चासे । केटति ॥ १३ ॥
खेटति ॥ १४ ॥ शिट पिठ अनादरे । शेडति । शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति ।
सिषेट ॥ १६ ॥ जट भ्रूट सङ्घाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥ तट उच्छ्रा-
ये ॥ २० ॥ खट काङ्क्षायाम् ॥ २१ ॥ णट नृतौ ॥ २२ ॥ पिट शब्दसङ्घा-
तयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ षट अवयवे ॥ २५ ॥ लुट विलोडने ।
डान्तोपमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परप्रेष्ये ॥ २८ ॥ बिट शब्दे ॥ २९ ॥ विट
आक्रोशे । वशादिः । हिटेत्येके ॥ ३१ ॥ इट क्रिट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥
केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः श्वीदितो निष्ठायामितीगिनषेधार्थः ॥ ३४ ॥
के चित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति

अश्लिष्य । अयति । इयाय । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । इयाय । इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि धूपायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥ मुड पुड मर्दने ॥ ३८ ॥ चुडि अल्पीभावे ॥ ३९ ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४० ॥ गुडि चेत्येके । पुण्डति ॥ ४१ ॥ रुटि लुटि स्तये । रुण्टति ॥ ४२ ॥ लुण्टति ॥ ४३ ॥ रुटि लुटि इत्येके ॥ ४५ ॥ रुडि लुडीत्यपरे ॥ ४७ ॥ स्फुटिश् विशरणे । इरित्वाद्भ्रु । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४८ ॥ स्फुटीत्यपि केचित् । इदित्वाच्चुम् । स्फुण्टति ॥ ४९ ॥ पठ व्यक्तायां वाचि । पठतुः । पठिथ । अपठीत् । अपाठीत् ॥ ५० ॥ वठ स्यौल्ये । ववठतुः । ववठिथ ॥ ५१ ॥ मठ मदनवासयोः ॥ ५२ ॥ कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ५३ ॥ रट परिभाषणे ॥ ५४ ॥ रठेत्येके ॥ ५५ ॥ हठ मूर्तिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । जहाठ ॥ ५६ ॥ रुठ लुठ उठ उपघाते । ओठति ॥ ५९ ॥ ऊठेत्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६० ॥ पिठ हिंसासंक्लेशनयोः ॥ ६१ ॥ शठ कैतवे च ॥ ६२ ॥ शुठ प्रतिघाते । शेठति ॥ ६३ ॥ शुठीति स्वामी । शुण्टन्ति ॥ ६४ ॥ कुठि च । कुण्टति ॥ ६५ ॥ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च ॥ ६६ ॥ शुठि शोषणे ॥ ६७ ॥ रुठि लुठि गतौ ॥ ६९ ॥ चुडु भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुडुति । चुचुडु ॥ ७० ॥ अडु अभियोगे । अडुति । आनडु ॥ ७१ ॥ कडु काकश्ये । कडुति ॥ ७२ ॥ चुडु-द्वयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्विपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । क्रीडु विहारे । चिक्रीड ॥ ७३ ॥ तुडु तोडने । तोडति । तुनोड ॥ ७४ ॥ तूड इत्येके ॥ ७५ ॥ हुडु हूडु होड गतौ । हूड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् ॥ ७८ ॥ रौडु अनादरे ॥ ७९ ॥ रौडु लोडु उन्मादे ॥ ८१ ॥ अड उद्वेगे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८२ ॥ लड विलासे । लडति ॥ ८३ ॥ डलयोर्ललयोश्चैकत्वस्पर्शाल्ललतीति स्वाम्यादयः ॥ कड मदे । कडति ॥ ८४ ॥ कडि इत्येके । कण्डति ॥ ८५ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति ॥ ८६ ॥ इति टवर्गीयान्ताः ॥

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुस्त्रिंशत् । तिष्ट तेष्टु ष्टिष्ट ष्टेष्ट क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिष्टे । तेषा । तेष्यते ॥

* लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

इक्षमीपादुलः परौ कृनादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिञ्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्वाच्च गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीयास्ताम् । तिप्सीरन् । लुडि,

भ्रलो भ्रलीति सलोपः । अतिप्र । अतिप्राताश् । अतिप्रात । तेषते । तितेषे ।
तिष्टिप्रे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे ॥ तेषु-
कम्पने च ॥ ४ ॥ ग्नेषु द्वैत्ये । ग्नेषते ॥ ५ ॥ टुषु कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥
केषु गेषु ग्लेषु च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रे-
यस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेषेरर्थभेदात्पुनः
पाठः ॥ ९ ॥ मेषु रेषु लेषु गतौ ॥ १२ ॥ ऋषू लज्जायाम् । ऋपते ॥

* तृफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे ।
त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिद्धा । त्रपिता । त्रप्रा । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट ॥ १३ ॥
कपि चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १४ ॥ रबि लबि अबि शब्दे । ररम्बे । ल-
लम्बे । आनम्बे ॥ लबिअवसंसने च ॥ १७ ॥ कबृ वर्ये । चकजे ॥ १८ ॥ लीबृ
अधाष्ट्ये । चिल्लीबे ॥ १९ ॥ लीबृ मदे । लीबते ॥ २० ॥ शीभृ कत्यने । शी-
भते ॥ २१ ॥ चीभृ च ॥ २२ ॥ रेभृ शब्दे । रिरिभे ॥ २३ ॥ अभिरभी क्वचि-
त्यष्ट्ये । अम्भते ॥ २४ ॥ रम्भते ॥ २५ ॥ षुभि स्कुभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते ।
उत्तम्भते । उदः स्यास्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । स्तम्भेरिति षत्वं तु
न भवति । श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तर्द्वाजं तु स्या-
स्तम्भोरिति पवर्गीयोपधपाठः, स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
के चिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते, ष्टम्भते । ष्टुम्भे ॥ २७ ॥
जभी जृभि गात्रविनामे ॥

* रधिजभोरचि । ७ । १ । ६१ ॥

एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्टु ।
जृम्भते । जजृम्भे ॥ २९ ॥ शल्भ कत्यने । शशल्भे ॥ ३० ॥ वल्भ भोजने ।
दन्तोष्ठादिः । ववल्भे ॥ ३१ ॥ गल्भ धाष्ट्ये । गल्भते ॥ ३२ ॥ अम्भु प्रमादे ।
तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च । अम्भते । स्तम्भते ॥ ३३ ॥ षुभु स्तम्भे । स्तोभते ।
विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥

अथ परस्मपादिनः ॥ गुपू रक्षणे ॥

* गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ॥

* सनाद्यन्ता + धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातु-
त्वान्तडादयः । गोपायति ॥

* आयादय आर्धधातुके वा । ३ । १ । ३५ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥

* कासप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३ । १ । ३५ ॥

कासधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम् स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ॥ कास्यनेकाज्-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय, तत्स्थानेऽनेकाच इति वा-
च्यमित्यर्थः ॥

* आर्धधातुके । ६ । ४ । ४६ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

* अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके
परे । गोपायां चकार । गोपायां बभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदि-
त्वाट्टे । जुगोपिथ । जुगोप्य । गोपायिता । गोपिता । गोप्ता । गोपा-
ध्यात् । गोप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप-स-
न्तापे । धूपायति । धूपायां चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥
जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ चप सांत्वने ॥ ५ ॥ षप
समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ रप लप
व्यक्तायां वाचि ॥ ७ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ८ ॥
तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप ।
तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपो न ।
किदाशिपीतिकित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । प्रातुम्पतौ गविकर्तरीति पारस्करादि-
गणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । शितपानिर्देशाद्ग्रह् लुकि न । प्रतोतुम्पीति ।
त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ
द्वौ पञ्चमपठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ।
रतो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः ॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि अर्ब पर्ब
होर्ब बर्ब मर्ब कर्ब खर्ब गर्ब शर्ब पर्व चर्ब गतौ । आद्याः प्रथमान्तः ततो

+ सन् यच्च काम्यच् क्वङ् क्वपोथा चारक्विप् णिञ्चडौ तथा । यगाय ईपङ् णिङ्
चेति द्वादशामो सनादयः ॥

द्वौ द्वितीयान्तौ । तत्र एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे
 शेषधाः । पर्षति । पषर्ष । रफति । रम्फति । अर्षति । आनर्ष । पर्षति ।
 लर्षति । बर्षति । पवर्षीयादिरयम् । मर्षति । कर्षति । खर्षति । गर्षति ।
 शर्षति । सर्षति । चर्षति ॥ ३१ ॥ कुबि आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुबि
 तुबि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥ चुबि वत्स्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥
 षृभु षृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृ-
 भ्यात् ॥ ३७ ॥ षिभु षिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ
 भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४१ ॥ * ॥

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घ्रिणि घ्रिणि
 घ्रिणि ग्रहणे । नुम् । ष्टुत्वम् । घ्रिण्यते । जिघ्रिण्ये । घ्रिण्यते । जुघ्रण्ये ।
 घ्रिण्यते । जघ्रण्ये ॥ ३ ॥ घ्रुण घ्रुण्ये भ्रमणे । घ्राण्यते । घ्रुण्यते । इमौ तुदादौपर-
 स्त्रैपदिनौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव सम्ब-
 ध्यते पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणोरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे
 तु, पण्यते । प्येणे । पण्यतेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादाय-
 प्रत्ययान्तात्पणनेपदम् । पणायति । पणायां चकार । प्येणे । पणायितासि ।
 पण्यतासे । पणाय्यात् । पनायति । पनायां चकार । पने ॥ ७ ॥ भाम क्रोधे
 भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षमूप सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे । चक्षसे ।
 चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ॥

* ष्वोश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् ।
 चक्षमिवहे । चक्षमिमहे । चक्षममहे । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि,
 क्षमिषीष्ट । क्षमिषीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ कसु कान्तौ । कान्तिरिच्छा ॥

* कर्मणिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ॥

* अयामन्तात्वाय्येत्स्विष्वाणु । ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत् इष्णु एषु णोरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाण-
 लोपापवादः । कामयां चक्षे ॥ आयादय आर्द्धधातुके वा । चक्षमे । काम-
 यिता । कामिता । कामयिष्यते । कामिष्यते ॥

* णिष्प्रदुसुभ्यः कर्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥

यन्तात् प्रयादिभ्यश्च ल्लेश्चङ् स्यात्कर्त्तर्ये लुङि परे । काम्द्व्यतेति स्थिते ॥

* षोरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे षेलोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते ॥ एयल्लोपावियङ् यण् गुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥ * ॥ षेलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तु- तस्त्वनिटीतिवचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेषडादेर- यवाद एवायम् । इयङ्, अततक्षत् । यण्, आटिटत् । गुणः, कारणा । वृद्धिः, कारकः । दीर्घः, कार्यते ॥

* षौ चड्युपधाया ह्रस्वः । ७ । ४ । १ ॥

चङ्परं षौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

* चङि । ६ । १ । ११ ॥

चङि परं अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोत्रादेस्तु द्वितीयस्य ॥

* सन्वल्घुनि चङ्परं ऽनग्लोपे । ७ । ४ । ६३ ॥

चङ्परं इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानि- मित्तं यच्चङ्परं, णिरिति यावत्, तत्परं यल्लघु तत्परो योङ्गस्याऽभ्यासस्तस्य सन्निव कार्यस्यात् णावग्लोपेऽसति । अथवाङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परं षौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ॥

* सन्धतः । ७ । ४ । ७६ ॥

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ॥

* दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ६४ ॥

लजोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे ॥ कमेश्ल्लेश्चङ्कव्यः ॥ * ॥ षोरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ॥

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकात्त्रिति माधवः ॥

चक्रास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाद्विदं द्वयम् ॥

वस्तुतोङ्गस्याऽवयवो योभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घार्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥

चक्रास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ॥

योर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

शोरग्लोपेपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथक्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण वण भण मण कण क्ण व्रण
भ्रण ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यास-
लोपौ न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥ धणि रपि कैश्चित्पठ्यते । धणति
ओणु अपनयने । ओणति । ओणां चकार ॥ ११ ॥ शोणु वर्णगत्याः । शोणति ।
शुणोण ॥ १२ ॥ ओणु सङ्घाते । ओणति ॥ १३ ॥ श्लोणु च । शोणादयस्त्र-
योऽमी तालव्योष्पादयः ॥ १४ ॥ प्रैणु गतिप्रैरणश्लेषणेषु । लैणु इति क्वचित्प-
ठ्यते । पिप्रैण ॥ १५ ॥ ध्रण शब्दे । उपदेशे नान्तायं रपाभ्यामिति खत्वम् ।
ध्रणति । गोपदेशफलं यङ्लुकि, दन्धन्ति ॥ १६ ॥ वणेत्यपि केचित् । वेणतुः ।
वेणिथ ॥ १७ ॥ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ वन वन शब्दे ।
स्तनति वनति ॥ २० ॥ वन षण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति ।
ससान । सेनतुः ॥

* ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा स्याद्यादौ कृति । सायात् । सन्यात् ॥ २१ ॥ अम
गत्यादिषु । कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्त्योरादिशब्देन
ग्रहः । अमति आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ह्यन्तेति न
वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम अयं शब्दे च ॥ २५ ॥
चमु क्मु जमु भ्मु अदने ॥

* प्रिवुक्कमुचमां शिति । ७ । ३ । ७५ ॥

एषामचो दीर्घः स्याच्छ्रिति ॥ आडि चम इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आचा-
मति । आडि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २६ ॥ जिमिं केच्चि-
त्यठन्ति । जेमति ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥

* वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्कमुक्कमुचसिचटिलषः । ३ । १ । ७० ॥

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ॥

* क्रमः परस्मैपदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम ।
क्राम्यतु । क्रामतु ॥

* स्त्रक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । ७ । २ । ३६ ॥

अत्रेवेट् । अक्रमीत् ॥ ३० ॥

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः ॥ अय वय षय मय चय तय णय गतौ ।
अयते ॥

* दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयां चक्रे । अयेताम् । अयिषीष्ट ।

* विभाषेटः । ८ । ३ । ७६ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लिटिं धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् ।
अयिषीद्वम् । अयिषीध्वम् । आयिष्टु । आयिद्वम् । आयिध्वम् ॥

* उपसर्गस्यायतौ । ८ । २ । १६ ॥

अपतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । श्लायते । पलायते ।
निस्दुसो रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निल-
यते । दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथमुदयति विततोर्ध्वर-
श्मिरज्जाविति भाघः । इट् किट् कटी इत्यञ्च प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा ।
अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चत्तिङोडित्करणञ्ज्ञापकात् । वा-
दित्वात् ववये । देये । मये । चये । तेये । प्रणयते । नेये ॥ ७ ॥ दय
दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयां चक्रे ॥ ८ ॥ एय
गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयां चक्रे ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे
च । पूयते । पूये ॥ ११ ॥ क्लूयी शब्दे उन्दे च । चुक्लूये ॥ १२ ॥ ह्यायी
विधूनने । चक्ष्माये ॥ १३ ॥ स्फायी औप्यायी वृद्धौ । स्फायते पस्फाये ।
प्यायते ॥

* लिङ्यङोश्च । ६ । १ । २६ ॥

लिटि यङि च ष्यायः षीभावः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य-
द्वित्वम् । एरनेकाच इति यण् । पिष्ये । पिष्याते । पिष्यिरे ॥

* दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्चेश्चिचश्वा स्याद् एकवचने तशब्दे परे ॥

* चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट ॥ १५ ॥ तायृ सन्ता-
नपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥
श्लेत् चलनसंवरणयोः ॥ १७ ॥ वल वल्ल संवरणे संचरणे च । ववले ।
ववले ॥ १८ ॥ मल मल्ल धारणे । मले । ममले ॥ २१ ॥ भल भल्ल परि-
भाषणहिंसादानेषु । बभले बभले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते

चकले ॥ २४ ॥ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी ।
अशब्दस्तूर्णोभाव इति च ॥ २५ ॥ तेवृ देवृ देवने । तितेवे । दिदेवे ॥ २७ ॥
पेवृ गेवृ श्लेवृ पेवृ मेवृ स्नेवृ सेवने । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिपेवते ।
सिपेवे । अयं सोऽपदेशोपीति न्यासकारादयः । तद्भाष्यविहृदुम् । गेवते ।
जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे । मेवते । स्नेवते ॥ ३३ ॥ शेवृ खेवृ केवृ इत्य-
प्येके ॥ ३६ ॥ रेवृ प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ ॥

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य बन्धने । ममव्य ॥ १ ॥ सूर्त्य ईर्त्य
ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः ॥ ४ ॥ ह्य गतौ । अहयीत् । यान्तत्वाच्च वृद्धिः ॥ ५ ॥
शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः
स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥ चुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हर्य गतिकान्त्योः । जहर्य ॥ ८ ॥
अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल ॥

* अतो ल्रान्तस्य । ७ । २ । २ ॥

त्वेति लुप्तपष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याऽङ्गस्यातो वृद्धिः स्या-
त्परस्मैपदपरे सिचि । नेटीतिनिषेधस्यातोहलादेरिति विकल्पस्य चापवादः ।
आ भवानालीत् । अयं स्वरित्तेदित्येके । तन्नाते अलते इत्याद्यपि ॥ ९ ॥
जिफला विशरणे । तृफलेत्येत्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥ मील
शमील स्त्रील ह्मील निमेषणे । निमेषणं संक्रोचः । द्वितीयस्त्रालव्यादिः ।
तृतीयो दन्त्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्ठम्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥
नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥
कूल आवरणे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां सङ्घापे च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे ।
निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥
पूल सङ्घाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः ।
फेलुः ॥ २४ ॥ चुल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल्ल
विकसने ॥ २६ ॥ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ तिलगतौ । ते-
लति ॥ २८ ॥ तिह्लेत्येके । तिल्लति ॥ २९ ॥ वेल् चेल्ल केल् खेल् ह्वेल्
वेल् चलने । पञ्च ऋदितः षष्ठा लोपधः ॥ ३५ ॥ पेल् फेल् शेल् गतौ ॥ ३८ ॥
खेल् इत्येके ॥ ३९ ॥ खल सञ्चलने । चखाल । अखालीत् ॥ ४० ॥
खल सञ्चये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ पल गतौ ।
सलति ॥ ४३ ॥ दल विशरणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वल्ल आशुगमने । शश्वाल ।
अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् ॥ ४६ ॥ खोल् खोर्त् गतिप्रतिघाते ।
खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्त् गतिचातुर्ये । धोरति ॥ ४९ ॥ त्सर कृद्-

यतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ क्लर हूर्द्धने । चक्नार ॥ ५१ ॥ अक्ष वंक्ष
मक्ष चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवानभ्रीत् ।
अङ्गान्त्यरेफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः ॥ ५५ ॥ ष्टिवु निरसने । ष्टिवुक्ल-
म्बि तदीर्घः । ष्टीवति । अस्य द्वितीयस्यकारष्टकारोवेति वृत्तिः । तिष्ठेव ।
तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । हलि चेति दी-
र्घः । ष्टीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्ष-
प्राप्तिः । अकर्मकोयम् । जयति ॥

* सन्लिटोर्जेः । ७ । ३ । ५७ ॥

जयतेः सन्लिटिनमित्ता योभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय ।
जिगयतुः । जिग्थुः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिगियव ।
जिगियम । जेता । जीयात् । अजैषीत् ॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥
षीव मीव तीव णीव स्यौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥
क्षीवु क्षेवु निरसने ॥ ६४ ॥ उर्वा तुर्वा युर्वा दुर्वा धुर्वा हिंसार्थाः ।
उर्वा चकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुतूर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वा उद्वमने । गूर्वति ।
गुगूर्व ॥ ७० ॥ मुर्वा बन्धने ॥ ७१ ॥ पुर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अ-
दने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्व खर्व गर्व दर्पे ॥ ७८ ॥ अर्व शर्व
धर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्तौ । इन्वति ।
इन्वां चकार ॥ ८३ ॥ पिवि मिवि णिवि सेचने । तृतीयो मूर्द्धन्योष्वादि-
रित्येके । सेवन इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ॥ ८६ ॥ हिवि
दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ॥

* धिन्विकृत्वोर च । ३ । १ । ८० ॥

अनयारकारोन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिष्ये । अतो लोपः । तस्य
स्यानिवद्धावाल्लघूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वन्ति ॥

* लोपश्चास्याऽन्यतरस्यां म्वोः । ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वा यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् म्वोः पर-
योः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । म्पि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि ।

* उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वा यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु ।
नित्यत्वाद्कारलोपात्पूर्वमाट् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति । इत्या-

दि ॥ ९० ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥
 कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणा तीदृत्यादि धिनोतिवत् ।
 अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् ।
 अमावीत् ॥ ९५ ॥ अव रक्षणगतिकान्निप्रीतितृप्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाय्यर्थ-
 याचनक्रियेष्वादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा
 भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु गतिशुद्धोः । स्वरितेत् । धावति । धावते ॥ ९७ ॥
 दधाव । दधावे ॥

अथोष्णान्ता आत्मनेपदिनः ॥ धुत्त धित्त सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुत्तते ।
 दुधुत्ते । धित्तते । दिधित्ते ॥ २ ॥ वृत्त वरणे । वृत्तते । ववृत्ते ॥ ३ ॥ शित्त
 विद्योपादाने । शित्तते ॥ ४ ॥ भित्त भित्तायामलाभे लाभे च । भित्तते ॥ ५ ॥
 क्लेश अव्यक्तायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दत्त
 वृद्धौ शीघ्रार्थे च । दत्तते । ददत्ते ॥ ७ ॥ दीत्त मौण्ड्योपनयननियमव्रता-
 देशेषु । दीत्तते । दिदीत्ते ॥ ८ ॥ ईत्त दर्शने । ईत्तां चक्रे ॥ ९ ॥ ईष गति-
 हिंसादर्शनेषु । ईषां चक्रे ॥ १० ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥
 वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्णादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥ गेषु अन्विच्छायाम् । ग्लेषु
 इत्येके । अन्विच्छा अन्वेपणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ पेषु प्रयत्ने । पेषते ॥ १४ ॥
 जेषु गेषु एषु प्रेषु गतौ । जेषते । नेषते । एषां चक्रे । पिपेषे ॥ १८ ॥ रेषु
 हेषु हेषु अव्यक्ते शब्दे । आद्यो वृक्षशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेपते ।
 हेपते । हेपते ॥ २१ ॥ कासु शब्दकुत्सायाम् । कासां चक्रे ॥ २२ ॥ भासु
 दीप्तौ । बभासे ॥ २३ ॥ णासु रासु शब्दे । नासते । प्रणासते ॥ २५ ॥
 णस कौटिल्ये । नसते ॥ २६ ॥ भ्यस भये । भ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ आङः
 शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशंसते ॥ २८ ॥ ग्रसु ग्लसु अदने । जग्रसे ।
 जग्लसे ॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहां चक्रे ॥ ३१ ॥ वहि महि वृद्धौ ।
 वंहते । ववंहे । मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आनंहे ॥ ३४ ॥ गर्ह
 गल्ह कुत्सायाम् । जगर्हे । जगल्हे ॥ ३६ ॥ बर्ह बल्ह प्राधान्ये । ओष्णा-
 दी ॥ ३८ ॥ वर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्णादी । के चित्तु
 पूर्वयोर्दन्त्योष्णादितामनयोरोष्णादितां चाहुः ॥ ४० ॥ प्लिह गतौ । पिप्लि-
 हे ॥ ४१ ॥ वेहू जेहू बाहू प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्णादिः । अन्त्यः केवलोष्णा
 दिः । उभावप्योष्णादी इत्येके । दन्त्योष्णादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थापि ।
 ववाहे ॥ ४४ ॥ द्राहू निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ काश दीप्तौ ।

अकाशे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्कं । ऊहां चक्रे ॥ ४७ ॥ गाहू विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिषे । जघात्ते । जगाहिद्धे । जगाहिध्वे । जगाद्धे ॥

* ठो ठे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ठस्य लोपः स्याद्धे परे । गाहिता । गाठा । गाहिष्यते । घाद्यते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट । अगाठ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाठाः । अघाद्धम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ गृहृ गर्हणे । गर्हते । जगृहे ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्विं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ जगृहिषे । जगृत्ते । जगृद्धे । गर्हिता । गर्ठा । गर्हिष्यते । घर्ह्यते । गर्हिषीष्ट । घृक्षीष्ट । लुङि । अगर्हिष्ट । इडभावे ॥

* शल इगुपधादनिटः क्तः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चैः क्त्वादेशः स्यात् । अघृक्षत ॥

* क्तस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तडि क्तस्य लोपः स्यात् । अलान्त्यस्य । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुपि कान्तिकरणे । घुङ्प्रते । जुघुङ्पे । के चिद्वृषेत्यदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ * ॥

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुषिर् अविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञानं ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्त्वाद्ङ् वा । अघुषत् । अघोषीत् ॥ १ ॥ अक्षू व्याप्तौ ॥

* अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ७५ ॥

अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शष् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिथ । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा । अक्षिष्यति । स्कारिति क्लोपः । ष्टोः कः सि । अक्षति । अक्ष्णोत् । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्द्विट् । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावेतु मा भवानाक्षीत् । आक्ष्णाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ॥

* तनूकरणे तक्षः । ३ । १ । ७६ ॥

श्नुः स्याद्वा शब्धिष्ये ॥ तक्ष्णोति । तक्षति काष्ठम् । ततक्षिथ । ततक्षु । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् । वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षां चकार ॥ ५ ॥ रक्ष

पालने ॥ ६ ॥ णित्त चुम्बने । प्रणित्तति ॥ ७ ॥ तृत्त ष्टृत्त णत्त गतौ । तृत्त-
ति । स्तृत्तति । नत्तति ॥ १० ॥ वत्त रोषे । सद्भ्राते इत्येके ॥ ११ ॥ मृत्त
सद्भ्राते । म्रत्त इत्येके ॥ १३ ॥ तत्त त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं
च । पत्त परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥ सूत्त आदरे । सुपूत्त । अनादर इति तु क्वा-
चित्कोपपाठः । अवञ्जावहेजनमसूर्तणमित्यमरः ॥ १५ ॥ कात्ति वात्ति मात्ति
काङ्क्षायाम् ॥ १८ ॥ द्रात्ति ध्रात्ति ध्वात्ति घोरवासिते च ॥ २१ ॥ चूष
पाने । चुचूष ॥ २२ ॥ तूष तुष्टौ ॥ २३ ॥ पूष वृष्टौ ॥ २४ ॥ मूष स्तेये ॥ २५ ॥
लूष रूप भूषायाम् ॥ २७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोभ्यनुज्ञानम् तालव्योष्मादिः ॥
२८ ॥ यूष हिंसायाम् ॥ जूष च ॥ ३० ॥ भूष अलङ्कारे । भूप्रति ॥ ३१ ॥ ऊष
रुजायाम् । ऊषां चकार ॥ ३२ ॥ ईष उक्ते ॥ ३३ ॥ कष खष शिष जष भूष
शष वष मष रूप रिष हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो
दन्त्योष्मादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेषा । क्तः । अशि-
क्षत् । अशेक्षत् । जेषतुः । जभ्रपतुः । शेषतुः । ववषतुः । भेषतुः ॥

* तीषसहलभरुपरिषः । ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुऋस्येद्वा स्यात् । रोषिता । रोषा रोषि-
ष्यति । रोषिता । रोषा । रोषिष्यति ॥ ४३ ॥ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः ।
भपति । बभाष ॥ ४४ ॥ उष दाहे । ओषति ॥

* उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषां चकार । उवोष । ऊषतुः । उवोषि-
थ ॥ ४५ ॥ जिषु विषु मिषु सेचने । जिजेष । क्वादिनियमादिट् । विवेषिथ ।
विवेषिव । वेष्टा । वेक्षति । अविक्षत् ॥ ४६ ॥ पुष पुष्टौ । पोषति । पो-
षिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अनिट्केषु पुष्यति श्यना निर्देशादयं सेट् ।
अतो न क्तः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाङ् ॥ ४९ ॥ श्रिषु श्लिषु
मुषु लुषु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषति । शिश्लेष । श्लेषिता ।
अयमपि सेट् । अनिट्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्त्वनिट्-
कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् । तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चा-
येक्ष्यम् । पुषोष । पुषोष ॥ ५३ ॥ पृषु वृषु मृषु सेचने । मृषु सहने च ।
इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् ॥ ५६ ॥ घृषु संघर्षे ॥ ५७ ॥
हृषु अलीके ॥ ५८ ॥ तुस हंस हूस रस शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्रास ।
ररास ॥ ६२ ॥ लसश्लेषणक्लीडनयोः ॥ ६३ ॥ घस्तृ अदने । अयं नसार्ध-

ज्ञः । लिट्वाद्यन्तरस्यामित्यदेष्वलादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदेषु लिङ्गम् । लृ-
च्चारणमल्लि । अनिट्कारिकासु पाठो बलाद्यार्धधातुके । धनश्चितु विशि-
यादानम् । धसति । धस्ता ॥

* सः स्याऽऽर्धधातुके । ७ । ४ । ४६ ॥

स्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् ।
गदाभावादाशिष्यस्याप्रयोगः ॥

* पुष्पादिद्युताद्युद्धितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । १५ ॥

ध्यादयस्कारणपुष्पादेर्द्युतादेर्द्धितश्च परस्य ह्येत् स्यात्परस्मैपदेषु । अघ-
॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च शर्क परिभाष्यादिमात्तर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिस्र पिस्र गतौ ।
पिस्रतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥ दस्रे दसने । ददित्वाच्च दृष्टिः । आदसीत् ॥ ७० ॥
। समाधी । तालव्याध्यान्तः । प्रशेषति ॥ ७१ ॥ मिश मश शब्द रोष-
च । तालव्याध्यान्ता ॥ ७२ ॥ शव गतौ । दन्त्याध्यान्तस्तालव्याध्या-
। शवति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥ शश मृतगतौ । तालव्याध्या-
न्तः । शशाश । शेशतुः । शेषुः । शेशथ ॥ ७५ ॥ शशु शिमागाम् । द-
न्त्याध्यान्तः । न शसददत्येत्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ ॥ ७६ ॥
। स्तुतो । शयं दुर्गतावपीति दुर्गः । वृशंसो । तुकः ह्येत् इत्यमरः । शशं-
आशिष्य नलिपः । शश्यात् ॥ ७७ ॥ चक्ष परिकल्पति । कल्पनं शाठ्याम् ।
चक्षीत् ॥ ७८ ॥ अक्ष पूजायाम् । अक्षसीत् ॥ ७९ ॥ अक्ष त्यागे ॥ ८० ॥
। गतौ । शंशत । शंशात् ॥ ८१ ॥ दृष्ट दृष्टि दृष्ट दृष्टि दृष्टुम् । दर्शति ।
दर्श । ददृशतुः । दृशति । चर्शति । दृशति । दृष्टि शब्द च । दृष्टितं क-
र्त्तव्यम् ॥ ८२ ॥ दृशित् इत्येकं । अक्षसत् । अक्षसीत् ॥ ८३ ॥ तुष्टिश्च दु-
। अक्षिश्च अक्षने । तौक्षति । तुष्टोक्ष । अक्षसत् । अक्षसीत् । दौक्षति ।
क्षत् । अक्षीत् । अनिट्कारिकास्य द्व्यर्थस्य नञ्छान्ति । अक्षीत् ।
क्ष । अक्षतुः । अक्षिता । आ भवानुक्षत् । अक्षीत् ॥ ८४ ॥ अक्ष पूजा-
। अक्षत् ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ लृप्रायेण अनुदासतः ॥ द्युत दीप्ता । दीप्तते ॥

* द्युतस्वार्थेः संसारयाम् । ७ । ४ । ६७ ॥

अन्वयस्यस्य संसारयं स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । दीप्तिता ॥

* वृद्भ्यो लुङि । १ । ३ । ६१ ॥

द्यूतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदेऽङ् ।
अद्यूतत् । अद्यूतिष्ट ॥ १ ॥ श्विता वर्णे । श्वेतते । शिश्विते । अश्वितत् ।
अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ जिमिदा स्नेहने । मेदते ॥

* मिदेर्गुणः । ७ । ३ । ८२ ॥

मिदेरिक्तो गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एण आदिशित्वाभावान्नानेन
गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ जिष्विदा स्नेहनमोचनयोः ।
मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ जि-
त्विदा चेत्येके । अत्विदत् । अत्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ रुच दीप्ताद्यभिप्रीतौ च ।
रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ घुट परि-
वर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुठ प्रति-
घाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥ १२ ॥
णभ तुभ हिंसायाम् । आद्यूऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा
भूवन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादी ष्यादी च ॥ १४ ॥ संसु ध्वंसु भंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च ।
अङि नलोपः । अससत् । असंसिष्ट । नाससत्करिणां श्रैवमिति रघुकाव्ये ।
भंशु इत्यपि के चित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भंशु
भंशु अधःपतन इति दिवादौ ॥ १९ ॥ सम्भु विश्वासे । असभत् । अस-
भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वृत्तु वर्तने ।
वर्तते । ववृते ॥

* वृद्भ्यः स्यसनोः । १ । ३ । ६२ ॥

वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च ॥

* न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५६ ॥

वृद्भ्यः सकारादेरार्धधातुक्रस्येण स्यात्तङानयोरभावे । वत्स्यति । व-
र्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्तिष्ट । अवत्स्यत् । अवर्तिष्यत् ॥ २१ ॥ वृधु वृद्धौ ।
शुधु शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ स्यन्दू प्रसवणे । स्यन्दते ।
सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्तस्ये । सस्यन्दिध्वे । सस्यन्ध्वे । स्यन्दिता ।
स्यन्ता । वृद्धः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं
बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् वृद्ध इति निषेधः । स्यन्तस्यति । स्यन्दिष्यते ।
स्यन्तस्यते । स्यन्दिर्षिष्ट । स्यन्त्सीष्ट । द्यूद्यो लुङीति परस्मैपदपक्षे अङ् ।

नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्सत् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ॥

* अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । ८ । ३ । ७२ ॥

एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणिष्वितिपर्युदासान्मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ क्लृप् सामर्थ्ये ॥

* कृपो रो लः । ८ । २ । १८ ॥

कृपे उः इति छेदः । कृपेति लुप्रणष्टीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्च्कारस्यावयवो यो रः रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृपे । चकृपिषे । चकृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् ॥

* लुटि च क्लृपः । ९ । ३ । ६३ ॥

लुटि स्यसने श्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ॥

* तासि च क्लृपः । ७ । २ । ६० ॥

क्लृपेः परस्य तासिः सकारादेरार्धधातुकस्य चेण स्यात्तडानयोरभावे । कल्पतासि । कल्पतास्य । कल्पितासे । कल्पतासे । कल्प्यति । कल्प्यते । कल्प्यते । कल्पिषीष्ट । क्लृप्सीष्ट । अक्लृपत् । अक्ल्पिष्ट । अक्लृप् । अक्ल्प्यत् । अक्ल्प्यत् । अक्ल्प्यत् ॥ वृत् ॥ वृत्तः सम्पूर्णा व्युत्तादिर्वृत्तादिश्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ * ॥

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः षितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु षौ मित्तां ह्रस्व इति चिण्णमुलोर्दीर्घान्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये, प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट सङ्घात इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषो मित्वार्थमनुवादोयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितोऽहेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ॥

* व्यथो लिटि । ७ । ४ । ६८ ॥

व्यथोऽभ्यासस्य सन्प्रसारणं स्याल्लिटि । हलादिःशेषापवादः । शस्य

हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विव्यधे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रथ
विस्तारे । पप्रथे ॥ ४ ॥ अद्र मर्दने ॥ ५ ॥ स्वद्र स्वदने । स्वदनं विद्रावणम्
॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेपि चिण्णमुनोरिति दीर्घ-
विकल्पः । अक्षजि । अक्षजि । क्षज्जन्तज्जम् । क्षज्जन्ताज्जम् ॥ ७ ॥ दक्ष
गतिहिंसनयोः । योयं वृद्धिशैघ्रयोरनुदानेत्सु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मि-
त्त्वार्थानुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि कृदि कृदि वैकृत्ये ।
वैकृत्य इत्येके । त्रयोप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदि
कृदी इदितौ कृद कृदेति चानिदित्वाविति मैत्रेयः । कदिकृदिकृदीनामाहू-
नरोदनयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिहपाठो मित्त्वार्थआत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥
जित्वरा संभ्रजे ॥ १३ ॥ घटादयः पितः ॥ षित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ॥ * ॥

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः ॥ ज्वर रोगे । ज्वरति । ज्वार ॥ १ ॥
गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेडु अनादर इत्यात्मने-
पदिषु गतः स एवोत्सृष्टानुबन्धानुद्घाते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मै-
पदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् ।
हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥
वट भट परिभाषणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मि-
त्त्वार्थानुवादः ॥ ५ ॥ नट नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपिपठितं तत्रायं विवेकः ।
पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्य-
म् । घटादौ तु नृत्तं नृत्य चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो
नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । के चित्तु घटादौ नट ननाविति पठन्ति ।
गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटा-
दिर्णोपदेश एव ॥ ६ ॥ ष्टक प्रतीघाते । स्तकति ॥ ७ ॥ चक तृप्तौ । तृप्तिप्र-
तीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थानुवादः । आत्मनेपदिषु पठि-
तस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदित्वाच्च वृद्धिः ।
अकखीत् ॥ ९ ॥ रगे शङ्कायाम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ ह्रगे ह्रगे षगे षगे
संवरणे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्यं नोच्यते । क्रियासामान्यार्थ-
त्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १९ ॥
कण रण गतौ । चक्राण । रराण ॥ २० ॥ चण शण अण दानेच । शणरा-
तावित्यन्ये ॥ २३ ॥ अथ श्लथ क्रथ कथ हिंसार्थाः । जासिनिप्रहणेति सञ्जे
क्राथेति मित्त्वेपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वा-
च्चिण्णमुनोरिति दीर्घं चरितार्थम् । अक्राथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्राथं-

क्लायम् ॥ २७ ॥ चन च । हिंसायामिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्वाविकल्पो वक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ । एप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्वावर्धमनूद्यते । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ हूल ह्यल चलने । प्रहूलयति । प्रह्नलयति ॥ ३१ ॥ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्वावर्धानुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३२ ॥ दृ भये । दृ विदारणे इति क्र्यादे रयं मित्वावर्धानुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते तु दरतीत्यादि । के चिद्दुटादौ अत्स्पृष्टत्वेरेतिसूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति तन्निति माधवः ॥ ३३ ॥ नृ नये । क्र्यादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३४ ॥ आ पाके । अ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम्, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमिति परिभाषाभ्याम् । अययति । विक्लेदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशानेष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिर्मित् । जप मिच्छेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेतीति तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मित्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३६ ॥ कम्पने चर्चिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाब्दम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थे इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ छदिरूर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वावर्धमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थेणित्वात् तु छादयति । बलीभवति । प्राणीभवति । अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ जिह्वेन्मथने लडिः । लड विनास इति पठितस्य मित्वावर्धानुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाशब्देन पृथीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारदृष्टेयम् । लड-

यति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षग्ले-
 पनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्वार्थोयमनुवादः । मदयति । हर्षयति ।
 ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति । चित्तविकारभुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
 ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्वार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वान-
 यति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि, वलि, खलि,
 रणि, ध्वनि, त्रपि, तपयश्चेति पपाठ । तत्र ध्वनरणी उदाहृतौ । दल विश-
 रणे । वल सम्बरणे । खल सञ्चलने । त्रपूष लज्जायामिति गताः । तेषां
 णौ । दलयति । वलयति । खलयति । त्रपयति । त्रै क्षये इति बह्यमाणस्य
 कृतात्वस्य पुका निर्देशः । त्रपयति ॥ ४६ ॥ स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठि-
 ष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वानयति ॥ ५० ॥ घटादयो मितः ॥
 मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ जनी, जृप्, क्लसु, रज्जोऽमन्ताश्च ॥ मित इत्यनुवर्तते ।
 जृपिति पित्वनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । के चित्तु जनी
 जृ ष्णसु इति पठित्वा ष्णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ ज्व-
 ल; हूल, ह्नल, नमामनुपसर्गाद्वा ॥ एषां मित्वं वा । प्राप्तिविभाषेयम् । ज्वलय-
 ति । ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वलयति,
 उत्रामयतीति । घञन्तात्तत्करोतीतिणौ । कथं संक्रामयतीति । मित्तां ह्रस्व
 इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति
 वृत्तिश्चात् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्, धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्या-
 ख्यातम् ॥ ५८ ॥ ग्ला, स्ला, वनु, वमां च ॥ अनुपसर्गादेषां मित्वं वा स्यात् ।
 आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ न क, म्यमि, चमाम् ॥ अम-
 न्तत्वात्प्राप्तं मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥
 शमो दर्शने ॥ शाम्यतिर्दर्शने मित्र स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु
 प्रणयिनेो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तरा-
 द्भूतो ममेति । शम आलोचन इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्र-
 वणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् ॥ ६६ ॥ यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छति भोजनतोऽन्यत्र
 मित्र स्यात् । आयामयति । द्राघयति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे
 तु । यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि तु
 नियमवच्छब्दात्तत्करोतीतिणौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ स्वदि, रवपरिभ्यां च ॥ मि-
 न्नेत्येव । अवस्त्रादयति । परिस्त्रादयति । अयावपरिभ्य इति न्यासकारः ।
 स्वामी तु न कमीति नजमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद ।
 यमस्त्वपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्यगेव ।

उपहृष्टस्य स्वदेश्चेदवादिपूर्वस्येति नियमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात् सू-
त्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासा-
दिविरोधादुपेत्यम् ॥ ६९ ॥ फण गतौ ॥ नेति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधा-
त्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥

* फणां च सप्रानाम् । ६ । ४ । १२५ ॥

एषां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणुः ।
फेणुः । फेणथ । पफणुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः ॥ ॥
फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फणयतीत्येव ॥ ६० ॥ राजृ दीप्तौ । स्वरि-
तेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । अत इत्यनुवृ-
त्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् ॥ ६१ ॥ टुभ्राजृ टुभ्राश्च टुभ्राश्च दीप्तौ ।
अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु व्रश्चादिषत्वा-
भावांर्थः । तन्न हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रजे । बभ्राजे ।
वा भ्राशेति श्यन्वा । भ्राश्यते । भ्राशते । भ्रेशे । बभ्राशे । भ्राश्यते । भ्रेशे ।
बभ्राशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ ॥ ६४ ॥ स्यसु स्वन ध्वन शब्दे । स्यमादयः
क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्यमतुः । सस्यमतुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः । स-
स्वनतुः । सस्वनुः । अस्वानीत् । अस्वनीत् । विष्वणति । अवष्वणति ।
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । वेश्च स्वन इति षत्वम् । फणादयो गताः ॥ ॥
दध्वनतुः ॥ ३ ॥ षम ष्टम अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम ॥ ५ ॥ ज्वल दीप्तौ ।
अज्वालीत् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ जल घातने । घातनं तैद्वयम् ॥ ८ ॥
टल टूल वैक्लव्ये ॥ १० ॥ स्थल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ शल
गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ पल गतौ । पलति ॥ १४ ॥ बल प्राणने धा-
न्याविरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ पुल महत्वे । पोलति ॥ १६ ॥
कुल संस्त्याने बन्धुषु च । संस्त्यानं सङ्घातः । बन्धुशब्देन तद्वापारो गृह्य-
ते । कोलति । चुक्राल ॥ १७ ॥ शल हुल पल्ड गतौ । शशाल । जुहोल ।
षपात् । पेततुः । पतिता ॥

* पतः पुम् । ७ । ४ । १६ ॥

अङि परे । अपपत् । नेर्गदेति णत्वम् । प्रणयपत्तत् ॥ २० ॥ कथे नि-
कथे । कथति । चक्राथ । अकथीत् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीत् ॥ २२ ॥
मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीत् ॥ २३ ॥ टुवम उद्गिरणे । इहैव निपातना-
दृत इत्थ मिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ

न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्भाष्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥ भ्रमु
चलने । वाभ्राशेति श्यन्वा । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्रास्यतीति तु दिवादेर्ब्रह्मते ॥

* वा जृभ्रमुत्रसास् । ६ । ४ । १२४ ॥

एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः ।
अभ्रमीत् ॥ २५ ॥ क्षर सञ्चलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ * ॥

अथ द्वावनुदात्तेतौ ॥ षह मर्षणे । परिनिविभ्य इति षत्वम् । परिष-
हते । सहे । सहिता । तीषसहेति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ॥

* सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥

अनयोर्वर्णस्य ओत्स्यात् ढलोपे सति ॥

* सोढः । ८ । ३ । ११५ ॥

सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा ॥

* सिवादीनां वाऽड्व्यवायेषु । ८ । ३ । १११ ॥

परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादड्व्यवायेषु । पर्यस-
हत ॥ १ ॥ रमु क्लीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट ।
अरंस्त ॥ २ ॥ * ॥

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ षह् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

* पाघ्राध्मास्थास्त्रादाण्दृश्यार्तिर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिपुमन-
यच्छपश्यर्द्धौशोयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

पादीनां पिबादयः स्युरित्सञ्जकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद्
सेदतुः । सेदिथ । ससत्य । सत्ता । । सत्स्यति । लदित्वाद्दङ् । असदत् ॥
सदिरप्रतेः ॥ निषीदति । न्यषीदत् ॥

* सदेः परस्य लिटि । ८ । ३ । ११८ † ॥

सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्यात् । लिटि । निषसाद् । निषेदतुः ॥ १ ॥
शह् शानने । विशीर्णतायामयम् । शाननं तु विषयतया निर्दिश्यते ॥

* शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शिद्धाविनेऽस्नादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद् । शेदतुः । शेदिथ ।
शशत्य । शत्ता । अशदत् ॥ २ ॥ क्लृशत्राह्वाने रोदने च । क्लोशति । क्लोष्टा ।

† सदित्स्वञ्जोरित्यपाणिनीयः पाठः ॥

ज्ञेः क्लः । अक्रुत् ॥ ३ ॥ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । को-
चति । चुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥
रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोठा । रो-
ह्यति । अरुत् ॥ ६ ॥ कसगतौ । अकासीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् ॥ ज्वला-
दिगणः समाप्तः ॥

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे । हिक्कति । हिक्कते ॥ १ ॥
अञ्चु गतौ यावने च । अञ्चति । अञ्चते ॥ २ ॥ अचु इत्येके ॥ ३ ॥
अचि इत्यपरे ॥ ४ ॥ टुयाचृ याञ्जायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेट परि-
भाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥ चते चदे याचने । चचात् । चते । अचतीत् ।
चचाद् । चदे । अचदीत् ॥ ८ ॥ प्रोथु पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥
मिदृ मेदृ मेधाहिंसनयोः । मिमेद् । मिमेदे । धान्ताविमाविति स्वामी ।
मिमेथ । धान्ताविति न्यासः ॥ ११ ॥ मेधृ सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥
णिदृ णेदृ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् । निनिदतुः । निनिदे ॥ १४ ॥ शृधु
मृधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । म-
र्धते ॥ १६ ॥ बुधिर् बोधने । बोधति । बोधते । इरित्वा दङ् वा । अबुधत् ।
अबोधीत् । अबोधिष्ट । दीपजनेति चिण् तु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण
देवादिकस्यैव तत्रग्रहणात् ॥ १७ ॥ उवुन्दिर् निशामने । उवुन्दे । अबुदत् ।
अवुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति ।
वेणते । नान्तोप्ययम् ॥ १९ ॥ खनु अवदारणे । खनति । खनते ॥

* गमहनजनखनघसां लोपः क्लित्यनङि । ६ । ४ । ६८ ॥

इषामुपधाया लोपः स्यादजादौक्लिति न त्वङि । चखतुः ॥

* ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

खायात् । खन्यात् ॥ २० ॥ चीवृ आदानसंवरणयोः । चिचीव । चिची-
वे ॥ २१ ॥ चायृ पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥
दाश दाने । ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भेषृभये । गतावित्येके । भेषति ।
भेषते ॥ २५ ॥ भेषृ भेषृ गतौ ॥ २६ ॥ असगतिदीप्यादानेषु । असति ।
असते । आस । आसे । अयंप्रान्तोपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्प-
शनं यथनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ लष कान्तौ । वा भाशेति श्यन्वा ।
लष्यति । लषति । लेषे ॥ २९ ॥ छष भक्षणे ॥ ३० ॥ छष हिंसायाम् । च-

च्छपतुः । चच्छपे ॥ ३१ ॥ भ्रष आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ श्लक्ष भक्ष अदने ॥ ३४ ॥
भक्ष इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥ दासु दाने ॥ ३६ ॥ माहू माने ॥ ३७ ॥ गुहू संवरणे ॥

* ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८६ ॥

गुह उपधायाऊत्स्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति । गूहते । ऊत्ति
त्वादिङ् । गूहिता । गोठा । गूहिष्यति । घोक्ष्यति । गूहेत् । गूह्यात् । अ-
गूहीत् । इडभावे क्तः । अघुक्षत् ॥

* लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्तस्य लुग्वा स्याद्वन्त्ये तडि । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ ।
अघुक्षत् । क्तस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगुहूहि । अघु-
क्षावहि । अघुक्षामहि ॥ ३८ ॥

अथाजन्ता उभयपदिनः । अिञ् सेवयाम् । अयति । अयते । शिश्रियतुः ।
अश्रियता । शिश्रीति चङ् । अशिश्रियत् ॥ १ ॥ भृञ् भरणे । भरति । बभार ।
बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृषे । भर्ता ॥

* ऋदुनोः स्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ॥

* रिङ् शयग्लिङ्क्षु । ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावार्षधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते
रिङ्विधिसामर्थ्याद्वीर्घा न । भ्रियात् ॥

* उश्च । १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ ऋलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्येतौ क्तितौ स्तः । भृषीष्ट ।
भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् । अभार्षीत् । अभार्षुः ॥

* ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपः स्यात् ऋलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥ हृञ्
हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जह्रिव । जह्रिवे ।
हर्ता । हरिष्यति ॥ ३ ॥ धृञ् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ॥ ४ ॥ णीञ्
प्रापणे । निनयिथ । निनयिषे ॥ ५ ॥

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । घेट् पाने । धयति ॥

* आदेच उपदेशेऽशिति । ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरत्वं स्यान्न तु शिति ॥

* आत औ णलः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्वातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ॥

* आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्वोरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः पर्योरातो लोपः स्यात् । द्वित्वा-
त्परत्वाङ्गोपे प्राप्ते द्विर्वचनेचीति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः ।
दधुः । दधिय । दधाथ । दधिव । दधिम । धाता ॥

* दा धा घ्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दाहूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैपौ विना ॥

* एर्लिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

घुसंज्ञानां मास्यादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । धेयात् ।
धेयास्ताम् । धेयासुः ॥

* विभाषा घेट्श्वयोः । ३ । १ । ४६ ॥

आभ्यां ल्लेश्चङ्गा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीतिद्वित्वम् । अदधत् ।
अदधताम् ॥

* विभाषा घ्राघेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः ॥

* यमरमनमाऽऽतां सकृ च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सकृ स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् ।
अधासिषुः ॥ १ ॥ ग्लै स्रै हर्षत्तये । हर्षत्तयो धातुत्तयः । ग्लायति । जग्लौ ।
जग्लिथ । जग्लाय ॥

(* वाऽन्यस्य संयोगादेः । ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति
लिङि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्लासीत् । ग्लायति ॥ ३ ॥ द्वै न्यक्करणे ।
न्यक्करणं तिरस्कारः ॥ ४ ॥ द्वै स्वप्ने ॥ ५ ॥ ध्रै तृप्ता ॥ ६ ॥ ध्रै चिन्तायाम् ॥ ७ ॥
रै शब्दे ॥ ८ ॥ स्तयै ष्ट्रै शब्दसङ्घातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि
सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासति । अतिष्यपदित्यत्र षत्व-
म् ॥ १० ॥ खै खदने ॥ ११ ॥ ज्ञै जै षै क्षये । क्षयति । जज्ञौ । ससौ ।
क्षता । घुमास्येत्यत्र विभाषा घ्राघेट्शित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य ।
तेन एत्वसिजलुक्कौ न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ कै गै शब्दे । गेयात् ।
अगासीत् ॥ १६ ॥ शै श्रै पाके ॥ १८ ॥ पै श्रौ शोषणे । पायात् । अपा-

सीत् । घुमास्येतीत्वं तदपवाद एलिङीत्येत्वं गतिस्थिति सिञ्जुक् च न ।
 पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ छै वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ ञ्णै वेष्टने ।
 शोभायां चेत्येके । स्नायति ॥ २२ ॥ दैप् शोधने दार्यात् । अघुत्वादेत्वसि-
 ञ्जुक्कौ न । दायात् । अदासीत् ॥ २३ ॥ पा पाने । पाघ्राध्मेति पिबादेशः ।
 तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिबति । पेयात् । अपात् ॥ २४ ॥ घ्रा गन्धो-
 पादाने । जिघ्रति । घ्रायात् । घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् ॥ २५ ॥ ध्रा
 शब्दाग्निसंयोगधोः । धमति ॥ २६ ॥ ष्टा गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्यादि-
 श्वभ्यासेनेति षत्वम् । अधितष्ठौ । उपसर्गादिति षत्वम् । अधिष्ठाता ।
 स्येयात् ॥ २७ ॥ म्ना अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ दाण् दाणे । प्रणियच्छति ।
 देयात् । अदात् ॥ २९ ॥ ह्रु कौटिल्ये । हूरति ॥

* ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेर्ङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्य-
 ल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्युः ।
 हूर्ता ॥ ऋद्वुनोः स्ये ॥ हूरिष्यति ॥

* गुणोर्तिसंयोगाद्योः । ७ । ४ । २६ ॥

अर्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च ।
 हूर्यात् । अहूर्षीत् । अहूर्षीत् ॥ ३० ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । स्वरतिसू-
 तीति वेष्ट । सस्वरिथ । सस्वर्युः । वमयोस्तु ॥

* श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥

श्रिज एकाचउगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिणन स्यात् । परमपि स्वरत्यादि-
 विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रा-
 दिनियमान्नित्यमिट् । सस्वरिव । सस्वरिम । परत्वाद्दृद्वुनोरिति नित्यमिट् ।
 स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्षीत् ॥ ३१ ॥
 स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ ह्रु संवरणे ॥ ३३ ॥ सृ गतौ । क्रादित्वान्नेट् ।
 ससर्युः । सस्रव । रिङ्, स्त्रियात् । असार्षीत् । असार्षीत् ॥

* सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । ३ । १ । ५६ ॥

एभ्यश्चैरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात्सर्त्य-
 र्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शि घ्रगतौ तु पाघ्राध्मेति
 शिति धौरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति ॥

* ऋच्छत्यताम् । ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकृच्छेर्द्धातोर्द्धतां च गुणः स्यान्निति । यालिप्रा ग्वदुपधावृ-
द्धिः । आर । आरतुः । आरुः ॥

* इडत्यतिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥

अद् ऋ व्यञ्ज एभ्यस्यनेो नित्यमिड् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति ।
अर्यात् । आर्षीत् । आर्षाम् ॥ ३५ ॥ गृ घृ स्वेचने । गरति । जगार । जगर्थ ।
जगिव । रिङ् । गियात् । अगर्षीत् ॥ ३७ ॥ ध्वृ हूर्द्धने ॥ ३८ ॥ सु गतौ ।
सुसोथ । सुसुव । सूयात् । णिशीति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ् ।
असुसुवत् ॥ ३९ ॥ घु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोभ्यनुज्ञानम् । सुषोथ । सुषविथ ।
सुषुविव । सोता ॥

* स्तुसुधूजभ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ ॥

एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां जिद्ध्यां
साहचर्यात्सुनेतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् ॥ ४० ॥ श्रु श्रवणे ॥

* श्रुवः श् च । ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः श् इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोपवादः । श्नार्डित्वाद्वा-
सौर्गुणो न । श्णोति । श्णुतः ॥

* हुश्नुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥

जुहोतेः श्नुप्रत्ययान्तस्यान्तेकाचोङ्गस्य चासयोगपूर्वावर्णस्य यण् स्यादजादौ
सार्वधातुके । उवङोपवादः । श्णवन्ति । श्णोमि । श्णवः । श्णुवः । श्णमः ।
श्णुमः । शुश्रौथ । शुश्रुव । श्णु । श्णुवानि । श्णुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ॥ ४१ ॥
ध्रु त्यैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थेऽपि ॥ ४२ ॥ दु द्रु गतौ । दुदोथ ।
दुदविथ । दुदुविव । दुदोथ । दुदुव । णिशीति चङ् । अदुदुवत् ॥ ४३ ॥
जि जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवन च । आद्ये सकर्मकः ।
शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं ग्लायती-
त्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोठ इत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥

अथ डीङन्ता ङितः ॥ षिङ् ईषद्भुसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मियिट्वे ।
सिष्मियिध्वे ॥ १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे ॥ २ ॥ गाङ् गतौ ।
गाते । गाते । गाते । इट् एत्वे कृते वृद्धिः । गौ । लङ् इटि । अगे । गेत ।
गेयांताम् । गेरन् । गासीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं
न त्वस्य । तेनाङित्वाद् घुमास्येतीत्वं न । अगास्त । आदादिकोयमिति

हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् डुङ् इत्याहुः । क्वते । चुक्वते । घवते । अक्वते । ऊक्वते । वाणादाङ्गं बलीय इत्युवङ् । ततः सर्वर्णदीर्घः । औता । औष्यते । औषीष्ट । औष्ट । उवते । जुडुक्वे । डोता ॥ ७ ॥ च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् पूङ् गतौ ॥ ११ ॥ क्लुङ् इत्येके ॥ १२ ॥ रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे ॥ १३ ॥ धृङ् अवध्वंसने । धरते । दध्ने ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्गदिति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङ्किति पठित्वाङ्कितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देङ् रत्तणे । दयते ॥

* दयतेर्दिगि लिटि । ७ । ४ । ६ ॥

दिग्वादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये ॥

* स्याध्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः । अदिषि ॥ १६ ॥ श्यैङ् गतौ । श्ययते । शिश्ये ॥ १७ ॥ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । प्ये । प्याता ॥ १८ ॥ त्रैङ् पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिङ्गे । डयिता ॥ २२ ॥ तृ लूवनतरणयोः ॥

* ऋत इद्भातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ इत्वात्वाभ्यां गुणवृद्धौ विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तरति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । तृफलेत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ॥

* वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृङ् वृज्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरीता । तरिता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्यात् ॥

* सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप गोपने ॥ १ ॥ तिज निशाने ॥ २ ॥ मान पूजायाम् ॥ ३ ॥ बध बन्धने ॥

* गुप्तिज्किट्पः सन् । ३ । १ । ५ ॥

* मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३ । १ । ६ ॥

सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च ॥ गुर्पोर्निन्दायाम् ॥ * ॥ तिजेः क्षमायाम् ॥ * ॥ कित्तेर्व्याधिप्रतीकारे निश्चये अपन-

यने नाशने संशये च ॥ * ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥ वधेश्चिच्चविकारे ॥ * ॥
दानेर्जवे ॥ * ॥ शानेर्निशाने ॥ * ॥ सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् ॥

* सन्यङोः । ६ । १ । ६ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोत्रादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यास-
कार्यम् । गुपिप्रभृतयः कितभिन्ना निन्दाद्वयका एवानुदात्तेतो दानशानौ च
स्वरितेता । एते नित्यसन्नन्ताः । अर्थान्तरे त्वननुबन्धकाश्चुरादयः । अनुबन्ध-
स्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात्सनोत्र नार्धधा-
तुत्वम् । तेनेङ्गौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सां चक्रे । तितित्तते । मीमांसते ।
भष्भावः । चर्त्वम् । बीभत्सते ॥ ४ ॥ रभ राभस्ये । आरभते । आरेभे ।
रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभष् प्राप्ता । लभते ॥ ६ ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे ॥

* दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । ६ । ४ । २५ ॥

* रञ्जेश्च । ६ । ४ । २६ ॥

एषां शपि न लोपः । स्वजते । परिष्वजते ॥ अन्यग्रन्थिद-
म्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्व वेति व्याकरणान्तरम् ॥ देभतुः । सस्वज इति
भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । सदेः परस्य लिटीतिसूत्रे,
स्वञ्जरूपसंख्यानम् ॥ * ॥ अतोभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिष्वजते । परिष्व-
ज्जे । सस्वजिषे । सस्वजिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्यते । स्वजेत । स्वङ्क्तीष्ट ।
प्रत्यष्वङ्क्त् । प्राक्सितासिति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु शिवादीनां वेतिवि-
कल्पः । एतदर्थमेवोपसर्गात्सुनोतीत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्याः परिनिवीत्यत्र पुनरु-
पादानम् । पर्यष्वङ्क्त् । पर्यस्वङ्क्त् ॥ ७ ॥ हृद पुरीषोत्सर्ग । हृदते । जह-
दे । हत्ता । हत्स्यते । हृदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ॥ ८ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिर् गतिशोष-
णयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थि । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः । स्कद्यात् ।
इरित्वाद्ङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः ॥

* वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । ८ । ३ । ७३ ॥

षत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् । अनिष्ठायामितिपर्युदासात् । विष्कन्ता ।
विष्कन्ता । निष्ठायां तु । विष्कन्नः ॥

* परेश्च । ८ । ३ । ७४ ॥

अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्ठायामिति न
संबध्यते । परिष्कन्दति । परिष्कन्दति । परिष्कन्नः । परिष्करणः । षत्वपक्षे

णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्प्रत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः
कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति
भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ यभ मैथुने । येभिथ ।
ययब्ध । यब्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ
ननन्य । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥ गञ् सृष्टु गतौ ॥

* इषगमियमां क्तः । ७ । ३ । ७७ ॥

एषां क्तः स्याच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जग्-
मिथ । जगन्य । गन्ता ॥

* गमेरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लृदित्त्वादङ् । अनङी-
तिपर्युदासान्नोपधालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ॥

* अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् । ६ । १ । ५६ ॥

उपदेशेनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति परे । स्रप्ता ।
सर्प्ता । स्रप्स्यति । स्रप्स्यति । अस्रपत् ॥ ६ ॥ यम उपरमे । यच्छति । ये-
मिथ । ययन्य । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तपसन्तापे । तप्ता ।
अताप्सीत् ॥

* निसस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

षः स्यात् । आसेवनं पौनः पुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥
त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यक्य । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ षज्ज सङ्गे ।
दंशसज्जस्वज्जां शर्षीति नलोपः । सजति । सङ्क्ता ॥ १० ॥ दृशिर् प्रेक्षणे ।
पश्यति ॥

* विभाषा सृजिदृशोः । ७ । २ । ६५ ॥

आभ्यां थल इद्धा ॥

* सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥ ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । दद्रष्ट । ददर्शिय । द्रष्टा ।
द्रक्षति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा ॥

* ऋदृशोऽङि गुणः । ७ । ४ । १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च गुणः स्यादङि । अदर्शत् । अङ्भावे ॥

* न दृशः । ३ । १ । ४७ ॥

दृशश्चेः क्तो न । अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राव्यापारः । पृषो-

दरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादित्येके । तस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसञ्जेति नलोपः । दशति । ददंशिथ । ददंष्ट । दंष्टा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् ॥ १२ ॥ कृष विनेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा । कर्षा । कृक्ष्यति । कर्ष्यति ॥ स्पृशमृशकृषतृपटृपां सिञ्चा वाच्यः ॥ * ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अकार्षुः । पक्षे क्तः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥ १३ ॥ दह भस्मीकरणे । देहिय । ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अधाक्षीत् । अदाग्धाम् । अधाक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिय । मेढा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥ क्लित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ॥ १६ ॥

दान खण्डने । शान तेजने ॥ इतो वहत्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ॥ २ ॥ डुपचप् पाके । पचति । पचते । पेक्ष्यति । पपक्ष्य । पेचे । पक्षा । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ प्रच समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिय । बभक्ष्य । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभ्राक्षीत् । अभ्रक्ष ॥ ५ ॥ रज रागे । नलोपः । रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्षुः ॥ ६ ॥ शप् आक्रोशे । आक्रोशो विसृष्टानुध्यानम् । शशाप । शेषे । अशाप्सीत् । अशप्त ॥ ७ ॥ त्विप दीप्तौ । त्वेषति । त्वेषते । त्वित्विषे । त्वेक्ष्यति । त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षताम् ॥ ८ ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति । यजते ॥

* लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥

च्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज ॥

* वचिस्वपियजादीनां क्लिति । ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्यैर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्क्लिति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाट्टित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिय । इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ डुवप् बीजसन्ताने । बीजसन्तानक्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेपि । केशान्वपति । उवाप । उषे । वप्ता । उष्यात् । वप्सीष्ट । प्रणयवाप्सीत् । अवप्त ॥ १० ॥ वह प्रापणे । उवाह । उवाहिय ॥ सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ उवाठ । उहे । वोठा । वह्यति । अवाक्षीत् । अवाठाम् । अवाक्षुः । अवाठ । अवक्षाताम् । अवक्षत् । अवाठाः । अवाक्षुम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ॥

* शासिवसिघसीनां च । ८ । ३ । ६० ॥

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उव-
स्थ । वस्ता ॥

* सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ६ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत्
अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेज् तन्तुसन्ताने । वयति । वयते ॥

* वेजो वयिः । २ । ४ । ४१ ॥

वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ॥

* ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च
। ६ । १ । १६ ॥

एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकारस्य प्राप्ते ॥

* लिटि वयो यः । ६ । १ । ३८ ॥

वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः ॥

* वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६ । १ । ३६ ॥

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयेस्तासावभ्रा-
वात्थलि नित्यमिट् । उवयिथ । स्यानिवद्भावेन जित्वात्तड् । ऊये । ऊवे ।
वयादेशाभावे ॥

* वेजः । ६ । १ । ४० ॥

वेजो न सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । वविथ । व-
वाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ व्येज् संवर-
णे । व्ययति ॥

* न व्यो लिटि । ६ । १ । ४६ ॥

व्येज् आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा
यस्य सम्प्रसारणम् । उभयेषांग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादी-
नां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याथ । विव्यतुः । विव्युः । इडत्पतीति
नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याथ । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट ।
अव्यासीत् । अव्यास्त ॥ १४ ॥ ह्वेज् स्पर्द्धायां शब्दे च ॥

* अभ्यस्तस्य च । ६ । १ । ३३ ॥

अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेजः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव ।

जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । हुता । हूयात् । ह्वासीष्ट ॥

* लिपिसिचिह्वश्च । ३ । १ । ५३ ॥

गभ्यश्चत्तेरङ् स्यात् ॥

* आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४ ॥

आतो लोपः । अहूत् । अहूताम् । अहून् । अहूत । अहूस्त ॥ १५ ॥

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां वाचि । अरु वदति । उवाद ।

उदतुः । उददिथ । वदिता । उद्यात् । वदव्रजेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥

टुओश्चि गतिवृद्धोः । श्वयति ॥

* विभाषा श्वेः । ६ । १ । ३० ॥

श्वयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुशुवतुः । श्वय-
तेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः । तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्वाय ।
शिश्वयतुः । स्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । जृस्तम्भित्यङ् वा ॥

* श्वयतेरः । ७ । ४ । १८ ॥

श्वयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् ।
अश्वन् । विभाषा घेट्श्वोरिति चङ् । इयङ् । अशिश्वयत् । ह्यन्तेति न
ङ्ङिः । अश्वयीत् ॥ २ ॥ वृत् ॥ यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन
चुलुप्यतीत्यादिसंग्रहः ॥ ॥ ॥

इति भ्वादयः ॥

* ऋतेरीयङ् । ३ । १ । २६ ॥

ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः ।
कृपायां चेत्येके । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयां चक्रे ।
आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वेतीयङ्भावे शेषात्कर्तरीति
परस्मैपदम् । आनर्त् । अर्तिष्यति । आर्तीत् ॥ १ ॥ अद भक्षणे । द्वौ परस्मै-
पदिनौ ॥

* अदिप्रभृतिभ्यः शपः । २ । ४ । ७२ ॥

लुरु स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति ॥

* लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्त्वृ वा स्याल्लिटि । जघास । गमनेत्युपधालोपः । तस्य
चर्वाधिं प्रति स्यानिवद्वावनिषेधाद्दृस्य चर्त्वम् । शासिवसीति षत्वम् । ज-

दत्तुः । जन्तुः । घसस्तासावभावात्यलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद । आ-
दतुः । इडत्पतीति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति ॥

* हुभ्रल्भ्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होर्भ्रलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्वि । अत्तात् । अदानि ॥

* अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आत्ता-
म् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्व । अद्यात् ।
अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥

* लुङ्सनेर्घस्लृ । २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्लृ स्यात् लुङि सनि च । लृदित्वाद्ङ् । अघसन् ॥ २ ॥ हन
हिंसागत्याः । प्रणिहन्ति ॥

* अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिक लोपो भ्रलि ङिति ।
६ । ४ । ३७ ॥

अनुनासिकेति लुप्तपठौकं वनतीतरेपां विशेषणम् । अनुनासिकान्ता-
नामेपां वनतेश्च लोपः स्यात्भ्रलादौ क्किति परे । यमि,रमि,नमि,गमि,ङ्कति,
मन्यतयोनुदात्तोपदेशाः । तनु,तणु,क्षिणु,अणु,वृणु,घृणु,वनु,मनु,तनोत्या-यः ।
न्तः । घ्नन्ति ॥

* वमोर्वा । ८ । ४ २३ ॥

उपरार्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्हस्य षो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रह-
णिम । प्रहन्मि । प्रहण्वः । प्रहन्वः । होहन्तेरिति कृत्वम् । जघान । जघ्न-
तुः । जघ्नः ॥

* अभ्यासाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कृत्वं स्यात् । जघनिथ । जघन्य । हन्ता ।
अद्वनो रित्तीट् । हनिष्यति । हन्तु । हतात् । घ्नन्तु ॥

* हन्तेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥

हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्देर्न लुक् । जहि । हनानि । हनाव ।
हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ॥

* आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

इत्यधिष्ठत्य ॥

* हनो वध लिङ् । २ । ४ । ४२ ॥

* लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशे
अकारान्तत्वादतो लोपः । वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्या-
दा हन्यात् । हन्तेरिति णत्वम् । प्रहण्यात् । अवधीत् ॥ ३ ॥

अथ चत्वारः स्वरितैः ॥ द्विष अप्रीतौ । द्वेषि । द्विष्टे । द्वेषा । द्वे-
क्षति । द्वेक्षते । द्वेषु । द्वेषात् । द्विष्टि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट ॥

* द्विषश्च । ३ । ४ । ११२ ॥

लङो भेर्जुस्वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विषीत । द्वि-
क्षीष्ट । अद्विक्तत् ॥ १ ॥ दुह प्रपूरणे । दोग्धि । दुग्धः । दोग्धि । दुग्धे ।
धुक्ते । धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोग्धानि । धुक्त्व । धुग्ध्वम् । दोग्धै । अ-
धोक् । अदोहम् । अदुग्धम् । अधुक्तत् । अधुक्तत । लुग्वा दुहेतिलुक्पते तं-
धासध्वम्बहिषु लङ्दपि ॥ २ ॥ दिह उपचये । प्रणिदोग्धि ॥ ३ ॥ लिह
आस्वादाने । लीठि । लीठः । लिहन्ति । लीक्षि । लीठे । लिक्षे । लीद्धे ।
लीटु । लीठि । लेहानि । अलेट् । अलिक्तत् । अलिक्ताताम् । अलीठ । अलिक्ता-
वहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्यः ।
विचक्षणः प्रथयन् । लुम् तु न । अन्तेदित इति व्याख्यानात् । डकारस्तु
अनुदात्तेत्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थः । तेन स्फायन्निर्माकस-
न्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

* चक्षिङः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

* वा लिटि । २ । ४ । ५५ ॥

अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति स्थितम् ।
जित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ । चख्ये । चक्षौ । चक्षे । चयो द्वितीया इति तु
न चत्वंस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । ख्याता । क्शाता । ख्यास्यति । ख्यास्यते ।
क्शास्यति । क्शास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात् । क्शायात् । क्शेयात् ॥

* अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एय्यश्हेरङ् । अख्यत् । अख्यत । अक्शासीत् । अक्शास्त ॥ वर्जने ख्शाञ्
ष्टः ॥ - ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तैः ॥ ईर गतौ कम्पने च । ईरते । ईरां चक्रे ।
ईरताम् । ईर्ये । ईर्यम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड स्तुतौ । ईट्टे ॥

* ईशः श्ने । ७ । २ । ७७ ॥

* ईडञ्जनोर्ध्वे च । ७ । २ । ७८ ॥

ईशीञ्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचि-
 च्यार्थः । ईडिषे । इडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ईडिष्व । ईडिध्वम् ।
 विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् । ऐड्ध्वम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे ।
 ईशिध्वे ॥ ३ ॥ आस उपवेशने । आस्ते ॥ दयायासश्च ॥ आसां चक्रे ।
 आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ आडः गालु इच्छायाश्च । आशास्ते ।
 आशास्ते । आड्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन नमोवाकं प्रशास्वह इति सिद्धम् ॥ ५ ॥
 वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता ॥ ६ ॥ कस्ति
 गतिशासनयोः । कस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते ।
 तालव्यान्तोप्यनिदित् । कष्टे । कशाते । कत्ते । कट्टे ॥ ७ ॥ क्तिञ्चु-
 खने । निस्ते । दन्त्यान्तोयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम ॥ ८ ॥
 शिञ्जि शुद्धौ । निक्ते । निक्ते । निञ्जिता ॥ ९ ॥ शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे ।
 शिङ्गे ॥ १० ॥ पिञ्जि वर्णे । सम्पर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अवयवे इत्य-
 परे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्गे ॥ ११ ॥ वृञ्जीत्येके । वृङ्गे ॥ १२ ॥ वृञ्जी
 वर्जने । दन्त्योष्ठादिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्ते । इदिदित्यन्ये ।
 वृङ्गे ॥ १३ ॥ वृञ्जी सम्पर्चने । वृक्ते ॥ १४ ॥ पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते ।
 सुपुवे । सोता । सविता । भूतुञ्जेरिति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट ।
 असविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने ॥

* शीङः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४ । २१ ॥

कृतिचेत्यस्यापवादः । शेतै । शयाते ॥

* शीङो रुट् । ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य भ्रादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे । शेध्वे ।
 शये । शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ * ॥

अथ स्त्रीत्यन्ताः परस्मैपदिनः । उर्णुस्तूभयपदी ॥ यु मिश्रणे अमिश्रणे च ॥

* उतो वृद्धिर्लुकि हलि । ७ । ३ । ८६ ॥

लुगिष्ये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्य ङ-
 स्य । यौति । युतः । युवन्ति । युवाव । यविता । युयात् । इह ता
 वृद्धिर्न । भाष्ये पिच्च ङिच्च पिन्नेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन
 ङित्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥ रु शब्दे ॥

* तुलन्तुशाम्यः सार्वधातुके । ७ । ३ । ६५ ॥

गभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेश्चिङ् ईड्वा स्यात् । नाभ्यस्तस्येत्य-
तानुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुक्प्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रीति । रवीतः ।
रतः । हलादेश्चिङ् । र्वन्ति । तिङ् । किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् ।
आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रूयान् । र्वीयात् । अरवीत् । अरवि-
ष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिसासु । अयं च लुग्विकरण
इति स्वरन्ति । तवीति । तैति । तुवीतः । तुतः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥
गु स्तुतौ । नैति । नविता ॥ ४ ॥ टुत् शब्दे । तैति । तविता ॥ ५ ॥ ल्गु
तेजने । त्णैति । त्णविता ॥ ६ ॥ ण्णु प्रसवणे । स्त्रैति । सुष्णाव । स्त्रविता ।
सूयात् ॥ ७ ॥ उर्णुञ् आच्छादने ॥

* ऊर्णोतिर्विधाया । ७ । ३ । ६० ॥

वा वृद्धिः स्याद्दृलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः ।
ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते ॥ ऊर्णोतिराम् नेति वाच्यम् ॥ ८ ॥

* न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नद्रा द्विर्न भवन्ति । नुगञ्च्य द्वित्वम्, णत्व-
श्चासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति त्वनित्यम्, उभौसाभ्यासस्येति-
लिङ्गात् । ऊर्णुनाव । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः ॥

* विधापौर्णोः । १ । २ । ३ ॥

इडादिप्रत्ययो वा डित् स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता ।
ऊर्णुविता । ऊर्णोत् । ऊर्णोत् । ऊर्णुवति । ऊर्णुवै ॥

* ण्णोऽपृक्ते । ७ । ३ । ६१ ॥

ऊर्णोतेर्णुणः स्यःदपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धपवादः । औ-
र्णोत् । और्णाः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । इह वृद्धिर्न । डिञ्च पित्ति भाष्यात् ।
ऊर्णुयात् । ऊर्णुविषोष्ट । ऊर्णुविषोष्ट । और्णुवीत् । और्णुविष्टाम् ॥

* ऊर्णोतिर्विधाया । ७ । २ । ६ ॥

इडादौ लिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पत्ते गुणः । और्णा-
वीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविषुः । और्णुवीत् ॥ ८ ॥ ध्रु अभिगमने ।
ऊर्णोति । ऊर्णाता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता ।
असौपीत् ॥ १० ॥ कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ षुञ् स्तुतौ । स्तैति । स्त-
वीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुतुभूञ्भ्य इतीट् । अस्ता-

वीत् । प्राक्सितादितिषत्वम् । अभ्यष्टौत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टौत् ।
पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥

* ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्पर्शह
श्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः ॥

* आहस्यः । ८ । २ । ३५ ॥

भ्रलि परे । चर्त्वम् । आत्य । आहयुः ॥

* ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ६३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्येत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्रा-
प्तोयं भ्रलीतिथत्वविधानान्न भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते ।
आर्धधातुकाधिकारे ॥

* ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवच्य । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु ।
ब्रूतात् । डिच्च पिनेत्यपित्वादीयन । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् ।
अस्यतिवक्तीत्यङ् ॥

* वच उम् । ७ । ४ । २० ॥

अडि परे । अवोचत् । अवोचत ॥ १३ ॥ * ॥

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् गतौ । एति । इतः ॥

* इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोपवादः । यन्ति । इयाय ॥

* दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६६ ॥

इणोभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इये-
थ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् ॥

* एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादाधधातुके किति लिङि । निरि-
यात् । उभयत आश्रये नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात् ।
समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥

* इणो गा लुङि । २ । ४ । ५१ ॥

गातिस्येति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः ॥ १ ॥ इङ् अ-
ध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते ॥

* गाङ् लिटि । २ । ४ । ४६ ॥

इडो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधि-
जगते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायदेशयोः कृत-
योसपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरूपसर्गणेति दर्शनेन्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सवर्ण-
द्वीर्घः प्राप्तः । शेरध्ययने वृत्तमितिनिर्देशान्न भवति । अध्यैत । परत्वादि-
यङ् । तत आट् । वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अधीयत ।
अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट ॥

* विभाषा लुङ्लृडोः । २ । ४ । ५० ॥

इडो गाङ् वा स्यात् ॥

* गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् । १ । २ । १ ॥

गाङ्गदेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽजणितः प्रत्यया ङितः स्युः ॥

* घुमास्थागापाजहातिसां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्यात् हलादौ कृत्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट ।
अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत ॥ २ ॥ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थद-
येशामितिलिङ्गात् । अन्यथाहीगर्थेत्येव ब्रूयात् ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ * ॥

धियन्ति । अध्यगात् । के चित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः ।
तन्मते यणन । तथा च भट्टिः । ससीतयो राधवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥ वी
गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणम् ।
वेति । वीतः । विद्यन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् ।
अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्त्वाद्याणिति के चित् । अव्यन् ॥ ४ ॥ अत्र
ईकारोपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् ॥ ५ ॥
या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ॥

* लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लडो भेर्जुस् वा स्यात् । अयुः । अयान् । यायात् ।
यायाताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् ॥ ७ ॥
भा दीप्तौ ॥ ८ ॥ ष्णा शौचे ॥ ९ ॥ आ पाके ॥ १० ॥ द्रा कुत्सायां
गतौ ॥ ११ ॥ प्सा भक्षणौ ॥ १२ ॥ पा रक्षणौ । पायास्ताम् । अपासीत् ॥ १३ ॥
श दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥
दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दायास्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या
प्रकथने । अयं सार्धधातुकमात्रविषयः । सस्यानत्वं नमः ख्यान्ने इति वार्तिकं

तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो जिह्वाभूनीयः स नेति खशाजादेशस्य खशा-
दित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥
मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष इति माघः । उपसर्गव-
शेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गद्वेत्यत्र नास्य ग्रहणम् ।
प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १८ ॥ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्ति
परो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । भिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात्
उच्यात् । अबोचत् ॥ १९ ॥ विद ज्ञाने ॥

* विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः ।
वित्ये । विदथुः । विद । वेद । विदु । विदु । पत्ते । वेत्ति । वित्तः ।
इत्यादि । विवेद । विविदतुः । उषविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनाच्च
लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता ॥

* विदांलुर्बन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटान्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा नि-
पात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात् ॥

* तनादिकृज्भ्य उः । ३ । १ । ७६ ॥

तनादेः कृजश्च उपत्ययः स्यात् । शपोपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे
कृज् ग्रहणं गणकार्यस्याऽनित्यत्व लिङ्गं तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि
सिद्धम् । विदां करोतु ॥

* अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥

उपत्ययान्तस्य कृजाकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके कृिति । उदितितपरसा-
मर्थ्यान्नगुणः । विदां कुरुतात् । विदां कुरुताम् । उतश्चेति हेर्लुक् । आभी-
यत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदां कुरु । विदां करवाणि । अवेत् । अवि-
त्ताम् । सिजभ्यस्ताति क्तेर्जुस् । अविदुः ॥

* दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २० ॥ अस्
भुवि । अस्ति ॥

* श्नसोरलोपः । ६ । ४ । १११ ॥

श्नस्याऽस्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृिति । स्तः । सन्ति ।
तासस्त्योरिति खलोपः । अस्ति । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥

आर्धधातुके इत्यधिकृत्य ॥

* अस्तेर्भूः । २ । ४ । ५२ ॥

बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु ॥

* घ्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११६ ॥

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्दौ परे अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्या-
सिद्धत्वाद्द्वेर्धिः । श्नसोरित्यङ्गोपः । एधि । तातङ्पत्ते एत्वं न । परेण ता-
तङ्गा बाधात् सङ्गद्धतावितिन्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि ।
असाव । असाम । अस्तिसिच इतीट् । आसीत् । श्नसोरित्यङ्गोपस्याभीय-
त्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्तात् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचो-
स्तेश्च विद्यमानत्वेन विशेषणादियन ॥

* उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गभ्यः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद् यकारेऽचि च परे ।
निष्यात् । प्रादुः ष्यात् । निषन्ति । प्रादुः षन्ति । यचपरः किम् । अभि-
स्तः ॥ २५ ॥ मृजू शुद्धौ ॥

* मृजेर्वृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेरिक्को वृद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे ॥ ङित्यजादौ वेष्यते ॥ * ॥ ब्रश्चेति
षः । मार्षि । मृष्टुः । मृजन्ति । मार्षन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः । ममृजतुः ।
ममार्जिथ । ममार्ष्ट । मार्षिता । मार्षी । मृष्टि । अमार्ष । अमार्जम् ।
अमार्जित । अमार्षीत् ॥ २२ ॥ रुदिह् अश्रुविमोचने ॥

* रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७ । २ । ७६ ॥

रुद्, स्वप्, श्वस, अन, जत्, एभ्यो वलादेः सार्वधातुकस्येष्ट स्यात् ।
रुदिति । रुदितः । हौ परत्वादिटि धित्व न । रुदिहि ॥

* रुदश्च पञ्चभ्यः । ७ । ३ । ६८ ॥

हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् ॥

* अङ्गार्ग्यगालवयोः । ७ । ३ । ६६ ॥

अरोदीत् । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्र-
तिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामङ्गीङ्गामन्तरङ्गत्वाद्वासुट् । रुद्यात् । अरुदत् ।
अरोदीत् ॥ १ ॥ जिष्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुष्पतुः ।
सुष्पुः । सुष्पिथ । सुष्पथ ॥

* सुविनिदुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः । ८ । ३ । ८८ ॥

एभ्यः सुष्यादेः सस्य वः स्यात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे षत्वे च कृते द्वित्वम् ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ सुषु-
षुपतुः । सुषुषुपुः । आकृति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । यत्वस्यासिद्ध-
त्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावाच्च षः ।
सुसुष्याप । सुस्वप्ता । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् ।
अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्व-
सत् । श्वस्याताम् । स्वस्यास्ताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥
अन च । अनिति । अन । अनिता । आनीत् । आनत् ॥

* अनितेः । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ॥ ४ ॥ जक्ष
भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः ॥

* अदभ्यस्तात् । ९ । १ । ४ ॥

अस्य अत्स्यादन्तापवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुस् । अजक्षुः । अयम-
न्तःस्यादिरित्युज्वलदत्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदादयः पञ्च गताः ॥

जाग्र निद्राक्षये । जागर्ति । जाग्रतः । जाग्रति । उपविद्वेत्याम् वा ।
जागरां चकार । जजागार ॥

* जाग्रोऽविचिण्णलुडित्सु । ९ । ३ । ८५ ॥

जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णलुडित्सोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधाविषये च ।
जजागरतुः । अजागः । अजाग्रताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् ॥

* जुसि च । ९ । ३ । ८३ ॥

अजादौ जुसोगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जा-
ग्रयुः । आशिषितु । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुडि । अजा-
गरीत् । जाग्रद्स् इत्यत्र यण्प्राप्तः तं सार्वधातुकगुणो बाधते तं सिचि
वृद्धिः तां जागर्तिगुणः तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता नेटीति निषिद्धा ततो-
तोहलादेरिति बाधित्वातोन्नान्तस्येति प्राप्ता ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ॥

पुनर्वृद्धिर्निषेधातो यणपूर्वाः प्राप्तयो नवेति ॥ १ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥

* इदृरिद्रस्य । ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरिक्कारः स्याद्बुलादौ कृति सार्वधातुके । दरिद्रितः ॥

* श्नाभ्यस्तयोरान्तः । ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरान्तो लोपः स्यात् कृति सार्वधातुके । दरिद्रिति । अनेकाचत्वा-
दाम् । दरिद्रांचकार । आत औ णल इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे औकारवि-
धानं दरिद्रातेरालोपे कृते अवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादान्नेत्येके । ददरिद्रौ ।
ददरिद्रितुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव ॥ दरिद्रातेरार्धधातुके
विवर्तिते आलोपो वाच्यः ॥ * ॥ लुङि वा, सनि एबुलि ल्युटि च न ॥ * ॥
दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् ।
अदरिद्रीत् । इट्सकौ । अदरिद्रासीत् ॥ २ ॥ चकास दीप्तौ । भ्रस्य अत् ।
चकासति । चकासां चकार । धि चेति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि ।
चकाधीत्येव भाष्यम् ॥

* तिप्यनस्तेः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् अचकासुः ॥

* सिपि धातो रूर्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा , पत्ते दः । अचकाः । अचकात् ॥ ३ ॥
शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ॥

* शास इदङ्हलोः । ६ । ४ । ३४ ॥

शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ कृति च । शासिवसीतिषः । शिष्टः ।
शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ॥

* शा हौ । ६ । ४ । ३५ ॥

शास्तेः शादेशः स्याद्द्वौ परे । तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाद्द्वौर्धः । शाधि ।
अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात् । अशाः । शिष्यात् । सर्तिशास्ती-
त्यङ् । अशिषत् । अशाशिष्यत् ॥ ४ ॥

दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्चधातवश्छान्दसाः । दीधीते ।
एरनेकाच इति यण् । दीध्याते ॥

* यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । ७ । ४ । ५३ ॥

एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्वकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नि-
श्चत्वाट्टरेत्वम् । दीध्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधि-
ता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वीगतीत्यनेन तुल्येर्थे वर्तते
इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ प्रस सस्ति स्वप्ने । सस्ति । सस्तः ।

ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । पूर्वत्रासिद्धिमिति सलोपस्या-
सिद्धत्वादतो हेरिति लुक् । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । अस्यात् ।
असात्तीत् । अससीत् । सन्ति । सन्तः । संसन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः
सयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कारितिलोपाभावात् । संस्ति । संस्तः । संस्तन्ति ।
इत्येके ॥ ३ ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टुः । उशन्ति । वन्ति । उष्टः ।
ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टि । अवट् । औष्टाम् । औशन् ।
अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ॥ चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ
बोधम् ॥ ४ ॥ हुङ् अपनयने । हुते । जुहुवे । हुवीत् । ह्यौषीष्ट ।
अह्यौष्ट ॥ ५ ॥ * ॥

॥ इत्यद्रादयः ॥ * ॥

हु दानादानयोः ॥ आदाने चेत्येके । प्रीणनेपीति भाष्यम् । दानं चेह
प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । इतश्चत्वारः
परस्वैपदिनः ॥

* जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

* श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित्यत् । हुशुवोरिति
यण् । जुह्वति ॥

* भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३६ ॥

एभ्यो लिट्याम्बास्यादाभि श्लौविव कार्यं च । जुहवां चकार । जुहा-
व । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेर्धिः । जुहुधि । आटि परत्वा-
द्गुणः । जुहवानि । परत्वाञ्जुसि चेति गुणः । अजुह्वुः । जुहुयात् ।
हुयात् । अह्यौषीत् ॥ १ ॥ जिभी भये । बिभेति ॥

* भियोन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥

इकारः स्याद्गुलादौ कृतिसार्वधातुके । बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति ।
बिभयाचकार । बिभाय । भेता ॥ २ ॥ ह्री लज्जायाम् ॥ जिह्वेति । जिह्वी-
तः । जिह्वियति । जिह्वियां चकार । जिह्वाय ॥ ३ ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥

* अतिपिपत्यैश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोन्तादेशः स्यात् श्लौ ॥

* उदोष्ठ्यपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठपूर्वा योत्र चत्तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वा-
दिमं बाधते । पिपति । उत्त्वम् । रपरत्वम् । हलि चेति दीर्घः । पिपूर्तः ।
पिपुरति । पपार । किति लिटि च्छक्त्युतामिति गुणे प्राप्ते ॥

* शृदृप्रां ह्रस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥

एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पत्ते गुणः । पप्रतु । पप्रुः । पपर-
तुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् ।
पूर्यात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोपमिति के चित् । पिपति ।
पिपृतः । पिपति । पिपृयात् । आशिपि । प्रियात् । अपार्यात् । पाणिनीय-
मते तु, तं रोदसी पिपृतमित्यादौ क्कान्दसत्त्वं शरणम् ॥ ४ ॥ डुभृञ् धार-
णपोषणयोः ॥

* भृजामित् । ७ । ४ । ७५ ॥

भृञ्, आङ्, ओहाङ्, एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । विभर्ति ।
विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवद्वावाद् द्वित्वेत्वे । विभरामास । बभार ।
बभर्य । बभृव । विभृहि । विभराणि । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः ।
विभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभर्षीत् । अभृत ॥ ५ ॥ आङ् माने शब्दे च ॥

* ई हल्यद्योः । ६ । ४ । ११३ ॥

इनाभ्यस्तयोरान्त ईत्स्यात्सार्वधातुके किति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मि-
मीते । इनाभ्यस्त योरित्यालोपः । मिमाते । मिसते । प्रणयमास्त ॥ ६ ॥
ओहाङ् गतौ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते ॥ ७ ॥
ओहाङ् त्यागे ॥ परस्मैपदी । जहाति ॥

* जहानेश्च । ६ । ४ । ११६ ॥

इत्स्याद्वा हलादौ किति सार्वधातुके । पत्ते ईत्वम् । जहितः । जहीतः ।
जहति ॥

* आ च हौ । ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेर्हौ परे आ स्यात् । चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि ।
अजहात् । अजहुः ॥

* लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपः स्याद्वादौ सार्वधातुके । जह्यात् । हलिङि । हेयात् ।
अहासीत् ॥ ८ ॥ डुदाञ् दाने ॥ प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते ।

ददौ । ध्वसोरिति एत्वाभ्यासलोपो । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः ।
दद्यात् । देयात् । अद्रात् । अद्राताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ डुधाञ् धा-
रणपोषणयोः । दानेष्येके । प्रणिदधाति ॥

* दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य भ्रषन्तस्य धातोर्ब्रशो भ्रष् स्यात्तथयोः सध्वोश्च परतः ।
वचनसामर्थ्यादालोपो न स्यानिवदिति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे
न स्यानिवत् । धत्तः । दधति । धत्यः । धत्य । दध्वः । धत्ते । धत्से ।
धध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ * ॥

अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः ॥

* निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निज्, विज्, विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनित्कः । ने-
निजति । नेक्ता । नेत्यति । नेनेक्त् । नेनिग्धि ॥

* नाभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनित्काम् ' अनेनिजुः
नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनित्क ॥ १ ॥ विजिर् पृथ-
भावे । वेवेक्ति । वेवेक्ते । विवेजिय । अत्र विज इडिति डिच्त्वं न । आविज्
इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजी ह्रादावपि ॥ २ ॥ विष्ल व्याप्तौ ।
वेवेष्टि । वेवेष्टे । ल्यदित्वादङ् । अविषत् । तडि क्तः । अजादौ क्तस्या-
चीति अङ्गोपः । अविक्षत । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्कान्दसाश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्म्याग्ं
हविषा घृतेन ॥ भृजामित् । बहुलं कृन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ हू प्रसह्यकरणे ।
अयं सुवो अभिजिहर्ति होमान् ॥ २ ॥ अह सृ गतौ । बहुलं कृन्दसीत्येव सिद्धे
अर्तिपिपत्योश्चेतीत्वविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णं इती-
यङ् । इयर्ति । इयृतः । इयति । आर । आरतुः । इडत्यर्तीति नित्यमिट् ।
आरिय । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयताम् । ऐयरुः । इयृ-
यात् । अर्यात् । आरत् । ससर्ति ॥ ४ ॥ भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति ।
घसिभसोर्हलीत्युपधालोपः । भलो भलीति सलोपः । बब्धः । बप्सति ॥ ५ ॥
कि ज्ञाने । चिक्रेति ॥ ६ ॥ तुर त्वरणे ॥ तुतीर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति ॥
धिप शब्दे । दिधिष्टि । दिधिष्टुः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः ।
दधनति ॥ ९ ॥ जन जनने । जजन्ति ॥

* जनसनखनां सन्भ्रलोः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारान्तादेशः स्याज्भ्रलादौ सनि भ्रलादौ क्किति च । जजातः ।
जजति । जजंसि । जजान । जजन्यात् । जजायात् । जन्यात् । जायात् ॥ १० ॥
गास्तुतौ । देवान् जिगाति भुम्भयुः । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥ * ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥ * ॥

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । भ्रू-
षन्ताः परस्मैपदिनः ॥

* दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६६ ॥

शपोपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देवि-
ष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥
षिवु तन्तुसन्ताने । परिषीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् ॥ २ ॥
स्रिवु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ ष्टिवु निरसने । के चिदिहेमं न पठन्ति ॥ ४ ॥
ष्णुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । सुष्णोस ॥ ५ ॥ ष्णसु
निरसने । स्रस्यति । स्रसास ॥ ६ ॥ ऋसु हूरणदीप्त्याः । हूरणं कौटिल्यम् ।
अक्षास ॥ ७ ॥ व्युष दाहे । बुव्याष ॥ ८ ॥ षुष च ॥ ९ ॥ नृती गात्रविक्षेपे ।
नृत्यति । ननर्त ॥

* सेऽसिचि कृतचृतकृतदृतनृतः । ७ । २ । ५७ ॥

गभ्यः परस्य सिञ्चिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्य इङ्गा स्यात् । नर्तिष्यति ।
नत्स्यति । नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् ॥ १० ॥ ञसी उद्वेगे । वा भ्राशेति
श्यन्वा । ञस्यति । ञसति । ञसतुः । तञ्जसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पूतीभावे ।
पूतीभावो तौर्गन्ध्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हिंसायाम् ॥ १३ ॥ गुध परिवेष्टने ॥ १४ ॥
क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता ॥ १५ ॥ पुष्प विकसने । पुष्प्यति । पुष्प ॥ १६ ॥
तिम ष्टिम ष्ठीम आर्दीभावे । तिभ्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ॥ १९ ॥
ब्रीड चोदने लज्जायां च । ब्रीड्यति ॥ २० ॥ इष गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥
षह षुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । स्रह्यति । सुह्यति ॥ २२ ॥ जष भ्रूष
वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्यत् ।
जायात् । जृस्तम्भित्यङ्गा । ऋदृशोडि गुणः । अजरत् । अजारीत् । अजारि-
ष्टाम् । क्षीर्यति । जभ्ररतुः । अभ्रारीत् ॥ २३ ॥ षूड् प्राणिप्रसवे । सूयते ।
सुपुवे । स्वरतिसूतीति विकल्प बाधित्वा श्युक्कः क्कित्तीति निषेधे प्राप्ते क्का-

दिनियमान्नित्यमिट् । सुपुविपे । सुपुविबहे । सोता । सविता ॥ २४ ॥
दूङ् परितापे । दूयते ॥ २४ ॥ दीङ् क्षये । दीयते ॥

* दीङो युडाच क्ति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्तित् आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ लुग्युटावुबङ्गयो-
सिद्धौ ॥ * ॥ द्विदीये ॥

* मीनातिमिनेतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

रदामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते ।
अदास्त । अदास्याः ॥ २६ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते ॥ २७ ॥ धीङ्
आधारे । धीयते । द्विधे । येता ॥ २८ ॥ मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र प्रा-
णवियोगः । मीयते ॥ २९ ॥ रीङ् अत्रये । रीयते ॥ ३० ॥ लीङ् श्लेषणे ।

* विभाषा लीयतेः । ६ । १ । ५१ ॥

लीयतेरिति यक्ता निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरत्वं वा म्याद्विञ्चिये
ल्यपि च । लेता । लाता । लेप्यते । लास्यते । रञ्चिये क्तिम् । लीयते । लित्ये ॥ ३१ ॥

व्रीङ् वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये ॥ स्वादयश्चोदिताः ॥ तत्फलं तु
निष्ठात्वम् ॥ ३२ ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३३ ॥ माङ् माने । मायते ।
ममे ॥ ३४ ॥ ईङ् गतौ । ईयते । अयां चक्रे ॥ ३५ ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्म-
कः । प्रीयते । पिप्रिये ॥ ३६ ॥ * ॥

अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ॥ शो तनूकरणे ॥

* आतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता ।
शाशयति । विभाषा प्राधेडिति सिचे वा लुक् । लुगभावे यमरमेतीट्सकौ ।
अशात् । अशाताम् । अशुः । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ छो छेदने ।
छयति ॥ २ ॥ पोन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभि-
ससौ ॥ ३ ॥ दो अत्रखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी प्रादुर्भावे ॥

* ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७६ ॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जजे । जज्ञाते । जजिरे । जनिता ।
जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् ॥

* जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोस्प्रधाया वृद्धिर्न स्याच्छ्रिति जिणति क्षति च । अजनि । अजनि-

ष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥ पूरी
 आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः ।
 तूर्यते । तुतूरे ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जु-
 शूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोहान्योः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥
 दूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा तद्भ्यनौ लभते । अन्यदा
 तु शञ्चिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । के चित्तु वा ग्रहणं वृत्तुधातोराद्यवयवमि-
 च्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । द्युत-
 द्यामा नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ वृतु वरणे । वृत्यते । पत्तान्तरे । वावृ-
 त्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविव्रतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिष
 उपतापे । क्लिष्यते । क्लिषिता ॥ १३ ॥ काश दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ वाश
 शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृप तितित्तायाम् । मृप्यति । मृप्यते । ममर्षे ।
 ममृषे ॥ १५ ॥ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते ।
 शुशोच । शुशुचे । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ णह बन्धने ।
 नह्यति । नह्यते । ननाह । ननहु । नेहिथ । नेहे । नट्टा । नत्स्यति । अना-
 स्तीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शपआक्तेषे । शप्यति ।
 शप्यते ॥ ५ ॥

अथैकादशानुदात्तेतः । पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट ॥

* चिण् ते पदः । ३ । ९ । ६० ॥

पदश्चैश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ १ ॥
 खिद दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ विद सत्तायाम् ।
 विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यति ।
 भुत्सीष्ट । अबोधि । अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ ४ ॥ युध सम्प्रहारे । युध्यते ।
 युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति युधमिच्छतीति क्यच् । अनुदात्ते-
 त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥
 अण प्राणने । अण्यते । अणे । अणित्ता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोयमि-
 त्येके ॥ ८ ॥ अन्न ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ युज समाधौ । स-
 गीधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ॥ १० ॥ सृज विसर्गे ।
 अकर्मकः । मंसृज्यते सरसिजैरसृणांशुभिर्नैः । ससृजिषे । सृष्टा । सृज्यते । ति-
 ङ्सिचाविति क्तिवान्न गुणो नाप्यम् । सृतीष्ट । असृष्ट । असृताताम् ॥ ११ ॥

लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेच्यसे । लिक्षीष्ट । अलिक्षत ।
अलिक्षताताम् ॥ * ॥

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधोऽकर्मकादृद्वावेव । एवकारो भिन्न-
क्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मह्यमपरा-
ध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तम् । राध्यत्योदनः ।
सिध्यतीत्यर्थः । ब्रह्मणाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थे
अन्तर्भावज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिथ । राधो
हिंसायामित्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वा-
योगात् । राद्धा । रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने ।
अहिज्येति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद् । विव्य-
धिथ । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ ।
पुष्यति । पुषोष । पुषोषिथ । पोष्टा । पोच्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥
शुष शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतौ ॥ ५ ॥ दुष वैकृत्ये ॥ ६ ॥ श्लिष
आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिषेथ । श्लेष्टा । श्लेच्यति ॥

* श्लिषः । ३ । १ । ४६ ॥

अस्मात्परस्यानिटश्चैः क्तः स्यात् । पुषाद्वडोपवादे न तु चिणः ।
पुरस्तादपवादन्यायात् ॥

* आलिङ्गने । ३ । १ । ४६ ॥ †

श्लिषश्चैरालिङ्गन एव क्तो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छ्लिष इगुपधा-
दित्यस्याप्ययं नियमः । आश्लिषत्कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् ।
समश्लिषज्जतु काष्ठम् । आङ् प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः कर्मणि । अनालिङ्गने
सिजेव न तु क्तः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिषताताम् । अश्लिषन् ।
अश्लिषाः । अश्लिष्वम् ॥ ७ ॥ शक् विभाषितोमर्षणे । विभाषित इत्युभ-
यपदीत्यर्थः । शक्यति, शक्यते, हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशाक । शेकिय । शशक्य ।
शेके । शक्ता । शक्यति । शक्यते । अशकत् । अशक्त । सेट्प्रोयमित्येके । तन्म-
तेनानिट्कारिकासु ल्वदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ श्विदा गात्र-
प्रक्षरणे । घर्मसुतावित्यर्थः । अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरद-
त्तादयः । श्विद्यति । श्विद । श्विदिथ । श्विन्ता । अश्विदत् ॥ ९ ॥ क्रोध
क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति ॥ १० ॥ क्षुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधि
इति । सम्पदादिक्लिबन्तान्तरकादित्वादितच् इति माधवः । वस्तुतस्तु

† श्लिषआलिङ्गने इति सूत्रं विभज्य द्विध पठितम् ॥

वसतिक्षुधोरितीट् ॥ ११ ॥ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोड्वा ॥ १२ ॥
प्रिधु संराड्वा । ऊदित्याठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेड्वा । सेत्स्यति ।
असिधत् ॥ १३ ॥ रध हिंसासंराध्याः । संराड्धिर्निष्यतिः । रध्यति । रधिज-
भोरचीति नुम् । ररन्धतुः ॥

* रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

रध्, नश, तृप्, दृप्, द्रुह, मुह, ण्ह, णिह, एभ्यो, वलाद्यार्द्धधातुक्रस्य वेट् स्या-
त् । ररन्धिथ । ररद् । ररन्धिव । रध्व ॥

* नेट्यलिटि रधेः । ७ । १ । ६२ ॥

लिङ्गर्जे इटि रधेर्नुम् स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रत्स्यति ।
अडिः नुम् । अनिदितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश अदर्शने ।
नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिथ ॥

* मसजिनशोर्भलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव । नेश्व । नेशिम । नेश्म । नशिता । नंष्टा ।
नशिष्यति । नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति ॥

* नशेः षान्तस्य । ८ । ४ । ३६ ॥

णत्वं न स्यात् । प्रंष्टा । अन्तग्रहणं धूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनङ्क्ष्यति ।
नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । नाग्निस्तृप्यति
काष्ठानाम् । पितृनताप्सीदिति भट्टिः । इत्युभयत्रदर्शनात् । ततर्पिथ । तत्र-
प्यथ । ततर्प्यथ । तर्पिता । तर्प्ता । त्रप्ता । कृशकृशसृशेति सिज्वा । अता-
प्सीत् । अतर्पीत् । अत्राप्सीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ दृप हर्षमोहनयोः ।
मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । रधादित्वादिमौवेट्कावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥
द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहमुहेति वा घः । पक्षे ठः । दुद्रोग्ध । दुद्रोठ ।
दुद्रोहिथ । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोठा । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ठत्वघत्व-
योस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १७ ॥ मुह वैचित्ये । वैचित्यमविवेकः ।
मुह्यति । मुमोहिथ । मुमोग्ध । मुमोठ । मोग्धा । मोठा । मोहिता । मोहि-
ष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १८ ॥ ण्ह उद्गिरणे । सुह्यति । सुणोह ।
सणोहिथ । सुणोग्ध । सुणाठ । सुणोहिव । सुणोह्व । स्लोहिता । स्लोग्धा ।
लोठा । स्लोहिष्यति । स्लोक्ष्यति । असुहत् ॥ १९ ॥ णिह प्रीतौ । सिह्यति ।
सिणोह ॥ वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिट्वा-
न्तः ॥ २० ॥ शम् उपशमे ॥

* शमामृष्टानां दीर्घः श्यनि । ७ । ३ । ७४ ॥

शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेषतुः । शेषिथ । शमिता । अश-
मत् ॥ २१ ॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २२ ॥ दमु
उपशमे । उपशमे इति ग्यन्तस्य । तेन सकर्मकोयम् । न तु शमिवदकर्मकः ।
अदमत् ॥ २३ ॥ अमु तपसि खेदे च । आय्यति । अश्रमत् ॥ २४ ॥ भमु अन-
वस्थाने । वा भ्राशेति श्यन्वा । तत्र ह्यते शमामृष्टानामिति दीर्घः । भ्राम्यति ।
लुङ्यङ् । अभ्रमत् । शेषं भ्वादिवत् ॥ २५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्ष-
मिथ । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षण्य । चक्षमिथ । चक्षण्य । क्षमिता । क्षन्ता ।
अयमपित् । भ्वादिस्तु पित् । अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमतेः
क्षमा ॥ २६ ॥ क्लमु ग्लानौ । क्लाम्यति । क्लामति । शपीव श्यन्यपि ष्ठिवुक्लाम्वित्येव
दीर्घं सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत् ॥ २७ ॥ मदी हर्षे ।
माद्वति । अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ॥ २८ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता ॥

* अस्यतेस्युक् । ७ । ४ । १७ ॥

अङि परे । आस्यत् । अस्य पुषादित्वाद्दङि सिद्धे अस्यतिवक्तीति वचनं
तडर्थम् । तङ् तूपसर्गादस्यत्यूहोरिति वक्ष्यते । पर्यास्यत् ॥ १ ॥ यसु प्रयत्ने

* यसोऽनुपसर्गात् । ३ । १ । ७१ ॥

* संयसश्च । ३ । १ । ७२ ॥

श्यन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गा-
त्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये ॥ दसु
च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति ।
ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । बशादिरयमिति मते तु । बेसतुः ।
वेसुः ॥ ६ ॥ व्युष विभागे । अय दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः
पठ्यते । अव्युषत् । ओष्वादिर्दन्त्यान्त्योयम् । व्युसतीत्यन्ये । अयकारं ब्रुस
इत्यपरे ॥ ७ ॥ पूष दाहे । अपूषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद्
भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् ॥ ८ ॥ विस प्रेरणे । विस्यति । अविषत् ॥ ९ ॥
कुस संश्लेषणे । अकुसत् ॥ १० ॥ ब्रुस उत्सर्गे ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥
मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुठ विलोडने ॥ १४ ॥
उच्च समवाये । उच्चति । उवोच । उच्चतुः । मा भवानुचत् ॥ १५ ॥
भृशु भृशु अधःपतने । बभर्श । अभृशत् । अनिदितामिति लोपः । भ्रश्यति ।

अभ्रशत् ॥ १७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे ।
 कृश्यति ॥ १९ ॥ जितृष पिपासायाम् ॥ २० ॥ हृष तुष्टौ । श्यन्नडौ भौवा-
 दिकाद्विशेषः ॥ २१ ॥ हृष रिष हिंसायाम् । तीषसहेति वेट् । रोषिता ।
 रोषटा । रोषिता । रोषटा ॥ २२ ॥ डिप क्षेपे ॥ २३ ॥ कुप क्रोधे ॥ २४ ॥ गुप
 ध्याकुलत्वे ॥ २५ ॥ युप रुपु लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति ।
 लोपिता । लुप्यतिः सेट् । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिकस्यैव
 ग्रहणात् ॥ २६ ॥ लुभ गार्धे । गार्धमाकाङ्क्षा । तीषसहेति वेट् । लोभिता ।
 लोभ्या । लोभिष्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भूवादेरवृत्कृतत्वाज्ज्ञो-
 भतीत्यपीत्याहुः ॥ २९ ॥ लुभ सञ्चलने । लुभ्यति ॥ ३० ॥ लुभ तुभ हिंसा-
 याम् । लुभिनभितुभयो द्युतादौ ऋयादौ च पठ्यन्ते तेषां द्युतादित्वाद्ङ्-
 सिद्धः । ऋयादित्वात्पक्षे सिञ्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यनर्थः ॥ ३२ ॥ क्लिद्रू
 आर्द्राभावे । क्लिद्यति । चिक्लेदिथ । चिक्लेत्थ । चिक्लिदिथ । चिक्लिद्दु ।
 चिक्लिदिम । चिक्लिद्दु । क्लेदिता । क्लेत्ता ॥ ३३ ॥ जिमिदा स्नेहने । मिदेर्गुणः ।
 मेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेवामिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठो-
 मेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः ॥ ३४ ॥
 जिच्चिदा स्नेहनमोचनयोः ॥ ३५ ॥ अर्धु वृद्धौ । आनर्ध । आर्धत् ॥ ३६ ॥
 अर्धु अभिकाङ्क्षायाम् । अर्धत् ॥ ३७ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादयश्च
 वृत्ताः । के चित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिबदा-
 क्कतिगणः । तेन क्षीयते षृग्यतीत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥

॥ इति दिवादयः ॥

पुञ् अभिषवे । अभिषवः स्वपनं पीडनं खानं सुरासंधानं च । तत्र
 खानेऽकर्मकः ॥

* स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

सुनेति । सुनुतः । हुश्नुवोरितियण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सु-
 न्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनु-
 यात् । सूयात् । स्तुसुधूञ्भ्य इतीट् । असावीत् । असोष्ट । अभिषुणोति ।
 अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव ॥

* सुनेतेः स्यसनेः । ८ । ३ । ११० ॥

स्ये सनि च परे सुञ् षो न स्यात् । विसोष्यति ॥ १ ॥ षिञ् बन्धने ।
 सिनेति । विसिनेति । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ २ ॥ शिञ् निशाने । ता-

लव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । ममौ ।
ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमा-
सिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ चिञ् चयने । प्रणिचिनोति ॥

* विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय
चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ॥ ५ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृ-
णोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः । स्तर्यात् ॥

* ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तडि । तरिषीष्ट । स्तृषी-
ष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । च-
कार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकाषीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृञ् वरणे ॥

* बभूथाततन्थजगृभ्भववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव ।
ववृवहे । वरिता । वरीता ॥

* लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥

वृड्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ् सिचोरिङ्वा स्यात्तडि ॥

* न लिङि । ७ । २ । ३६ ॥

वृतो लिङ् इटो दीर्घा न स्यात् । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । अवारीत् । अ-
वरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौ-
षीत् । अधोष्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोष्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति
वेट् । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्युक् इतिनिषेधं बाधित्वा क्रा-
दिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । स्तुसुधूञ्भ्य इति नित्यमिट् । अधावीत् ।
अधविष्ट । अधोष्ट ॥

अथ परस्मैपदिनः । टुटु उपतापे । टुनोति ॥ १ ॥ हि गतौ वृट्टौ च ॥

* हिनु मीना । ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति ॥

* हेरचडि । ७ । ३ । ५६ ॥

अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चडि । जिघाय ॥ २ ॥ पृ-
प्रीतौ ॥ पृणोति । पर्ता ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये ।
चलनं जीवनमिति स्वाप्ती । स्पृणोति । पप्सार ॥ ४ ॥ स्पृ इत्येके ॥ स्पृणो-

ति । पृणोत्यादयस्त्रयोपि छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आप्ल व्याप्तौ । आप्नोति ॥
आप्लुतः । आप्लवन्ति । आप्लुवः । आप्ला । आप्लुहि । लुदित्वाद्ङ् । आपत् ॥ ९ ॥
शक्लु शक्तौ ॥ अशकत् ॥ १० ॥ राध साध संसिद्धौ ॥ राधोति ॥

राधो हिंसायाम् । ६ । ४ । १२३ ॥

एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः ।
रेधिय । राद्धा । साधोति । साद्धा । असात्सीत् । असाद्गाम् ॥ १२ ॥

अथ द्वावनुदात्तौ ॥ अशू व्याप्तौ सङ्घाते च ॥ अश्नुते ॥

* अश्नोतिश्च । ७ । ४ । ७२ ॥

दीर्घादभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा ।
अशिष्यते । अक्ष्यते । अश्नुवीत् । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । अशिष्ट । आष्ट ।
आक्षाताम् ॥ १ ॥ ष्टिघ आस्कन्दने ॥ स्तिघ्नते ॥ तिष्टिघे । स्तेघिता ॥ २ ॥

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः ॥ तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने ।
तिक्रोति । तिग्नोति ॥ २ ॥ षघ हिंसायाम् ॥ सघ्नोति ॥ ३ ॥ जिथृषा प्रा-
गल्भ्ये ॥ धृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता ॥ ४ ॥ दम्भु दम्भने ॥ दम्भनं दम्भः ।
दम्भेति । ददम्भ । अन्यग्रन्थिदम्भिस्वज्जीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरण-
न्यासमिहाष्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीयत्वादासिद्धु-
त्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ दम्भेश्च एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्या ॥ * ॥

देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्त्रते
तिप्सिप्सिप्सु । देभ । देभिय । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयक-
मितिन्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिय । ददम्भेत्येव । दभ्यात् ॥ ५ ॥

ऋधु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप प्रीणन इत्येके ॥ लृभादित्वाण्णत्वं न । लृप्नोति ॥ ७ ॥
छन्दसि ॥ आगणान्तादधिकारोयम् । अह व्याप्तौ ॥ अहोति ॥ ९ ॥ दघ
घातने पालने च ॥ दघ्नोति ॥ ६ ॥ चमु भक्षणे । चम्नोति ॥ ९ ॥ रि चि
चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम् ॥ रिणोति । चिणोति । अयं भाषायामपी-
त्येके । न तद्व्यशः शस्त्रभृतां चिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षि-
णोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाशनाति । दृणोति ॥ १५ ॥ वृत् ॥

॥ इति स्वादयः ॥ * ॥

तुद व्यथने ॥ इतः षट् स्वरितेतः ॥

* तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

तुदति । तुदते । तुतोद् । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतोत्सीत् ।

२ अ

अतुत्त ॥ १ ॥ शुद्र प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता ॥ २ ॥
दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदि-
क्षत ॥ ३ ॥ भ्रसज पाके । ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य
जश्चुत्वेन जः । भृज्जति । भृज्जते ॥

* भ्रसजे रोपधयो रमन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४० ॥

भ्रसजे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । मित्वा-
दन्त्यादचः परः । स्थानप्रष्ठीनिर्देशाद्दोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभ-
र्जिथ । बभर्ष्ट । बभर्जे । रमभावे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कारिति
सलोपः । ब्रश्चेति षः । बभ्रष्ट । बभ्रज्जे । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भ्रक्षति । भ्र-
क्षति ॥ क्तिरिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ * ॥ भृज्यात् ।
भृज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट । भर्क्षीष्ट । अभर्क्षीत् । अभर्क्षीत् । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट ॥ ४ ॥
क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षेप्सीत् । अक्षिप्त ॥ ५ ॥ कृष
विलेखने ॥ कृषति । कृषते । कृष्टा । कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट । स्पृशमृ-
शकृषेति सिज्वा । पक्षे क्तः । सिचि अम् वा । अक्राक्षीत् । अक्राक्षीत् । अकृ-
क्षत् । तडि लिङ्सिचावितिकित्वाद्भ्र । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । अकृक्षत ।
अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ ६ ॥ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति ।
आनर्ष ॥ ७ ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते ॥ ओवि ०
भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥

* विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजेः पर इडादिः प्रत्ययो डिङ्ङुत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते ॥ २ ॥
ओलजी ओलसजी व्रीडायाम् ॥ लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ॥ ४ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ ओव्रश्चू छेदने । ग्रहिज्या । वृश्चति । वव्रश्च ।
वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ । वव्रष्ट । लिट्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणम् । रेफस्य
ऋकारः । उरत् । तस्याचः परस्मिन्नितिस्थानिवद्वावान्न सम्प्रसारण इति
वस्योत्वं न । व्रश्चिता । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । व्रक्षति । वृश्च्यात् । अव्र-
श्चीत् । अव्रक्षीत् ॥ १ ॥ व्यच व्याजीकरणे ॥ विचति । विव्याच । विवि-
चतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत् । अव्यचीत् । व्यचेः
कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवतते । अनसीति पर्युदासेन ह्यन्मात्रवि य-
त्वात् ॥ २ ॥ उच्छि उच्छे ॥ उच्छति ॥ ३ ॥ उच्छी विवासे ॥ उच्छति ॥ ६
ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयभ्रूतिभाविषु ॥ ऋच्छत्यृतामिति गुणः । द्विहल्यहण-
स्थानेकहलुपलक्षणत्वाच्चुट् । आनर्क्ष । आनर्क्षतुः । ऋच्छिता ॥ ५ ॥ मिच्छ

उत्क्लेशे ॥ उत्क्लेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् ॥ ६ ॥ जर्ज चर्च भर्भ
परिभाषणभर्त्सनयोः ॥ ९ ॥ त्वच सम्बरणे ॥ तत्वाच ॥ १० ॥ ऋच
स्तुतौ ॥ आनर्च ॥ ११ ॥ उब्ज आर्जवे ॥ १२ ॥ उज्ज उत्सर्गे ॥ १३ ॥ लुभ
विमोहने ॥ विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लोभिता । लोब्धा । लोभि-
ष्यति ॥ १४ ॥ रिफ कत्यनयुद्धनिन्दार्हिंसादानेषु ॥ रिफति । रिरिफ । रिहे-
त्येके । शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ १५ ॥ तृप तृप्फ तृप्पौ ॥ आद्यः
प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति ।
ततर्प । तर्पिता । स्पृशमृशेति सिज्जविकल्पः पौषादिकस्यैव । अङ्पवाद्-
त्वात् । तेनात्रनित्यंसिच् । अतर्पीत् । तृप्फति । शस्य डिःत्वाद्निदितामिति
नलोपे ॥ शे तृप्फादीनां नुम्वाचः ॥ * ॥ आदिशब्दः प्रकारे । तेन येन न-
कारानुपल्लास्ते तृप्फादयः । तृप्फन्ति । ततृप्फ । तृप्यात् ॥ १७ ॥ तुप तुम्प तुफ
तुम्फ हिंसायाम् ॥ तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति ॥ २१ ॥ दृप दृप्फ
उत्क्लेशे ॥ प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयान्त इत्येके । दृपति । दृप्फति ॥ २३ ॥
ऋफ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फां चकार ॥ २५ ॥
गुफ गुम्फ ग्रन्थे ॥ गुफति । गुम्फति । जुगोफ । जुगुम्फ ॥ २७ ॥ उभ उम्भ
भूरणे ॥ उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भां चकार ॥ २९ ॥ शुभ शुम्भ शो-
भार्थे ॥ शुभति । शुम्भति ॥ ३१ ॥ दृभी ग्रन्थे । दृभति ॥ ३२ ॥ चृती हिं-
साग्रन्थनयोः ॥ चर्तिता । सेसिचीति वेट् । चर्तिष्यति । चत्स्यति । अच-
तीत् ॥ ३३ ॥ विध विधाने ॥ विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ ॥
तवर्गपञ्चमान्तमेके । जुडति । मरुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने ॥ मृडति ।
मर्डिता ॥ ३६ ॥ पृड च ॥ पृडति ॥ ३७ ॥ पृण प्रीणने ॥ पृणति । प्रपर्ण ॥ ३८ ॥
वृणच ॥ वृणति ॥ ३९ ॥ मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिल्ये ॥ तुणेण ॥ ४१ ॥
पुण कर्मणि शुभे । पुणति ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोप-
करणयोः ॥ ४४ ॥ शुन गतौ ॥ ४५ ॥ द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥
घुण घूर्णे भ्रमणे ॥ ४७ ॥ सुर ऐश्वर्यदीप्त्याः । सुरति । सुषोर । आशिषि ।
सूर्यात् ॥ ४८ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र न भकुर्कुरामिति नि-
षेधो न । करोतिरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ४९ ॥ खुर क्खेदने ॥ ५० ॥ मुर
क्षम्बलने ॥ ५१ ॥ दुर विलेखने ॥ ५२ ॥ घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५३ ॥ पुर
अग्रगमने ॥ ५४ ॥ वृह उद्यमने । दन्त्याष्ट्यादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५५ ॥
वृह स्तृह वृह हिंसार्थाः । वृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता ।

तर्था । स्तर्हिता । स्तर्था । अतृहीत् । अतार्ड्हीत् । अतार्णाम् ॥ ५८ ॥
 इष इच्छायाम् । इषगमीति क्तः । † इच्छति । एषिता । एषा । एषिष्यति ।
 इष्यात् । एषीत् ॥ ५९ ॥ मिष स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता ॥ ६० ॥ क्लि
 श्वैत्यक्रीडनयोः ॥ ६१ ॥ तिल खेहे ॥ ६२ ॥ चिल वसने ॥ ६३ ॥ चल विल-
 सने ॥ ६४ ॥ इल स्वप्ननेपणयोः ॥ ६५ ॥ विल सम्बरणे । दन्त्योष्पादिः ॥ ६६ ॥
 बिल भेदने । ओष्पादिः ॥ ६७ ॥ शिल गहने ॥ ६८ ॥ हिल भावकरणे ॥ ६९ ॥
 शिल षिल उञ्जे ॥ ७१ ॥ मिल श्लेषणे ॥ ७२ ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लि-
 लेख ॥ ७३ ॥ कुट कौटिल्ये ॥ । गाङ्कुटादिभ्य इति डित्वम् । चुकुटिथ ।
 चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७४ ॥ पुट संश्लेषणे ॥ ७५ ॥ कुच सङ्कोचने ॥ ७६ ॥
 गुज शब्दे ॥ ७७ ॥ गुड रत्नायाम् ॥ ७८ ॥ डिप क्षेपे ॥ ७९ ॥ कुर छेदने ॥
 न भकुर्कुरामिति न दीर्घः ॥ ८० ॥ कुर्यात् ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति ।
 पुस्फोट ॥ ८१ ॥ मुट आक्षेपमर्दनयोः ॥ ८२ ॥ त्रुट छेदने । वा भ्राशेति श्यन्वा ।
 त्रुट्यति । त्रुटति । तुत्रोट । त्रुटिता ॥ ८३ ॥ तुट कलहकर्मणि ॥ तुटति ।
 तुतोट । तुटिता ॥ ८४ ॥ चुट कुट छेदने ॥ ८५ ॥ जुट बन्धने ॥ ८६ ॥
 कड मदे ॥ ८७ ॥ लुट संश्लेषने ॥ ८८ ॥ क्लड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता ।
 चकड । क्लडिता ॥ ८९ ॥ कुड वाल्ये ॥ ९० ॥ पुड उत्सर्गे ॥ ९१ ॥
 प्रतिघाते ॥ ९२ ॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९३ ॥ थुड स्युड सम्बरणे ।
 थुडति । तुथोड । तुथोड ॥ ९४ ॥ खुड कुड इत्येके ॥ ९५ ॥ स्फुर फुल
 सञ्चलने ॥ १०० ॥ स्फुर स्फुरणे ॥ स्फुल संचलने इत्येके ॥

* स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं के चित्प-
 ठन्ति । पस्फार ॥ १०३ ॥ स्फुड चुड व्रुड सम्बरणे ॥ १०६ ॥ क्लड भृड निम-
 ज्जन इत्येके ॥ १०८ ॥ गुरी उद्यमने ॥ अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरि-
 ता ॥ १०९ ॥ गू स्तवने ॥ दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः पर-
 स्मैपदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ ११० ॥ धू विधूनने ॥ धुवति ॥ १११ ॥ गु
 पुरीषोत्सर्गे ॥ जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गुष्यति । अघुषीत् । ह्रस्वाद्ङ्गात् ।
 अगुताम् । अगुषुः ॥ ११२ ॥ ध्रु गतिस्वर्ययोः ॥ ध्रुव इति पाठान्तरम् ।
 आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुधुविथ । ध्रुवित्
 ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् ॥ ११४ ॥ कुङ् शब्दे । दीर्घान्त

† अत्रोदित्पाठः प्रामादिकः ।

इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । इस्वान्त इति न्यासकारः । कुता ।
अकुत ॥ ११५ ॥ वृत् ॥ कुटादयो वृत्ताः ॥

पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे ।
व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत् । व्यापृषाताम् ॥ ११६ ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥

* म्रियतेर्लुङ् लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ् लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ् नान्यत्र । ङित्वं स्वरार्थम् ।
म्रियते । ममार । ममर्थः । मम्रिव । मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ ११७ ॥

अथ परस्मैपदिनः सप्त ॥ रि पि गतौ । लघुपधगुणादन्तरङ्गत्वादियङ् ।
रियति । पियति । रेता । पेटा ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ ३ ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ४ ॥
षू प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति । किरतः । चकार ।
चकरतुः । करिता । करीता । कीर्यात् । अकारीत् ॥

* किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदर्थे । उपस्किरति ॥ अडभ्यासव्यवायेषि
सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ † उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

* हिंसायां प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किर-
ति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे ॥

* अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लत्वं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति । जगार । ज-
गाल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गलिता ॥ ७ ॥

दृङ् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदद्रे । आदद्रिषे । आदर्ता ।
आदरिष्यते । आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् ॥ १ ॥ धृङ् अवस्थाने ।
ध्रियते ॥ २ ॥

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ जीप्सायाम् ॥ पृच्छति । पप्रच्छ । पप्र-
च्छतुः । पप्रच्छिथ । पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् ॥ किरादयो
वृत्ताः ॥ सृज विसर्गे । विभाषा सृजिदृशोः । ससर्जिथ । सस्रष्ट । स्रष्टा ।
स्रक्ष्यति । सृजिदृशोः (र्भल्यमक्रीर्तित्यमागमः) । सृजेत् । सृज्यात् । अस्माक्षीत् ॥ २ ॥
सृजैसृजो शुद्धौ ॥ मज्जति । मज्जज्ज । मसृजिनशोर्भलीति लुम् ॥ मसजेर-
न्त्यात्पूर्वा नुम्वाच्यः ॥ * ॥ संयोगादिलोपः । ममङ्क्ष्य । ममज्जिथ । मङ्गा ।

† इदं वार्तिकं सूत्रेषु केषिचित्प्रक्षिप्तम् ॥

मङ्क्षति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षाम् । अमाङ्क्षुः ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्षति । अरोक्षीत् । अरोक्षाम् ॥ ४ ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ रुजिवत् ॥ ५ ॥ कुप स्पर्शे । क्लोप्ता । अक्लोप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश रिश हिंसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा । रोक्षति । रोष्टा । रोक्षति ॥ ८ ॥ लिश गतौ । अलिक्षत् ॥ ९ ॥ स्पृश संस्पर्शने । स्पृष्टा । स्पृष्टा । स्पृक्षति । स्पृक्षति । अस्पृक्षीत् । अस्पृक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥ विच्छ गतौ । गुपूधूपेत्यायः आर्द्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छयां चकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मृशआमर्शने । आमर्शने स्पर्शः । अम्राक्षीत् । अमर्क्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥ शुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ श्दू विशरणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नु-
म्विकल्पार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः ॥ १५ ॥ श्दू शातने ॥ स्वरार्थे एष पुनः पाठः । शता तु नास्ति । शदेः शित आत्मनेपदोक्तेः ॥ १६ ॥

अथ षट् स्वरितेतः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तडर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ १ ॥ भुचृ मोक्षणे ॥

* शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५६ ॥

भुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्ताताम् ॥ २ ॥ लुम् छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुम् ॥ ३ ॥ विद् लाम्भे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेद्धेयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानर्ग्यंश्च लब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तडि तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ षिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ॥ ६ ॥

अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तीत् ॥ ७ ॥ खिद परिघाते । खिन्दति । खिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च ॥ ८ ॥ पिश अवयवे । पिशयति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूवाणि पिशतु ॥ ९ ॥

॥ इति मुचादयस्तुदादयश्च ॥ * ॥

रुधिर आवरणे ॥ नव स्वरितेत् इरितश्च ॥

* रुधादिभ्यः श्नुम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवादः । मित्वादन्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बाधते । रुणद्धि । श्नसारल्लोपः । णत्वस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाणत्वं न । न पदान्तेतिसूत्रेणाऽनुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्यानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु । रुन्द्ध्यात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्ध्याम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरुद्धु ॥ १ ॥ भिदिर विदारणे ॥ भिनन्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत् । अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभैत्सीत् । अभिन्त ॥ २ ॥ छिदर द्वैधीकरणे ॥ अछिदत् । अछैत्सीत् । अछित्त ॥ ३ ॥ रिचिर् विरेचने ॥ रिणक्ति । रिङ्क्ते । रिरेच । रिरेचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरैत्सीत् । अरिक्त ॥ ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते ॥ ५ ॥ क्षुदिर सम्प्रेषणे ॥ क्षुणत्ति । क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत् । अक्षौत्सीत् । अक्षुत्त ॥ ६ ॥ युजिर् योगे ॥ योक्ता ॥ ७ ॥ उकृदिर दीप्तिदेवनयोः ॥ कृणत्ति । कृन्ते । चच्छर्द । सेसिचीति वेष्ट । चच्छृदिषे । चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छत्स्यति । अच्छृदत् । अच्छृर्दात् । अच्छर्दिष्ट ॥ ८ ॥ उत्तृदिर हिंसानादरयोः ॥ तृणत्तीत्यादि ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिक्रवत् ॥ १० ॥ जिहन्थी दीप्तौ ॥ त्रय आत्मनेपदिनः ॥

* श्नान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्नुमः परस्य नस्य लोपः स्यात् ॥ श्नसारल्लोपः ॥ इन्धे । इत्से । इन्धिता । इन्धै । ऐन्धे । ऐन्धाः ॥ ११ ॥ खिदर द्वैत्ये । खिन्ते । खेत्ता ॥ १२ ॥ विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ १३ ॥

अथ परस्मैपदिनः । शिष्ल विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टुः । शिषन्ति । शिशेषिथ । शेष्टा । शेष्यति । हेर्धिः । जश्त्वम् । झरो झरीति वा डलोपः । ञ्नुस्वारपरसवर्णौ । शिष्लिष्ट । शिष्लिडु । शिनष्ठाणि । अशिनष्ट । ल्यदित्वादङ् । अशिष्लत् ॥ १ ॥ पिष्ल सञ्चूर्णने ॥ शिषिवत् । पिनष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने ॥ भनक्ति । बभञ्जिथ । बभङ्क्थ । भङ्गा ॥ ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ तृह हिंसि हिंसायाम् ॥

* तृणह इम् । ७ । ३ । ६२ ॥

तृहः श्मि कृते इमागमः स्यादुलादौ पिति । तृणेटि । तृणः । ततर्ह ।
तर्हिता । अतृणेट । हिनस्ति । जिहिंस हिंसिता ॥ ६ ॥ उन्दी क्लेदने ॥
उनत्ति । उन्तः । उन्दति । उन्दां चकार । औनत् । औताम् । औन्दन् ।
औनः । औनत् । औनदम् ॥ ७ ॥ अञ्ज व्यक्तिसर्षणकान्तिगतिषु ॥ अनक्ति ॥
अक्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ । आनङ्क्य । अङ्गा । अञ्जिता ।
अङ्गिथ । अनजानि । आनक् ॥

* अञ्जेःसिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो निच्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् ॥ ८ ॥ तञ्च सङ्काचने ॥
तङ्गा । तञ्चिता ॥ ९ ॥ औविजी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विङ्कः । विज
इडिति डित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ वृजी
वर्जने ॥ वृणक्ति । वर्जिता ॥ ११ ॥ पृची संपर्के । पृणक्ति । पपर्च ॥ १२ ॥

॥ इति रुधादयः ॥ + ॥

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ तनोति ।
तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत् । अतानीत् ॥

* तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादेकवचनं तश-
ब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट । अतानिष्ट । अनुदात्तोपदेशेत्यनुना-
सिकलोपः । तडि । अतत । अतनिष्ट । अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ षण्णु
दाने ॥ सनोति । सनुते । ये विभाषा । सायात् । सन्यात् । जनसनेत्या-
त्वम् । असातः । असनिष्ट । असाथाः । असनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥
क्षणोति । क्षणुते । ह्यन्तेति न वृ द्रुः । अक्षणीत् । अक्षत । अक्षणिष्ट ।
अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । अक्षणिष्ट ॥ ३ ॥ क्षिणु च ॥ उपत्ययनिमित्तो ल-
धूपधगूणः । सज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्ये-
वेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षिणोति । क्षिणोतासि । क्षिणोतासे । अक्षणीत् । अ-
क्षित । अक्षणिष्ट ॥ ४ ॥ ऋणु गतौ ॥ ऋणोति ॥ अर्णोति । अर्णुतः । अर्णो-
वन्ति । आनुणे । अर्णोतासि । आर्णीत् । आर्त । आर्णिष्ट । आर्थाः । आ-
र्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने ॥ तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णुते ॥ ६ ॥
घृणु दीप्तौ ॥ जघर्ण । जघृणे ॥ ७ ॥

अथ द्वावनुदात्तौ ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मै-
पदौ । वनोति । ववान् ॥ ८ ॥ मनु अवबोधने ॥ मनुते । मेने ॥ ९ ॥ डु-
हज करणे ॥ करोति ॥ अत उत्सार्वधातुके । कुरुतः । यण् । न भकुर्कुरा-
मिति न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥

* नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यादृमोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । चकर्थे ।
चकृव । कर्ता । करिष्यति ॥

* ये च । ६ । ४ । १०९ ॥

हज उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । अशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट ।
अकार्षीत् । तनादिभ्य इति लुकोभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत ।
अकृथाः ॥

* संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

* समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अलं-
करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्व चिदभूषणेपि
सुट् । संस्कृतं भक्ता इति ज्ञापकात् । परिनिविभ्य इति षः । परिष्करोति ॥
सिवादीनां वा । पर्यष्कार्षीत् । पर्यष्कार्षीत् ॥

* उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात्तजः सुट् स्यादेष्वर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधा-
नम् । विकृतमेव वैकृत विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूर-
णम् । उपस्कृता कन्या । अलंकृतमित्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता
इत्यर्थः । एधो दकस्योपस्कृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।
विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते । वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः ॥

* सुट्कात्पूर्वः । ६ । १ । १४५ ॥

अडभ्यासव्यवायेपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्वं इत्यादि भाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । तथा हि पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वि-
त्वम् । एवंच ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । संचस्कारतुः ॥ कृष्टभूसूत्रे ऋतो भार-
द्वाजस्येति सूत्रे च, कृजोसुट् इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तेन ससुट्कात्परस्येष्ट ।
संचस्कारिथ । संचस्कारिव । गुणोर्तीतिसूत्रे नित्यं कृन्दसीतिसूत्रान्नित्यमित्य-
नुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात्सुटि गुणो न । संस्क्रियात् ॥

अतश्च संयोगादेरिति लिङ्सिचेर्नेट् । एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिरितिव्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १० ॥ * ॥

॥ इति तनादयः ॥ * ॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥

* क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥

क्रीणाति ॥ ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं भेरन्तादेशः परत्वाच्चित्यत्सादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं भस्याद्भावः । ततः श्नाभ्यस्तयोरित्याह्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ । चिक्रेथ । चिक्रियिष । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥ श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ मीञ् हिंसायाम् ॥ हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येज्विषये आत्वम् । ममै । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ ४ ॥ षिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुञ् आप्रवणे ॥

* स्तम्भुस्तुम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च । ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना । स्कुनाति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुषे । स्कोता । अस्कोषीत् । अस्कोष्ट ॥ ५ ॥ स्तम्भ्वाद्यश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोषणार्थः चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः । विष्टन्वोति । विष्टन्नाति । अवष्टन्वोति । अवष्टन्नाति । अवतष्टम्भ । जृस्तम्भित्यङ् वा । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् । स्तुभोति । स्तुभ्नाति ॥

* वेः स्कुभ्नातेर्नित्यम् । ८ । ३ । ७७ ॥

वेः परस्य स्कुभ्नातेः सस्य षः स्यात् । विष्कन्वोति । विष्कन्नाति । स्कुभ्नाति । स्कुभ्नाति ॥

* हलः श्नः शानञ्भौ । ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्वौ परे । स्तभान । स्तुभान । स्कुभान । स्कुभान । पठे स्तभुहीत्यादि ॥ १० ॥ युञ् बन्धने ॥ युनाति । यु-

नीति । योता ॥ ११ ॥ कूञ् शब्दे ॥ कूणाति । कूणीति । क्वविता ॥ १२ ॥
द्रूञ् हिंसायाम् ॥ द्रूणाति । द्रूणीति ॥ १३ ॥ पूञ् पवने ॥

* प्वादीनां ह्रस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १४ ॥ लूञ् छेदने ॥ लुनाति ।
लुनीते ॥ १५ ॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तर-
तुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीते । आशिषि । स्तीर्यात् ।
लिङ्सिचोरिति वेष्ट ॥

* न लिङि । ७ । २ । ३६ ॥

वृत् इटो लिङि दीर्घा न स्यात् । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्त्वम् ।
स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् ।
अस्तारिष्ट । अस्तीर्ष ॥ १६ ॥ कृञ् हिंसायाम् ॥ कृणाति । कृणीते ।
चकार । चकरे ॥ १७ ॥ वृञ् वरणे ॥ वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे ।
वरिता । वरीता । आशिषि । उदोष्यपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्षीष्ट ।
अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्ट । अवरीष्ट । अबूर्ष ॥ १८ ॥ धुञ् क्रम्पने ॥
धुनाति । धुनीते । दुधविथ । दुधोथ । दुधुविव । धोता । धविता ।
धुसुधुञ्भ्य इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १९ ॥

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शृ हिंसायाम् ॥ शृदृषां ह्रस्वोवेति ह्र-
स्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्यृतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्युकः
कृतीतिनिषेधस्य ऋादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता ।
शणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् ॥ २० ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥ पप्रतुः ।
पपरतुः । आशिषि, पूर्यात् ॥ २१ ॥ वृ वरणे ॥ भरण इत्येके ॥ २२ ॥ भृ
भर्त्सने ॥ भरणेप्येके ॥ २३ ॥ मृ हिंसायाम् ॥ मृणाति । ममार ॥ २४ ॥ दृ
विदारणे ॥ ददरतुः । दद्रुः ॥ २५ ॥ जृ वयोहानौ ॥ २६ ॥ भृ इत्येके ॥ २७ ॥
धृ इत्यन्ये ॥ २८ ॥ नृ नये ॥ २९ ॥ कृ हिंसायाम् ॥ ३० ॥ ऋ गतौ ॥ ऋ-
णाति । अरांचकार । अरिता । आर्यात् । आर्याताम् । ईर्यात् । आरीत् ।
आरिष्टाम् ॥ ३१ ॥ गृ शब्दे ॥ ३२ ॥ ज्या वयोहानौ ॥ ग्रहिज्या ॥

* हलः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाद्बलः परं यत्सन्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति
दीर्घे कृते । प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्या । जिज्यतुः ॥ ३२ ॥ री
गतिरेषणयोः ॥ रेणं वृकशब्दः ॥ ३३ ॥ ली श्लेषणे ॥ विभाषालीयतेरित्ये-

ज्विषये आत्वं वा । ललौ । लिलाय । लाता । लेता ॥ ३४ ॥ ह्री वरणे ॥
 द्विनाति ॥ ३५ ॥ ग्री गतौ ॥ ३६ ॥ वृत् ॥ ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोपीत्ये-
 के ॥ व्री वरणे ॥ ३७ ॥ श्री भये ॥ ३८ ॥ भर इत्येके ॥ ३९ ॥ क्षीप् हिंसा-
 याम् ॥ एषां त्रयाणां ह्रस्वः । के चिन्मते तु न ॥ ४० ॥ ज्ञा अवबोधने ।
 ज्ञाजनेर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः ॥ ४१ ॥ बन्ध बन्धने ॥
 बध्नाति । बबन्धिथ । बबन्ध । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्स्यति । बधान । अभा-
 व्त्सीत् । पूर्वत्रासिद्धमिति भष्भावात्पूर्वं भलो भलीति सिज्जलोपः । प्रत्ययलक्षण-
 नादिप्रत्ययमाश्रित्य भष्भावो न, प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् ।
 अबन्धाम् । अभान्त्सुः ॥ ४२ ॥ वृड् सम्भक्तौ । वृणीते । वत्रे । ववृषे । ववृद्धे ।
 वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ४३ ॥ अन्य विमोचनप्र-
 तिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः ॥ अग्राति । अन्यिन्यीत्यादिना क्त्वपक्षे
 एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ, इति हरदत्तादयः । अथेतुः । अथुः । इदं क्त्वं
 पितामपीति सुधाकरमते । अथिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शशाथ । उत्तमे तु
 शशाथ शशथेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ ४४ ॥ मन्य विलोडने ॥ ४५ ॥
 अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ अर्थभेदात् अन्येः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ॥ ४७ ॥
 कुन्य संश्लेषणे ॥ संक्षेपे इत्येके । कुग्राति । चुकुन्य ॥ ४८ ॥ कुथेति दुर्गः ।
 चुकोथ ॥ ४९ ॥ मृद क्षोदे ॥ मृद्वाति । मृदान ॥ ५० ॥ मृड च ॥ अयं सुखेपि ।
 मृत्त्वम् । मृड्णाति ॥ ५१ ॥ गुध रोषे ॥ गुध्नाति ॥ ५२ ॥ कुष निष्काषे ॥
 कुष्णाति । कोषिता ॥

* निरः कुषः । ७ । २ । ४६ ॥

निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता । नि-
 ष्कोषा । निरकोषीत् । निरकुक्षत् ॥ ५३ ॥ क्षुभ सञ्चलने ॥

* क्षुभ्रादिषु च । ८ । ४ । ३६ ॥

क्षुभ्राति । क्षुभ्रीतः । क्षोभिता । क्षुभाण ॥ ५४ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् ॥
 नभ्राति । तुभ्राति । नभते तोभते इति शपि । नभ्यति तुभ्यतीति श्यनि
 ॥ ५५ ॥ क्लिषू विबाधने ॥ शादिति श्चत्वनिषेधः । क्लिश्नाति । क्लिशिता ।
 क्लिष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिक्षत् ॥ ५६ ॥ अश भोजने ॥ अश्नाति । आश ॥ ५७ ॥
 उधस उड्हे ॥ उकार इत् । धस्नाति ॥ ५८ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके ।
 उधसां चकार ॥ ५९ ॥ इष आभीक्ष्ण्ये ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आर्भ
 ण्यम् । इष्णाति । तीषसहेत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदा-
 दिक्त्वस्यैव इषेर्यहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । इषिता । वस्तुतस्तु इ-

ष्णातेरपि इद्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् ॥ इषेस्तकारे श्यन्नप्रत्यया-
त्प्रतिषेध इति ॥ * ॥ ६० ॥ विप्र विप्रयोगे ॥ विष्णाति । वेष्टा ॥ ६१ ॥
पुष पुष स्नेहनसेवनपूरणेषु ॥ पुष्णाति । पुष्णाति ॥ ६२ ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता ॥ ६३ ॥
मप स्तेये ॥ मोषिता ॥ ६४ ॥ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रा-
न्तात्पत्तिः । खच्नाति ॥ ६५ ॥ वान्तोयमित्येके ॥

* च्छोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १६ ॥

सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमात् श ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्लौ
भ्रलादौ च क्लिति । खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वाद्गूठि
कृते हलन्तत्वाभावाच्च शानच् । खौनीहि ॥ ६६ ॥ हेठ च ॥ छुत्वम् । हेठ-
णाति ॥ ६७ ॥ ग्रह उपादाने ॥ स्वरितेत् । ग्रहिज्या । गृहीते ॥

* ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात् न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि
तु जयहिष । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्र-
हीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ ६८ ॥

॥ इति क्र्यादयः ॥ ॥

चुर स्तेये ॥

* सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादि-
भ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धं तेषा-
मिह ग्रहणं प्रपञ्चार्यम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता
इति धातुत्वम् । तिप्शवादि गुणायादेशौ । चोरयति ॥

* णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास ।
चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । णिशीति चङ् । गौचङीति ह्रस्वः ।
द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घा लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचू-
चरत् ॥ १ ॥ चिति स्मृत्याम् ॥ चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठि-
त इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ
नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके, अत
एकहल् इत्यत्र वृत्तिकृता जगाणजगणतुत्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्य-

परे, अत एवाधृषाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥ यत्रि सङ्कोचे ॥ यन्त्रयति । यन्त्रे-
तिपठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं
कुद्वितत्रिमत्रिषु ॥ ३ ॥ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुण्डयति । इदित्करणात् स्फु-
ण्डति ॥ ४ ॥ स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति ॥ ४ ॥ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥
कुद्वि अनृतभाषणे ॥ कुन्द्रयति ॥ ६ ॥ लड उपसेवायाम् ॥ लाडयति ॥ ७ ॥ मिदि
स्नेहने ॥ मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओलण्डयति । ओल-
ण्डति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके । लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादि-
रयमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज इत्येके ॥ १३ ॥
पीड अवगाहने ॥ पीडयति ॥ १४ ॥

* भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ३ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परं रौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥
नट अवस्यन्दने ॥ अवस्यन्दनं नाट्यम् ॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके ॥ १६ ॥
वध संयमने ॥ बाधयति । बन्धेति चान्द्रः ॥ १७ ॥ पृ पूरणे ॥ पारयति । दीर्घा-
च्चारणं णिचः पात्तिकत्वे लिङ्गं तद्वि सेट्कृत्वाय । एवं पृणातिपिपतिभ्यां
परितेत्यादिसिद्धावपि परति परत इत्यादिसिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बल-
प्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण चूर्णं प्रेरणे ॥ वर्णं वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥
प्रथ प्रख्याने ॥ प्राथयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्वम् ॥

* अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तुस्पशाम् । ७ । ४ । ६५ ॥

एषामभ्यासस्य अकारोन्तादेशः स्याच्चङ्परं रौ । इत्वापवादः । अप-
प्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे ॥

* उर्चत् । ७ । ४ । ७ ॥

पधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परं रौ । इरारामपवादः -
अपीपृथत् । अपपर्धत् ॥ २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ षम्ब सम्बा-
न्धने ॥ सम्बयति । अससम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब च ॥ अशशम्बत् ॥ २७ ॥
साम्बइत्येके ॥ २८ ॥ भक्तअदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदनभर्त्सनयोः । पूरण इत्येके ।
कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे ॥ ३२ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे ॥ अट्टयति ।
अयं दोषधः । ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्न न्द्रा इति निषेधः । आट्टिटत् ॥ ३४ ॥
लुण्ठ स्तेये ॥ लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुठ स्तेये इति भ्रौवादिकस्य ॥ ३५ ॥
शठ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३६ ॥ तुजि पिजि हिंसानला-
दाननिकेतनेषु ॥ तुज्जयति । पिज्जयति । इदित्करणात् तुज्जति । पिज्जति ।

तुजपिजेतिकेचित् ॥ लजिलुजिदत्येके ॥ ४४ ॥ पिसगतौ ॥ पेसयति । पेसतीति
तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ प्रांत्व सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ श्वल्क खल्क परिभाषणे ॥ ४८ ॥
पिणह स्नेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट अनादरे ॥ अपोपदेशत्वान्न षः ।
असिस्मिटत् ॥ ५१ ॥ प्मिड् अनादर इत्येके । डित्वस्यावयवेऽचरितार्थत्वा-
भाणजन्तात्तड् । स्माययते ॥ ५२ ॥ श्लिष श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ ॥ पन्य-
यति । घन्यति ॥ ५४ ॥ पिच्छ कुट्टने ॥ ५५ ॥ छदि सम्बरणे ॥ छन्दयति ।
छन्दति ॥ ५६ ॥ अणदाने ॥ प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ तड
काघाते ॥ ताडयति ॥ ५८ ॥ खड खडि कडि भेदने ॥ खाडयति । खण्ड-
यति । कणडयति ॥ ६१ ॥ कुडि रत्तणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने ॥ रत्तण इत्येके ॥
कुठि इत्यन्ये ॥ अवकुण्ठयति । अवकुण्ठति ॥ गुठि इत्यपरे ॥ ६५ ॥ खुडि
खण्डने ॥ ६६ ॥ वडि विभाजने ॥ वडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे
च ॥ ६९ ॥ भडि कल्याणे ॥ ७० ॥ कर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त बुस्त आदरा-
नादरयोः ॥ ७३ ॥ चुद सञ्चोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने ॥ णोपदेशलक्षण्ये
पर्युदस्तोयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क व्यधने ॥ ७८ ॥ त्तल शौच-
कर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने ॥ तोलयति । अतू-
तुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामितिनिपातनादङ्-
क्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ दुल उत्क्षेपे ॥ ८२ ॥ पुल मह-
त्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छ्राये ॥ ८४ ॥ मूल रोहणे ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे ॥ ८७ ॥
विल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल स्नेहने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रत्तणे ॥ ९१ ॥
लूष िसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्क माने ॥ ९३ ॥ शूर्प च ॥ ९४ ॥ चूट केदने ॥ ९५ ॥
मुट सञ्चूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने ॥ पण्डयति । पण्डति । पंसयति ।
पंसति ॥ ९८ ॥ व्रज मार्ग संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ शुल्क अतिस्पर्शने ॥ १०१ ॥
चपि गत्याम् ॥ चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि क्षान्त्याम् ॥ क्षम्पयति ।
क्षम्पति ॥ १०३ ॥ क्खि क्खञ्जीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥ श्व-
भ्रच ॥ १०६ ॥ जप मिच्च ॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ॥ मितां ह्रस्वः ॥
मितामुपधाया ह्रस्वः स्यात्तौ परे । जपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवेषणे ॥
चान्भित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति
चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्कने ॥ चहयति । अची-
चहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न ।
अचचहत् ॥ चप इत्येके ॥ चपयति ॥ रह त्याग इत्येके ॥ अशीरहत् । कथा-
देस्तु । अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्राणने ॥ बलयति ॥ ११२ ॥ चिज चयने ॥

* चिस्फुरोणौ । ६ । १ । ५४ ॥

आत्वं वा स्यात् ॥

* अर्तिहील्लिरीक्रीयाद्भ्यायातां पुग् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥

चपयति । चययति । जित्करणसामर्थ्यादस्य णिञ्चिकल्पः । चयते ।
प्रणिचयति । प्रनिचयति ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ अहेतौ स्वार्थे णिञ्चि
ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न ॥ ११३ ॥
घट्ट चलने ॥ ११४ ॥ मुस्त सङ्घाते ॥ ११५ ॥ खट्ट सम्बरणे ॥ ११६ ॥ षट्ट स्फिट्ट
चुवि हिंसायाम् ॥ ११९ ॥ पुल सङ्घाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥
पुंस अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि बन्धने ॥ टङ्कयति ॥ टङ्कति ॥ १२३ ॥ धूस
कान्तिकरणे ॥ धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धत्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इ-
त्यपरे ॥ १२४ ॥ कीट वर्णे ॥ १२५ ॥ चूर्ण सङ्काचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजा-
याम् ॥ १२७ ॥ अर्क स्तवने ॥ तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ शुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥
शुठिशोषणे ॥ शुठयति । शुठति ॥ १३० ॥ जुड प्रेरणे ॥ १३१ ॥ गज मार्ज
शब्दार्थौ ॥ गाजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च ॥ मर्चयति ॥ १३४ ॥
घृ प्रस्रवणे ॥ स्रावणइत्येके ॥ १३५ ॥ पचि विस्तारवचने ॥ पञ्चयति । प-
ञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् ॥ १३६ ॥ तिज निशाने ॥ तेजयति ॥ १३७ ॥
कृत संशब्दने ॥

* उपधायाश्च । ७ । १ । १०१ ॥

धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः ।
कीर्तयति ॥ उर्कत् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ वर्ध छेदनपूरण-
योः ॥ १३९ ॥ कुवि आच्छादने ॥ कुम्बयति ॥ कुभि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुवि
तुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १४३ ॥ हूप व्यक्तायां वाचि ॥ हूपेत्येके ॥ १४५ ॥
चुटि छेदने ॥ १४६ ॥ इल प्रेरणे ॥ एलयति । ऐलितत् ॥ ४४७ ॥ म्रत् स्रेच्छ-
ने ॥ १४८ ॥ स्रेच्छ अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ ब्रूस बर्ह हिंसायाम् ॥ १५१ ॥ क्रे
चिदिह गर्ज गर्द शब्दे गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द पुर्व
निकेतने ॥ १५६ ॥ जसि रक्षणे ॥ मोक्षण इति के चित् । जंसयति । जंस-
ति ॥ १५७ ॥ ईड स्तुतौ ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ पिडिसङ्घाते ॥ १६० ॥
रुपरोषे ॥ रुठ इत्येके ॥ १६१ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६२ ॥ ष्टुप समुच्छ्राये ॥ १६३ ॥

आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ कुस्मनाम्नोवेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः ।
अकर्तृगामिफलार्थमिदम् ॥ चित सञ्चेतने ॥ चेतयते । अचीचितत् ॥ २ ॥

दशि दंशने ॥ दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे । दंशति । आकु-
 स्मीयमात्मनेपदं णिच्सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सज्जिसाहचर्याद्
 भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दंसयते । दंसति । द-
 सेत्यप्येके ॥ ४ ॥ डप डिप सङ्घाते ॥ ६ ॥ तत्रि कुटुम्बधारणे ॥ तन्त्रयते ।
 चान्द्रा धातुद्वयमिति मत्त्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि गुप्परि-
 भाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः ॥ १० ॥ तर्ज भर्त्स तर्जने ॥ १२ ॥ वस्त
 गन्ध अर्दने ॥ वस्तयते । गन्धयते ॥ १४ ॥ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्केत्येके ॥ १६ ॥
 निष्क परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ कण संकोचे ॥ १९ ॥ तूण पूर-
 णे ॥ २० ॥ भ्रूण आशाविशङ्कयोः ॥ २१ ॥ शठ श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यत्त पूजाया-
 म् ॥ २३ ॥ स्यत्त वितर्के ॥ २४ ॥ गूर उद्वमने ॥ २५ ॥ शम लत आलोचने ॥ नान्ये
 मित इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ २३ ॥ कुत्स अवक्षेपणे ॥ २७ ॥ चुट छेद ॥
 कुट इत्येके ॥ २९ ॥ गल खवणे ॥ ३० ॥ भल आभण्डने ॥ ३१ ॥ कूट आप्रदाने ॥
 अवसादने इत्येके ॥ ३२ ॥ कुट्ट-प्रतापने ॥ ३३ ॥ वञ्चु प्रलम्बने ॥ ३४ ॥ वृष
 शक्तिबन्धने ॥ शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिसंबन्धश्च । वर्षयते ॥ ३५ ॥ भद्र
 तृप्तियोगे ॥ मदयते ॥ ३६ ॥ दिवु परिकूजने ॥ ३७ ॥ गृ विज्ञाने ॥ गारयते ॥
 ३८ ॥ विद चेतनाख्यानविवासेषु ॥ वेदयते ॥ ३९ ॥

सत्ताया विद्यते, ज्ञाने वेत्ति, विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ, श्यन्लुक्शनम्शेष्विदं कृमात् ॥

मान स्मृते ॥ मानयते ॥ ४० ॥ यु जुगुप्सायाम् ॥ यावयते ॥ ४१ ॥ कुस्म
 नाम्ना वा ॥ कुस्मेति धातुः कुत्सितरपयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत ॥
 अथ वा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे णिच् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥

चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ बुक्क भाषणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च ॥
 चाद्भाषणे । प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ अनुपसर्गाच्च ॥
 आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ॥ काणयति ॥ यौ
 च्छुपधाया ह्रस्वः क ण्यादीनां वेति विकल्पते । अचीकणत् । अच-
 काणत् ॥ ४ ॥ जधि नाशने ॥ जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ छूट क्षरणे ॥
 सूदयति । असूषुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताडने ॥ जासयति । जसति ॥ ७ ॥ पश
 बन्धने ॥ पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे ॥ आमयति । नान्ये मित इति नि-
 षेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्देतुमण्यौ न कर्ममिचमाप्ति निषेधः ।
 आमयति ॥ ९ ॥ चट स्फुट भेदने ॥ विकृसे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम्
 ॥ १० ॥ घट सङ्घाते ॥ घाटयति ॥ ११ ॥ हन्त्यर्थाश्च ॥ नवगण्यामुक्ता अपि

हन्त्यर्थाः स्वार्थं णिच् लभन्त इत्यर्थः ॥ दिवु अर्दने ॥ उदित्वाद्देवतीत्यपि ॥ १२ ॥
 अर्जं प्रतियत्ने ॥ अयमर्थान्तरेपि । द्रव्यमर्जयति ॥ १३ ॥ घुपिर् विशब्दने ॥
 घोषयति । घुपिर् विशब्दन इति सूत्रेऽविशब्दन इति निषेधात्लिङ्गादनित्योऽस्य
 णिच् । घोषति । इरित्वाद्ङ्वा । अघुपत् । अघोषीत् । एयन्तस्य तु । अजुष्-
 षत् ॥ १४ ॥ आङ्ः क्रन्द सातत्ये ॥ औवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थे उक्तः ।
 ऋ एवाङ्पूर्वा णिच् लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वा घुपिः
 क्रन्दसातत्ये इत्याहुः । आघोषयति ॥ १५ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १६ ॥ तसि
 भूष अलङ्करणे ॥ अवतंसयति । अवतंसति । भूषयति ॥ १७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ १८ ॥
 ज्ञा ज्ञियोगे ॥ आज्ञापयति ॥ १९ ॥ भज विश्राणने ॥ २० ॥ शृधु प्रसहने ॥
 अशशर्धत् । अशीशृधत् ॥ २१ ॥ यत निकारोपस्कारयोः ॥ २२ ॥ रक्क लग
 आस्वादने ॥ रघइत्येके ॥ रगेत्यन्ये ॥ २३ ॥ अञ्चु विशेषणे ॥ अञ्चयति ।
 उदित्त्वमिद्धिकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुज-
 सुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २७ ॥ लिगि चित्रीकरणे ॥ लिङ्गयति । लिङ्ग-
 ति ॥ २८ ॥ मुद संसर्गे ॥ मोदयति सक्तून् घृतेन ॥ २९ ॥ ञ्ज धारणे ॥
 गृहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ ३० ॥ उध्रस उञ्जे ॥ उकारो धात्ववयव
 इत्येके । नेत्यन्ये । ध्रासयति । उध्रासयति ॥ ३२ ॥ मुच प्रमोचने मोदके
 च ॥ ३३ ॥ वस खेहलेदापहरणेषु ॥ ३४ ॥ चर संशये ॥ ३५ ॥ च्यु सहने ॥
 हसने चेत्येके । च्यावयति ॥ च्युसेत्येके ॥ च्योसयति ॥ ३७ ॥ भुवो अवक-
 ल्पने ॥ अवकल्पनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति ॥ ३८ ॥
 क्लपेश्च ॥ कल्पयति ॥ ३९ ॥

आस्वदः सकर्मकात् ॥ स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच् ॥
 यस ग्रहणे ॥ यासयति फलम् ॥ १ ॥ पुष धारणे ॥ पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥
 दल विदारणे ॥ दालयति ॥ ३ ॥ पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि
 लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि वृहि बर्ह बहू गुप धूप विच्छ
 चीव पुष लोक्क लोचृ णद कुप तर्क वृत्तु वृधु भाषार्थाः ॥ पाटयति । पो-
 यति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति ॥

* नाग्लोपिशास्वृदिताम् । ७ । ४ । २ ॥

णिच्यग्लोपिनः शास्तेर्द्धदिता च उपधा या ह्रस्वो न स्याच्चङ्परि णौ ।
 अलुलोक्तत् । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति । उदित्वाद्द्वर्तति । र्ध-
 ति ॥ ३४ ॥ सठ लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जि चि रधि
 लधि अहि रहि महि च ॥ लडि तडि नल च ॥ ३२ ॥ परी आप्यायने ॥

ईदित्वं निष्ठायामिगिनषेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥
रुज हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ ष्वद् आस्वादाने ॥ स्वाद इत्येके ॥ असिष्वदत् ।
दीर्घस्य त्वणोपदेशत्वात् । असिष्वदत् ॥ ५६ ॥

आधृषाट्वा ॥ इतऊर्ध्वं विभाषितणित्वात् धृपधातुमभिव्याप्य ॥ युज पृच
क्षयमने ॥ योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पचयति । पचति । पचिता ।
अपचीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ षह मर्षणे ॥ साहयति । स एवा-
यं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम् ॥ ४ ॥ ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली द्रवीकरणे ॥
लापयति । लपति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने ॥ वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥
वृञ् आवरणे ॥ वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ ज् वयोहानौ ।
जारयति । जरति । जरिता । जरीता ॥ ९ ॥ जि च ॥ ज्ञाययति । ज्ञयति ॥
ज्ञेता ॥ १० ॥ रिच द्वियोजनसम्पर्चनयोः ॥ रेचयति । रेचति । रेक्ता ॥ ११ ॥
शिष असर्वापयोगे ॥ शेषयति । शेषति । शेषा । अशितत् । अयं विपूर्वाऽ-
तिशये ॥ १२ ॥ तप दाहे ॥ तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृप्तौ ॥
सन्दीपनेइत्येके । तर्पयति । तर्पति । तर्पिता ॥ १४ ॥ कृदी सन्दीपने ॥
कर्दयति । कर्दति । कर्दिता । कर्दिष्यति । सेसिचीतिविकल्पो न । साहच-
र्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥ कृप कृप दृप सन्दीपन इत्येके ॥
चर्पयति । कर्पयति ॥ १६ ॥ दृभी भये ॥ दर्भयति । दर्भति । दर्भिता ॥ १७ ॥
दृभ सन्दर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २० ॥ अघ मोक्षणे ॥ हिंसायामित्येके
॥ २१ ॥ मी गतौ ॥ माययति । मयति । मेता ॥ २२ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥
ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २३ ॥ शीक आमर्षणे ॥ २४ ॥ चीक च ॥ २५ ॥ अर्द हिंसा-
याम् ॥ स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २६ ॥ हिंसि हिंसायाम् ॥
हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति श्नामि गतम् ॥ २७ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २८ ॥
आडः षद पद्यर्घे ॥ आसादयति । आसीदति । पाप्नेति सीदादेशः । आसत्ता ।
आसात्सीत् ॥ २९ ॥ शुन्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धि-
ष्टाम् ॥ ३० ॥ छद अपवारणे ॥ स्वरितेत् ॥ ३१ ॥ जुष परितर्कणे ॥ परितर्क-
णमूहो हिंसा वा ॥ परितर्पण इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति ।
जोषति । प्रीतिसेवनयोजुषते इति तुदादौ ॥ ३२ ॥ धूञ् कम्पने ॥ णावि-
न्यधिङ्गत्य ॥ धूञ्प्रीजेर्नुग्वक्तव्यः ॥ * ॥ धूनयति । धवति । धवते । के
चित्तु धूञ्प्रीणोरिति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्गुणात्तेरेव नुकमाहुः । धावयति
॥ ३३ ॥ अयं स्वादौ ऋदादौ तुदादौ च । स्वादौ इस्वश्च । तथा च क्वि-
दृश्ये ॥

धूनाति चम्पकवनानि धुनात्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटिता-
तिमुक्तम् ॥

वार्युर्विधूनयति चम्पकपुष्परेशून्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ १ ॥

प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धूञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्रापर्या
प्रयति । प्रयते ॥ ३४ ॥ अन्य ग्रन्थ सन्दर्भे ॥ ३५ ॥ आप्ल लम्भने ॥ आपय-
ति । आपति । आपत् । आप्ला । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३६ ॥ तनु
श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्चद्वैर्घ्ये ॥ तानयति । वितानयति । तनति ।
वितनति ॥ ३७ ॥ चन श्रद्धोपहननयोरित्येके ॥ चानयति । चनति ॥ ३८ ॥
वद सन्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदि-
त्येके । ववदतुः । ववदिय । ववद्रे । वव्यात् ॥ ३९ ॥ वच परिभाषणे ॥
वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४० ॥ मान पूजायाम् ॥ मानय-
ति । मानति । मानिता । विचारणे तु भौवादिको नित्यसञ्चलः । स्वप्ने
मानयते इत्याकुस्मीयः । मन्यते इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च
॥ ४१ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनैवात्म-
नेपदमित्येके । भवति ॥ ४२ ॥ गर्ह विनिन्दने ॥ ४३ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४४ ॥
काठि शोके ॥ उत्पूत्रायमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४५ ॥
मृजू शौचालङ्कारयोः ॥ मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४६ ॥
मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृ-
ष्यते इति दिवादौ सेवने । शपि मर्षति ॥ ४७ ॥ धृषप्रसहने ॥ धर्ष-
यति । धर्षति ॥ ४८ ॥ इत्याधृषीयाः ॥

अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अज्ञोपस्य स्थानिवद्वावाच वृद्धिः ।
कथयति । अग्लोपित्वाच दीर्घसन्वद्वावौ । अचकथत् ॥ १ ॥ वर ईप्सायाम् ॥
वरयति । वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण सख्याने ॥ गणयति ॥

* ई च गणः । ७ । ४ । ६७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परिणौ । चादत् । अजगणत् । अजीगणत् ॥ ३ ॥
शठ श्वठ सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पट वट ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररह-
त् ॥ ८ ॥ स्तन गदी देवशब्दे ॥ स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥
पत गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आद्धे । पतयति । पतति ।
पताचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पष अनु-
पसर्गात् ॥ गतावित्येव । पषयति ॥ १२ ॥ स्वर आक्षेपे ॥ स्वरयति ॥ १३ ॥

रच प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परि-
कल्पने ॥ परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ मह पूजायाम् ॥ महयति ।
महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप अघ दौर्बल्ये ॥ सारयति । कृपयति ।
अथयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे ॥ अबभामत् ॥ २२ ॥ सूच पै-
शून्ये ॥ सूचयति । अपोपदेशत्वान्न षः । असूसूचत् ॥ २३ ॥ खेट भक्षणे ॥ तृ-
तीयान्त इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २४ ॥ ज्ञोट क्षेपे ॥ २५ ॥ गोम उपलेपने ॥
अजुगोमत् ॥ २६ ॥ कुमार क्रीडायाम् ॥ अचुकुमारत् ॥ २७ ॥ शील उपधा-
रणे ॥ उपधारणमभ्यासः ॥ २८ ॥ साम सान्त्वप्रयोगे ॥ अससामत् । सान्त्वने
इत्यस्य तु असीषमत् ॥ २९ ॥ वेल कालोपदेशे ॥ वेलयति ॥ ३० ॥ काल
इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३१ ॥ पल्लूल लवनपवनयोः ॥ ३२ ॥
वात सुखसेवनयोः ॥ गतिसुखसेवनयोरित्येके । वातयति । अववातत् ॥ ३३ ॥
गवेष मार्गणे ॥ अजगवेषत् ॥ ३४ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३५ ॥ निवास
आ—दाने ॥ अनिनिवासत् ॥ ३६ ॥ भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३७ ॥ सभाज प्रीति-
दर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ३८ ॥ ऊन परिहाणे ॥
ऊनयति । ओः पुयण्जि इति सूत्रे पययोरितिवक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकार-
ग्रहो लिङ्गं णिचि अच अदेशो न स्याद्वित्वे कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तौ अभ्या-
सोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते त-
त्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात्तेनाचिकीर्त्तदिति सिद्धम् ।
प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वं तत उत्तरखण्डेऽल्लोपः । औननत् । मा भवानूनन-
त् ॥ ३९ ॥ ध्वन शब्दे ॥ अदध्वनत् ॥ ४० ॥ कूट परितापे ॥ परिदाहे इ-
त्यन्ये ॥ ४१ ॥ सङ्केत ग्राम कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चात्कूटोपि । कूटयति ।
सङ्केतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ॥ पाठान्तरम् ॥ केत आवरणे
निमन्त्रणे च ॥ केतयति । निकेतयति ॥ कुण गुण चामन्त्रणे ॥ चकारात्के-
तने । कूण सङ्कोचने इति ॥ ४५ ॥ स्तेन चौर्ये ॥ अतिस्तेनत् ॥ ४६ ॥

आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ पद गतौ ॥ पदयते । अपपदत् ॥ १ ॥ गृह
ग्रहणे ॥ गृहयते ॥ २ ॥ मृग अन्वेषणे ॥ मृगयते । मृगयतीति कण्ड्यादिः ॥ ३ ॥
कुह विस्मापने ॥ ४ ॥ शूर वीर विक्रान्तौ ॥ ६ ॥ स्थूल परिवृंहणे ॥ स्थूलयते ।
अत्स्थूलत् ॥ ७ ॥ अर्थ उपयाज्जायाम् ॥ अर्थयते । आर्तयत् ॥ ७ ॥ सन्न
सन्तानक्रियायाम् ॥ अससन्नत् । अनेकात्त्वान्न षोपदेशः । सिसन्नयिषते ॥ ८ ॥
गर्वमाने ॥ गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याण्यज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तः
लिङ्याय च फलश्च । एवमथेपि ॥ ९ ॥ इत्यागर्वायाः ॥

सूत्र वेष्टने ॥ सूत्रयति । असुसूत्रत् ॥ १ ॥ मूत्र प्रसवणे ॥ मूत्रयति । मूत्रति ॥ २ ॥ रुद्र पारुष्ये ॥ ३ ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥ अपपारत् । अतितीरत् ॥ ५ ॥ पुट संसर्गे ॥ पुटयति ॥ ६ ॥ धेक दर्शने इत्येके ॥ अदि-
धेकत् ॥ ७ ॥ कत्र शैथिल्ये ॥ कत्रयति । कत्रति ॥ कर्तृत्यप्येके ॥ कर्तयति । कर्तति ॥ ९ ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे
णिच् स्यादिष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपविन्मत्तुल्लोपयणा-
दिलोपप्रस्यस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वृणावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । पर-
त्वाद्दृष्टौ सत्या टिलोपः । अपीपटत् । गौचडीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बली-
यानिति स्थितम् । अपपटत् ॥ तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः करो-
त्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः ॥ तेनातिक्रामति ॥
अश्वेनातिक्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति । हस्तयति ॥ धातुरूपं च ॥
णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्ति-
कम् ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारक-
मिति ॥ * ॥ कंसवधमाचाष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते ॥

* हनस्तोऽचिण्णलोः । ७ । ३ । ३२ ॥

हन्तेस्तकारोन्तादेशः स्याच्चिण्णत्वर्जे जिति णिति । नन्वत्राऽङ्ग ॥
धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाट्टित्वयोर्दोषः । किं च । कुत्व-
तत्त्वे न स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृति-
वच्चेति चकारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमण्णचः प्रकृतेर्हन्या-
देर्हेतुमण्णौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्व-
तत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघत् ॥ कर्तृकरणाद्वात्वर्थे ॥ कर्तुर्व्यापा-
रार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति । असयति ॥
बष्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः ॥ कदाचि-
द्वर्शने ॥ चित्रेत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ अस समाघा-
ते ॥ ३ ॥ वट विभाजने ॥ ४ ॥ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ वण्ट-
यति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति ।
लज्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथा-
पयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्क ॥ ८ ॥ सशाम् युद्धे ॥ अयमनुज्ञा-
त्तेत् । अकारप्रश्लेषात् । अससंयामत् ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अतुस्तो-
मत् ॥ १० ॥ छिद्रे कर्ण भेदने ॥ करणभेदन इत्यन्ये । कर्णेति धात्वन्तर-
मित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसहार इत्यन्ये । आन्दधत् ॥ १३ ॥

दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणं च ॥ आज्जकत् ॥ अङ्गच ॥
 आज्जगत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनक्लेह-
 नयोः ॥ १९ ॥ व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ अवव्ययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रिया-
 याम् ॥ रूपस्यदर्शनं करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ छेद द्वैधीकरणे ॥ अचि-
 क्छेदत् ॥ २२ ॥ छद अपवारण इत्येके ॥ छदयति ॥ २३ ॥ लाभ प्रेरणे ॥ २४ ॥
 व्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ वर्णक्रिया
 वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्ण-
 यति स्तौतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः ।
 बाहुलकादन्येपि बोध्याः ॥ तद्वथा ॥ पर्ये हरितभावे ॥ अपपर्येत् ॥ विध्व
 दर्शने ॥ क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुत्य आवरणे ॥ एवमान्दोलयति ।
 प्रेङ्गोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो
 बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु
 नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योपि क्वचित्स्वार्थं णिच् । रामो
 राज्यमचीकरदिति यद्येत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये ।
 सर्वे पत्ताः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ णिङ्ङान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्राति-
 पदिकान्निरसनेर्घे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ श्वेता-
 श्वाश्वतरगालोडिताहूरकाणामश्वतरैतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णा-
 मश्वदयो लुप्यन्ते णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्रामति वा
 श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः । तत्करोति
 गालोडयते । आहूरयते । के चित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति तन्वते परस्वैपद-
 मपि ॥ पुच्छादिषु धात्वर्थे एव इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचना-
 दात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेतिणिङ्ङिधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्ग-
 लार्थः ॥ * ॥

॥ इति चुरादिः ॥

* तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । १५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

* हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति
 भाषयति । णिचश्चेति कर्तृगे फले ज्ञात्मनेपदम् । भावयते । भावघांजभूष ॥

* ओः पुयण्ज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सुनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं स्यात्पवर्गयण्जकारेष्ववर्णप-
रेषु परतः । अर्बीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीभवत् । अयीयवत् । अ-
रीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ॥

* स्रवतिश्लोतिट्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । ७ । ४ । ८१ ॥

एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्ववर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिख-
वत् । असुस्रवत् । नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुडौकत् ।
अलीचकासत् । मतान्तरे । अचच-सत् । अग्लोपीति सुब्धातुप्रकरणे उदा-
हरिष्यते । एयन्ताण्यच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धि बाधित्वा
णिलोपः । चोरयति । णौचडीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चाग्लोपित्वा-
द्वयोरप्यसम्भवः । एयाकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् ॥

* गौ च संश्चडोः । ६ । १ । ३१ ॥

सन्वरे चडपरे च गौ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । सम्प्रसारणं त-
दाश्रयं च कार्यं बलवदिति वचनात्सम्प्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अल-
घुत्वाच्च दीर्घः । अशिश्वयत् ॥

* स्तम्भसिबुसहां चडि । ८ । ३ । ११६ ॥

उपसर्गनिमित्त एषां सस्य षो न स्याच्चडि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् ।
न्यसीपहत् । आटिटत् । आशिशत् । बहिरङ्गोप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव ।
ओणोर्चदित्कारणाल्लिङ्गात् । मा भवानिदिधत् । एजा-वेधतौ विधानाच्च
वृद्धिः । मा भवान्येदिधत् । न न्द्रा इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिदत् ।
आडुडत् । आर्चिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्पुञ्जौ
पाण्युपतापयोरितिसूत्रे निपातनाद्दस्य वः । स चान्तरङ्गोपि द्वित्वविषये न
न्द्रा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारो-
च्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिनत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्रपत् ॥

* रभेरश्लिष्टोः । ७ । १ । ६३ ॥

रभेर्नुम स्यादचि । न तु श्लिष्टोः ॥

* भेलश्च । ७ । १ । ६४ ॥

अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचडीतिसूत्रेऽचडीत्युक्तेः कुत्वं न । अजी
यत् । अत्सृष्टृत्वप्रथमदस्तृस्पशम् । असस्वरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र ल-
घोर्न दीर्घः ॥

* विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चङ्परि गौ । अववेष्टत् । अववेष्टत् । अचचेष्टत् । अचचेष्टत् । आजभासेत्यादिना वोपधाह्रस्वः । अबिभ्रजत् । अबिभ्रजत् ॥ कात्यादीनां वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्यन्ताः कणरणभणत्रणानुपहेठयः षट्पाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाङ्गिलोटिलोपयश्चत्वारोधिका न्यासे । चाणिलोठी अप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अचकाणत् ॥

* स्वापेश्चङि । ६ । १ । १८ ॥

ग्यन्तस्य स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असूषुपत् ॥

* शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ७ । ३ । ३७ ॥

गौ । पुकोपवादः । शाययति । ह्याययति ॥

* ह्रः सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३२ ॥

सन्यरे चङ्परि च गौ ह्रः सम्प्रसारणं स्यात् । अजूहवत् । अजुहावत् ॥

* लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य । ७ । ४ । ४ ॥

पिबतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चङ्परि गौ । अपीप्यत् । अर्त्तिहीति पुक् । अर्पयति । ह्येपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्लोपयति । ल्मापयति । स्यापयति ॥

* तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परि गौ । अतिष्ठित् ॥

* जिघ्रतेर्वा । ७ । ५ । ६ ॥

अजिघ्रित् । अजिघ्रित् ॥ उर्चत् ॥ अचीकृतत् । अचिकीर्त्तत् । अवीचृतत् । अववर्त्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् ॥ पातैर्णां लुक्त्वव्यः ॥ * ॥ पुकोपवादः । पालयति ॥

* वो विधूनने जुक् । ७ । ३ । ३८ ॥

वातेर्जुक् स्याण्यौ कम्पेर्थे । वाजयति । कम्पे किम् । केशान्वापयति ॥ विभाषा लीयतेः ॥

* लीलैर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने । ७ । ३ । ३६ ॥

लीयतेर्लातश्च क्रमाच्चुग्लुकावागमौ वा स्तो गौ स्नेहद्रवे । विलीनयति । विलापयति । विलापयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुक् न । स्नेहद्रवे किम् । लोह विलापयति ॥ प्रलम्भनाभिध्वषूपजासु लियो नित्यम्वत्त्वमशिति वाच्यम् ॥ * ॥

* लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले पूजाभिभवयोः प्रल-
म्भने चार्थे । जटाभिर्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनोवर्तिकामुल्ला-
पयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥

* विभेतेर्हेतुभये । ६ । १ । ५६ ॥

विभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयोजकाद्भयं चेत् ॥

* भीष्म्योर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

एयन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेतोश्चेद्भयस्म्यौ । सूत्रे भयग्रहणं धा-
त्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते ॥

* भियो हेतुभये षुक् । ७ । ३ । ४० ॥

भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः षुक् स्यात् षौ हेतु-
भये । भीषयते ॥

* नित्यं स्मयतेः । ६ । १ । ५७ ॥

स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याण्णौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतो-
श्चेद्भयस्मयावित्युक्तेर्नेह । कुञ्चिकयै न भापयति । विस्मापयति । कथं तर्हि
विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः ।
अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः ।
यद्वा । मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्निति एय-
न्ताण्णौ शतेति व्याख्येयम् ॥

* स्फायो वः । ७ । ३ । ४१ ॥

णौ । स्फावयति ॥

* शदेर्गतौ तः । ७ । ३ । ४२ ॥

शदेर्णौ तान्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति
गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ॥

* रुहः षोऽन्यतरस्याम् । ७ । ३ । ४३ ॥

णौ । रोपयति । रोहयति ॥

* क्रीड्जीनां णौ । ६ । १ । ४८ ॥

एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

* णौ च संश्चडोः । २ । ४ । ५१ ॥

सम्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ्गा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

* सिध्यतेरपारलौकिके । ६ । १ । ४६ ॥

ऐहलौकिकेर्घं विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं निश्चि-
नोति । तंप्रेरयति । सेधयति तापसं तपः ॥

* प्रजने वीयतेः । ६ । १ । ५५ ॥

अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेर्घे । वापयति वाधयति वा गाः पुरोवा-
तः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

* ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ । ८६ ॥

गूहयति ॥

* दोषो णौ । ६ । ४ । ९० ॥

दुष इति सुवचम् । दुष्यते रूपधाया उत्स्याण्णौ । दूषयति ॥

* वा चित्तविरागे । ६ । ४ । ९१ ।

विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः । मितं ह्रस्वः ।
भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजूष । जनयति । जरयति । जृणा-
तेस्तु । जारयति ॥ रञ्जेर्णौ मृगरगणे नलोपो वक्तव्यः ॥ + ॥ मृगरमणमा-
खेटकम् । रजयति मृगान् । मृगेति किम् । रञ्जयति पक्षिणः । । रमणाद-
न्यत्र तु । रञ्जयति मृगान्तृणदानेन । चुरादिषु ज्ञपादिश्चिञ् ॥ चिस्फुरोर्णौ ।
चपयति चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति ।
स्फोरयति । अपुस्फरत् । अपुस्फुरत् ॥

* उभौ साभ्यासस्य । ८ । ४ । २१ ॥

साभ्यासस्थानितेरुभौ-नकारौ एत्वं प्राप्तौ निमित्ते सति । प्राण्णत् ॥

* णौ गमिरबोधने । २ । ४ । ४६ ॥

इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु । प्रत्याययति । इण्वदिकः ।
अधिगमयति । हनस्तोऽचिण्णलोः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति ॥
ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति
वार्थः । आद्ये प्रकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्ये-
त्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्यत् । ऐर्ष्यत् । द्वितीयव्याख्या ऽ
ण्णिजन्ताच्चर्द्धि प्रकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्विती-

यस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतुमणौ
शुद्धेन तुल्यार्थः । ते प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं
सकर्मकेषु सर्वेषुह्यम् ॥ * ॥

॥ इति एयन्तप्रक्रिया ॥ * ॥

* धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३ । १ । ७ ॥

इपिकर्मण इपिणैककर्तृकाद्वातोः सन्नत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातो-
र्विहितत्वादिह सन्न आर्धधातुकत्वम् । इट् द्वित्वम् ॥ सन्नत्यः । पठितुमिच्छति
पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृका-
त्किम् । शिष्याः पठन्तिवतीच्छति गुरुः । वायहण्यात्पक्षे वाक्यमपि । लुङ्-
सन्नोर्धस्त् । एकाच्च उपदेश इति नेट् । सस्य तत्वम् । अत्तुमिच्छति जिघ-
त्सति । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्यिषिषति । ईर्ष्यिषिषति ॥

* रुद्विदसुप्रग्रहिस्वपिप्रच्छः रुश्च । १ । २ । ८ ॥

एभ्यः संश्च त्का च कितौ स्तः । रुदिपति । विविदिपति । मुमुदिपति ॥

* सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेर्गुहेरुगन्ताच्च सन्न इणन स्यात् । ग्रहिन्येति सन्नसारणम् । सन्नः
प्रत्वस्यासिद्धत्वाद्गुहोश्चः । जिघृक्षति । सुपुप्सति ॥

* किरश्च पञ्चभ्यः । ७ । २ । ७५ ॥

कृ गृ दृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन्न इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति ।
जिगरिषति । जिगलिषति ॥ अत्रेटो वृत्तो वा दीर्घो नेष्टः ॥ * ॥ दिदरिषते ।
दिधरिषते । कथनुद्विधीर्षिरिति । भौवादिकयोर्धृङ्धृञ्जरिति गृहाण ॥

* इको भल् । १ । २ । ६ ॥

इगन्ताञ्भलादिः सन्न कित्स्यात् । जुभूपति । दीङ् । दातुमिच्छति दिदी-
पते । एज्विपयत्वाभावान्मीनातिमिनोतात्यात्वं न । अत एव सनिमीमेति-
सूत्रे माधातोः पृथग्मीयहणं कृतम् ॥

* हलन्ताच्च । १ । २ । १० ॥

इकममीपादुलः परो भलादिः सन्न कित्स्यात् । गुहृ । जुघुक्षति । बि-
भित्सति । इकः किम् । यियक्षते । भित्किम् । विवार्धपते । हल्यहणं जाति-
प्रश्म् । लृङ् । तिहृषति । तिहृषिषति ॥

* अउभनथमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्यात्भलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा चेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति ॥

* सनि च । २ । ४ । ४० ॥

इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीषिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तड् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् । भलादौ सनीति दीर्घः । जिगांसति । अधिजिगांसते । अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंसते । संजिगंसते ॥

* इडश्च । २ । ४ । ४८ ॥

इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते ॥

* रलो व्युपधाद्गुलादेः संश्च । १ । २ । २६ ॥

उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्गुलादे रलन्तात्परौ त्वासनौ सेटौ वा क्तौ स्तः । द्युतिस्वाप्योः सन्प्रसारणम् । दिद्भ्युतिषते । दिद्भ्योतिषते । रुचिषते । रुचिषते । लिलिखिषति । लिलिखिषति । रलः क्तिम् । दिदे-विषति । व्युपधात्क्त्विम् । विवर्तिषते । हलादेः क्तिम् । एषिषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेश्च-द्वित्कारणस्य सामान्यापेक्षजापकात् ॥

* सनीवन्तर्धभ्रसजदम्भुश्रिस्वृयूर्णभ्रञ्जपिसनाम् । ७ । २ । ४६ ॥

इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इड्वा स्यात् । इडभावे । हलन्ताच्चेति क्त्विम् । ऋरिति वस्य ऊट् । यण् । द्वित्वम् । दुद्भ्युषति । दिदेषिषति । स्तौतिण्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्युषति । सिसेविषति ॥

* आप्त्तप्यृधासीत् । ७ । ४ । ५५ ॥

एषामच ईत्स्यात्स दौ सनि ॥

* अच लोपोऽभ्यासस्य । ७ । ४ । ५८ ॥

सनिमीमेत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिति ईषति । अर्धितुमिच्छति । रपरत्वम् । चत्वम् । ईत्सति । अर्दिधिषति । अभ्रञ्जिषति । विभर्जिषति । विभ्रञ्जति । विभ्रञ्जति ॥

* दम्भ इच्च । ७ । ४ । ५६ ॥

दम्भेरच इत्स्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः । हलन्ताच्चेत्यत्र हलश्चहणं

जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः क्त्वाच्च लोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भि-
षति । शिश्रीषति । शिश्रियिषति । उदोष्णपूर्वस्य । सुस्वूर्षति । सिस्वरिषति ।
युयूषति । यियविषति । ऊर्णुनूषति । ऊर्णुनुविषति । ऊर्णुनविषति । न च
परत्वाद्गुणावादेशयोः सतारभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम् । द्विर्वचने-
चीतिसूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशाद्वादेशनिषेधाद्वा । न च सन्न-
न्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यत्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम् । कार्यमनुभवन्
हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते न त्वननुभवन्नपि । न चेह सन् द्वित्वम-
नुभवति । ब्रुभूर्षति । विभरिषति । ज्ञपिः पुगन्तो मित्संज्ञः पकारान्तश्चौरा-
दिकश्च । इडभावे । इको भ्रलिति क्त्वाच्च गुणः । अज्भनेतिदीर्घः पर-
त्वाणिणलोपेन बाध्यते । आप्ज्ञपीति ईत् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अ-
मितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्यात्वम् । सिषासति । सिंसनिषति ॥ त-
निपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्यः ॥ * ॥

* तनोतेर्विभाषा । ६ । ४ । १७ ॥

अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्भलादौ सनि । तितांसति । तितंसति ।
तितनिषति ॥ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः ॥ * ॥ श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिषति ॥

* सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् । ७ । ४ । ५४ ॥

एषामच इस् स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः ।
पित्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । डुमिञ् मीञ् आभ्यां सन् । कृत-
दीर्घस्य मिनेतेरपि मीरूपाविशेषादिस् । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते ।
मा माने । मित्सति । माङ्मेडोः । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देङ् ।
दित्सते । दाञ् । दित्सति । दित्सते । घेट् । धित्सति । धाञ् । धित्सति ।
धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक् । शित्ति । शकमर्षण इति दिवादिः ।
स्वरितेत् । शित्ति । शित्ते । पित्सते ॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ * ॥
रित्सति । हिंसायां किम् । आरिरात्सति ॥

* मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा । ७ । ४ । ५७ ॥

सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्म-
कस्य किम् । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । विवृत्सति । तडि-
त्तु । विवर्तिषते । सेसिचीति घेट् । निवर्तिषति । निवृत्सति ॥

* इट् सनि वा । ७ । २ । ४१ ॥

वृड्वृजभ्यामृदन्ताच्च सन इड्वा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । ति-
तीर्षति । विवरिषति । विवरीषति । वुवूर्षति । वृड् । वुवूर्षते । दुधूर्षति ।

* स्मिपूङ्ङरज्ज्जशां सनि । ७ । २ । ७४ ॥

स्मि पूङ् च अञ्जू अश् एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिषते । पिपवि-
षते । अहिरिषति । इह रिस्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः का-
र्यभागिति कार्यिणो निमित्तत्वायोगाद् द्विर्वचनेचीति न प्रवर्तते । अञ्जिषति ।
अशिषिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिषिषति । उक्केस्तुक् । चुत्वम् ।
पूर्वत्रासिद्धीयसद्वित्व इति चक्राभ्यां सहितस्येटो द्वित्वं हलादिःशेषः । उचि-
च्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति त्वनित्यम् । च्छोरिति सतुक्क-
ग्रहणाज्ज्ञापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा । यौ च संश्चडोरितिसूत्राभ्या-
मिडो गाड् श्वयतेः सम्प्रसारणं च वा । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयि-
षति । शिश्वापयिषति । शुशावयिषति । हुः सम्प्रसारणम् । जुहावयिषति ।
यौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुष्कारयिषति ।
चुत्तावयिषति । ओः पुयणञ्यपरे । पिपावयिषति । यियावयिषति । विभावयि-
षति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयणञि किम् ।
नुनावयिषति । अपरे किम् । बुभूषति । स्रवतीतीत्व वा । सिस्त्रावयिषति ।
सुस्त्रावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते ।

* स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् । ८ । ३ । ६१ ॥

अभ्यासेणः परस्य स्तौतिण्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात्प्रभूते सनि नान्यम्य ।
तुष्टुषति । द्युतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौति-
ण्योः किम् । सिंसिषति । उपसर्गात्तु स्यादिष्वभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषि-
षिषति । षणि किम् । तिष्ठासति । सुषुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः ।
इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति ॥

* सः स्वदिस्वदिसहीनां च । ८ । ३ । ६२ ॥

अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः षणि परे । सिस्वे-
दयिषति । सिस्वाद्यिषति । सिसाहयिषति । स्यादिष्वेवाभ्यासस्येति निय-
माच्चेह । अभिसुसूषति ॥

शैषिकान्मतुबर्थायाच्छैषिको मतुबर्धिकः ।

मरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव न तु कान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः । आहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रीयः । अणन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मतुबन्तान्मतुप् न । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुष्प्रज्यते । अर्थतट्टारासादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तात्स न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ * ॥

॥ इति सन्नक्रिया ॥

* धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । ३ । १ । २२ ॥

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् ॥

* गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणः स्याद्वडि यङ्लुकि च । सनाद्धन्ता इति धातुत्वान्लडादयः । डिदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुत्वं यथास्यात् । तेन ब्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः क्रिम भृशमीक्षते । भृशं शोभते, रोचते इत्यत्र यङ्ङेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोसूच्यते । शोशुभ्यते ॥ सूचिसूत्रिमूच्यत्यर्च्यशूणोतिभ्यो यङ्वाच्यः ॥ * ॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । मोसूच्यते । अनेकाच्त्वेनाषोपदेशत्वात्पत्वं न ॥

* यस्य हलः । ६ । ४ । ४६ ॥

यस्येति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । सोसूच चक्रे । सोसूचिता । सोसूचिता । मोसूचिता ॥

* दीर्घोऽकृतः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकृतोभ्यासस्य दीर्घः स्याद्वडि यङ्लुकि च । अटाद्यते ॥

* यङि च । ७ । ४ । ३० ॥

अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्वडि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरार्थते इति भाष्योदाहरणात् । अरारिता । अशाशिता । ऊर्णानूयते । बेभिद्धते । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाच्चेपधागुणः । बेभिद्धिता ॥

* नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्याच्च तु क्रियासमभिहारं । कुटिलं व्रजति
श्चाव्रज्यते ॥

* लुपसदचरजपजभदहृदशगृभ्यो भावगर्हायाम् । ३ । १ । २४ ॥

गृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते ॥

* चरफलोश्च । ७ । ४ । ८७ ॥

अनयोऽभ्यासस्यातो नुकृ स्याद्यङ्यङ्लुकोः ॥ नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते ॥
स च पदान्तवद्वाच्यः ॥ * ॥ वा पदान्तस्येति यथा स्यात् ॥

* उत्परस्याऽतः । ७ । ४ । ८८ ॥

चरफलोऽभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । हलि चेति दीर्घः । च-
ञ्चूर्यते । चंचूर्यते । पम्फुल्यते । पंफुल्यते ॥

* जपजभदहृदशभन्नपशां च । ७ । ४ । ८९ ॥

एषामभ्यासस्य नुकृ स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जज्जप्यते इत्यादि ॥

* गो यङि । ८ । २ । २० ॥

गिरते रेफस्य लत्वं स्याद्यङि । गर्हितंगिरति जेगिल्यते । घुमास्येतीत्वम् ।
गुणः । देदीयते । पेपीयते । सेपीयते । विभाषा श्लेः । शोशूयते । शिश्रीयते ।
यङि च । सास्पर्यते । रीङ् ऋतः । चेकीयते । सुट् । सञ्चेस्कीयते ॥

* सिणे यङि । ८ । ३ । ११२ ॥

सिचः सस्य षो न स्याद्यङि । निसिसिच्यते ॥

* न क्ववतेर्यङि । ७ । ४ । ९३ ॥

क्ववतेरभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कौकूयते । कौतिकुवत्योस्तु
कौकूयते ॥

* नीग्वञ्जुसुध्वंसुध्वंसुकसपतपदरान्दासु । ७ । ४ । ८४ ॥

एषामभ्यासस्य नीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । ऋकित इत्युक्तेर्न दीर्घः ।
नलोपः । वनीवच्यते । सनीसस्यतइत्यादि ॥

* नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । ७ । ४ । ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योभ्यासोदन्तस्तस्य नुकृ स्यात् । नुकानुस्वारो
लक्ष्यत इत्युक्तम् । यय्यय्यते । यय्यय्यते । तपरत्वसामर्थाद्द्वतपूर्वदीर्घस्यापि ॥

भाम क्रोधे । आभाम्यते । ये विभाषा । जाजायते । जञ्जन्यते ॥ हन्तेहिंसायां
यडि घ्नीभावो वाच्यः ॥ * ॥ जेघ्नीयते । हिंसायां किम् । जङ्घन्यते ॥

* रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ६० ॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्व्यङ्ग्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते
लुभादित्वान्न णः । नरीनृत्यते । नरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम् । चलीकृष्यते ॥
रीगृत्वतइति वक्तव्यम् ॥ ॥ वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते ॥

* स्वपिस्यसिष्येजां यडि । ६ । १ । १६ ॥

सन्मसारणं स्याद् यडि । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

* न वशः । ६ । १ । २० ॥

वावश्यते ॥

* चायः क्नी । ६ । १ । २१ ॥

चेकीयते ॥

* ई घ्राध्मोः । ७ । ४ । ३१ ॥

जेघ्नीयते । देध्नीयते ॥

* अयडिङ्ङिति । ७ । ४ । २२ ॥

शीङोऽयडादेशः स्यादादौ क्किति परे । शाशय्यते । ऋभ्यासस्य ह्रस्वः ।
ततो गुणः । डोढौक्यते । तोत्रौक्यते ॥ * ॥

॥ इति यत्तन्तप्रकृष्या ॥

* यडोऽङ्ङि च । २ । ४ । ७४ ॥

यडोऽङ्प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्तं विनापि बहुलं लुक् स्यात् । अनैमि-
त्तिकोयम् । अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणैः यङन्तत्वाद् द्वित्वम् ।
ऋभ्यासकार्यम् । धातुत्वान्लडादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । अनु-
दात्तङित इति तु न । डित्त्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणा-
प्रवृत्तेः । यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत् । अत एव
सुदृपत्प्रासाद इत्यत्राऽत्वसन्तस्येति दीर्घा न । येषि स्पर्धशीडादयोऽनुदात्त-
ङितस्तेभ्योऽपि न । अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च शितपाशो-
ति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न । गणेन निर्देशात् । किं तु शनेव ।
चर्करीत चेत्यदादौ पाठाच्छपो लक् ॥

* यङो वा । ७ । ३ । ६४ ॥

यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईङ्वा स्यात् । भूसुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोभूतु तेतिक्ते इति कृन्दसि निपातनात् । अत एव यङ्लुगभाषायामपि सिद्धुः । न च यङ्लुग्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यतामिति वाच्यम् । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् । बोभवीति । बोभेति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभेत् । अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभूयात् । बोभूयाताम् । बोभूयास्ताम् । गातिस्येति सिचो लुक् । यङो वेतीट्पक्षे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्बुक् । अबोभवीत् । अबोभेत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् नित्यत्वाद्बुक् । अबोभवुः । अबोभविष्यदित्यादि । पास्यधीति । पास्यर्धि । पास्यर्धः । पास्यर्धति । पास्यर्त्सि । हुक्लृभ्यो हेर्धिः । पास्यर्द्धि । लङ् । अपास्यत् । अपास्यर्द् । सिपि दश्चेति सत्वपक्षे रो रि । अपास्याः । जागाद्वि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि सत्वपक्षे । अजाघाः । नाथु । नानात्ति । नानात्तः । दध । दादद्वि । दाददुः । दाधत्सि । अदाधत् । अदादधुः । अदाधः । अदाधत् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति । मोमेति । मोमेदांचकार । मोमेदिता । अमोमुदीत् । अमोमेत् । अमोमुताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमेत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोक्कृत्ति । चोक्कृदीति । लङ् तिप् । अचोक्कृत् । अचोक्कृदीत् । सिष्यत्ते । अचोक्कूः । अचोक्कूः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवङ्गि । वनीवक्तः । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । म्वाश्च । जङ्गन्मि । जङ्गन्म्यः । एकाज्यहणोक्तत्वान्नेगिनघेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीपत्वेनासिद्धत्वान्न हेर्लुक् । जङ्गहि । मो मो धातोः । अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशाच्च ह्येर्ङ् । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टाम् । हन्तेर्यङ्लुक् । अभ्यासाच्चेति कुत्व यद्वापि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितं तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः । शितपाशपेति निषेधस्त्वनित्यः । लुणो यङ्लुकोरिति सामान्यापेक्षणाप्रकारादिति भावः । जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्घति । जङ्घनिता । शितपानिर्देशाज्जादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्ग्यात् । अ शिषि तु । बध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्या-

दि । वधादेशस्य द्वित्वं न भवति । स्थानिवत्वेनानभ्यासस्येतिनिर्षेधात् । तद्वि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु आङो य-
महन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्घते इत्यादि । उत्परस्येति तपरत्वान्न गुणः । हलि
चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरत्वनिवर्त्यत्वायोगात् । चञ्चुरी-
ति । चञ्चूर्ति । चञ्चूर्तः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चङ्घनीति ।
चङ्घन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चङ्घातः । गमहनेत्युपधालोपः । चङ्घनात् ।
चङ्घाहि । चङ्घनानि । अचङ्घनीत् । अचङ्घन् । अचङ्घाताम् । अचङ्घुः । ये
विभाषा । चङ्घायात् । चङ्घन्यात् । अचङ्घनीत् । अचङ्घानीत् । उतो वृद्धि-
रित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेश्चो वृद्धिर्न । योयोति । योयवीति । अयोयवीत् ।
अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयार्वात् । नोनवी-
ति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हत्यघोः । जाहीतः । इह जहा-
तेश्च, आ च हौ, लोपो यि, घुमास्या, एलिङी, त्येते षञ्चापि न भवन्ति ।
शितपानिर्देशात् । जाहाति । जाहासि । जाहेपि । जाहीथः । जाहीथ । जाहीहि ।
अजाहेत् । अजाहात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयात् । आशिषि ।
जाहायात् । अजाहासीत् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुक्
प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्यभीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वा-
दिग्न । सास्वपीति । सास्वप्ति । सास्वपृः । सास्वपति । असास्वपीत् ।
असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु । षचिस्वपीत्युत्वं । सासुप्यात् ।
असास्वापीत् । असास्वपीत् ॥

* रुषिकौ च लुकि । ७ । ४ । ६१ ॥

अदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युर्यङ्लुकि ॥

* अदत्तश्च । ७ । ४ । ६२ ॥

अदन्तधातोरपि तथा । वर्धतीति । वरिधतीति । वरीवृतीति । वर्ध-
ति । वरिवर्ति । वरीवर्ति । वर्धतः ३ । वर्धतति ३ । वर्धतामास ३ । वर्ध-
तिता ३ । गणनिर्दिष्टत्वान्न वृद्धशचतुर्थ्य इति न । वर्धतिष्यति ३ । अव-
वृतीत् । ३ । अववर्त् ३ । सिपि दश्चेति सत्वपक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गण-
निर्दिष्टत्वाद्ङ् । अववर्तीत् ३ । चर्करीति ३ । चर्कति । च रिकर्ति । चरी-
कर्ति । चर्कतः ३ । चर्कति ३ । चर्करांचकार ३ । चर्करिता ३ । अचर्क-
रीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्कयात् ३ । आशिषि रिङ् । चर्कियात् ३ । अच-
र्कारीत् ३ । अतश्चेति तपरत्वान्नेह । कृ विक्षेपे । चाकर्ति । तातर्ति ।

तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अ-
तातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्त्तैर्यङ्लुकि
द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वं रपरत्वम् । हलादिःशेषः । रुक् । रिर्यीकोस्तु । अभ्या-
सस्यासवर्ण इति इयङ् । अरति । अरियति । अररीति । अरियरीति । अ-
रर्त्तः । अरियृतः । अरि अत् । यण् । रुक् । रोरीति लोपः । न च तस्मिन्
कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । आरति । अरियति ।
लिङि शितपानिर्देशाद्गुणोर्तीति गुणो न । रिङ् रलोपः दीर्घः । आरि-
यात् । अरिरियात् । अरीरियात् । गृह्ण गृहणे । जर्गहीति ३ । जर्गर्हि ३ ।
जर्गठः ३ । जर्गहति ३ । अजर्गर्हत् ३ । गृह्णातेस्तु । जाग्रहीति । जाग्राठि ।
तसादौ डिङ्निमित्तं सम्प्रसारणम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न रुगादयः ।
जाग्रठः । जाग्रहति । जाग्रहीषि । जाग्रति । लुटि । जाग्रहिता । ग्रहोऽलि-
टीति दीर्घस्तु न । तत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । माधवस्तु दीर्घमाह तद्वाष्यविरुद्धम् ।
जर्गधीति ३ । जर्गर्हि ३ । जर्गर्हः ३ । जर्गर्धति ३ । जर्गधीषि ३ । जर्ग-
र्त्सि ३ । अजर्गधीत् ३ । इडभावे गुणः हलङ्यादिलोपः । भष्भावः । ज-
श्वचत्वम् । अजर्गर्त् ३ । अजर्गर्हाम् ३ । सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वम् । अज-
र्गर्हाः ३ । अजर्गर्धीत् ३ । अजर्गर्धीष्टाम् ३ । पाप्रच्छीति । पाप्रच्छि । तसादौ
ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं न भवति शितपा निर्देशात् । च्छ्वाः शूडिति शः ।
ग्रश्चेति प्रः । पाप्रष्टुः । पाप्रच्छति । पाप्रश्मि । पाप्रच्छुः । पाप्रश्मः । यका-
रवकारान्तानां तु ऊठ्भाविनां यङ्लुङ्गास्तीति च्छ्वोरिति सूत्रे भाष्ये च्छ-
नितम् । कैयटेन स्पष्टीकृतम् । इदं च्छ्वोरिति यज्ञोठ् तद्विषयकम् । ज्वरत्व-
रेत्यूठ्भाविनोः छ्विमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् । माधवादिसम्भवं
च । मध्य बन्धने । अयं यान्त ऊठ्भावी । तेव देव देवने इत्यादयो वा-
न्ताः । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि ।
जाहसि । बलि लोपे यजादौ दीर्घः । जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य
गतिक्कान्त्योः । जाहरीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्ति । लोटि । जा-
हर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्तुः । मव बन्धने ॥

* ज्वरत्वरसिष्यविभवासुपध्यायाश्च । ६ । ४ । २० ॥

ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठ् स्यात् कौ भलादावनुनासिकादौ च प्रत्य-
ये । अत्र कृतीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि औतुरिति दर्शनात् । अनुनासि-
कग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मनीन्प्रत्यये तस्य टिलोपे औमिति दर्शनात् ।
इडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति ।

भामोषि । भामोमि । भामावः । भामूमः । भामोतु । भामूतात् । भामूहि ।
भामवानि । भामोत् । भामोः । भामवम् । भामाव । भामूम ।
तुर्वी हिंसायाम् । तोतूर्वाति ॥

* श्लोपः । ६ । ४ । २१ ॥

रेफात्परयोश्चोर्लोपः स्यात् कौ भ्रूलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति
वलोपः । लघूपधगुणः ॥

* न धातुलोप आर्धधातुके । १ । १ । ४ ॥

धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह
निषेधः । तिबादीनामनार्धधातुकत्वात् । तोतूर्ति । हलि चेति दीर्घः ।
तोतूर्तः । तोतूर्वति । तोधोर्ति । दोदोर्ति । दोधोर्ति । मुर्त्ता । भोमो-
र्ति । मोमूर्तः । मोमूर्त्तीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन
यङि विवक्षिते । अजेर्वी । वेवीयते । अस्य यङ्लुगन्तस्ति लुका अपहारे विष्-
यत्वासम्भवेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ * ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

* सुष आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एषितृसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा
ख्यात् । धात्ववयवत्वात्सुहृक् ॥

* क्यच्चि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्तो यि प्रत्यये ।
गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि ॥

* नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्य-
चो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । नाव्यां चकार । नाव्यिता ।
नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्गति । मद्गति । एकार्थ-
योरित्येव । युष्मद्गति । अस्मद्गति । हलि च । गीर्यति । पूर्यति । धातोरि-
त्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पूर्यतीति माधवोक्तं
प्रत्युद्वाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीर्घतीति दीर्घस्तु प्राचैः
प्राचादिक एव । अदस्यति । रीडृतः । कर्त्रीयति ॥

* क्यच्च्योश्च । ६ । ४ । १५२ ॥

गार्गीयति । वाच्यति । अङ्गत्सार्वेति दीर्घः । कवीयति । समिध्यति ॥

* क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥

हलः परयोः क्यच्क्यङोर्लोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वान्त्वधूपधगुणो न । समिधिता । समिधिता ॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥ * ॥ कमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति ॥

* अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । ७ । ४ । ३४ ॥

क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ॥

* अश्वक्षीरवृषलवणानाम्नात्मप्रतीतौ क्यचि । ७ । ९ । ५९ ॥

एषां क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ * ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ क्षीरलवणयोर्लानसायाम् ॥ * ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति उष्ट्रः ॥ सर्वप्रातिर्पादिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ ॥ * ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति ॥

* काम्यच्च । ३ । ९ । ६ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वत् । यस्येति सङ्घातग्रहणमित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । भ्रान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किंकाम्यति । स्वःकाम्यति ॥

* उपमानादाचारे । ३ । ९ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचार्ये क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति च्छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रासादीयति कुट्यां भित्तुः । कुटीयति प्रासादे ॥

* कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३ । ९ । ११ ॥

उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्नियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः ॥ ओजसोऽप्सरसनित्यमितरेषां विभाषया ॥ * ॥ ह्रष्ण इवाचरति ह्रष्णायते । ओजःशब्दो वृत्तिविषये तद्वृत्ति । ओजायते । अप्सरायते । यशायते । यशस्यते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्वस्यते । मद्भवते । अनेकार्थत्वे तु । शुष्णद्भवते । अस्मद्भवते । क्यङ्मादिनोश्च ।

कुमारीवाचरति कुमार,यते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वाव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्व्याविव पट्टीमृदूयते । न कोपधायाः । पाचिकायते ॥ आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्लिञ्जा ॥ * ॥ वाग्रहणात् क्यङ्पि । अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः क्लिप्सञ्चि-योगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ् । अवगल्भ-ते । क्लीबते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम् । एतद्वार्तिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेपि वृत्तिसम्भ-वात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युप-सर्गविशिष्टपाठात् केवलादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्केवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिञ्जा वक्तव्यः ॥ * ॥ पूर्ववार्ति-कं तु अनुबन्धासङ्गार्थं तत्र क्लिबनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न सम्बध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति तिपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति । अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणा-मपनीय अनेकाचइत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति दीर्घः । णल् । औ । वृद्धिः । अतुसादिषु त्वातो लोप इटि चेत्यालोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वाद्वा क्लिप् । मालांचकार । लङि । अमालात् । अत्र हल्ङादिनो-पो न । ङीसाहचर्यादापोपि सारेव लोपविधानात् । षट्सकौ । अमाला-सीत् । कविरिव कवयति । आशीर्लिङि । कवीयात् । सिचि वृद्धिरित्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानात्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैय-टादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय । विव्यतुः । अवयीत् । अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय । पिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिपि रिङ् । पित्रियात् । भू-रि भवति । अत्र गतिस्थेति भुवो वृगिति भवतेरिति च न भवति । अ-भिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । अभावीत् । लुभाव । दुरिव द्रवति । शिश्रीति चङ् । अद्रावीत् ॥

* अनुनासिकस्य क्लिक्लोः क्लिति । ६ । ४ । १५ ॥

अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् क्लौ क्ललादौ च क्लिति । इद-मिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव प नति । मयीन-ति । चभुक्तीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचि-तम् । क इव कति । चकाविति हरदत्तः । माधवस्तु ग्यल्लोपावितिब्रह्म-

नात् णलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्चक इति रूपग्राह । स्व इव सस्वौ ।
सस्व । यत्तु स्वामास स्वांचकारेति तदनाकरमेव ॥

* भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । ३ । १ । १२ ॥

अभूततद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेषां
लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । अच्चेरिति पर्युदासबला-
दभूततद्भाव इति लब्धम् । तेनेह न । क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ
भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व भवन्तीत्यर्थः । सुमनस् । अस्य सलोपः । सु-
मनायते । चुरादौ संग्राम युद्ध इति पठ्यते तत्र संग्रामेति प्रातिपदिकम् । त-
स्यात्तत्करोतीतिणिच् सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे योयं
शामशब्द इत्युक्तेपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति ।
उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षते पृथक् क्लियते
इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं
चावागल्भत अवागल्भित्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च
सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव
पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊठः ओठः स इवाचर्य ओठायित्वा । अत उन्मनाय्य
अवगल्भ्येतिवच्च ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्राष्ठवार्तिकं तद्भाष्यं च
प्रमाणम् । तथा हि ॥ उष्योमाङ्च्चाटः प्रतिषेधः ॥ * ॥ उषि ओमाङोश्च
परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उस्मैकृत् औस्वीयत् । औङ्गारीयत् । औठीयत् ।
आटश्चेति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति पाठे स्थितम् ॥

* लोहितादिडाङ्भ्यः क्यष् । ३ । १ । १३ ॥

लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यष् स्यात् ॥

* वा क्यष् । १ । ३ । ६० ॥

क्यष्न्तात्परस्यैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्राच्चे-
रित्यनुवृत्त्याऽभूततद्भावविषयत्वं लब्धं तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न
तु डाचोऽसम्भवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणां तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च
वार्तिकम् ॥ लोहितडाङ्भ्यः क्यष्त्वचनं भृशादिष्वितराणीति ॥ * ॥ न चैवं
काम्यच इव क्यषोपि ककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्या-
पि भाष्ये प्रत्याख्यानात् । षट्पटायति । षट्पटायते । क्वञ्चस्त्रियोगं विना-
पीड डाच । डाजन्तात् क्यषो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु,

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राक्लपाधूमाः कर्षणा नित्यचर्मणि ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यप्ति पदद्वयमुदाहरन्ति तद्वाच्यवार्ति-
कविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वृ-
त्ति वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीय-
ति । लोहिनीयते ॥

* कृषाय क्लमणे । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कृषब्दादुत्साहेर्घे क्यङ् स्यात् । कृषाय क्लमते क्लषायते ।
पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ सन्नकलकष्टऋक्कृगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ कण्वं पापम् । सन्नादयो वृत्तिविषये पापार्थाः । तेभ्यो द्वि-
तीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सन्नायते ।
क्लषायते इत्यादि ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३ । १ । १५ ॥

रोमन्यतपोभ्यां कर्मभ्यां क्लमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रो-
मन्यं वर्तयति रोमन्यायते ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥ - ॥ चर्वितस्याक्लष्य
पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह । क्रीटो रोमन्यं वर्तयति । ज्ञानप्रदेशान्निःसृतं
द्रव्यमिह रोमन्यः । तदश्नातीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति
न्यासकारहरदत्तौ ॥ तपसः परस्वैपदं च ॥ : ॥ तपश्चरति तपस्यति ॥

* बाष्पोष्मभ्यामुद्गम् । ३ । १ । १६ ॥

आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्गमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥
फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ फेनायते ॥

* शब्दर्वरकलहाभ्रक्लण्वमेघेभ्यः करणे । ३ । १ । १७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पत्ते
तत्करोतीति णिजपीष्यत इति न्यासः । शब्दयति ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्य-
श्च ॥ * ॥ सुदिनायते ॥

* सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३ । १ । १८ ॥

सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्धे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव चेतसुखादीनि
स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं णिम् । परस्य सुखं वेदयते ॥

* नमोऽरिवश्चिचन्ः क्यच् । ३ । १ । १९ ॥

कारणे इत्यनुवृत्तेः णिधाविशेषे पूजाया परिचर्यायाम्नाश्चर्ये च । नमस्य-

ति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन् । शुश्रूषते इत्यर्थः । चिञ्जी-
यते । विस्मयते इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये ॥

* पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड् । ३ । १ । २० ॥

पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ * ॥ विविधं विरुद्धं बोत्क्षेपणं व्यस-
नम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते ॥ भाण्डात्समाचयने ॥ * ॥
सम्भाण्डयते । भाण्डानि समाचिनोति राशीकरोतीत्यर्थः । समवभाण्डत ॥
चीवरादर्जने परिधाने च ॥ * ॥ सञ्चीवरयतेभिद्भुः । चीवराण्यर्जयति
परिधत्ते वेत्यर्थः ॥

* मुण्डमिश्रश्लक्ष्णालवर्णवस्त्रहलकलकृततूस्त्रेभ्यो णिच् । ३ ।
१ । २१ ॥

अजर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ व्रताद्वोजनतन्निवृत्योः ॥ * ॥ पयः
शूद्रान्नं वा व्रतयति ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ * ॥ संवस्त्रयति ॥ हल्यादि-
भ्यो षहणे ॥ * ॥ हलिकल्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णा-
ति, हलयति, कलयति । महद्वलं हलिः । परत्वाद्बृहौ सत्यामपीष्टवद्भावे
भागेन लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृ-
ह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केश इत्येके । ज-
टीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशेत्यत्रैव प्रठितुं
युक्ताः । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धे केषां चिद्ब्रह्मणं सापेक्षेभ्योपि णि-
जर्थम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लव-
णयति व्यञ्जनमिति । हलिकल्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्य चापुगर्थम् । केषां
चित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं कौत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ अर्थवेदयोरेष्यापुगव-
क्तव्यः ॥ * ॥ अर्थोपयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति ।
रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूल-
यति । वृणाञ्च तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । से-
नया अभियति अभिषेणयति । उपसर्मात्सुनोतीति पः । अभ्यषेणयत् । प्रा-
क्त्रितादिति षः । अभिषिषेणयति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमा-
न्यनुमार्ष्टि अनुलोमयति । त्वच संवरणे । छः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति ।
छमणा सन्नहति सचर्षयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । दूर्णैरवध्वंसते
अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिशेतात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति
हरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रधयति । बृहौ अत्यां पूर्वं वा टिलोवः । अधि-

प्रथत् । अप्रथत् । मृदुम् । म्रदयति । अमम्रदत् । भृशं क्लृशं दृढम् । अ-
शयति । क्लृशयति । दृढयति । अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रठत् । परिव्र-
ठयति । पर्यवव्रठत् । ऊढिमाख्यत् औजिठत् । ठत्वादीनामसिद्धत्वाद्
हतिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । ठि
इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिठत् । ऊढिमाख्यत् औजठत् । औडठत् । औः
पुयणितिवर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊ-
नयतायुक्तम् । प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुक् । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे त्वा-
पयति । आपयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाट्टिलोपः ।
वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते
प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति
भ्रमितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवासा-
वां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । नस्तद्धित इति
टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः ।
अत्वात्सन्प्रसारणम् । अन्ये तु नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते इष्टानि तस्या-
दृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाट्टेरित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रू-
पमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके ।
संप्रसारणे वृद्धावादेशे च विद्रावयतीत्यन्ये । नित्यत्वाट्टिलोपात्प्राक्संप्रसार-
णम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोपः । विदयति इत्यपरे । उदञ्चमाचष्टे
उदीचयति । उद्वैचिचत् । प्रत्यञ्चम् प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोस-
वर्ण इति प्रकृतिभावपक्षे । प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सभ्य-
चिचत् । समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चेष्टिलोपेनाप-
हारेपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदन्नेति चिणोलुङ्न्यायेन
प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनःटिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्य-
ग्लोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्यञ्चमाचष्टे सधाययति । अस-
सधायत् । विष्वद्वाञ्चम् अविष्वद्वायत् । देवद्वाञ्चम् अदिदेवद्वायत् ।
आदद्वाञ्चम् अददद्वायत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत् ।
अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआययत् । भुवं भावयति । अवी-
भवत् । भुवम् अबुधवत् । अियम् अशिशयत् । गाम् अजूगवत् । रायम्
अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वम् स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां अ-
मात्रे टिलोपः । स्वयति । असस्वत् । असिस्वत् । बहून् भावयति । बह-
यतीत्यन्ये । क्लृविणम् । क्लृजयति । संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । श्रीषती श्री-

वन्तं वा । अययति । अशिअयत् । पयस्विनीम् पयसयति । इह टिलोपो
न । तदपवादस्य लुक्ः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्थवयति । दूरम् दवयति ।
कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरालं
कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । युवाल्पयोरिति वा कन् । अन्तिकं
नेदयति । वाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्यति । इह अज्यौ न । उपसर्गस्य
पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति ।
स्थिरं स्थापयति । उंसं वरयति । धारयति । बहुलं बंहयति । गुहं गरयति ।
वृषं ऋपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ॥ * ॥

॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

* कण्डादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः क्विप् । प्रातिपदिक-
केभ्यो मा भूर्त् । द्विधा हि कण्डादयः । धातवः, प्रातिपदिकानि च ॥
कण्डूञ् गात्रविघर्षणे ॥ कण्डूयति । कण्डूयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥ रोष
इत्येके । मन्तूयति ॥ चन्द्रस्तु जितमाह । मन्तूयते ॥ २ ॥ वल्लु पूजा-
आधुर्ययोः ॥ वल्लूयति ॥ ३ ॥ असु उपतापे ॥ असु ॥ असूञ् इत्येके ॥ अस्य-
ति । असूयति । असूयते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीप्ता-
वित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥ ७ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥
इरस् इरञ् इरञ् ईर्ष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः ।
ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उषस् प्रभातीभावे ॥ १२ ॥ वेद धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १३ ॥
मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभ्यति ॥ १५ ॥ मगध
परिवेष्टने ॥ नीच दास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पयस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख
दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥
सप्तर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर आराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सायाम्
॥ २३ ॥ भिष्यञ् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुधशराधारणे ॥ २५ ॥ चरण वरण
गतौ ॥ २७ ॥ चुरण चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणयो-
षणयोः ॥ ३० ॥ गद्गद वाक्स्वलने ॥ ३३ ॥ खला खेला खिला विलाखे ॥
इत्येतेत्यन्ये ॥ लेखा स्खलने च ॥ अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३९ ॥ लिट्
अल्पकृतसनयोः ॥ लिट्यति ॥ ४० ॥ लाट जीवने ॥ ४१ ॥ हृषीङ् रोषणे
लज्जायां च ॥ ४२ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥ महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४४ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४५ ॥
तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४६ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ४७ ॥ उरस् बलार्थः ॥ उरस्यति
बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तरण गतौ ॥ ४९ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ५० ॥
सम्भयस् प्रभूतभावे ॥ ५१ ॥ अम्बर संवर सम्भरणे ॥ ५२ ॥ आकृति-
गणोऽयम् ॥ * ॥

॥ इति कण्डूद्वयः ॥

कण्डूयतेः सन् ॥ सन्यङ्गेरिति प्रथमस्यैकाचोद्वित्वे प्राप्ते ॥ कण्डूदेस्तृ-
तीयस्येति वाच्यम् ॥ * ॥ कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् ॥ यथेष्टनाम-
धातुषु ॥ * ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ अजादेस्त्वाद्दे-
तरस्य । पुपुञ्चीयिषति । पुतिञ्चीयिषति । पुत्नीयियिषति । अशिञ्चीयिषति ।
अश्चीयियिषति । नदराणां संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः
सन् । द्वीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम् । इन्द्रिद्वीयिषति । इन्द्रीयियिषति ।
चिचन्द्रीयिषति । चन्द्रिद्वीयिषति । चन्द्रीयियिषति । प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं
प्रेरयितुं वेहति । पिप्रायियिषति । प्रापियिषति । प्रापियियिषति । ईरुम्
विवारयिषति । वारियिषति । वारियियिषति । वाठं सिसाधयिषतीत्यादि-
रूपत्रयम् । पत्वं तु नास्ति । यङ् सन् एयन्तात्सन् । बोभूयियिषति । यङ्
णिच् सन्नन्ताणिच् । बोभूयियिषतीत्यादि ॥ * ॥

॥ इति प्रत्ययमाला ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आस्ते । शेते ॥

* भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

बभूवे । अनूबभूवे ॥

* कर्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्लियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य
योः लवनं करोतीत्यर्थः । श्लोपेः । व्यतिस्ते । व्यतिषाते । व्यति-
षते । तासस्त्योरिति श्लोपः । व्यतिसे । धि च । व्यतिध्वे । ह इति । व्य-
तिहे । व्यत्यसै । व्यतिषीत । व्यत्यास्त । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे ॥

* न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

व्यतिगच्छन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिषेधे हसदीनामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

हसादयो हलप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ हरतेर-
प्रतिषेधः ॥ * ॥ सम्प्रहरन्ते राजानः ॥

* इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १ । ३ । १६ ॥

परस्परौपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा
व्यतिलुनन्ति ॥

* नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

निविशते ॥

* परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अद्यक्रीणीते ॥

* विपराभ्यां जेः । १ । २ । १९ ॥

विजयते । पराजयते ॥

* आडो ङोऽनास्यविहरणे । १ । ३ । २० ॥

आङ्पूर्वाद्वादातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । वि-
द्यामादत्ते । अनास्येति किम् । मुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् ।
विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदीकूलं व्याददाति ॥
शेराङ्गकर्मज्ञान निषेधः ॥ * ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ॥

* क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च । १ । ३ । २१ ॥

चादाडः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्म-
प्रवचनीयान्न । उपसर्गेण सन्नासाहचर्यात् । आणवकसुक्रीडति । तेन सहे-
त्यर्थः । तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ समोऽकूजने ॥ * ॥ संक्री-
डते । कूजने तु । संक्रीडति चक्रम् ॥ आगमेः क्षमायाम् ॥ * ॥ ग्यन्तस्येदं
ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । आ त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ शिर्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ * ॥
धनुषि शिञ्जते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्ते भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ आशिषि-
नाथः † ॥ * ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सर्पिषो नाथते ।
सर्पिर्म स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं नाथसे किमुपतिं न भूभृतामिति । ना-
थस इति पाठ्यम् ॥ हरतेर्गतताच्छील्ये ॥ * ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमश्वत्
अनुहरन्ते । मातृकं गावः पितृमातृश्चागतं प्रकारं सततं परिशीलयन्ती-
त्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकस्ये-

† इदं वार्तिकं सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम् ।

ध्विति वाच्यम् ॥ * ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले ॥

* अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६ । १ । १४२ ॥

अपात्किरतेः सुट् स्यात् ॥ सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥ * ॥ अप-
स्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भतार्थी । श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिष्वित्ति-
किम् । अपकिरति कुसुमम् । इह तड्सुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि
तड् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोपकिरति ॥ आङि नुप्र-
ह्योः ॥ * ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ शपउपालम्भे ॥ * ॥ आक्रोशार्थात्स्वरिते-
तोऽकर्तृगोपि फले शपथरूपेथे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ॥

* समवप्रविध्यः स्यः । १ । ३ । २२ ॥

सन्तिष्ठते । स्याध्वोरिच्च । समस्थित । समस्थिताताम् । समस्थित ।
अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ आङि प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः ॥

* प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । १ । ३ । २३ ॥

गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु
तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥

* उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । १ । ३ । २४ ॥

मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठादुत्तिष्ठति ॥ ईहायामेव ॥ * ॥
वेह । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥

* उपान्मन्त्रकरणे । १ । ३ । २५ ॥

आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥
उपाद्वेषपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् ॥ * ॥ आदित्यमुपति-
ष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्ष्याभिरुपतस्ये सरस्वतीति । देवतात्वा-
रोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः ।
रथिकानुपतिष्ठते । मित्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः सुग्नमुपतिष्ठते । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते । उपतिष्ठति वा ।
लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ॥

* अकर्मकाच्च । १ । ३ । २६ ॥

उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्नि-
हितो भवतीत्यर्थः ॥

* उद्धिभ्यां तपः । १ । ३ । २७ ॥

अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वाङ्गकर्मका-
च्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं न तु अद्भवन्निति परिभाषितम् । उ-
त्तपते । वितपते पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति । सन्तापयति विलापयति,
वित्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः ॥

* आङो यमहनः । १ । ३ । २८ ॥

आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह । परस्य शिर
आहन्ति । कथं तर्हि आज्ञे विषमविलोचनस्य वक्ष इति भारविः । आह-
ध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्या-
हारो वा । ल्यङ्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्त विनैत्र तदर्थावगतिर्यत्र तद्विष-
यम् । भेत्तुमित्यादि तुमुबन्ताध्याहारो वास्तु । समीपमेत्येति वा ॥

* आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४४ ॥

हनो वधादेशो वा लुङिः आत्मनेपदेषु परेषु । आजधिष्ट । आवधिषाताम् ॥

* हनः सिच् । १ । २ । १४ ॥

कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

* यस्यो गन्धने । १ । २ । १५ ॥

सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परद्रोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने
किम् । उदायंस्त पादस्य । आङ्गपृथवानित्यर्थः ॥

* समोगप्यृच्छिभ्याम् । १ । ३ । २६ ॥

अकर्मकाभ्यामित्येव । सङ्गच्छते ॥

* वागमः । १ । २ । १३ ॥

गमः परौ अल दी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट । संगंसीष्ट ।
समगत । समगंस्त । ससृच्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । शानं संगच्छति ॥
विदिपृच्छिस्वरतीनामुपसख्यानम् ॥ * ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । सवित्ते । सविदाते ॥

* वेत्तेर्विभाषा । ७ । १ । ७ ॥

वेत्तेः परस्य आदेशस्यातोः इडागमो वा स्यात् । संविद्वते । संविद्वते ।
संपृच्छते । संस्वदते ॥ अर्तिशुद्धीशभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अर्तीति द्रुयोर्ग-
हणम् । अङ्घ्रिधौ त्रियतरेवत्युक्तम् । मा समृत । आ समृषाताम् । मा स-

मृषतेति । समार्त्त । समार्पाताम् । समार्पतेति च भ्वादेः । इयतेस्तु मा स-
मरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च ।
संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे
इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयद्वा इति ।
अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । शृणु ।

धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मका क्रिया ॥ १ ॥

वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्र-
सिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते
स किं प्रभुः ॥ उपसर्गादस्यत्पूहोर्वेति वाच्यम् ॥ * ॥ अकर्मकादिति निवृ-
त्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते ॥

* उपसर्गाद् ह्रस्व ऊहतेः । ७ । ४ । २३ ॥

यादौ कृति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य ॥

* निसमुपविभ्यो ह्रुः । १ । ३ । ३० ॥

निह्वयते ॥

* स्पर्धायामाडः । १ । ३ । ३१ ॥

ऋणाश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति ॥

* गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृजः । १ ।

३ । ३२ ॥

गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुकू-
लत्वाद्विसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकासुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः ।
हरिमुपकुरुते । सेवते । परदारान्प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदक-
स्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं
विनियुङ्क्ते । एषु किम् । कटं करोति ॥

* अघेः प्रसहने । १ । ३ । ३३ ॥

प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । षडमर्षणोऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधि-
कुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा ॥

* वेः शब्दकर्मणः । १ । ३ । ३४ ॥

स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति
क्षामः ॥

* अकर्मकाच्च । १ । ३ । ३५ ॥

वेः कृज इत्येव । कृजा विकुर्वते । विकारं लभन्ते ॥

* सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । १ ।

३ । ३६ ॥

अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसम्माननं फलितम् । उत्सञ्जने । दण्डमुच्यते । उत्क्षिपतीत्यर्थः । आणवक्रमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते । भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

* कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । १ । ३ । ३७ ॥

नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्ने षड् स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्लोथं विनयते । अग्रगमयति । तत्कालस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितजित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय्य नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति ॥

* वृत्तिसर्गतायनेषु क्लमः । १ । ३ । ३८ ॥

वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्लमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्लमते । उत्सहते । क्लमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्थीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥

* उपपराभ्याम् । १ । ३ । ३९ ॥

वृत्त्यादिष्वभ्यामेव क्लमेर्न तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्लमते । पराक्लमते । नेह । संक्लमति ॥

* आड उद्गमने । १ । ३ । ४० ॥

आक्लमते सूर्यः । उदयत इत्यर्थः ॥ ज्योतिश्द्वमन इति वाच्याम् ॥ * ॥ नेह । आक्लमति धूमो हर्ष्यतलात् ॥

* वेः पाद्विहरणे । १ । ३ । ४१ ॥

साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ॥

* प्रोपाध्यां समर्थाभ्याम् । १ । ३ । ४२ ॥

समर्थौ तुल्यार्थौ । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते । उपक्रमते । समर्थाभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उप-
क्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

* अनुपसर्गाद्वा । १ । ३ । ४३ ॥

क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव ॥

* अपहृवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

* अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥

सर्पिषो जानीते । सर्पिषा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

* सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । १ । ३ । ४६ ॥

शतं संजानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोती-
त्यर्थः । अनाध्यान इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चति प्राप्ति-
रपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

* भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः । १ । ३ । ४७ ॥

उपसम्भाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते ।
भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्व-
यतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमतौ । क्षेत्रे विव-
दन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते प्रार्थयत इत्यर्थः ॥

* व्यक्तवाचां समुच्चारणे । १ । ३ । ४८ ॥

मनुष्यादीनां सम्भूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ब्राह्म-
णाः । नेह । सम्प्रवदन्ति खगाः ॥

* अनोरकर्मकात् । १ । ३ । ४९ ॥

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वाद्कर्मकाद्द्वेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठ
कलापस्य । अकर्मकात्किम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् । अनुवदति वीणा

* विभाषा विप्रलापे । १ । ३ । ५० ॥

विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते विप्र
वदन्ति वा वैद्याः ॥

* अवाद्भुः । १ । ३ । ५१ ॥

अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वा न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम् ॥

* समः प्रतिज्ञाने । १ । ३ । ५२ ॥

शब्दं नित्यं संगिरन्ते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति ग्रासम् ॥

* उदश्चरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किम् । वाप्यमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः ॥

* समस्तृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

रथेन संवरते ॥

* दाणश्च सा चेत्तुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

संपूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेपि प्रवर्तते । रथेन समुद्राचरते । दास्या संप्रयच्छते ॥

* उपाद्यमः स्वकारणे । १ । ३ । ५६ ॥

स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते ॥

* विभाषोपयमने । १ । २ । १६ ॥

यमः सिच् किट्टा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्व वा । उद्वेढेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्य किञ्चम् ॥

* ज्ञान्प्रसृष्टृणां सनः । १ । ३ । ५७ ॥

सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्पर्षते । दिदृक्षते ।

* नाोर्ज्ञः । १ । ३ । ५८ ॥

पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषोनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तद् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात् ॥

* प्रत्याङ्भ्यां श्रवः । १ । ३ । ५९ ॥

आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रव उक्तं न स्यत् । प्रतिशुश्रूषति । अ.शुश्रूषति । कर्म-
प्रवचनं यात्स्यादेव । द्वेवदत्तं प्रति शुश्रूषते ॥

* शटेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

* श्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

व्याख्यातम् ॥

* पूर्ववत्सनः । १ । ३ । ६२ ॥

सनः पूर्वा यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिशयिषते । निविविषते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सने नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न । शिशत्सति । सुमूर्षति ॥

* आम्प्रत्ययवत्कृजोनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

एधां चक्रे ॥

* प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । १ । ३ । ६४ ॥

प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उट्टुङ्क्ते नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम् । वृद्धं न्यञ्जि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥

* समः क्ष्णवः । १ । ३ । ६५ ॥

संक्षुते शस्त्रम् ॥

* भुजोऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

ओदनं भुङ्क्ते । अभ्यवहरतीत्यर्थः । बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केव लाम् । वृद्धो जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् महीं भुनक्ति ॥

* गोरशौ यत्कर्म शौ चेत्य कर्ताऽनाध्याने । १ । ३ । ६७ ॥

एयन्तादात्मनेपदं स्यादशौ या क्रिया सैव चेत् एयन्तेनोच्यते अशौ यत्कर्म कारकं स चेशौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । शिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु विभाषोपपदनेति विकल्पेऽणावकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्ववत्प्रतिषेधेनेदमेवेष्यते ॥ * ॥ कर्तृस्यभावकाः कर्तृस्यक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुपज्ञानविषयं कुर्वन्तोत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । वि यो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमण्यिच्च । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्ययोर्द्वितीयचतुर्थ्याश्च तुल्यार्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येष्यशौ कर्मकारकस्य शौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तद् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यभावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहतिहस्ती । न्यभवतीत्यर्थः ।

ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यभवती-
त्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव
हेतुत्वारोपाणिण् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च
प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिञ्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे
दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्यज्ञे द्वितीयकक्षायां
न तङ् । समानक्रियत्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् ।
स्वरति वनगुल्मं कोकिलः । स्वरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ
विषयो भवतीत्यर्थः ॥

* भीष्मोर्हेतुभये । १ । ३ । ६८ ॥

व्याख्यातम् ॥

* गृध्रिञ्च्योः प्रलम्बने । १ । ३ । ६९ ॥

प्रतारणेर्थे श्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते । वञ्चयते वा ।
प्रलम्बने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं
वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥

* लियः संप्रमाननशालीनीकरणयोश्च । १ । ३ । ७० ॥

व्याख्यातम् ॥

* मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यासे । १ । ३ । ७१ ॥

शोरित्येव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसह्यदुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सह्यपदं मिथ्या
कारयति ॥

* स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

यजते । सुनुते । कर्त्तृभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति ॥

* अपाट्टदः । १ । ३ । ७३ ॥

न्यायमपवदते । कर्त्तृभिप्राय इत्येव । अपवदति ॥

* णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

कारयते ॥

* समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । १ । ३ । ७५ ॥

अग्रन्थे इति छेदः । व्रीहीन्सयच्छते । भारमुद्वच्छते । वस्तुमायच्छते ।
अग्रन्थे किम् । उद्वच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्वमं करोतीत्यर्थः । कर्त्तृभि-
प्राये इत्येव ॥

* अनुपसर्गाच्चः । १ । ३ । ७६ ॥

गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमवालुलेचे ततोनुजज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः ॥

* विभाषापदेन प्रतीयमाने । १ । ३ । ७७ ॥

स्वरितजित इत्यादिप—सूच्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुस्ते वा । स्व पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्व व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गं जानाति जानीते वा ॥ ॥

इत्यात्मनेपदम् ॥ ॥

* शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

अति ॥

* अनुपराभ्यां कृजः । १ । ३ । ७९ ॥

कर्तृगेपि फले गन्धनदौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्मकर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणाम्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मैत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कतैव यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् ॥

* अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥

क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति ॥

* प्राद्वहः । १ । ३ । ८१ ॥

प्रवहति ॥

* परेर्भृषः । १ । ३ । ८२ ॥

परिभृष्यति । भौवादिकस्य तु परिभृषति । इह परेरिति योग विभज्य बहुरपीति केचित् ॥

* व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥

विरमति ॥

* उपाञ्च । १ । ३ । ८४ ॥

यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥

* विभाषाऽकर्मकात् । १ । ३ । ८५ ॥

उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥

* बुधयुधनशजनेङ्प्रदुस्रभ्यो षोः । १ । ३ । ८६ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चत्यस्यापवादः । बोधयति
पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्या-
यति । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्राव-
यति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥

* निगरणचलनार्थेभ्यश्च । १ । ३ । ८७ ॥

निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ अदेः
प्रतिषेधः ॥ ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धीतिकर्मत्वमादिखाद्योर्नेति
प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेतिसूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये
परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यत्र बहुना ॥

* अणावकर्मकाच्चिन्वत्कर्तृकात् । १ । ३ । ८८ ॥

ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शक्ते कृष्णस्त्रं गोपी शाययति ॥

* न पादम्याङ्प्रमाङ्प्रपरिसुहृत्सुचि नृतिवदवसः । १ । ३ । ८९ ॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका-
कर्मकाः । नृतिश्चलनार्थापि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आ-
यामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥
घेट् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ धापयते शिशुमेकं समीची । अर्कभ्रिप्राये शेषादिति
परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्याययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
भिक्षा वासयति ॥

* वाक्यणः । १ । ३ । ९० ॥

लोहितायति । लोहितायते ॥

* द्युगे लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

अद्भ्युतत् । अद्भ्योतिष्ठ ॥

* धृद्भाः स्यसनाः । १ । ३ । ९२ ॥

धत्स्यति । धर्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्त्तिष्यते ॥

* लुटि च क्लृपः १ । ३ । ६३ ॥

कल्प्ता । कल्प्रासि । कल्पितासे । कल्प्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यते
चिक्लृप्सति । चिकल्पिष्यते । चिक्लृप्सते ॥ * ॥

॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तड् ॥

* सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना
उत्पादना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणा-
नूयते । युष्मदस्मद्वां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्गाच्चभाव-
नाया असत्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि । किं त्वेकवचनमेव ।
तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वादनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया-
ऽत्यैश्च भूयते । बभूवे ॥

* स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजभानग्रहदृशां वा चि-
खदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्ये वा स्यात्स्यादिषु
परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिट् चिखद्भावस्य
त्रियोगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं
नेतरेषामव्यभिचारात् । चिखद्भावदृष्टिः । भाविता । भविता । भाविष्यते ।
भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट ॥

* चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

ल्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभवि । अभविष्यत ।
अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण
त्वया मया च । अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्व-
भावि । अन्वभाविषाताम् । अन्वभ वषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भाव-
यां चक्रे । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एत्वे च
कृते ह एतीति हत्वं न । तासिमाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्धं
धातुके एति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिखदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्व
णिलोपः । पत्ने । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभा-
व्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभवि । अभविषाताम् ।

अभावयिषाताम् । बुभूष्यते । बुभूषांचक्रे । बुभूषिता । बुभूषियष्यते । बोभू-
य्यते । यङ्लुगन्तात् । बोभूयते । बोभवां चक्रे । बोभाविता । बोभाविता ।
अङ्गत्सार्वेति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्तावि-
ष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । गुणोर्तीति
धुणः । अर्यते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृतेऽजन्तत्वा-
भावेष्पुपदेशग्रहणाच्चिखदिट् । आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणो-
र्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वान्नेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति
नलोपः । स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । सम्प्रसारणम् । इज्यते ॥

* अयङ्ङि ङिति । ७ । ४ । २२ ॥

शय्यते ॥

* तनेतिर्यक् । ६ । ४ । ४४ ॥

आकारोन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते । ये विभाषा । जायते । जन्यते ॥

* तपोनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्चेत्प्रश्चक्षुः स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन । पापं कर्तृ
तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः ।
नुतापेति त्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशित्तीति कर्मधारयादि-
त्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एष आदिशित्वाभावात्तस्मिन्नात्वम् । जग्ले ॥

* आतो युक् चिष्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । दायिता ।
दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम् । अदिषाताम् ।
अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते ।
अचिणालोरित्युक्तेर्हनस्तो न । होहन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता ।
घानिष्यते । हनिष्यते । आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिखद्विवावः ।
आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे । वधिषीष्ट ।
अघानि । अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधि-
षाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्यादिषु चिखदित्यतिदेशाद्गु-
णदेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्येत्यधिकारादाङ्गस्यैवातिदेशात् । गृह्यते ।

खदिटो न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यवेदो ग्रहो लिटीत्यनेन
दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रीहिता । ग्राहिष्यते । ग्रीहिष्यते । ग्राहिषीष्ट ।
ग्रीहिषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रीहिषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शि-

षाताम् । सिचः कित्वादन । अद्भुताताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं श-
तम् । तथा हि । चिण्वदिटो दीर्घानेत्युक्तम् । अगारिध्वम् । द्वितीये त्विटि
वृत्तेवेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगारिध्वम् । एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं
द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति वि-
कल्पत्वादिदभावं उश्चेति कित्वम् । रपरत्व हलि चेति दीर्घः । इणः षी-
ध्वमिति नित्यं ढत्वम् । अगार्द्धम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे ऋष्टौ । उक्तप्रण-
वत्या सह सङ्गुलने उक्ता संस्थेति ।

इट् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वढत्वे द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ॥

* चिण्णामुनेर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ६३ ॥

चिण्णपरे णमुत्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितं
ह्रस्व एव तु न विकल्पितः । एयन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि
णिवो लोपो न स्यानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्य निवत्त्वं
दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदित्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानु-
स्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । “दीर्घग्रहणं
चेदं मास्त्विति” † तदाशयः । शामिता । शमिता । शमयिता । शामिष्यते ।
शमिष्यते । शमयिष्यते । यङन्ताण्यच् । शंशम्यते । शंशामिता । शंशमिता ।
शंशमयिता । यङ्लुगन्ताण्यच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिण्वदिटि
दीर्घो नास्तीति विशेषः । एयन्तत्वाभावे । शम्यते मुनिना ॥

* नोदातोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः । ७ । ३ । ३४ ॥

उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । अशमि । अहमि ।
उदात्तोपदेशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः
किम् । अचामि ॥ अनाचमिक्खिवमीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चिण्ण आ-
यादय इति णिङ्भावे । अकामि । णिङ्गिचोरप्येवम् । अचामि । वध-
हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जायोऽविचिण्ण-
लुङित्स्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि ॥

* भञ्जेश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अर्धाजि ॥

† अयमपप्राठः । अहिडि अहीडीतिरुपार्थं तस्यावश्यकत्वात् ।

* विभाषा चिणामुलोः । ७ । १ । ६६ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि । अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वा-
त्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु ।

ैणो कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृङ्गष्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मणां च निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्यत्येषां ग्यन्तानां लादयो मताः ।

गौर्दुह्यते पयः । अजा यामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । ऊह्यते । बो-
ध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो यामं गम्यते ।
अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा
आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

यदा सौकर्यातिशयं व्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारका-
न्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करण-
त्वादिसत्त्वेपि सम्प्रतिकर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिश्चिनत्ति । काष्ठानि
पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि
प्रेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते आदनेन । भिद्यते
काष्ठेन । कर्तरि तु ।

* कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्यपि क्लियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यत् । कार्यातिदेशोऽयम् ।
तेन यगात्मनेपदचिणचिण्वदिटः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते
आदनेन । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तृद्वितीया
स्य दस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । लिङ्याशि-
ष्यडिति द्विलकारकाल्प इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः ।
अत एव ह्यत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति किं तु भावे एव । भेत्तव्यं
कुसूनेन । ननु पचिभिश्चाः कर्मस्था क्रिया विकृतिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं
कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्यभेदोपाधिकं तत्समा-
नाधिकरणाक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति क्लिम् । करणःधिकरणा-

। तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिश्चिण्वदिटौ मा भूत् । किं च । कर्तृस्थक्रियेभ्यो मा
भूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । आधगच्छति शास्त्रार्थः । स्फुरति
अध्वधाति वा । यत्र कर्मणि क्लिय ह्यतो विज्ञेयो दृश्यते यथा पक्षेण तण्डुलेषु

यथा वा च्छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्थ्या क्रिया नेतरत्र । न हि पक्वापकृत-
शुद्धेष्विव गतागतशामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्प-
त्तिश्च कर्मस्थ्या । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यवार्थत्वे तु नैतत्सिध्येत् ।
ज्ञानेच्छादिवद्व्यवस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्यमानेर्षे इति व्याख्यातम् ।
कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छानि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावधं-
चानश् । न त्वात्मनेपदम् ॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो बलव्यः ॥ * ॥ अन्योन्यं
स्पृशतः । अजा यामं नयति ॥ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ * ॥

* न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ॥

एषां कर्मकर्तारि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः । चिण्
तु विकल्पिष्यते । शप् लुक् । गौः पयो दुग्धे ॥

* अचः कर्मकर्तारि । ३ । १ । ६२ ॥

अजन्तात् ज्ञेश्चिण् वा स्यात्कर्मकर्तारि तशब्दे परे । अकारि । अकृत ॥

* दुहश्च । ३ । १ । ६३ ॥

अदोहि । पक्षे क्लः । लुवेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अधुक्षत । उदुम्बरः
फलं पच्यते ॥ सृजियुज्योः श्यंस्तु ॥ * ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं
कर्मवत् यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः ॥ सृजेः अट्टोपपक्षे कर्तृर्षेवेस्मि
वाच्यम् ॥ * ॥ लुज्यते सृजं भक्तः । अदृया निष्पादयतीत्यर्थः । असृजि ।
युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ भूपाकर्मकिरादिसनां चान्यजात्मनेपदात् ॥ * ॥
भूषावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमि-
त्यर्थः । अलंक्रुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाक्कीर्ष्ट । गिरते ।
अगीर्ष्ट । आद्रियते । आदृत । किरादिस्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः ।
अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेपि करोतिर्क्रियापेक्षामिह कर्मस्थक्रियात्वम् ॥

* न रुधः । ३ । १ । ६४ ॥

अस्मात् ज्ञेश्चिण्व । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन ।

* तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३ । १ । ८८ ॥

कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनु-
सारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोनुतापे चेति चिण्विण्वे-
धात्सिच् । अतप्त । तपःकर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः

* न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ । ३ । १ । ८६ ॥

प्रसृते । प्रास्त्राविष्ट । प्रास्त्रोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावित-

एयर्थोच्च नमिः ॥ यच्चिचलोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूजामुपसंख्यानम् ॥ * ॥
 कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिप्रियत । चिचवदिट तु स्या-
 देव । कारिष्यते । उच्छ्रयिष्यते । ब्रूते कथाः । अबोचत ॥ भारद्वाजीयाः
 पठन्ति णिअन्यिअन्यिब्रूजात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ * ॥ पुच्छमुद-
 यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितएयर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् ।
 पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपुच्छत । यच्चिचलोः प्रति-
 षेधाच्छप्चडौ । अन्यिअन्योराधृपीयत्वाणिराजभावपक्षे ग्रहणम् । अन्यति
 अन्यम् । अन्यति मेखला देवदत्तः । अन्यते अन्यः । अअन्यिष्ट । अन्यते ।
 अअन्यिष्ट । क्लैयादिकयोस्तु । अशीते । अशीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्यवाः ।
 वलान्त त्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाच्चेति तड् । अन्तर्भावितएयर्थस्य
 पुनः प्रेषणत्यागे । विकुर्वते सैन्यवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिणाताम् । व्यका-
 रिपत । व्यङ्गत । व्यङ्गणाताम् । व्यङ्गपत ॥

* कुषिरजोः प्राचां श्यन्यरस्मैपदं च । ३ । १ । ६० ॥

अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किं तु श्यन्यरस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः ।
 कुष्यति कुष्यते पादः । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः ।
 क्त्वापिषीष्ट । रंत्सीष्ट ॥ * ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ * ॥

* अभिज्ञावचने लृट् । ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिनोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लडोपवादः । स्पर्-
 सि लृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतसे इत्यादियोगेषु । तेषामपि
 प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् ॥

* न यदि । ३ । २ । ११३ ॥

यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि लृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि ॥

* विभाषा साकाङ्क्षे । ३ । २ । ११४ ॥

उक्तविषये लृङ्गा स्यात् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षचेद्वृत्त्वर्थः । स्पर्सि
 लृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् ।
 लङ् । यच्छब्दयोगेषु न यदीति बाधित्वा परत्वाद्विकल्पः ॥

* परोक्षे लिट् । ३ । २ । ११५ ॥

चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । सुप्तोऽहं किल विल-

लाप । बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् ॥ अत्यन्तापहृवे लिङ्गुक्तव्यः ॥ * ॥
कलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम ॥

* हशश्वतोर्लङ् च । ३ । २ । ११६ ॥

अनयोरुपपदयोर्लिङ्विप्रये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति हाकरोच्चकार
वा । शश्वदकरोच्चकार वा ॥

* प्रश्ने चासन्नकाले । ३ । २ । ११७ ॥

प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थे लिङ्विप्रये लङ्लिटौ स्तः ।
अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु । कंसं जघान किम् ॥

* लट् स्मे । ३ । २ । ११८ ॥

लिटोपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

* अपरोक्षे च । ३ । २ । ११९ ॥

भूतानद्यतने लट् स्यात् स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

* ननौ पृष्टप्रतिवचने । ३ । २ । १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः किम् ।
ननु करोमि भोः ॥

* न=वोर्विभाषा । ३ । २ । १२१ ॥

अकार्षीः किम् । न करोमि । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥

* पुरि लुङ् चास्मे । ३ । २ । १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्रुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने वि-
भाषा लुङ् चाल्लिट् न तु स्मयोगे । पत्ने यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा द्वात्राः ।
अवात्सुः । अवसन् । ऊपूर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा ॥ भविष्यती-
त्यनुवर्तमाने ।

* यावत्पुरानिपातयोर्लट् । ३ । ३ । ४ ॥

यावद्भुङ्के । पुरा भुङ्के । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः
किम् । यावद्वास्यते तावद्भाष्यते । करणभूतया पुरा यास्यति ॥

* विभाषा कदाकर्हिः । ३ । ३ । ५ ॥

भविष्यति लट् स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्के । भोक्ष्यते । भोक्ता वा ॥

* किंवृत्ते लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६ ॥

भविष्यति लङ्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा भोजयसि । भोजयिष्यसि ।
भोजयितासि वा । लिप्सायां क्तिम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति ॥

* लिप्स्यमानसिद्धौ च । ३ । ३ । ७ ॥

लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ्वा
स्यात् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ॥

* लोडर्थलक्षणे च । ३ । ३ । ८ ॥

लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ्वा
स्यात् । कृष्णश्चेद्गुल्फे त्वं गाश्चारय । पत्ने लङ्कटौ ॥

* लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । ९ ॥

उर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च ।
ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्कटौ वा स्तः ।
मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा ।
अथ त्वं कन्दोधीष्व ॥

* वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लडित्यारभ्य उशादयो
हुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते
भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोसि । अथमागच्छामि । अथमागमम् । कदा
गमिष्यसि । एष गच्छामि । गमिष्यामि वा ॥

* आशंसायां भूतवच्च । ३ । ३ । १३२ ॥

वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्य-
या वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीत् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्स्य
वषामः वष्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशस्तेन लङ्किलटौ न ॥

* क्षिप्रवचने लृट् । ३ । ३ । १३३ ॥

क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशु त्वरितं
वा यास्यति । शीघ्रं वष्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोपि विषये यथा
स्यात् । श्वः शीघ्रं वष्यामः ॥

* आशंसावचने लिङ् । ३ । ३ । १३४ ॥

आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् तु भूतवत् । गुहश्चेद्गुपेया-
दाशंसोऽधीयीथ । आशंसो क्षिप्रमधीयीथ ॥

* नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३ । ३ । १३५ ॥

क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाद्दास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनाधास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥

* भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । ३ । ३ । १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योयमध्या गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्यास्यामः ॥

* कालविभागे चानहोरात्राणाम् । ३ । ३ । १३७ ॥

पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमायहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योयं मास आगामी तस्य योऽवरः षड्दशरात्रः तत्राध्येतास्वहे ॥

* परस्मिन्विभाषा । ३ । ३ । १३८ ॥

अवरस्मिन्वर्ज्यं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योयं संबत्सर आगामी तस्य यत्परमायहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । त्रध्येतास्वहे ॥

* लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । ३ । ३ । १३९ ॥

भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥

* भूते च । ३ । ३ । १४० ॥

पूर्वसूत्रं संपूर्यमनुवर्तते ॥

* उताप्योः । ३ । ३ । १४१ ॥

वा आ उताप्योः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् चैत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः ॥

* गर्हायां लङ्पिजात्वाः । ३ । ३ । १४२ ॥

आभ्यां योगे लृङ् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङ्गादीन्परत्वाद्यं बाधते । अपि जायां त्यजसि । जातु गणिकामाधत्से । गर्हितमेतत् ॥

* विभाषा कथमि लिङ् च । ३ । ३ । १४३ ॥

गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चाल्लृङ् । कथं धर्मं त्यजेस्त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयलकाराः । तत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्मयत्यह्वत् ॥

* किञ्चित्ते लिङ्लटौ । ३ । ३ । १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

* अनवहृत्प्रमर्षयोरकिञ्चित्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवहृत्पिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न संभावयामि न मर्षये वा भवान् हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ॥

* किङ्किलास्त्यर्थेषु लृट् । ३ । ३ । १४६ ॥

अनवहृत्प्रमर्षयोरित्येतद्गर्हायां चेति यावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः श्लोघद्वोतक उपपदम् । अस्त्यर्थाः अस्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न अद्वधे न मर्षये वा किङ्किल त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रो गमिष्यसि । अत्र लृङ् ॥

* जातुयदोर्लिङ् । ३ । ३ । १४७ ॥

यदायद्वोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ लृटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् ॥

* यच्चयत्रयोः । ३ । ३ । १४८ ॥

यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न अद्वधे न मर्षयामि ॥

* गर्हायां च । ३ । ३ । १४९ ॥

अनवहृत्प्रमर्षयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्याय्यं तत् ॥

* चित्रीकरणे च । ३ । ३ । १५० ॥

यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । आश्चर्यमेतत् ॥

* शेषे लृडयदौ । ३ । ३ । १५१ ॥

यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् । आश्चर्यमन्यो नाम क्लृप्तां द्रक्ष्यति । अयदौ किम् । आश्चर्यं यदि सोऽधीयीत ॥

* उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३ । ३ । १५२ ॥

बाठमित्यथऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादघं हरिः । समर्थयोः किम् । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्मित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेपि नित्यो लृङ् ॥

* कामप्रवेदनेऽकच्चिति । ३ । ३ । १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चितीति किम् । कच्चिज्जीवति ॥

* सम्भावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे । ३ । ३ । १५४ ॥

अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमीति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनमलमित्यलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् । अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति ॥

* विभाषा धातो सम्भावनवचनेऽयदि । ३ । ३ । १५५ ॥

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । सम्भावनर्थे धातावुपपदे उक्तैर्ये लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वण नित्ये प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्त्यते वा भवान् । अयदि किम् । सम्भावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् ॥

* हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्यते ॥ * ॥ नेह । हन्तीति पलायते ॥

* इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १५७ ॥

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ नेह । इच्छन् करोति ॥

* लिङ् च । ३ । ३ । १५८ ॥

समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषूपपदेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति ॥

* इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३ । ३ । १६० ॥

लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । विधि-निमन्त्रणेति लिङ् विधौ । यजेत् । निमन्त्रणे । इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे । इहासीत् । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेदवान् । संप्रश्ने । किं भो वेद-अधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थने । भो भोजनं लभेय । एवं लोट् ॥

* प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्खलताम् । चकारेण लोटानुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् ॥

* लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ३ । ३ । १६४ ॥

प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्त्तादूर्ध्वं यजेत । यजताम् । यष्टव्यम् ॥

* स्मे लोट् । ३ । ३ । १६५ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्त्ताद् यजतां स्म ॥

* अधीष्टे च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्मे उपपदे ऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय ॥

* लिङ्गदि । ३ । ३ । १६८ ॥

यकृद्धे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यदुज्जीत भवान् ॥

* अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६९ ॥

चाल्लिङ् । त्वं कन्यां वहेः ॥

* शक्ति लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

शक्तौ लिङ् स्यात् । चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः ॥

* माङि लुङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किं तु माशब्दः ॥

* धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः । ३ । ४ । १ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुञ्जो भविता । सोमेन यज्ञमाणो यः पुरस्तत्कर्तृकं भवनम् ॥

* क्रियासमभिव्यक्तिरे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । ३ । ४ । २ ॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङ्गामपवादः । तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोदितिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो भावकर्मकर्तृषु ॥

* समुच्चयेऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् ॥

* यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३ । ४ । ४ ॥

आद्ये लोट्प्रधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ॥

* समुच्चये सामान्यवचनस्य । ३ । ४ । ५ ।

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगा-
द्विधाययं लडादयस्तिनादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चा-
भिव्यक्तिः ॥ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥ * ॥ याहियाहीति याति । पुनः-
पुनरतिशयेन वा यानं ह्यङ्गन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य ।
इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि ।
याथः । याथ । यातयातेति यूयं याथ । याहियाहीत्ययासीत् । यास्यति वा ।
अधीष्ठाधीष्वेत्यधीते । ध्वस्विष्ये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । स-
मुच्चये तु सक्तून्यत्र धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्त्व दाधिकमास्वा-
दयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबतखादतेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्त्वास्वा-
दयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वौ । अत्र समुच्च्रीयमानविशेषाणामनुप्रयो-
गार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून् पिबति धानाः खादति अन्नं भुङ्क्ते
दाधिकमास्वादते । एतेन

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्यमस्वास्व्यमहर्दिवं दिवम् ॥ १ ॥

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एकव-
र्तुका अस्वास्व्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनःपुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं
ध्रममूलक्रमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्याननुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वि-
त्वापक्षेऽप्यत्र । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषां चिद्धम
एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ * ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥ * ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धे तिङन्तं समा-
प्तम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

—१०९४७७—

* धातोः । ३ । १ । ६१ ॥

आवृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ॥

* तत्रोपपद सप्रथीत्यम् । ३ । १ । ६२ ॥

* कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ॥

* वाऽलक्ष्योऽस्त्रियास् । ३ । १ । ६४ ॥

परिभाषेयम् । अस्त्रिन्धात्वधिकारेऽलक्ष्योऽपचाङ् प्रत्ययः उत्सर्गस्य बाध-
को वा स्यात् ल्यधिकारोक्तं विना ॥

* कृत्याः । ३ । १ । ६५ ॥

आधिकारोऽयं एबुलः प्राक् ॥

* कर्तरि कृत् ॥ ३ । ४ । ६७ ॥

कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते ॥

* तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

* तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ६६ ॥

धातोरिते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं
त्वया । भावे त्रौत्सर्गिकमेकवचनं ह्यीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्म-
स्त्वया ॥ वसेस्त्वव्यत्कर्तरि णिच् ॥ * ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ केलिभर उ-
पसंख्यानम् ॥ * ॥ पचेलिमा मापाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः । भेत्तव्याः ।
कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत इत्याह तद्वाप्यविरुद्धम् ॥

* कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य यात्वं स्यात् । प्र-
पाणीयम् । अचः क्रिम् । प्रमग्नः ॥ निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ * ॥ अचः पर-
त्वाभावान्नकारेण व्यवधानाच्चाप्राप्ते वचनम् । परस्य यात्वम् । पूर्वस्य ष्टु-
त्वम् । निर्विण्णः ॥

* गोर्विभाषा । ८ । ४ । ३० ॥

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य एयन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्य नस्य षो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहित विशेषणं किम् । यका व्यवधाने यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्याजम् । दुर्याजनम् ॥

* हलश्चेजुपधात् । ८ । ४ । ३१ ॥

हलादेरिजुपधात्कृत्रस्याचः परस्य षो वा स्यात् । प्रक्रोपणीयम् । प्रक्रोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इजुपधात्किम् । प्रवपणीयम् ॥

* इजादेः सनुमः । ८ । ४ । ३२ ॥

सनुमश्चेद्ववति इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृतस्थस्यैव । प्रेङ्णीयम् । इजादेः किम् । मगि सर्पणे । प्रमङ्गनीयम् । नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणम् । अङ्कुष्याडितिसूत्रेष्वेवम् । तेनेह न । प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् ॥

* वा निंसनिच्चनिन्दाम् । ८ । ४ । ३४ ॥

एषां नस्य षो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितव्यम् । प्रनिंसितव्यम् ॥

* न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेषाम् । ८ । ४ । ३३ ॥

एभ्यः कृत्रस्य षो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ पूज एवेह यद्व्याप्तिष्यते ॥ ॥ पूङ् । प्रपवणीयः सोमः ॥ एयन्तभादीनामुपसख्यानम् ॥ * ॥ प्रभापनीयम् । खशाजः शस्य यो वेत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्विध्यम् । यत्स्थ्यासिद्धत्वेन शकारव्यवधानान्न णत्वम् । प्रख्यानीयम् ॥

* कृत्यन्त्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

खान्त्यनेन खानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः ॥

* अचो यत् । ३ । १ । ६७ ॥

अजन्ताद्वातोवैत्स्यात् । चेषम् । जेषम् । अज्यहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोपि सुपठत्वात् ॥

* ईद्व्यति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ तकिशसिचतियति-जनिभ्यो यद्वाच्यः ॥ * ॥ तव्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनैर्यद्विधिः स्वरार्थः । एयतापि रूपसिद्धेः । न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्या-श्चेति निषेधात् ॥ हनो वा यद्बुधश्च वक्तव्यः ॥ ॥ वध्यः । पक्षे वध्यमा-णो यवत् । घात्यः ॥

* षोरदुपधात् । ३ । १ । ६८ ॥

पवर्गान्ताददुपधात्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानु-
बन्धतमसारूप्यम् । अतो न ण्यत् । तव्यदादयस्तु स्युरेव ॥

* आडो यि । ७ । १ । ६५ ॥

आडः परस्य लभेर्नुम् स्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि कृतेऽदुपधत्वा-
भावात् ण्यदेव । आलभ्यो गौः ॥

* उपात्प्रसंख्ययात् । ७ । १ । ६६ ॥

उपलभ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलभ्यः ॥

* शकिलहोश्च । ३ । १ । ६६ ॥

शक्यम् । सह्यम् ॥

* गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । ३ । १ । १०० ॥

गदम् । मदम् । चर्यम् ॥ चरेराडि चागुरौ ॥ * ॥ आचार्यो देशः ।
गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ-किम् । आचार्यो गुरुः । यमेर्नियमार्थम् । सोपस-
र्गात्प्रा भूदिति । प्रथम्यम् । निपूर्वात्स्यादेव । तेन तत्र भवेद्विनियम्यमिति
वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्याननुदिव्यचक्षुषे-
णादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा ॥

* अवद्वपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३ । १ । १०१ ॥

वदेर्नञि उपपदे वदः सुपीति यत्श्रयोः प्राप्तयोर्यदेव सोपि गर्हायामे-
वेत्युभयार्थं निपातनम् । अवद्वं पापम् । गर्ह्यं किम् । अनुद्वं गुरुनाम । तद्वि
न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिङ्गणस्य च ।

श्रेयस्काशो न गृहीयान्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मृतेः । षण्णा गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । षण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमि-
त्यर्थः । अनिरोधोऽप्रबन्धस्तस्मिन्विषये वृडो यत् । शतेन वर्या कन्या ।
वृत्यान्या ॥

* वह्यं-करणम् । ३ । १ । १०२ ॥

वहन्त्यनेनेति वह्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । वोढव्यम् ॥

* अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३ । १ । १०३ ॥

अ गतौ अस्मादात् । ण्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अ-
नयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः प्राप्तव्य इत्यर्थः ॥

* उपसर्गो काल्या प्रजने । ३ । १ । १०४ ॥

गर्भग्रहणे प्राप्नकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः । गर्भाधानार्थं वृषभे-
णोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्गो काशी । प्राप्नव्येत्यर्थः ॥

* अजर्यं संगतम् । ३ । १ । १०५ ॥

नञ्पूर्वाञ्जीर्यतेः कर्तरि यत्संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन
संगतमार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहब-
न्धाय पुनर्बन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अज-
रिता कम्बलः । भावे तु संगतकर्तृकेपि एयदेव । अजार्यं संगतेन ॥

* वदः क्षुपि क्यप् च । ३ । १ । १०६ ॥

उत्तरसूत्रादिह भाव इत्याकृष्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे
क्षुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदनमित्यर्थः । क-
र्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु एयदेव । अनुवाद्यम् । आपवाद्यम् ॥

* भुवो भावे । ३ । १ । १०७ ॥

क्यप्स्यात् । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुर्प त्येव । भव्यम् । आनुपसर्गे
इत्येव । प्रभव्यम् ॥

* हनस्त च । ३ । १ । १०८ ॥

अनुपसर्गे क्षुप्युपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्कारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं
ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् ॥

* एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

गभ्यः क्यप्स्यात् । ह्रस्वस्य पिति ह्यति तुक् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदङ्-
हलोः । शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृडः । वृत्यः । वृडस्तु वार्या च-
त्विजः । आदृत्यः । जुष्यः । पुनः क्यबुक्तिः परस्यापि एयतो बाधनार्था । अ-
वश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका ॥ शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् ।
दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य अः । ईडवन्दवृशंसदुहां एयत इति
सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् ॥ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञा-
यामुपसंख्यानम् ॥ ॥ अञ्जू व्यक्तिप्रक्षणादिषु । बाहुलकात्करणे क्यप् । न-
निदितामिति नलोपः । आज्यम् ॥

* च्छदुपधाच्चाङ्गपिचृतेः । ३ । १ । ११० ॥

वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । ऋपिचृत्यास्तु । कल्प्यम् । च्छर्त्यम् । तपरक-

रणं क्तिम् । कृत् । कीर्त्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति खिजभावे ण्यत् ।
खिजन्तास्तु यदेव ॥

* ई च खनः । ३ । १ । १११ ॥

त्रात् क्यप् । आङ्गणः । खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ॥

* भृजोऽसंज्ञायाम् । ३ । १ । ११२ ॥

भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ समश्च
बहुलम् ॥ * ॥ संभृत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिक-
म् । असंज्ञायां क्तिम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह
हि संज्ञायां समजेति क्यप् भाव्यम् । संज्ञापर्युदासस्तु पुंसि चरितार्थः । स-
त्यम् । विभर्तः भृ इति दीर्घान्तात् ऋत्यादेर्वा ण्यत् । क्यप् भर्तरेव तद-
नुबन्धकग्रहणे इति परिभाषया ॥

* मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजेः क्यप् स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः ॥

* चजोः क्ति धिरण्यतोः । ७ । ३ । ५२ ॥

चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् धिति ण्यति च परे । मृजेर्द्विः । मार्ग्यः ॥

* न्यङ्ङ्वादीनां च । ७ । ३ । ५३ ॥

कुत्वं स्यात् । न्यङ्ङुः । नावञ्चेरित्युप्रत्ययः ॥

* राजसूयसूर्यमृषोद्यस्यक्षुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । ३ । १ । ११४ ॥

एते सप्त क्यबन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पाद-
यितव्यः । यद्वा । लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्डवतेऽचेति अधिकरणे
क्यप् निपातनाद्धीर्घः । राजसूयम् । अर्थर्चादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तारि क्यप्
निपातनाद्धत्वम् । यद्वा पू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यपो
रुट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्वम् । विशेष्यनिष्ठाऽयम् ।
उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्व्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कुत्वं च संज्ञायाम् ।
सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः
कर्मकर्तारि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपाक्याः । न व्यथतेऽव्यध्याः ॥

* भिद्योद्धौ नदे । ३ । १ । ११५ ॥

भिदेरुक्ते श्च क्यप् । उक्तेर्धत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्युः । उक्तेरुद्ध-
कमुद्धुः । नदे क्तिम् । भेत्ता । उक्तेरुक्ता ॥

* पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । ३ । १ । ११६ ॥

अधिकरणे क्यप्निपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः ॥

* विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३ । १ । १६७ ॥

पूङ्नीज्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । “ पिष्ट औषधिविशेष इत्यर्थः ” । † पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन क्लृप्तव्य इत्यर्थः । क्लृप्तसमीकरणार्थं स्थूलक्लृप्तम् । अन्यत्तु विपव्यम् । विनेयम् । जेयम् ॥

* प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३ । १ । ११८ ॥

कन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

* पदास्वैरिबाह्यापद्येषु च । ३ । १ । ११९ ॥

अवगृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुक्राः । पञ्जरादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसकयोर्न । पत्ने भवः पत्न्यः । दिगादित्वाद्भ्यत् । आर्यैर्गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः ॥

* विभाषा कृवृषोः । ३ । १ । १२० ॥

क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पत्ने ॥

* ऋहलोर्ण्यत् । ३ । १ । १२४ ॥

ऋवर्णान्तादृतन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्ष्यम् ॥

* युग्यं च पचे । ३ । १ । १२१ ॥

पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते ॥

* अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३ । १ । १२२ ॥

अमोपपदादुसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पात्तिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कौ अमावास्या । अमावस्या । ऋहलोर्ण्यत् । चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः ॥ * ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ समवपूर्वाच्च ॥ * ॥ समवसर्ग्या ॥

* न क्वादेः । ७ । ३ । ५६ ॥

† “अयं पाठः शोखरस्थः” ।

क्वादेर्धातोः कृत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरितिसूत्रे निष्ठाया-
मनिट इति पूरयित्वा न क्वादेरित्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अजितर्जिप्रभृती-
नां न कृत्वं निष्ठायां सेट्त्वात् । युचुस्तुञ्चुप्रभृतीनां तु क्वादित्वेपि कृत्वं
ध्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यद्येत्तरं मुनीनां प्रा-
ण्यम् ॥

* अजिन्नज्योश्च । ७ । ३ । ६० ॥

न कृत्वं । समाजः । परिव्राजः ॥

* भुजन्त्युञ्चौ पाण्युपतापयोः । ७ । ३ । ६१ ॥

एतयोरेतौ निपात्यौ । भुज्यतेनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् ।
न्युञ्जन्त्यस्मिन्निति न्युञ्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः
समुद्गः ॥

* प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७ । ३ । ६२ ॥

एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् ।
प्रयागः । अनुयागः ॥

* वज्रैर्गौ । ७ । ३ । ६३ ॥

कृत्वं न । वञ्च्यम् । गतौ किम् । वङ्क्यं काण्डम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः ॥

* ओक्क उचः-के । ७ । ३ । ६४ ॥

उचेर्गुणकृत्वे निपात्येते के परे । ओक्कः शकुन्तवृषलौ । इगुपधलक्षणः
कः । घञा मिद्वे अन्तोदात्तार्थमिदम् ॥

* एय आवश्यके । ७ । ३ । ६५ ॥

कृत्वं न । अवश्यपाच्यम् ॥

* यजयाचरुचप्रवचर्चञ्च । ७ । ३ । ६६ ॥

एये कृत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋन्
अर्च्यम् । च्दुपधत्वेपि अत एव ज्ञापकात् एयत् ॥ त्यजेश्च ॥ ४ ॥ त्याज्यम् ॥
त्यजिपूज्योश्चेति काशिका ॥ तत्र पूजेर्ग्रन्थं चिन्त्यं भाष्यानुक्तत्वात् । एयत्प्र
करणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् ॥

* वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ७ । ३ । ६७ ॥

वाच्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् ॥

* प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । ७ । ३ । ६८ ॥

प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यो मृत्युः ॥

* भोज्य भक्ष्ये । ७ । ३ । ६६ ॥

भोग्यमन्यत् । एयत्प्रकरणे लपिद्विभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ लाप्यम् ।
दभिर्धातुष्वपठितोपि वार्तिकबलात्स्वीकार्यः । दाभ्यः ॥

* आरावश्यके । ३ । १ । १२५ ॥

उवर्णान्ताद्वातोर्ण्यत्स्यादवश्यं भावे द्योत्ये । लाव्यम् । पाव्यम् ॥

* आसुयुवपिरपिलपिचपिचमश्च । ३ । १ । १२६ ॥

पुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् ।
जाप्यम् । आचाव्यम् ॥

* आनाय्योऽनित्ये । ३ । १ । १२७ ॥

आङ्पूर्वान्नयतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् ।
स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमग्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः । घटा-
दिः । वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च ॥

* प्रणाय्योऽसंमत्तौ । ३ । १ । १२८ ॥

संमत्तिः प्रीतिविषयीभवनं कर्म व्यापारः । तथा भोगेष्वदरोपि संम-
त्तिः । प्रणाय्यश्चैरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इ-
त्यर्थः । प्रणयोऽन्यः ॥

* पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहृविर्निवाससामिधेनीषु । ३ ।
१ । १२९ ॥

धीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । एयत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति
युक् । सप्यङ् नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हृविर्विशेषः । एयदाया-
देशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निधीयतेऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्योऽनिवा-
सः । अधिकरणे एयत् । आय् धात्वादेः क्त्व च निपात्यते । धीयतेऽनया
सामिदिति धाय्या ऋक् ॥

* क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । ३ । १ । १३० ॥

कुण्डेन धीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः । संचायतेऽसौ संचाय्यः ॥

* अग्नेौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । ३ । १ । १३१ ॥

अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः । अन्यत्र तु परिचेयम् । उपचेयम् ।
संवाह्यम् ॥

* चित्पाग्निचित्ये च । ३ । १ । १३२ ॥

चीयतेसौ चित्योग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ॥

* प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३ । ३ । १६३ ॥

त्वया गन्तव्यम् । गमनीयम् । गव्यम् । इह लोटा बाधा मा भूदिति
पुनः कृत्यविधिः स्त्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः क्व चिन्नेति ज्ञापयति । तेन
काल्युटतुमुन्खलयेषु नेति सिद्धम् ॥

* अर्हे कृत्यतृचश्च । ३ । ३ । १६६ ॥

स्तोतुमर्हः स्तुत्यः स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा बाधा मा भूदिति
कृत्यतृचोविधिः ॥

* भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्त्याप्लाव्यापात्या वा । ३ । ४ । ६८ ॥

गते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि ।
अकर्मकात्तु भावे ज्ञेयाः । भवति इति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति
गेयः सामान्यम् । जेयं सामानेन वा इत्यादि ॥

* शक्ति लिङ् च । ३ । ३ । १७२ ॥

चात्कृत्याः । वाटुं शक्त्यो वाठव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङाबाधा मा
दिति कृत्याक्तिः । लाघवादानेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सु-
त्यजम् । अर्हे कृत्यतृचोग्रहणं च ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

* एबुस्तृचौ । ३ । १ । १३३ ॥

धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ । कारकः । कर्ता ।
वाटुमर्हौ वाटा । कारिका । कर्त्री । गाङ्कुटेति डित्त्वम् । कुटिता । अजिण-
दित्युक्तेन डित्त्वम् । कोटकः । विज इट् । विजिता । हनस्तोचिणलोः । घात-
कः । आतो युक् । दार्यकः । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः ।
अनिटस्तु नियामकः । जनिवधोश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः ।
रधिजभोश्चि । रन्धकः । जम्भकः । नेत्यलिटि रधेः । रधिता । रद्धा । म-
खजिनशोरिति नुम् । मङ्गा । नंष्टा । नशिता । रभेरशलिटोः । रम्भकः ।
श्रा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीषसह । एषिता । एष्टा । सहिता ।
सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता । एबुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यल्युट
इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुल-

ग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् । पादाभ्यां द्वियते पाद-
हारकः । कर्मणि एबुल् ॥ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविषयात्कृत इगिनषेधो वाच्यः ॥ * ॥
प्रकृन्ता । कर्तरीति किम् । प्रकृतमित्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संकृमिता ।
अनन्यभावे विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः । क्रमि-
ता । तदहत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन कृन्तेत्यपीति केचित् । मेडि च
परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति । सञ्जिगमिषिता । एवं न वृद्धश्च-
तुर्भ्यः । विवृत्सिता । यङन्तात् एबुल् । अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वाच्च वृद्धिः ।
पापचक्रः । यङ्लुगन्तात् । पापाचक्रः ॥

* नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्द्यादेल्युर्ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नदनः । जनमर्द-
यतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः ।
नन्द्यादिगणे निपातनाणत्वम् । याही । स्थायी । मन्त्री । विशयी । वृध्-
भावो निपातनात् । विषयी । इह षत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पात्तिको
वृद्धभावो निपात्यन्ते । पचादिराकृतिगणः । शिवशमरिष्टस्य करे । कर्षि
घटो ठच् । इतिसूत्रयोः करोतेर्घटश्च अक्षप्रयोगात् । अक्षप्रत्यये परे यङ्लुक्-
धानाच्च । केषां चित्पाठस्त्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषां चित्प्रपञ्चार्थः । केषां
चित्पाठकृत्वाधनार्थः । पचतीति पचः । नदट् । चोरट् । देवट् । इत्यादयष्टितः ।
नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः प्राप्ः । जारभरा । श्वपचा ।
अनयोः कर्मण्यण् प्राप्ः । न्यङ्क्तादिषु पाठात् श्वपाकोपि । यङोचि चेत्ति
लुक् । न धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः ।
षोषुवः । मरीमृजः ॥ चरिवलिपतिवदीनां वा द्वित्वमव्याक् च्वाभ्यासस्येति
वक्तव्यम् ॥ * ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिशेषश्च न ।
चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ हन्तर्घत्वं च ॥ * ॥ घत्व-
मभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् । घनाघनः ॥ पाटेर्णिलुक्चोक्च
दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ पाटूपटः । पत्ते चरः । चलः । पतः । वदः । हनः ।
पाटः । रात्रेः कृतीति वा नुम् । रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ॥

* इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः । ३ । १ । १३५ ॥

एभ्यः कः स्यात् । क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः । ज्ञः । प्रीणातीति
प्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना एबुल्लृचावपि । क्षेपकः । क्षेपा ॥

* आतश्चोपसर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

कः स्यात् । श्याद्वधेति णस्यापवादः । सुभतः । प्रजः ॥

* पाद्याध्याधेट्टृशः शः । ३ । १ । १३७ ॥

पिबतीति पिबः । जिघ्रः । धमः । धयः । धया कन्या । धेट्टित्वात्
स्तनन्धीतीति खशीव डीप् प्राप्तः । खशोन्यन्न नेप्यत इति हरदत्तः । पश्य-
तीति पश्यः । घ्नः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥

* अनुपसर्गात्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।

३ । १ । १३८ ॥

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः ।
सातिः सुखार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्लिपि
सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । षह मर्षणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो
वा । साहयः । अनुपसर्गात्किम् । प्रलिपः ॥ नौ लिम्पेर्वाच्यः ॥ * ॥ निलिम्प
देवाः ॥ गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ॥ * ॥ गोविन्दः । अरविन्दः ॥

* ददातिदधात्योर्विभाषा । ३ । १ । १३९ ॥

शः स्यात् । ददः । दधः । पत्ने वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव ।
ः । प्रधः ॥

* ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः । ३ । १ । १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पत्नेऽच् ।
ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्येव । उज्ज्वलः ॥ तनोतिरूप-
संख्यानम् ॥ * ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनो-
तीत्यवतानः ॥

* श्याङ्घ्राध्यासुसंस्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च । ३ । १ । १४१ ॥

श्यैङ्गोऽवस्यतिश्चादन्तत्वात्स्विङ्गे पृथक्
यहणमुपसर्गे कं बाधितम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः ।
धायः । व्याधः । खु गतो आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आस्त्रावः । संस्त्रावः ।
अत्थायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

* दुन्योरनुपसर्गे । ३ । १ । १४२ ॥

णः स्यात् । दुनोतीति द्वावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतिरेव णः ।
दवतेस्तु पच्चाद्वच् । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः ॥

* विभाषा ग्रहः । ३ । १ । १४३ ॥

शो वा । पक्षेऽच् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तिन जरुचरे ग्राहः । ज्योतिषि
ग्रहः ॥ भवतिश्वेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भावः पदार्थाः ।
भाष्यमते तु प्राप्प्यर्थाच्चुरादिण्यन्तादच् । भावः ॥

* गेहे कः । ३ । १ । १४४ ॥

गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । ताल-
स्याद्गृहा दाराः ॥

* शिल्पिनि ध्वन् । ३ । १ । १४५ ॥

क्रियाकौशलं शिल्पं तद्वत्कर्तरि ध्वन् स्यात् ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ॥ * ॥
नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ असि अजेऽने च रञ्जेर्नलोपो वाच्यः ॥ * ॥
रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ध्वन् । रञ्जेस्तु क्षुन्
शिल्पिसंज्ञयोरिति क्षुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी ॥

* गः स्यकन् । ३ । १ । १४६ ॥

गायतेः स्यकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गायकः ॥

* ग्युट् च । ३ । १ । २४७ ॥

गायनः । टित्वाद्गायनी ॥

* हश्च व्रीहिकालयोः । ३ । १ । १४८ ॥

हाको हाडश्च एयुट् स्यात् व्रीहेः काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति
हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीति प्राप्नोतीति वा ॥

* प्रुत्त्वः समभिहारे वुन् । ३ । १ । १४९ ॥

समभिहारस्यदण्डेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ॥

* आशिपि च । ३ । १ । १५० ॥

आशीर्त्रिपयार्थेऽर्त्तेर्धातोर्वुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् । जीवकः । नन्द-
तात् । नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ॥

* कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति
कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानाच्च ॥ शीलिकामिभत्याचरिभ्यो
णः ॥ * ॥ अपोपवादाद्यर्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्ता ।

कल्याणचारा ॥ ईक्षितमिभ्यां च ॥ * ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा । कथं तर्हि
गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति ॥

* ह्लावाद्यश्च । ३ । २ । २ ॥

अण् स्यात्कापवादः । स्वर्गह्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

* आतोऽनुपसर्गे कः । ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्वातोऽनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात्ताऽण् । आतो लोपः । गोदः
षार्णित्तम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो
ङः ॥ * ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः ॥ सर्वत्रग्रहणात् ॥

* आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

आह्वः । प्रह्वः ॥

* सुपि स्थः । ३ । २ । ४ ॥

सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां
पिबतीति द्विपः । समस्थः । विप्रमस्थः । ततः स्थः । सुपि तिष्ठतेः कः
स्यादारम्भसामर्थ्याद्वावे । आखूनामुत्थानमाखूत्यः ॥

* प्रष्टोगामिनि । ८ । ३ । ६२ ॥

प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अग्रेति किम् । प्रस्थः ॥

* अम्बाऽम्बगोभूमिसव्यापद्विचिकुशेकुशङ्कङ्कुमज्जिपुज्जिपरमेवर्हि-
दिव्यग्निभ्यः स्थः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । पष्ठप्रथे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य ङः
स्यात् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । इत ऊर्ध्वं कर्मणि सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । त-
त्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः ॥

* तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३ । २ । ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोरभ्या कः स्यात् ॥ आलस्यसुखाहरणयो-
रिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ तुन्दं परिमाष्टीति तुन्दपरिमृजोलसः । शोकापनु-
दः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासार-
त्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उ-
षसंख्यानम् ॥ * ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः† । आह्वतिगणोयम् ॥

महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः ॥

* प्रे दाक्षः । ३ । २ । ६ ॥

† मूलविभुज, नखमुच, काकगुह, कुमुद, महीध्र, कुध्र, गिल ॥

दारुपाज्जानातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्यादणोपवादः । सर्व-
प्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसम्प्रदायः ॥

* समि ख्यः । ३ । २ । ७ ॥

गोसंख्यः ॥

* गापोष्ठक् । ३ । २ । ८ ॥

अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे । सामगः । सामगी । उप-
सर्गे तु सामसङ्गायः ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् ॥ * ॥ सुरापी ।
शीधुपी । अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा ॥

* हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३ । २ । ९ ॥

अंशहरः । अनुद्यमने किम् । भारहारः ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघ
टघटीधनुष्पु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः ॥ सूत्रे च ध-
र्यर्थे ॥ * ॥ सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणोव
सूत्रग्रहः ॥

* वयसि च । ३ । २ । १० ॥

उद्यमनार्थे सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ॥

* आङि ताच्छील्ये । ३ । २ । ११ ॥

पुष्पाण्याहरति तच्छीलः । पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः ॥

* अर्हेः । ३ । २ । १२ ॥

अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदेऽणोपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी ॥

* स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३ । २ । १३ ॥

हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती ।
तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णजपः सूचकः ॥

* शसि धातोः संज्ञायाम् । ३ । २ । १४ ॥

शम्भवः । शम्बदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेपि प्रवृत्त्यर्थम् ।
हेतुत्वादिषु टो मा भूत् । शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला ॥

* अधिकरणे शेतेः । ३ । २ । १५ ॥

खे शेते खशयः ॥ * पार्श्वादिषूपसंख्यानम् ॥ पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः ।
पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ * ॥ उत्तानः
शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्यसः अवमूर्धा । अधो-
मुखः शेते इत्यर्थः ॥ गिरौ डश्छन्दसि ॥ * ॥ गिरौ शेते गिरिशः ।

कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विश्वहे लो-
भादित्वाच्छः ॥

* चरेष्टुः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी ॥

* भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तश्च । आदाय-
चरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु चरडितिपाठात् ॥

* पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः । ३ । २ । १८ ॥

पुरस्सरः । अग्रतस्सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इति
एदन्तत्वमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति ।
बाहुलकादिति हरदत्तः ॥

* पूर्वे कर्तरि । ३ । २ । १९ ॥

कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सर्तष्टः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः ।
कर्तरि किम् । पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः ॥

* कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतेष्टुः स्यात् । अतः कृजमीति सः । यशस्करी विद्या ।
आटुकरः । वचनकरः ॥

* दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दोकिंलिपिलिबिब-
लिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाहूहर्यनद्धनुरक्षुण्णु । ३ । २ । २१ ॥

एषु कृजष्टः स्याद् अहेत्वाद्वावपि । दिवाकरः । विभीकरः । निशाकरः ।
कस्कादित्वात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया
पृथग्रहणम् ॥ लिपिलिबिशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः ।
कस्कादित्वाद्दहस्करः । नित्यं समासेनोत्तरपदस्यस्येति षत्वञ्च । धनुष्करः ।
अरुष्करः ॥ किंयत्तदुहुषु कृजोऽञ्जिधानमिति वार्तिकम् ॥ * ॥ किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । हेत्वाद्दौ टं बाधित्वा परत्वाद्च् । पुंयोगे ङीष् । किङ्करी ॥

* कर्मणि भृतौ । ३ । २ । २२ ॥

कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकरोन्यः ॥

* न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूचमन्त्रपदेषु । ३ । २ । २३ ॥

एषु कृजष्टो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि ॥

* स्तम्बशकृत्तोरिन् । ३ । २ । २४ ॥

व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ स्तम्बकरिव्रीहिः । शकृत्कारिर्वत्सः ।
व्रीहिवत्सयोः क्तिम् । स्तम्बकारः । शकृत्कारः ॥

* हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । ३ । २ । २५ ॥

दृतिनाथयोरुपपदयोर्दृज इन् स्यात् पशौ कर्त्तरि । दृतिं हरतीति दृति-
हरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ क्तिम् । दृतिहारः ।
नाथहारः ॥

* फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३ । २ । २६ ।

फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहेरिन्ग्रत्ययश्च निष्पा-
त्यते । आत्मानं विभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृज इन् ।
चात्कुत्तिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुत्तिष्विति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुद-
रम्भरयश्चकोरा इति मुरारिः ॥

* एजेः खश् । ३ । २ । २८ ॥

एयन्तादेजेः खश् स्यात् ॥

* अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते उत्तरपदे न त्वध-
यस्य । शित्वाच्छबादिः । जनम् एजयतीति जनमेजयः ॥ वातशुनीतिल-
शर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्यः खश् उपसंख्यानम् ॥ * ॥ वातमजा मृगाः ॥

* खित्यऽनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिल-
न्तुदः । शर्द्धजहा माषाः । शर्द्धोपानशब्दः तं जहाति इति विशहः । जहा-
तिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥

* नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३ । २ । २९ ॥

अजवार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां ध्वश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ स्तनं
धयतीति स्तनन्धयः । धेटाष्टित्वात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥

* नाडीमुष्ट्योश्च । ३ । २ । ३० ॥

एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ यथासंख्यं नैष्यते ॥ * ॥ ना-
डिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः । मुष्टिन्धयः ॥ घटीखारीखरीषूपसंख्या-
नम् ॥ * ॥ घटिन्धमः । घटिन्धयः । इत्यादि । खारीपरिमाणविशेषः ।
खरी गर्दभी ॥

* उदि कूले रुजिवहोः । ३ । २ । ३१ ॥

उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुद्रुंजतीनि
कूलमुजः । कूलमुद्रहः ॥

* वहाम्ने लिहः । ३ । २ । ३२ ॥

वहः स्कन्धस्तं लेठीति वहंलिहो गौः । अदादित्वाच्छपो लुक् । लशो-
डित्वाच्च गुणः । अंलिहो वायुः ॥

* परिमाणे पचः । ३ । २ । ३३ ॥

प्रस्थम्यचा स्याली । खारिम्यचः कटाहः ॥

* मितनखे च । ३ । २ । ३४ ॥

मितम्यचा ब्राह्मणी । नखम्यचा यवागूः । पविरत्र तापवाची ॥

* विध्वरुषोस्तुटः । ३ । २ । ३५ ॥

विधुन्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुन्तुदः ॥

* असूर्यललाटयोर्दृशितयोः । ३ । २ । ३६ ॥

असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दृशिना नञः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्ती-
न्यसूर्यम्यश्या राजदाराः । ललाटन्तपः सूर्यः ॥

* उग्रम्यश्येरस्मदपाणिन्धसाश्च । ३ । २ । ३७ ॥

एते निघात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे दृशेः खश् ।
उग्रं पश्यतीत्युग्रम्यश्यः । उग्र उदकं तेन आद्यति दीप्यतेऽबिन्धनत्वादिति
इरम्मदो मेघज्योतिः । इह निघातनात् श्यञ्च । पाणयो ध्यायन्तेऽस्मिन्निति
पाणिन्धमोध्या । अन्धकाराद्यावृत् इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय
पाणयः शब्दान्ते ॥

* प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रियंवदः । वशंवदः ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ * ॥ असंज्ञार्थमिदम् ।
मितङ्गमोहस्ती ॥ विहायसो विट इति वाच्यम् ॥ * ॥ खच्च डिट्टा
वाच्यः ॥ ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः ॥

* द्विषत्परयोस्तापेः । ३ । २ । ३९ ॥

खच् स्यात् ॥

* खचि ह्रस्वः । ६ । ४ । ६४ ॥

खच्परं लौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विपत्तं परं वा तापयतीति द्विष-

न्तपः । परन्तपः । घटघटोयहणान्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न ।
द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः ॥

* वाचि यमो ब्रते । ३ । २ । ४० ॥

वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्वृते गम्ये ॥

* वाचंयमपुरन्दरौ च । ६ । ३ । ६६ ॥

वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाचंयमो म्रानव्रती । ब्रते किम् । अश-
क्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः ॥

* पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३ । २ । ४१ ॥

पूरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्व सहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च
दारोरिति काशिका ॥ बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति
भगन्दरः ॥

* सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः । ३ । २ । ४२ ॥

सर्वङ्गुषः खलः । कूलङ्गुषा नदी । अभ्रङ्गुषो वायुः । करीषङ्गुषा घात्या ॥

* मेघर्तिभयेषु कृजः । ३ । २ । ४३ ॥

मेघङ्गुरः । ऋतिङ्गुरः । भयङ्गुरः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयङ्गुरः ॥

* क्षेमप्रियम्द्रेऽण् च । ३ । २ । ४४ ॥

एषु ह्रजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमकरः । क्षेमकारः । प्रियङ्गुरः ।
प्रियकारः । मद्रङ्गुरः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽण्यग्रहणं हेत्वादिषु टो म्ना
भूदिति । कथं तर्हि अत्यारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां
पचाद्वच् ॥

* आशिते भुवः करणभावयोः । ३ । २ । ४५ ॥

आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव औ-
दनः । आशितस्य भवनम् आशितम्भवः ॥

* संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः । ३ । २ । ४६ ॥

विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन
तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न त्ववयवार्थानुगमः । पतिंवरा कन्या । शत्रुंजयो
हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंतपः । शत्रुंसहः । आरिंदमः । दमिः शमनायां तेन
सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु । अन्तर्भावितण्यर्थोच्च दमिः ॥

* गमश्च । ३ । २ । ४७ ॥

सुतगमः ॥

* अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ३ । २ । ४८ ॥

संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गघेर्डः स्यात् । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्ते गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ सर्वत्रपत्रयोरुपसंख्यानम् ॥ * ॥ अर्धत्रगः । पत्रं पतितं गच्छतीति पत्रगः । पत्रमिति पत्र्यतेः क्तान्तं क्रिया- विशेषणम् ॥ उरसो लोपश्च ॥ * ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिक- रणे ॥ * ॥ सुखेन गच्छतीत्यत्र सुगः । दुर्गः ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ ग्रामगः ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ * ॥ विहगः ॥

* आशिषि हनः । ३ । २ । ४९ ॥

शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिषि क्तिम् । शत्रुघातः ॥ दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ * ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाद्दन्तेरण् टकारश्चान्ता- देशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारुघाटः ॥ चारौ वा ॥ * ॥ चारुघाटः ॥ कर्मणि समि च ॥ * ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्दन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः ॥

* अपे क्लेशतमसोः । ३ । २ । ५० ॥

अपपूर्वाद्दन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशग्रहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥

* कुमारशीर्षयोरिनिः । ३ । २ । ५१ ॥

कुमारघाती । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती ॥

* लक्षणे जायापत्योष्टृक् । ३ । २ । ५२ ॥

हन्तेष्टृक् स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री ॥

* अमनुष्यकर्तृके च । ३ । २ । ५३ ॥

जायाघ्नस्त्रिलकालकः । पतिघ्नी पाण्डिरेखा । पित्तघ्नं घृतम् । अमनुष्येति क्तिम् । आखुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः । शत्रुघ्नः । कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वात्सिद्धम् । चोरघातो नगरघाती हस्तीति तु बा- हुलकादणि ॥

* शक्तौ हस्तिकवाटयोः । ३ । २ । ५४ ॥

हन्तेष्टृक् स्यात् शक्तौ द्योत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्यमिदम् । हस्तिघ्ना ना । कवाटघ्नश्चोरः । कपाटेति पाठान्तरम् ॥

* पाणिघताड्यौ शिल्पिनि । ३ । २ । ५५ ॥

हन्तेष्टृक् टिलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिताड्योरुपपदयोः । पाणिघ्नः ॥

ताडघः । शिल्पनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजघ उपसंख्यानम् ॥ * ॥
राजानं हन्ति राजः ॥

* आद्यसुभगस्थूलपलितनगान्धयिषु च्यर्थेष्वचौ कृजः करणे
ख्यन् । ३ । २ । ५६ ।

एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूषपदेषु कृजः ख्यन् स्यात् । अनाद्यमाद्यकु-
र्वन्त्यनेन आद्यङ्करणम् । अचौ किम् । आद्यीकुर्वन्त्यनेन । इहप्रतिषेधसा-
मर्थ्यात् ल्युडपि नति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चावित्युत्तरार्थम् ॥

* कर्तारि भुवः खिष्णुचखुकजौ । ३ । २ । ५७ ॥

आद्यादिषुच्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाद्य आद्यो भवतीति
आद्यम्भविष्णुः । आद्यम्भावुकः ॥

* स्पृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ॥

धृतस्यक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्यक् ॥

* ऋत्विग्दधृक् । ३ । २ । ५९ ॥

व्याख्यातम् ।

* त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३ । २ । ६० ॥

समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ सदृक् । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।
कसोपि वाच्यः ॥ * ॥ तादृक्षः । सदृक्षः । अन्यादृक्षः ॥

* सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।
३ । २ । ६१ ॥

एभ्यः क्विप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुष्युपपदे । द्युसत् । उपनिषत् ।
अण्डसूः । प्रसूः । मित्रद्विद् । प्रद्विट् । मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधु-
क् । अश्वयुक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्यादि ॥ अग्रशामाभ्यां नयते-
र्णो वाच्यः ॥ * ॥ अग्रणीः । शामणीः ॥

* भजो शिवः । ३ । २ । ६२ ॥

सुष्युपसर्गे चोपपदे भजेर्शिवः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् ॥

* अदोऽनन्ने । ३ । २ । ६८ ॥

विट् स्यात् । आममति आमात् । सस्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः ॥

* क्लव्ये च । ३ । २ । ६९ ॥

अदेर्विट् । पूर्वण सिद्धे वचनप्रणवाधनार्थम् । क्लव्यात् । आममासभक्तकः ।

कथं तर्हि क्व्यादोस्वप आसुर इति । पक्षमांसशब्द उपपदेऽण् । उपपदस्य क्व्यादेशः पृषोदरादित्वात् ॥

* दुहः कप् घश्च । ३ । २ । ७० ॥

कामदुघा ॥

* अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् क्वनिप् वन्निप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

* नेद्वशि कृति । ७ । २ । ८ ॥

वशादेः कृत इणन स्यात् । शृ । सुशर्मा । प्रातरित्वा ॥

* विद्धनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अवावा । विच् । रोट् । रेट् । सुगण् ॥

* क्षिप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते । सत्सूद्विषेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उखासत् । पर्याध्वत् । वाहभ्रट् ॥

* अन्तः । ८ । ४ । २० ॥

पदान्तस्यानितेर्नस्य णत्वं स्याद्गुपसर्गस्यान्निमित्तात्परश्चेत् । हेमाण् । शास इदित्वात् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥ आशासः क्णौ उपधाया इत्वं वाच्यम् ॥ * ॥ आशीः इत्वान्वे । गीः । पूः ॥

* इस्मन्त्रन्क्लिषु च । ६ । ४ । ६७ ॥

एषु क्वादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य क्णीति दीर्घः । मो नो धातोः । प्रतान् । प्रशान् । च्छोरित्यूठ् । अक्षधूः । ज्वरत्वरित्यूठ् । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । सूः । ऊठ् । वृद्धिः । जनानवर्ताति जनैः । जनावौ । जनावः । मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्बौ । सुम्बः । राल्लोपः । मूर्द्धा । मूः । मुरौ । मुरः । धुर्वौ धूः ॥

* गम्भः क्णौ । ६ । ४ । ४० ॥

अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गतत् ॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ अत्तत् । संयत् । सुनत् ॥ ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं लोपश्च ॥ * ॥ अशेगूः । अशेभूः ॥

* स्थः क् च । ३ । २ । ७७ ॥

चात् क्रिप् । शंस्यः । शंस्याः । शमि धातोरित्यचं बाधितुं सूत्रम् ॥

* सप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्ये द्योत्ये । उष्णभोजी । शी-
तभोजी । अजातौ क्रिप् । ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये क्रिप् । उष्णं
भुङ्क्ते कदा चित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय
उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तरूपसंख्यानमिति पठितम् । हरदत्तमाधवादिभिश्च तदे-
वानुसृतम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गेपि णिनिः । स
बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः
प्रभवोनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधुकारिण्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ ब्रह्मणि वदः ॥ * ॥
अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी ॥

* कर्तर्युपमाने । ३ । २ । ७९ ॥

णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरूपमानम् । उष्ट्र इव
क्लेशति उष्ट्रक्लोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि
क्रिप् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने क्रिप् । उष्ट्रः क्लेशति ॥

* व्रते । ३ । २ । ८० ॥

णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी ॥

* बहुलमाभीक्ष्यये । ३ । २ । ८१ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुष्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः ॥

* मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी ॥

* आत्मक्षाने खश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश् स्यात् । चात् णिनिः । पण्डि-
तमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः । पण्डितमानी । खित्यऽनव्ययस्य । कालि-
म्मन्या । अनव्ययस्य क्रिप् । दिवामन्या ॥

* इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । ६ । ३ । ६८ ॥

इजन्तादेकाचोऽम् स्यात्स च स्वाद्यम्बत्खिदन्ते परे । त्रौतोमृशसोः ।
गाम्मन्यः । वाम्शसोः । स्त्रियम्मन्यः । स्त्रीम्मन्यः । नृ । नरम्मन्यः । भुवम्म-
न्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात् श्रीशब्दस्य
ह्रस्वो मृममोरभावश्च ॥

* भूते । ३ । २ । ८४ ॥

आधिकारोयम् । वर्तमाने लडिति यावत् ॥

* करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थाद्वर्जैर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमनेष्टवान् सोमयाजी ।
अग्निष्टोमयाजी ॥

* कर्मणि हनः । ३ । २ । ८६ ॥

पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत्सहे चेति यावदधिक्रियते ॥

* ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्लिप् । ३ । २ । ८७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते क्लिप्स्यात् । ब्रह्महा । भूणहा । वृत्रहा ।
क्लिप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्लिबेवे-
ति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्लिबेवेति द्विविधो
नियम इति भाष्यम् ॥

* सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३ । २ । ८८ ॥

सुकर्मादिषु च कृजः क्लिप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सु-
कृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्लिबेवेति नियमात्कर्म
कृतवानित्यत्राऽएन । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र
न क्लिप् । भूत एवेति नियमात् मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां
न क्लिप् । स्वादिष्वेवेतिनियमाभावादन्यस्मिन्नप्युपपदे क्लिप् । शास्त्रकृत् ॥
भाष्यकृत् ॥

* सोमे सुजः । ३ । २ । ८९ ॥

सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि ॥

* अग्नौ चेः । ३ । २ । ९१ ॥

अग्निचित् ॥

* कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । ३ । २ । ९२ ॥

कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्लिप्स्यात् अग्न्याधारस्यत्वविशेष-
स्याख्यायाम् । श्येन इव चितः श्येनचित् ॥

* कर्मणीनि विक्रियः । ३ । २ । ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेरिनिः स्यात् ॥ कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् ॥ * ॥
सोमविक्रयी । घृतविक्रयी ॥

* दृशेः क्वनिप् । ३ । २ । ६४ ॥

कर्माणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृश्व ।

* राजनि कृञि कृञः । ३ । २ । ६५ ॥

क्वनिष्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा
राजकृत्वा ॥

* सहे च । ३ । २ । ६६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा ॥

* सप्रम्यां जनेर्ङः । ३ । २ । ६७ ॥

सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । व्यापौरिति इस्वः ॥

* पञ्चम्यामजातौ । ३ । २ । ६८ ॥

जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्त उपपदे जनेर्ङः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः ॥

* उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३ । २ । ६९ ॥

प्रजा स्यात्स तौ जने ॥

* अनौ कर्मण । ३ । २ । १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनेः कर्मण्युपपदे ङः स्यात् । पुमांसमनुबुध्य जाता पुमनुजा ॥

* अन्येष्वपि दृश्यते । ३ । २ । १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्ङः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिश-
ब्दः सर्वापाधिव्यभिचारार्थः । तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्व चित् ।
परितः खाता परिखा ॥

* क्तक्त्वतू निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञास्तः ॥

* निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूताप्रवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि
कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उक्तावितौ । क्वातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः ।
विष्णुर्विश्व ह्यतवान् ॥

* निष्ठायामण्यदर्थे । ६ । ४ । ६० ॥

ण्यदर्थो भावकर्म ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् ॥

* क्षियो दीघात् । ८ । २ । ४६ ॥

दीघात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः

कामौ वया । शुकः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । हृतः ॥
ऊर्णोर्णवद्भावो वाच्यः ॥ * ॥ तेन एकाच्त्वान्नेट् । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ॥

* रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्द-
कारस्य च । शृ । ऋत इत् । रपरः णत्वम् । शीर्णः । बहिरन्त्वेन वृद्धेरसि-
द्वत्त्वान्नेह । छतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः ॥

* संयोगादेरतोधातोर्णवतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः ॥

* ल्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकविंशतेर्लूजादिभ्यः प्रावत् । लूनः । ज्या । ग्रहिव्या । जीनः ॥ दुग्वा-
दीर्घश्च ॥ ॥ दु गतौ । दूनः । टुदु उपताप इत्ययं तु न गृह्यते सानुब-
न्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ पूजे । विनाशे ॥ * ॥ पूना
यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥
सिनो यासः । यासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकान्तं किम् ।
सितो यासो देवदत्तेन ॥

* औदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

भुजो । भुग्मः । टुओशिव । उच्छूनः । ओहाक् । प्रहीणः । स्वादय औ-
दित इत्युक्तम् । लूनः । लूनवान् । दूनः । दूनवान् । औदिन्मध्ये डीः
पाठसामर्थ्यान्नेट् । उड्डीनः ॥

* द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । ६ । १ । २४ ॥

द्रवस्य मूर्तेः काठिन्ये स्पर्शं चार्थं श्यैडः सन्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

* श्योऽस्पर्शे । ८ । २ । ४७ ॥

श्यैडो - निष्ठातस्यनः स्यादस्पर्शर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् ।
अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । सश्याने वृश्चिकः ।
शीतात्संकुचित इत्यर्थः ॥

* प्रतिश्च । ६ । १ । २५ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः ॥

* विभाषाभ्यवपूँस्य । ६ । १ । २६ ॥

श्यः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिष्यानं घृतम् । अभिशीनम् । अश्या-
नोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवप्यानः ॥

* अञ्जोऽनपादाने । ८ । २ । ४८ ॥

अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपादाने ॥

* यस्य विभाषा । ७ । २ । १५ ॥

यस्य क्वचिद्विभाषयेद्विहितस्ततो निष्ठाया इत्यन स्यात् । उदितो वैत्रि
त्वायां वेदत्वादिह नेट् । समकः । अनपादाने किम् । उदत्तमुदकं कृपात् ॥
नत्वस्यासिद्धत्वाद्दृश्चेतिपत्वे प्राप्ते ॥ निष्ठादेशः पत्वस्वरः प्रत्ययेद्विधिषु
सिद्धो वाच्यः ॥ : ॥ वृक्काः । वृक्कावान् ॥

* परिस्कन्दः प्राच्यधरतेषु । ८ । ३ । ७५ ॥

पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावे निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् ।
परिस्कन्दः । परिस्कन्दः । परेश्चेतिविकल्पः । स्तम्भेरिति पत्वे प्राप्ते ॥

* प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८ । २ । ११४ ॥

अत्र पत्वं न स्यात् ॥

* दिवोऽविजिगीषायाम् । ८ । २ । ४६ ॥

दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु । द्यूतम् ॥

* निर्वाणोऽवाते । ८ । २ । ५० ॥

अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेर्निष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न
निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः ॥

* शुः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठात इत्येव । शुक्कः ॥

* पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥

पक्कः ॥

* क्षायो सः । ८ । २ । ५३ ॥

क्षामः ॥

* स्त्यः प्रपूर्वस्य । ६ । १ । २३ ॥

प्रात् स्त्यः सन्प्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ॥

* प्रस्त्योन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५४ ॥

निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रात्किम् । स्त्वानः ॥

* अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाः । ८ । ३ । ५५ ॥

जिफला । फुल्लः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते क्तवत्वेकेशस्यापीदं

निपातनमिष्यते । फुल्लवान् । क्षीवादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः तस्यामिद्व-
त्वात्प्राप्तस्येटोऽभावश्च निपात्यते । क्षीवो मत्तः । क्लशः स्तनुः । उल्लाघो
नीरोगः । अनुपसर्गात्किम् ॥

* आदितश्च । ७ । २ । १६ ॥

आकारेण निष्ठाया इणन स्यात् ॥

* ति च । ७ । ४ । ८६ ॥

चरफलो रत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीवितः । प्रक्षुण्डितः ।
प्रोल्लाघितः । कथं तर्हि लोधद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्लविक्रमने
पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् * ॥

* नुदविदोन्दवाघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८ । २ । ५६ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विद विचारणे रौधादिक
एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः ।
विद्वतेर्विन्नः । उन्दी ॥

* श्वीदितो निष्ठायाम् । ७ । २ । १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इणन । उन्नः । उन्नः । चाणः । चातः ।
णः । घातः । ह्रीणः । ह्रीतः ॥

* न ध्याख्यापूसूर्चिमदास् । ८ । २ । ५७ ॥

एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ख्यातः । पूर्तः ॥ राहोपः । मूर्तः । मत्तः ॥

* वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८ । २ । ५८ ॥

विन्दतेर्निष्ठान्तस्य निपातोयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः
पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा गमहनेति क्लृप्तौ षेट्त्वादिह नेट् ॥

* भित्तं शकलम् । ८ । २ । ५९ ॥

भित्तमन्यत् ॥

* ऋणस्माद्यमर्ये । ८ । २ । ६० ॥

ऋधातोः क्तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् ॥

* स्फ्रायः स्फ्रीनिष्ठायाम् । ६ । १ । २२ ॥

स्फ्रीतः ॥

* इणिनष्ठायाम् । ७ । २ । ४७ ॥

२ थ

निरः कुषो निष्ठाया इट् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्वि-
धिः । निष्कृपितः ॥

* वसतिक्षुधोरिट् । ७ । २ । ५२ ॥

आभ्यां त्वानिष्ठयोर्नित्यमिट् स्यात् । उपितः । क्षुधितः ॥

* अञ्जेः पूजायाम् । ७ । २ । ५३ ॥

पूजार्थादञ्जेः त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् । अञ्जितः । गतौ तु अक्तः ॥

* लुभेविमोन्ने । ७ । ० । ५४ ॥

लुभः त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् तु गार्धे । लुभितः । गार्धे तु लुब्धः ॥

* क्लिशः क्लानिष्ठयोः । ७ । २ ॥ ५० ॥

इद्धा स्यात् । क्लिश उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्लिशू विबाधने अस्य त्वायां
विकल्पे सिद्धेपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्लिशितः । क्लिष्टः ॥

* पूडश्च । ७ । २ । ५१ ॥

पूडः त्वानिष्ठयोरिद्धा स्यात् ॥

* पूडः क्त्वा च । १ । २ । २२ ॥

पूडः त्वा निष्ठा च सेट् किञ्च स्यात् । पवितः । पूतः । त्वाग्रहणपु-
त्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि त्वैव सम्बध्यते ॥

* निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिच्चिदिधृषः । १ । २ । १६ ॥

एभ्यः सेणिनष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो
यङ्लुङ्ङित्यर्थः । शेशितः । शेशितवान् ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ * ॥

* आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्भावकर्मणोः ॥

* विभाषा भावादिकर्मणोः । ७ । २ । १७ ॥

भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इद्धा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः ।
प्रस्वेदितं तेन । जिष्विदेति भ्वादिरेत् गृह्यन्ते जीद्विः साहचर्यात् । स्वियते
स्तु स्वित्तइत्येव । जिमिदा, जित्तिदा, दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः ।
प्रमेदितवान् । प्रत्वेदितः । प्रत्वेदितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । धर्षितं
तेन । सेट्किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्न तेनेत्यादि ॥

* मृपस्तिन्नायाम् । १ । २ । २० ॥

सैगिनष्ठा किञ्च स्यात् । सर्षितः । सर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ॥

* उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १ । २ । २१ ॥

उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सैगिनष्ठा वा किञ्च स्यात् । द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधात्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्ष्ण-
पणम् । सेट् किम् । ऋष्टम् ॥ शब्दिकरणेभ्य एवेय्यते ॥ + ॥ नेह । गुध्यतेर्गुधितम् ॥

* निष्ठायां सेटि । ६ । ४ ५२ ॥

श्लेषः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति नेट् । सम्प्र-
सारणम् । शूनः । दीप्तः । गुहू । गूढः । वनु । वतः । तनु । ततः । पतेः सनि
वेद्वत्त्वादिडभावे प्राप्ते । द्वितीयाश्रितेति सूत्रे निपातनादिट् । पतितः । सैसि-
चीतिवेद्वत्त्वात्सिद्धे क्तन्त्यादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावि-
तमिभराजधियेत्यादि । यस्याविभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः ॥

* क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलघुस्त्रिष्टुविरेब्धफाण्टबाढानि मन्यमनस्तमः-
सक्ताऽविस्पष्टस्वराऽनायासभृशेषु । ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धादीन्यष्ठावनिष्ठा निपात्यन्ते समुदायेन मन्यादिषु वाच्येषु ।
द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्यो मन्यनदण्डश्च । क्षुब्धो मन्यश्चेत् । स्वान्तं
मनः । ध्वान्तं तमः । लानं सक्तम् । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । श्लिष्टमवि-
स्पष्टम् । विरेब्धः स्वरः । श्लेच्छ रेभृ अनयोरुपधाया इत्वमपि निपात्यते ।
फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं
द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । क्षुब्धा
राजेति त्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् ।
श्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् । बाहितम् ॥

* धृषिशसी वैयात्ये । ७ । २ । १६ ॥

एतौ निष्ठायामविनये एवानिटौ स्तः । धृष्टो विशस्तः । अन्यत्र ध-
र्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव निय-
यार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । मा-
प्रस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः ।
प्रधर्षितः ॥

* दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥

स्यूले बलवति च निपात्यते । वृह वृहि वृद्धौ । ऋस्येडभावः । तस्य
ठत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । वृहितः । वृंहितोऽन्यः ॥

* प्रभौ परिवृष्टः । ७ । २ । २१ ॥

वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः । परिवृंहितोऽन्यः ॥

* कृच्छ्रगहनयोः कषः । ७ । २ । २२ ॥

कषो निष्ठाया इत्यन स्यादेतयोरर्घयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । स्या-
त्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम् । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः ।
कषितमन्यत् ॥

* घुषिरविशब्दने । ७ । २ । २३ ॥

घुषिर्निष्ठाया इत्यन स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं
वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

* अर्देः सनिविध्यः । ७ । २ । २४ ॥

एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठाया इत्यन स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दि-
तोऽन्यः ॥

* अभेश्चाविदूर्ये । ७ । २ । २५ ॥

अभ्यर्णम् । नातिदूरम् । आसनं वा । अभ्यर्दितमन्यत् ॥

* शोरध्ययने वृत्तम् । ७ । २ । २६ ॥

एयन्तादृतेः ऋस्येडभावो णिलुक्वाधीयमानेर्घे । वृत्तं छन्शक्वाजेण ।
सम्पादितम् अधीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः ॥

* शृतं पाके । ६ । १ । २७ ॥

आतिश्रपयत्योः ऋशभावो निपात्यते ॥ क्षीरहविषोः पाके ॥ ॥ शृतं क्षीरं
स्वयमेव । विह्विनं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्भ्यामन्यत्तु । आणं श्रपित वा ॥

* वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पृच्छन्नज्ञाः । ७ । २ । २७ ॥

एते णिचि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पू-
रितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । ज्ञपितः ॥

* सृष्यऽमत्वरसंघुषाऽऽस्वनाम् । ७ । २ । २८ ॥

सृष्यो निष्ठाया इड्वा । रूपितः । रूष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । क्ष-
रितः । अस्याऽऽदित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आ-
स्वान्तितः ॥

* हृषेलोमसु । ७ । २ । २६ ॥

हृषेर्निष्ठाया इड्वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ विस्मितप्रतिघातयोश्च ॥ १ ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेच्यर्थः । अन्यत्र तु । हृषु अलीके उदित्वात्रिष्ठायां नेट् । हृष तुष्टौ इट् ॥

* अपचितश्च । ७ । २ । ३० ॥

चायतेर्निपातोयं वा । अपचितः । अपचायितः ॥

* प्यायः पी । ६ । १ । २८ ॥

वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः । पीनः स्वेदः । सोपसर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्ध्रुधसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः ॥

* ह्लादौ निष्ठायाम् । ६ । ४ । ६५ ॥

ह्रस्वः स्यात् । प्रह्लन्नः ॥

* द्यतिस्यतिमास्यामिति किति । ७ । ४ । ४० ॥

एषामिकारोन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्वदद्वावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः ॥

* शाच्छेारन्यतरस्याम् । ७ । ४ । ४१ ॥

शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्द्वितविषये श्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्सपादितमित्यर्थः । सशितो ब्राह्मणः । तविषयक्रयत्वानित्यर्थः ॥

* दधातेर्हिः ॥ ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किति । अभिहितम् । निहितम् ॥

* दो दद् घोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य द्घ् स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । दत्तः । घोः क्तिम् । दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति र्द घोपत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वं धान्तत्वे ऋपस्तयोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥

* अच उपसर्गात्तः । ७ । ४ । ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चर्त्वम् । मत्तः । अवत्तः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ॥

* दस्ति । ६ । ३ । १२४ ॥

इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद्वादेशो यस्तकारस्तदाद्वावुत्तरपदे । खरिचेति चर्त्विमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्येतीत्वम् । घेष्ट् । धीत्तम् । गीत्तम् । पीत्तम् । जनसनेत्यात्वम् । जात्तम् । सात्तम् । खात्तम् ॥

* अदो जग्धिर्ल्यप्रिकृति । २ । ४ । ३६ ॥

ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । भरो भरि । जग्धिः ॥

* आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३ । ४ । ७१ ॥

प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठायामण्यदर्थ इति दीर्घः । त्ति-यो दीर्घादिति णत्वम् । प्रतीणः सः ॥

* वा क्रोशदैन्ययोः । ६ । ४ । ६१ ॥

त्तियो निष्ठायां दीर्घा वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षिता-युर्भव । क्षीणायं तपस्वी । क्षितो वा ॥

* निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । ८ । ३ । ८६ ॥

आभ्यां स्नातेः सस्य षः स्यत्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीतिकः ॥

* सूत्रं प्रतिष्णातम् । ८ । ३ । ९० ॥

प्रतेः स्नातेः षत्वम् । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रति-ष्णातम् ॥

* कपिष्ठलो गोत्रे । ८ । ३ । ९१ ॥

कपिष्ठलो नाम यस्य कापिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् ॥

* विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । ८ । ३ । ९६ ॥

एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

* गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ।

३ । ४ । ७२ ॥

एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गातेनेत्यादि ॥

* क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवरानार्थेभ्यः । ३ । ४ । ७६ ॥
एभ्योधिकरणे क्तः स्यात् । चाद्ययाप्राप्तम् । ध्रौव्यं स्थैर्यम् ॥

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोष्यो दिदृक्षवः ॥

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्त्वा ब्राह्मणा ऋति । भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थोऽप्युच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य ॥

* जीतः क्तः । ३ । २ । १८७ ॥

जित्त्विदा । त्विण्णः । जिदन्धी । इदुः ॥

* मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १८८ ॥

मतिरिहेच्छा बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मत इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धुः । विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्तः आक्रुष्टो जुष्ट इत्यादि ॥

* नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

ह्लीवत्वविशिष्टे भावे कालक्षामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् ॥

* सुयजोर्ङ्निप् । ३ । २ । १०३ ॥

सुनोतेर्यजेश्च ङ्निप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ ॥

* जीर्यतेरतृन् । ३ । २ । १०४ ॥

भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् ॥

* छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥

* लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥

* क्तसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

इह भूतसामान्ये कृन्दपि लिट् तस्य विधीयमानौ क्लसुकानचावपि
कृन्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुञ्जते । तन्तस्यिवांसं नग-
रोपकण्ठे । श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्त इत्यादि ॥

* व काजाट्घसाम् । ७ । २ । ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घक्षेश्च वसोरिट् नान्येषाम् । एकाच् ।
आरिवान् । आत् । ददिवान् । जज्ञिवान् । एषां क्तिम् । बभूवाम् ॥

* भाषायां सदवसश्रवः । ३ । २ । ९०८ ॥

मदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च नित्यं क्लसुः ।
निपेदुषीमासनबन्धधीरः । अध्यनुषस्तामभवञ्जनस्य । शुश्रुवाम् ॥

* उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । ३ । २ । १०६ ॥

एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिभ्यो भाषायामपि भूतमात्रे लिङ्गा तस्य नित्यं
क्लसुः । इट् । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपिभूर्तिमय्याम् । उपेयुषी । उपे-
त्यविवक्षितम् । ईयिवान् । ममीयिवान् । नञ्पूर्वादेश्नातेः क्लसुरिडभावश्च ।
धृतजयधृतेरनाशुष ऋति भारविः । अनुपूर्वाट्चः कर्तरि कानच् । वेदस्यानु-
वचन कृतवाननूचानः ॥

* विभाषा गमहनविदविशाम् । ७ । २ । ६८ ॥

एभ्यो वसोरिट्वा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् ।
विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्या-
द्विन्दतेर्यहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेड्वशि कृतीतीर्णनिषेधः ॥ दृशेश्च ॥ * ॥
ददृशिवान् । ददृश्वान् ॥

* लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । ३ । २ । १२४ ॥

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य ॥

* आने सुक् । ७ । २ । ८२ ॥

अङ्गस्यातो मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लडित्यनुवर्त-
माने पुनर्लङ्घ्यहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासामानाधिकरण्येपि क्ल चित् ।
सन् ब्राह्मणः ॥ माड्याक्लाशे इति वाच्यम् ॥ * ॥ मा जीवन् यः परावज्जा-
दुःखदाधोपि जीवति । माडिः लुडिति प्राप्ते । एतद्वचनसाहचर्याल्लिट् ॥ २

* संबोधने च । ३ । २ । १२५ ॥

हे पचन् । हे पचमान ॥

* लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३ । २ । १२६ ॥
 क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्दुर्लभः शत्रुशानचौ स्तः ।
 शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कार-
 रणं च ॥

* कृत्यचः । ८ । ४ । २६ ॥

प्रपीयमाणः सोमः ॥

* ईदासः । २ । २ । ८३ ॥

आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदिः परस्य । आसीनः ॥

* विदेः शतुर्वसुः । ७ । १ । ३६ ॥

वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी ॥

* तौ सत् । ३ । २ । १२७ ॥

तौ शत्रुशानचौ सत्सज्जा स्तः ॥

* लटः सद्वा । ३ । ३ । १४ ॥

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाप्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः
 सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतो-
 ऽत्य कारिष्यद्वक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासमानाधिकर-
 णेपि क्व चित् । करिष्यति करिष्यन् ॥

* पूड्यजोः शानन् । ३ । २ । १२८ ॥

वर्तमाने । पवमानः । यजमानः ।

* ताच्छ्रील्यवयोवचनशक्लुषु चानश् । ३ । २ । १२८ ॥

एषु द्योत्येषु कर्तारि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभाणः । शत्रुं
 निघ्नानः ॥

* इड्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि । ३ । २ । १३० ॥

आभ्या शत्रु स्यादकृच्छ्रिणि कर्तारि । अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि
 किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति ॥

* द्विषोऽमिचे । ३ । २ । १३१ ॥

द्विषन् शत्रुः ॥

* सुजो यज्ञसंयोगे । ३ । २ । १३२ ॥

सर्वे सुन्वन्तः सर्वे यजमानाः सत्रिणः ॥

* अर्हः प्रशंसायाम् । ३ । २ । १३३ ॥

अर्हन् ॥

* आक्नेस्तच्छीलतद्दुर्मतत्साधुकारिषु । ३ । २ । १३४ ॥

क्लिपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्दुर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु
बोध्याः ॥

* तृन् । ३ । २ । १३५ ॥

कर्ता कटम् ॥

* अलंकृञ्जिराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इ-
ष्णाच् । ३ । २ । १३६ ॥

अलङ्कृष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्म-
दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

* षोश्छन्दसि । ३ । २ । १३७ ॥

वीरुधः पारयिष्णवः ॥

* भुवश्च । ३ । २ । १३८ ॥

छन्दसीत्येव । भविष्णुः । ऋथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति ।
निरंकुशाः कवयः । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं
क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् ॥

* ग्लाजिस्यश्च ग्लुः । ३ । २ । १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । गिदय न तु कित् । तेन स्थ ईत्वं न । ग्लासुः ।
गित्वाच्च गुणः । जिष्णुः । स्यासुः । चाद्रुवः । श्युकः कित्तीत्यञ्च गकारप्र-
श्लेषान्नेट् । भूष्णुः ॥ दंशेश्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दड्ङ्णवः पशवः ॥

* वसिगृधिधृषिन्निपेः क्लुः । ३ । २ । १४० ॥

त्रसुः । गृधुः । धृष्णुः । त्तिम् ॥

* शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । ३ । २ । १४१ ॥

उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन श-
मिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमीशलि-
नावित्यादौ नुम्प्रसङ्गः । भक्त्यहणमपकृष्य भक्तन्तानामेव तद्विधानात् । नो-
दात्तोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः । शमी, तमी, दमी, शमी, भमी, क्षयी, क्लमी, प्रमादी,

उत्पूर्वान्मदेः अलंक्रजादिसूत्रेणेषुजुक्तो, वासरूपविधिना धिनुणपि । उन्मा-
दी । ताक्षीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति इति तु प्रायिकम् ॥

* सम्पृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृष्टसंस्तृजपरिदेविसंज्वरपरिन्निपपरिर-
टपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिच-
रापचरामुषाभ्याहनश्च । ३ । २ । १४२ ॥

धिनुण स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी ।
संसर्गी । परिदेवी । संज्वारी । परिन्नेपी । परिराटी । परिवादी । परिद्रा-
ही । परिमोही । दोषी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । वि-
ब्रेकी । त्यागी । रागी । भागी । आतिघारी । अपचारी । आमोषी । अभ्या-
घाती ॥

* वौ कपलसकत्थसम्भः । ३ । २ । १४३ ॥

ब्रिक्रापी । विलासी । विकत्थी । विसम्भी ॥

* अपे च लषः । ३ । २ । १४४ ॥

घाट्टौ । अपलापी । विलापी ॥

* प्रे लपसृद्रुमथवदवसः । ३ । २ । १४५ ॥

प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमार्थी । प्रवादी । प्रवासी ॥

* निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिन्निपपरिरटपरिवादिभ्याभाषासूयो
वुञ् । ३ । २ । १४६ ॥

पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसक इत्यादि ।
शबुलासिद्धे वुञ् वचनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन वृजादयो नेति ॥

* देविक्रुशोश्चोपसर्गे । ३ । २ । १४७ ॥

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गेकिम् । देवयिता । क्लोष्टा ॥

* चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् । ३ । २ । १४८ ॥

चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्द-
नः । रवणः । अकर्मकात्किम् । पठिता विद्याम् ॥

* अनुदात्तेतश्च हलादेः । ३ । २ । १४९ ॥

अकर्मकाद्युच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम् । भविता ।
हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसितावस्त्रम् ॥

* जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः । ३ । २ । १५० ॥
जु इति सौत्रे धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः ।
सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदयणं लषपतपदेत्युक्त्वा बाधा मा भूदिति । तेन
ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति । तेनालङ्कारस्तुच ॥

* क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । ३ । २ । १५१ ॥

क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

* न यः । ३ । २ । १५२ ॥

यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्रूयिता । क्षायिता ॥

* सूददीपदीक्षश्च । ३ । २ । १५३ ॥

युच् न स्यात् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीतिरेण युचेः
बाधे सिद्धे दीपेर्यहणं ज्ञापयति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति प्रा-
यिकमिति । तेन कक्षा कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदे-
र्युञ्ज न कथं मधुसूदनः । नन्द्यादिः ॥

* लषपतपदस्याभूवृषङ्गनकमगमशुभ्य उञ् । ३ । २ । १५४ ॥

लाषुकः । पातुक इत्यादि ॥

* जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृडः षाकन् । ३ । २ । १५५ ॥

जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ॥

* प्रजोरिनिः । ३ । २ । १५६ ॥

प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः ॥

* जिदृक्षिविश्रीणवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च । ३ । २ । १५७ ॥

जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी ।
परिभवी । प्रसवी ॥

* सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३ । २ । १५८ ॥

आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सृष्ट्यालुः । शृष्ट्यालुः । पतयालुः । द-
यालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वा द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥
शीङो वाच्यः ॥ * ॥ शयालुः ॥

* दाधेट्सिणदसदो रुः । ३ । २ । १५९ ॥

दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

* सृघस्यदः कनरच् । ३ । २ । १६० ॥

सुमरः । घस्मरः । अद्मरः ॥

* भञ्जभासमिदो घुरच् । ३ । २ । २६१ ॥

भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

* विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३ । २ । १६२ ॥

विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ॥

* इश्नश्जिसर्तिभ्यः क्त्वरप् । ३ । २ । १६३ ॥

इत्वरः । इत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

* गत्वरश्च । ३ । २ । १६४ ॥

गमेरनुनासिकलोपोपि निपात्यते । गत्वरी ॥

* जागुरूकः । ३ । २ । १६५ ॥

जागर्तुरूकः स्यात् । जागुरूकः ॥

* यज्जपदशां यङः । ३ । २ । १६६ ॥

एभ्यो यङन्तेभ्य उङ्कः स्यात् । दशार्मित्तिभाविना नलोपेन निर्देशः ।

यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ॥

* नमिकम्पिभ्यजसकर्महंसदीपो रः । ३ । २ । ६७ ॥

नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नजपूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । अजस्रं सन्तत-
मित्यर्थः । कस्रः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

* सनाशंसभिन्न उः । ३ । २ । १६८ ॥

चिकीर्षुः । आशंसुः । भित्तुः ॥

* विन्दुरिच्छुः । ३ । २ । १६९ ॥

वेत्तेर्नुम् इषेश्चत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ॥

* क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १७० ॥

देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ॥

* आट्टुगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १७१ ॥

आदन्ताट्टुदन्ताट्टुमादिभ्यश्च किकिनौ स्तश्छन्दसि तौ च लिट् । पपिः
सोमम् । ददिर्गाः । बभ्रिर्जज्जम् । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वृत्रममिन्नियम् । जज्ञिः ॥
आपायां धाञ्छुस्त्वगमिजननिमिभ्यः ॥ * ॥ दधिः । चक्रिः । सस्रिः । जग्मिः ।
जज्ञिः । नेमिः ॥ सासहिष्रावहिचाचलिपापतीनामुपसख्यानम् ॥ * ॥ यङन्ते-
भ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ पतेर्नीगभावश्च निपात्यते ॥

* स्वपितृषोर्नजिङ् । ३ । २ । १७२ ॥

स्वप्नक् । तृष्णक् । तृष्णजौ । तृष्णजः । धृषेश्चेति वाच्यमिति काशिका-
दौ । धृष्णक् ॥

* शृवन्द्योरारुः । ३ । २ । १७३ ॥

शरारुः । वन्दारुः ॥

* भियः क्रुक्कनौ । ३ । २ । १७४ ॥

भीरुः । भीलुकः ॥ क्रुकन्नपि वाच्यः ॥ * ॥ भीरुकः ॥

* स्थेशभासपिसकसो वरच् । ३ । २ । १७५ ॥

स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । कस्वरः ॥

* यश्च यङ् । ३ । २ । १७६ ॥

यातेर्यङन्ताद्वरच् स्यात् । अतो लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिव-
द्भावे प्राप्ते । पदस्य चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोजादेशो
न स्थानिवत् । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाङ्गोपोव्योरिति यलोपः ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरेलुपं न स्थानिवत् ।
यायावरः ॥

* भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुयावस्तुवः क्विप् । ३ । २ । १७७ ॥

विभ्राट् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्क । पूः । पुरौ ।
दृशियहणस्यापकर्षाञ्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ । जुवः । यावशब्दस्य धातुना
समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । यावस्तुत् ॥

* अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३ । २ । १७८ ॥

क्विप् । क्वित् । भिद् । दृशियहणं विध्यन्तरोपसंश्रहार्थम् । क्व च्छ्रीर्घः
क्वचिदसम्प्रसारणं क्वचिद् द्वे क्वचिद्वस्वः । तथा च वार्तिकम् ॥ क्विच्चिप्रक्या-
यतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च ॥ * ॥ क्विच्चित्यादिना उणादि-
सूत्रेण केषां चित्सिद्धे तच्छीलादौ तृना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् ।
वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते
कटपूः । जुहक्तः । अयति हरिं श्रीः ॥ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ * ॥
दृशियहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् ॥ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ जुहूः । दृ-
भये । अस्य ह्रस्वश्च । दीर्यति । ददृत् ॥ ध्यायतेः सम्प्रसारणं च ॥ * ॥ धीः ॥

* भुवः संज्ञान्तरयोः । ३ । २ । १७६ ॥

मिन्नभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः ॥

* विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञायाम् । ३ । २ । १८० ॥

एभ्यो भुवो डुः स्यात्तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् ॥ मितद्रुादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ * ॥ मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवतिः ॥

* धः कर्मणि घृन् । ३ । २ । १८१ ॥

घेटो धाजश्च कर्मण्यर्थे घृन् स्यात् । धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु ॥

* दाह्वीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३ । २ । १८२ ॥

दाबादेः घृन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ॥

* तितुचतथसिसुसरकसेषु च । ३ । २ । ६ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण्येन स्यात् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेद्रम् । पक्षम् । दंष्ट्रा । नद्वी ॥

* हलसूकरयोः पुवः । ३ । २ । १८३ ॥

पूङ्पूजोः करणे घृन् स्यात् । तच्चेत्करणे हलसूकरयोरेवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः ॥

* अर्तिलूधूसूखनसहचर इवः । ३ । २ । २८४ ॥

अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

* पुवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥

पवित्रम् । येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम् ॥

* कर्तरि चर्षिदेवतयोः । ३ । २ । १८६ ॥

पुव इजः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्त-मृषिणेतिदर्शनात् । पूयतेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु अग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥ * ॥

॥ अथोणादयः ॥

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ॥ * ॥ करोतीतिकारः शिल्पी कार-
कश्च ॥

* आतो युक् । ३ । ३ । १२८ ॥

वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुरौषधम् ।
मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साध्नाति प-
रकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । आशुर्ग्रीहिः पाटलः स्यात् ॥ कन्द-
सीणः ॥ * ॥ मा न आयौ ॥ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो जुण् ॥ * ॥ दीर्यत
इति दाह । सुः प्रस्यः सानुरस्त्रियाम् । जानु । जानुनी । इह जनिवधो-
श्चेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् ।
मगध्वादित्वात्कुप्रत्यये चटु इत्यपि ॥ किञ्जरयोः श्रिणः ॥ * ॥ किं शृणो-
तीति किंशारः सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति जरायुः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् ॥
त्रो रश्च लः ॥ * ॥ तरन्त्यनेन वर्णाः इति तालुः ॥ कृके वचः कश्च ॥ * ॥
कृकेन गलेन वल्लीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणयुधे इति
विश्वः ॥ भृमृशीतृदृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः ॥ * ॥ भरति विभि-
र्त्ति वा भरः हरिर्हरश्च । म्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि मर्हानैर्जलदेशः । शेते शमुः
अजगरः । तर्ह्वतः । चरन्ति भक्तयन्ति देवता इममिति चरः । त्सरः ख-
ङ्गादिमुष्टिः । तनुः स्वल्पम् । स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः ।
धनुपा च धनुर्विदुः । धनुर्वाजनि वक्र इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्गुः
पानीयकाकिकेति रभसः । न्यङ्कादित्वात्कुत्व जभत्वेन सस्य दः ॥ अणश्च
॥ * ॥ लवलेशकृष्णाणवः । चात्कटिवटिभ्याम् । कटुः । वटति वदतीति
वटुः ॥ धान्ये नित् ॥ * ॥ धान्य वाच्येऽण उपत्ययः स्यात् । स च नित् ।
नित्वादाद्गुदात्तः । प्रियङ्गवश्चाणवश्च व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् । निद्वहणं
फलपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्बध्यते ॥ शस्त्रस्त्रिहित्रप्यसिबसिहनिह्निदि-
बन्धिमनिभ्यश्च ॥ * ॥ शृणातीति शररायुधकोपयोः । स्वर्ह्वजम् । सेहु-
र्व्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । पुंसि भूमन्यसवः प्राणाः । वसुह्वदेऽनौ
योक्तृशौ वसु तोये धने मयौ । हनुर्वक्त्रैकदेशः । ह्नेदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः ॥
चात् विदि अवयवे । विन्दुः ॥ स्यन्देः सन्प्रसारणं धश्च ॥ * ॥ देशे न-
दविशेषेऽब्धौ रिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः ॥ उन्देरिच्चादेः ॥ *
उनन्ति इन्दुः ॥ ईषेः किच्च ॥ * ॥ ईषेः स्यात्स च कित् आदेरिकारादेशश्च ।
ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ * ॥ कन्दुः ॥

सृजैरसृज् ॥ * ॥ चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः ॥ छलिराद्यन्तविपर्यय-
 श्च ॥ * ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् ॥ नावञ्चैः ॥ * ॥
 न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कुर्मृगः ॥ फलिपाटिनमिषनिज-
 नां गुक्पटिनाक्रिधत्तश्च ॥ * ॥ फलेर्गुक् फलुः । पाटेः पटिः । पाटयतीति
 षट् । मन्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मन्यते इति मधु । जायते इति जतु ॥
 वलेर्गुक् च ॥ * ॥ वल संवरणे । वलुः ॥ शः कित्सन्वच्च ॥ * ॥ श्यतेरुः
 स्यात्स च कित्सन्वच्च । शिशुर्बालः ॥ यो द्वे च ॥ * ॥ ययुरश्वोश्वमेधीयः ।
 सन्वदिति प्रकृते द्वेयहणमित्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ कुर्षश्च ॥ * ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ
 बभ्रु नकुलपिङ्गलौ । चादन्यतोपि । चक्रुः कर्ता । जघ्रुर्हन्ता । पपुः पालकः ॥
 पृथिदिव्यधिगृधिधृषिथ्यः ॥ * ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वजम् ।
 ग्रहिज्येति सन्प्रसारणम् । विरहिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषी-
 केशे च राक्षसे । गृधुः कामः । धृषुर्दत्तः ॥ कृयोश्च ॥ * ॥ करोतीति कुरुः ।
 गृणाति गुरुः ॥ अपदुस्सुषु स्यः ॥ * ॥ सुपामादिषु चेति पत्वम् । अपष्टु
 प्रतिकूलम् । दुष्टु । सुष्टु ॥ रपेरिच्चापधायाः ॥ * ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः ॥
 अर्जिदृशिऋयमिपशिबाधामृजिपशितुरुधुग्दीर्घहकाराश्च ॥ * ॥ अर्जयति गु-
 णान् ऋजुः । सर्वानविशेषेणपश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्थुः कूपः । पांशु-
 नां न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सस्वसूकरपासवः । बाधते इति
 बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ॥ प्रथिमदिभ्रस्जं सन्प्रसारणं सलोपश्च ॥ * ॥ त्रयाणां
 कुः सन्प्रसारणं भ्रस्जेः सलोपश्च । पृशुः । मृदुः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृज्जति
 तपसा भृगुः ॥ लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥ * ॥ लघुः ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो-
 रत्वमापद्यते ॥ * ॥ रघुर्नृपभेदः । बहुः ॥ ऊर्णालेर्नलोपश्च ॥ * ॥ ऊरु सक्रिय ॥
 महति ह्रस्वीश्च ॥ * ॥ उरु महत् ॥ श्लिषेः कश्च ॥ * ॥ श्लिष्यतीति
 श्लिकुः भृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च ॥ आङ्परयोः खनिशभ्यां डिच्च ॥ * ॥
 आखनतीत्याखुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्परशुरपि ॥
 हरिमितयोर्द्विवः ॥ * ॥ द्रु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डि-
 त् । हरिभिर्द्रूयते हरिद्रुवृत्तः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः ॥ शते च ॥ * ॥
 शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवतीत्यूर्ध्वमिति दुर्दत्तः
 शाखा च । तद्वान् द्रुमः ॥ खरु शङ्कु पीयु नीलङ्गु लिगु ॥ * ॥ पञ्चैत कु-
 ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः । कूरो भूर्खः
 अश्वशङ्कु । शङ्कुर्ना कीलशल्ययोः ॥ पिबतेरित्यं युगागमश्च ॥ * ॥ पीयुर्वा-
 यसः कालः सुवर्णं च । निपूत्राल्लगितावस्मात्तुर्नेर्वाधश्च । नीलङ्गुः क्षामि-

विशेषः सृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरं तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे
 अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूर्खः ॥ मृगध्यादय-
 श्च ॥ * ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याधः । देवयुर्धा-
 मिकः । मित्रयुर्लोकधानाभिज्ञः । आकृतिगणोयम् ॥ मन्दिवाशिमथिचति-
 चङ्गाङ्गिभ्य उरच् ॥ * मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतु-
 रः । चङ्कुरो रथः । अङ्कुरः । खर्जुरादित्वादङ्कुरोपि ॥ व्यथेः सन्प्रसारणं कि-
 च्च ॥ * ॥ विथुरश्चोररत्तसोः ॥ मकुरददुरौ ॥ * ॥ मकुरो दर्पणः । बाहुलका-
 न्मुकुरोपि । दृ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । ददुरस्तो-
 यत्रे भेके वाद्यभाण्डाद्विभेदयोः । ददुरा चण्डिकायां स्याद्दामजाले च ददु-
 रमिति विश्वः ॥ मदुरादयश्च ॥ * ॥ उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्वतेर्गुक् ।
 मदुरो मत्स्यभेदः ॥ कबु वर्णे ॥ * ॥ रुगागमः । कर्बुरः श्वेतरत्तसोः । ब-
 धातेः खर्जुरादित्वादुरोपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु इति र-
 न्तिदेवः ॥ कौकतेर्वा कुरु ॥ * ॥ कुवकरः । कुकुरः ॥ असेरुरन् ॥ * ॥ अ-
 सुरः ॥ प्रजाद्वयं । आसुरः ॥ मसेश्च ॥ * ॥ पञ्चमे पादे मसेरुरन्निति
 वक्ष्यते । मसूरा मसुरा व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति । मसूरा मसुरा वा ना वेश्या
 व्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । मसूरमसुरौ ऋ-
 द्वाविति विश्वः ॥ शावशेराप्तौ ॥ * ॥ शु इति आश्वर्थे । श्वशुरः । पा-
 पव्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः ॥ अविमह्योऽष्टिषच् ॥ * ॥
 अविषः । महिषः ॥ अमेदीर्घश्च ॥ * ॥ आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्या-
 द्दोग्धवस्तुनि ॥ रुहेर्वृद्धिश्च ॥ * ॥ रङ्कुशम्बररौहिपाः । रौहिषो घृगभेदे
 स्याद्दौरौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः ॥ तर्षोर्णद्वा ॥ * ॥ तवेति सौत्रो
 धातुः । तविषताविषावञ्चौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देव-
 कन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् ॥ नजि व्यथेः ॥ * ॥ अव्य-
 थिषोऽभिसूर्ययोः । अव्यथिषी धराराच्योः ॥ किलेर्बुक् च ॥ * ॥ किल्बिषम् ॥
 इषिमदिमुदिस्त्रिदिद्धिदिभिदिमन्दिचन्दिमिदिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धि-
 शुषिभ्यः किरच् ॥ * ॥ इषिरोयिः । मदिरा सुरा । मुदिरः कामुकाभ्रयोरिति
 विश्वमेदिन्यौ । खिदिरश्चन्द्रः । छिदिरोऽसिकुठारयोः । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं
 गृहम् । स्त्रियामपि । मन्दिरं मन्दिरापि स्यादिति विश्वः । चन्दिरौ चन्द्र-
 स्त्रिनौ । तिमिरं तप्तोत्तिरोगश्च । मिहिरः सूर्यः । मुहिरः काप्यसभ्ययोः । मुाचरा
 दाता । रुधिरम् । रुधिरम् । बधिरः । शुष शोषणे शुषिरं छिद्रम् । शुष्का-
 मित्यन्ये ॥ अशोर्णित् ॥ * ॥ आशिरो बहिरत्तसोः ॥ अजिरशिशिरशिषिल-

स्थिरस्फिरस्यविरखदिराः ॥ । ॥ अजेर्वाभावाभावः । अजिरप्रङ्गणम् । शशे-
रुपधाया इत्वम् । शिशिरं स्यादृतोर्भेदे तुपारे शीतलेन्यवत् । अथ मोचने
उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् । स्यास्फायो-
ष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वं च ।
स्यविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीडो बुक् ह्रस्वत्वं च । शिरम् ॥ सलि-
कल्यनिमहिभडिभण्डिभण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् ॥ ॥ सलति ग-
च्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् । अनिलः । महिला । पृषोदरादि-
त्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो
दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः ।
कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः । कप्रेः पश्च ॥ - ॥
कपिलः ॥ गुपादिभ्यः कित् ॥ ॥ गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः ।
गुहिलं वनम् ॥ मिथिलादयश्च ॥ . ॥ मथ्यन्तेत्र रिपवो मिथिला नगरी ।
पथिलः पथिकः । पतिकठिकुटिगडिगुडिदंशिभ्य एरक् ॥ . ॥ पतेरः पत्नी गन्ता
च । कठेरः कच्छजीवी । कुठेरः पर्णाशः । बाहुलकानुम्न । गडेरो मेघः । गुडेरो
गुडकः । दंशेरो हिंस्रः ॥ कुम्भेर्नलोपश्च ॥ ॥ कुबेरः ॥ शदेस्त्र च ॥ ॥
पतेरः शत्रुः ॥ मूलेरादयः ॥ * ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो
गुप्ता । गुहेरो लाहघातकः । मुहेरो मूर्खः ॥ कबेरोतच् पश्च ॥ ॥ कपोतः
पत्नी ॥ भातेर्डवतुः ॥ ॥ भातीति भवान् ॥ कठिचक्रिभ्यामोरत् ॥ ॥ कठोरः ।
चकारः । किशोरादयश्च ॥ ॥ किंपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्त्यलोपः ।
किशोरोश्वशावः । सहोरः साधुः । कपिगडिगण्डिकठिपठिभ्य ओलच् ॥ ॥
कपीति निर्देशाच्चलोपः । कपोलः । गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटो-
लः कटुः । पटोलः ॥ मीनातेरुर्त् ॥ ॥ मयूरः ॥ स्यन्देः संप्रसारणं
च ॥ * ॥ सिन्दूरम् ॥ सितनिगमिससिच्यविधाञ्जुशिश्यस्तुन् ॥ . ॥ सि-
नोतीति सेतुः । तितुन्नेति नेट् । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत
इति सक्तुः । अर्धर्त्त्रादिः । ज्वरत्वरेत्यूठ् । तत्र क्तितीत्यनुवर्तत इति मते तु
बाहुलकात् । आर्तुर्बन्तलः । धातुः । क्लोष्ठा ॥ पः क्विच्च ॥ ॥ पिबतीति
पितुर्बह्वैदिवाकरे ॥ अर्त्तेश्च तुः ॥ ॥ अर्त्तस्तुः स्यात्स च कित् । अर्त्तुः
स्त्रीपुष्पकालयोः ॥ कनिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ॥ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् ।
कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्क्रोक्विले शृङ्गे
गन्धर्वं गायनेपि च । भानुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रत्तसि ह्यीबे । हेतुः
कारणम् ॥ चायः क्विः ॥ ॥ केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ आप्लेतिर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥

अप्तुः शरीरम् ॥ बसेस्तुन् ॥ * ॥ वस्तु ॥ अगारे णिच्च ॥ - ॥ वैश्व
 भूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ कृजः कतुः ॥ * ॥ क्रतुर्यज्ञः ॥ अधिवह्योश्चतुः ॥ - ॥
 एधतुः पुरुषः । बहतुरनद्वान् ॥ जीवेशतुः ॥ * ॥ वातुरस्त्रियां भक्ते जीविते
 जीवनौषधे ॥ आवृकन् वृश्च ॥ * ॥ जीवेरित्येव । जैवातृकस्त्वन्दुभिषगा-
 युष्मत्सु कृपीवले ॥ कृषिचामितनिधिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ * ॥ कर्षूः पुंसि करी-
 पाग्नौ कर्षूनेद्यां स्त्रियां मता । चमूः । तनूः । धनूः शस्त्रम् । सर्ज सर्जने
 सर्जूर्वणिक् । खर्ज व्ययने खर्जूः पामा ॥ मृजेरुणश्च ॥ * ॥ मर्जूः शुद्धिकृत् ॥
 बहो धश्च ॥ + ॥ वधूर्जाया ह्रस्वास्त्रेषु ॥ कषेश्छश्च ॥ + ॥ कच्छूः पामा ॥
 णित्कसिपदार्तेः ॥ * ॥ कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः ॥
 अणो ङश्च । + ॥ आडूर्जलप्लवद्रव्यम् ॥ नजि लम्बेर्नलोपश्च ॥ * ॥ तुम्ब-
 लाब्रुभे समे इत्यग्रहः ॥ के अ षड् चास्य ॥ * ॥ कश्ब्दे उपपदे शृणातेरूः
 स्यादेरङ् आदेशः । कशेरुस्सृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः ह्रीवे
 पुंसि च ॥ ओ ङुट् च ॥ * ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य ङुट् । तर्दूः स्याद् दारुहस्तकः ॥
 दरिद्रातेर्यालोपश्च ॥ + ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दूः कुष्ठप्रभेदः ॥
 नृतिशृधोः कूः ॥ * ॥ नृतूर्नर्तकः । शृधूरणानम् ॥ च्चतेरम् च ॥ ॥ च्चतिः
 सौत्रो धातुः । ततः कूः अमागमश्च । इतूर्देवनदी सत्यवाक् च ॥ अन्दूदृम्भ-
 जम्बूकफेलूककन्धुदिधिषूः ॥ * ॥ एते कूप्रत्ययान्ता णिपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धा-
 नम् । दृभी शन्ये निपातनाञ्चम् । दृम्भूः । अनुस्वाराभावोपि निपातना-
 दित्येके । दृम्भूः ॥ जनेर्बुक् ॥ * ॥ जम्बूः । जम्बूदनेस्येत्येके । बाहुल-
 कादुस्त्रेषु जम्बूः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् ।
 कर्कं दधाति कर्कन्धुर्वदरी । निपातनाञ्चम् । दिधिं धैर्यं स्याति त्यजतीति
 दिधिषूः पुनर्भूः । के चित्तु । अन्दूदृम्भूजम्बूकम्बू इति पठन्ति । दृम्भ
 उत्केशे दृम्भूः सर्पजातिः ॥ कमेर्बुक् ॥ * ॥ कम्बूः पशुद्रव्यापहारी ॥ मृयो
 श्चतिः ॥ * ॥ मरुत् । गस्त्वन्त ॥ यो मुट् च ॥ - ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च
 मुट् । गर्भत्सुवर्णं तृणविशेषश्च ॥ हृषेरुलच् ॥ * ॥ हर्षुलो धूमकामिनोः ।
 बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभन्म् ॥ हृषेरुहियुषिभ्य इतिः ॥ + ॥ हरित्क-
 कुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोः । सरिद्धदी । रोहिर् मृगविशेषस्य स्त्री ।
 युष इति सौत्रो धातुः । मत्स्थस्य रोहित् । पुरुषस्य योषित् इति भा-
 ष्यम् ॥ ताडेरुणिलुक् च ॥ * ॥ ताडयतीति तडित् ॥ शमेठः ॥ ॥ बहुलं
 कादित्सञ्जा एयादेश इट् च न । शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । ह्रीबः ॥ कमे-
 रट् ॥ * ॥ कमठः । कमठः कच्छुपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकामिति मेदि-

नी । बाहुलकाञ्जरठः ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ + ॥ रामठं हिङ् ॥ शमेः खः ॥ - ॥
शङ्खः ॥ कण्ठः ॥ - ॥ कण्ठः ॥ कलस्तृपश्च ॥ + ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः
चात्तृफतेः । तृपला लता । तृफला त्रिफलं त्रिके ॥ शपेर्वश्च ॥ - ॥ शबलः ॥
वृषादिभ्यश्चित् ॥ * ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकाद्गुणः । सरलः । तरलः ॥
क्रमेर्बुक् ॥ - ॥ कम्बलः । मुस खण्डने मुसलम् ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ - ॥ लाङ्ग-
लम् ॥ कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ * ॥ कुटमलः । कुडेरपि । कुड-
मलः । कश्मलम् । बाहुलकाद्गुणः । कोमलम् ॥ मृजेष्टिलोपश्च ॥ - ॥
मलम् ॥ चुपेरञ्चोपधायाः ॥ - ॥ चपलम् ॥ शकिशम्योर्नित् ॥ - ॥ शकल-
म् । शमलम् ॥ क्लो गुद् ह्रस्वश्च ॥ - ॥ क्लगलः । प्रज्ञादित्वाच्चागलः ॥ ज-
मन्ताडुः ॥ ॥ दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डश्चिन्नहस्तः ।
अण्डः । बाहुलकात्स्त्वाभावः । पण्डः सङ्घातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः ।
गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः ॥ क्वादिभ्यः कित् ॥ - ॥
कवर्गादिभ्यो डः कित्स्यात् । कुण्डं काण्डम् । गुड् गुडः । घुण भ्र-
मणे घुण्डोभ्रमरः ॥ स्याचतिमृजेरालज्वालजालीयच् ॥ - ॥ तिष्ठते-
रालच् स्यालम् । स्याली । चतेर्वालज् चात्वालः । मृजेरालीयच् ।
मार्जालीयो बिडालः ॥ पतिर्चाण्डभ्यामालज् ॥ - ॥ पातालम् । चण्डालः ।
ज्ञादित्वादर्णौ चाण्डालोपीत्येके ॥ तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपल्लिप-
ञ्चिभ्यः कालन् ॥ - ॥ तमालः । विशालः । बिडालः । शृणालम् । कुलालः ।
कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः ॥ पतेरङ्गच् पतिणि ॥ ॥ पतङ्गः ॥ तरत्या-
दिभ्यश्च ॥ + ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् ॥ विडादिभ्यः कित् ॥ + ॥ विडङ्गः । मृ-
दङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्व च ॥ स्रवृजोर्वृद्धिश्च ॥ ॥ सारङ्गः । वारङ्गः
खङ्गादिमुष्टिः ॥ गन् गव्यद्वयोः ॥ ॥ गङ्गा । अः पुरोडाशः ॥ क्वापूखडिभ्यः
कित् ॥ + ॥ क्वागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् पिट अनादरे गन्सत्वाभावश्च
पिङ्गः -रलः । पिङ्गैरगद्यत्त ससंभ्रममेवमेके इति षाघः ॥ भृजः किञ्चुट् च ॥ + ॥
भृजो गन् कित्स्यात्तस्य नुट् च । भृङ्गाः पिङ्गालिधूय्याटाः ॥ शृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ + ॥
शृङ्गम् ॥ गण् शकुनौ ॥ ॥ नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ॥ मुदिशेर्गंगौ ॥ + ॥
मुङ्गः । गर्गः ॥ अण्डन् कसृभृवृजः ॥ * ॥ करण्डः । सरण्डः पत्नी । भरण्डः
स्वामी । वरण्डो मुखरोगः ॥ शृदृभसोऽदिः ॥ + ॥ शरत् । दरदृदयकूलयोः ।
सज्जघनम् ॥ दृणातेः षुग् ह्रस्वश्च ॥ + ॥ दृपत् ॥ त्यजितनियजिभ्यो
डित् ॥ ॥ त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः ॥ एतेस्तुट् च ॥ + ॥ एतद् ॥
सर्त्तरटिः ॥ - ॥ सरट् स्याद्वातमेघयोः । वेदभाष्ये तु याभिः कृशानुमिति

मन्त्रे सरट्भ्यो मधुमत्तिकाभ्य इति व्याख्यातम् ॥ लनेलोपश्च ॥ ॥
 लघट् वायुः ॥ पारयतेरजिः ॥ १ ॥ पारक् सुवर्णम् ॥ प्रथः कित्सम्प्रसारणं
 च ॥ * ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ भियः पुक् ह्रस्वश्च ॥ २ ॥
 भिषक् ॥ युष्यसिध्यां मदिक् ॥ ३ ॥ युप् सौत्रो धातुः । युष्यद् । अस्वद् ।
 त्वम् । अहम् ॥ अर्तिस्तुसुहुसृष्टृक्षिन्नुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ ४ ॥
 एभ्यश्चतुर्दशेभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः ।
 सर्षा गमनम् । धर्माः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्व्यणि क्षोमं च । भाम
 आदित्यः । याम्नः । वायः शोभनदुष्टयोः । पद्मम् । यत्न पूजायाम् । यक्ष्मो
 रोगराजः । नेमः ॥ जन्तेः सन्वदालोपश्च ॥ ५ ॥ जिह्मः कुटिलमन्दयोः ॥
 अवतेष्टिलोपश्च ॥ ६ ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा डिदित्येव
 ब्रूयात् । ज्वरत्वरेति उठौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमि-
 त्यज्वलदत्तस्तत्र । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।
 अवतीति श्रोम् ॥ असेरा च ॥ ७ ॥ श्रामः ॥ अविंसिर्विसिशुप्रिभ्यः क्ति-
 त् ॥ ८ ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्मग्निस्मीपयोः ॥
 द्विपियुधीस्थिदसिष्याधूसूभ्यो मक् ॥ ९ ॥ इष्यः कामवसन्तयोः । ईषीतिपाठे
 दीर्घादिः । युष्यः शरो योद्धा च । इष्यः समित् । दस्मो यजमानः ।
 श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म ब्रणः ॥ युजिश्चितिजां
 कुश्च ॥ १० ॥ युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् ॥ हन्तेर्हि च ॥ ११ ॥ हिमम् ॥
 भियः जुग्न्वा ॥ १२ ॥ भीमः । भीष्मः ॥ घर्मः ॥ १३ ॥ घृधातोर्मगुणश्च
 निपात्यते ॥ ग्रीष्मः ॥ १४ ॥ असतेर्निपातोऽयम् ॥ प्रथेः शिवन् सन्प्रसारणं
 च ॥ १५ ॥ घृथिवी । पवन्नित्येके । पृथवी, पृथिवी, पृथ्वी, इति
 शब्दार्थवः ॥ अशुप्रुणिलटिकणिसखटिविशिभ्यः क्लन् ॥ * ॥ अश्वः । पुष
 खेहनदौ । षुष्वः स्यादृतुसूर्ययोः । षुष्वा जलकणिका । लट्टा पक्षिभेदः
 फलं च । कृष्व पापम् । बाहुलकादित्वे क्खिमपि । खट्टा । विश्वम् ॥
 दृग्शीभ्यां वन् ॥ १६ ॥ एवो गन्ता । ये व एवा असतः । असत्वे निपातोयम् ।
 शेवं मित्राय वरुणाय ॥ सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपट्टप्रहृष्वा अतन्त्रे ॥ * ॥
 अकर्तव्यते निपात्यन्ते । सतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद् घृषेर्गुणा-
 भावोपि । निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो सिम्हः । लष्वो नर्तकः ।
 लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम् ॥
 शीङो ह्रस्वत्वम् । पट्टो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रहूः । ह्रूज
 आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्व आचार्यः ।

इष्व इत्यन्ये । अतन्ते क्तिम् । सर्तो सारकः । बाहुलकाद् ह्रसतेः । ह्रस्वः ॥
 शेषयद्भुजिह्वायीवाप्यामीवाः ॥ ॥ शेष इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यद्भुः ।
 ह्रस्वो हुगागमश्च । लिहन्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च ।
 गिरन्त्यनया यीवा । ईडागमश्च । आप्पोतीत्याप्या वायुः । मीवा उदरकामिः ।
 वायुरित्यन्ये ॥ कृगशब्दभ्यो षः ॥ ॥ कर्षः काम आखुम्च । गर्षः । शर्वः ।
 दर्शो राक्षसः ॥ कनिन् युवृषितनिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः ॥ * ॥ यौतीति
 युवा । वृषा इन्द्रः । तता । राजा । धन्वा मरुः । धन्वा शरासनम् । द्युवा
 सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः ॥ सप्यशूभ्यां तुट् च ॥ * ॥
 सप् । अष्ट ॥ नञि जहातेः ॥ - ॥ अहः ॥ श्वन्नुत्तन्पूप्नृहीहन्क्लेदन्खेहन्म-
 र्धन्मज्जन्मन्विश्वप्सन्परिज्जन्मातरिश्वन्मघवन् इति ॥ * ॥ एते त्रयो-
 दश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्ता । पूषा । प्लिह गतौ ।
 इकारस्य दीर्घत्वम् । प्लेहतीति प्ली- कुक्षिव्याधिः । क्लिदूआर्दीभावे क्लिद्यति
 क्लेदा चन्द्रः । लिहतेर्गुणः । लिहतीति खेहा सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मि-
 न्नाहते मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घः धोन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु
 मज्जा अस्थिसारः । अर्यपूर्वा माङ् अर्यमा । विश्व प्साति विश्वप्साग्निः ।
 परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जने रूपधालोपो मश्चान्तादेशः । मा-
 तार अन्तरिक्षे ष्वयतीति मातरिश्वा । धातो रिकारलोपः । महपूजायाम् ।
 हस्य धो हुगागमश्च । मघवा इन्द्रः ॥

॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहभ्यामेणुः ॥ । ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् ॥ हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः
 कथन् ॥ ॥ हथो त्रिपण्यः । कुष्ठः । नीथो नेता । रथः । काष्ठम् ॥ अत्रे
 भृजः ॥ ॥ अवभृथः ॥ उपिकुपिगार्तिभ्यस्यन् ॥ * ॥ ओष्ठः । कोष्ठम् ।
 गाथा । अर्थः । बाहुलकात् शोथः ॥ सर्तेरिण्त् ॥ - ॥ सार्थः समूहः । जृ-
 वृज्भ्यामूथन् ॥ । ॥ जरूथं मासम् । वरूथो रथगुप्तौ ना ॥ पातृतुदिवचि-
 रिचिसिचिभ्यस्यक् ॥ । ॥ पीथो रविर्घृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरत्तेत्रोपा-
 योपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्रुतमिति विश्वः ।
 न्त्योग्निः । उक्थ सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्दृचेरपि । रिक्थमृक्थ धनं
 वसु । सिक्थम् ॥ अर्तर्नरि ॥ - ॥ निर्द्धथः साम ॥ निशीथगोपीथावगथाः ॥ * ॥
 निशीथोऽर्धरात्रः रात्रिमात्रं च । गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातःस्नातः ॥
 गश्चोदि ॥ - ॥ उद्गीथः साम्ना भागविशेषः ॥ समीथः ॥ * ॥ समिथो बहिः

संग्रामश्च ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ * ॥ तिजेर्जलोपः । तिथोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते ॥ स्फायितञ्चित्रञ्चिश्चिकित्तिपित्तुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्य-
जिनीपदिमदिमुदिखिदिक्खिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिकशिशीङ्-
हसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ * ॥ द्वात्रिंशद्भ्यो रक् स्यात् । वलि यलोपः । स्फा-
रम् । न्यङ्क्वादित्वाकुत्वम् । तक्कम् । वक्कम् । शक्कः । त्तिप्रम् । क्षुद्रः । सृप्रश्चन्द्रः ।
तृप्रः पुरोडाशः । दृप्रो बलवान् । वन्द्रः पूजकः । उन्दी उदो जलचरः ।
श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रिपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वा वीरः ।
नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षः देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खि-
द्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाट्याचि च-
न्दोपि । हिमांशुश्चन्द्रमांश्चन्द्रः शशी चन्दो हिमद्युतिः । दह्रोऽग्निः । दस्रः
स्वर्वैद्यः । दम्भ्रः समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे ॥

* न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् । ८ । ३ । ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् ।
पूर्वपदादितिप्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोभिप्राया । तेन शासिवसी-
तिप्राप्तमपि न । उलो रश्मिः । उलो गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिर
म् । शीरोऽजगरः । हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् ॥ मुसेरक् ॥ * ॥
मुस्रम् । बाहुलकाद् अश्रु ॥ चक्रिरथ्योरुच्चोपधायाः ॥ * ॥ चुक्कमस्रद्रव्यम् ।
रुक्कोरुणः ॥ वौ कसेः ॥ * ॥ विकुस्रश्चन्द्रः ॥ अमितम्योर्दीर्घश्च ॥ * ॥
आम्रम् । ताम्रम् । निन्देर्नलोपश्च ॥ * ॥ निद्रा ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥ * ॥ आर्द्रम् ॥
शुचेर्दश्च ॥ * ॥ शूद्रः ॥ दुरीणो लोपश्च ॥ * ॥ दुःखेनेयते प्राप्यत इति
दूरम् ॥ कृतेश्कः क्लू च ॥ * ॥ क्लृक्कम् । क्रूरः ॥ रोदेर्णिलुक् च ॥ * ॥ रोदयती-
ति रुद्रः ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाकृन्दसोः ॥ * ॥ णिलुगित्येव । वान्तिपर्ण-
शुषो वातास्ततः पर्णमुचोपरे ॥ जोरी च ॥ * ॥ जीरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके ॥
सुसूधागृधिभ्यः क्लन् ॥ * ॥ सुरः । सूरः । धीरः । शृध्रः ॥ शुसिचिमीनां
दीर्घश्च ॥ * ॥ शुः सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । मीरः समुद्रः ॥ वा-
विन्धेः ॥ * ॥ वीधं विमलम् ॥ वृधिवपिभ्यां रन् ॥ * ॥ वर्धं चर्म ।
वप्रः प्राकारः ॥ ऋजेन्द्रायवज्रविप्रकुब्रचुब्रतुरखुरभद्रोद्यभेरभेलशुक्लशुक्लगौरव-
रामालाः ॥ * ॥ रच्चन्ता ऊनविंशतिः । निपातनाद्गुणाभावः । ऋज्जो नाय-
कः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अथम् । वज्जोऽस्त्री हीरके पवौ । डुवष्

उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुब्रमरण्यम् । चुब्रं मुखम् ।
क्षुर विलेखने रेफलोपः अगुणः क्षुरः । खुर क्तेदने रलोपो गुणाभाव-
श्च । खुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य ऋः । उग्रः ।
जिभी भेरी । पत्ते लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः ।
पत्ते लः । शुक्रः । गुड् वृद्धिः । गौरोरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ वन्नो
विभागी । इणो गुणाभावः । इरा मद्ये च वारिणि । मा माने माला ॥
समि कस उक्त् ॥ * ॥ कस गतौ । सम्यक्कसन्ति पालयन्ते जना अस्मा-
दिति सङ्गसुको दुर्जनः । अस्थिरश्च ॥ पचिनशोर्णुक्त् कनुमौ च ॥ * ॥
पचेः कः । पाकुक्त् सूपकारः । नशोर्नुम् । नंशुकः ॥ भियः क्कुक्त् ॥ * ॥
भीरुकः ॥ क्कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ * ॥ रजक्त् । इत्तुकुट्टकः ।
चरक्त् । चष भक्षणे । चषक्त् । शुनक्त् । भषक्त् ॥ रमे रश्च लो वा ॥ * ॥
रमको विलासी । लमक्त् ॥ जहातेर्द्वे च ॥ * ॥ जहकस्त्यागी कालश्च ॥
ध्मो धम च ॥ * ॥ धमक्त् कर्मकारः ॥ हनो वध च ॥ * ॥ वधक्त् ।
बहुलमन्यत्रापि । कुह विस्मापने । कुहक्त् । कृतकम् । कृषेर्वृद्धिश्चा-
दीचाम् ॥ * ॥ कार्षकः । कृषक्त् ॥ उदकं च ॥ * ॥ प्रपञ्चार्थम् ॥ वृ-
श्चिकृष्योः क्किक्त् ॥ * ॥ वृश्चिकः । कृषिकः ॥ प्राडि पणिकषः ॥ * ॥
पणिकः पण्यविक्रयी । प्राकृषिकः परदारोपजीवी ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ * ॥
मूषिक आखुः ॥ स्यमेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ चाट्टीर्घः । सीमिको वृत्तभे-
दः ॥ क्रिय इक्त् ॥ * ॥ क्रयिकः क्रेता ॥ आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥ * ॥
आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः श्येनो दैवायत्त-
श्च । आखनिको मूषिको वराहश्च ॥ श्यास्त्याहूजविभ्य इन्च् ॥ * ॥
श्येनः । स्येनः । हरिणः । अविनोर्ध्वर्युः ॥ वृजेः क्किच्च ॥ * ॥ वृजिनम् ॥
अजेरज च ॥ * ॥ वीभावबाधनार्थम् । अजिनम् ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ * ॥
कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । द्यतेः यत्परुषि दिनम् ।
दिवसोपि दिनम् ॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥ * ॥ द्रविणम् । दक्षिणः ।
दक्षिणा ॥ अर्तेः क्किदिच्च ॥ * ॥ इरिणं शून्यम् ॥ वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥
विपिनम् । तुहिनम् ॥ तलिपुलिभ्यां च ॥ * ॥ तलिनं विरले स्तोके स्व-
च्छेपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् ॥ गर्वरत उच्च ॥ * ॥ गौरादित्वात् डीष् ।
गुर्वेणी गर्भिणी ॥ रुहेश्च ॥ * ॥ रोहिणः ॥ महेरिनण् च ॥ * ॥ चादिनन् ।
माहिनम् । माहिनं राज्यम् ॥ क्किञ्चिप्रक्किश्चिदुप्रुज्वां दीर्घोऽसन्प्रसारणं
च ॥ * ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । खवत्यतो घृतादिकमिति सूर्यज्ञोपकरणम् ।

दूर्हिरण्यम् । कटपूः कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां ज-
 वने स्त्रियाम् ॥ आप्तेतेर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥ आपः । अपः । अद्रिः । अद्भ्यः ॥
 परौ व्रजेः षश्च पदान्ते ॥ * ॥ व्रजेः क्विप्दीर्घा स्तः पदान्ते तु षश्च ।
 परिव्राट् । परिव्राजौ ॥ हुवः श्लुवच्च ॥ * ॥ जूहूः ॥ सुवः कः ॥ * ॥ सुवः ।
 चिक्रच्च ॥ * ॥ इकार उच्चारणार्थः । क इत्कुत्वम् । सुक् । सुवं च सुचश्च
 संमृट् ॥ तनेतेरनश्च वः ॥ * ॥ तनेतेश्चिक् प्रत्ययः । अनेो वश-
 द्वादेशश्च । त्वक् ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥ * ॥ ग्लौः । नौः ॥ च्विरव्य-
 यम् ॥ * ॥ डौरित्येव । ग्लौकरोति । छन्नेजन्तइतिसिद्धे नियमार्थमिदम् । उणा-
 दिप्रत्ययान्तश्च्यन्त खवेति ॥ रातेर्डेः ॥ * ॥ राः । रायौ । रायः ॥ गमेर्डाः ॥ * ॥
 गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्किरणकृतभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विंशि भारत्यां
 भूमौ च सुरभावापि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु । बाहुल-
 काद् द्युतेरपि डोः । द्यौः स्त्री स्वर्गान्तरिक्षयोः ॥ भ्रमेश्च डुः ॥ * ॥ भ्रूः ।
 चाद्भ्रमेः । अग्नेगूः ॥ दमेर्डासिः ॥ * ॥ दोः । दोषौ ॥ पणेरिज्यादेश्च वः ॥ * ॥
 वणिक् । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक् ॥ वशः कित् ॥ * ॥ उशिगनौ
 घृतेपि च ॥ भृज ऊञ्च ॥ * ॥ भूरिक् । भूमिः ॥ जसिसहोरुर्नि ॥ * ॥
 जसुरिर्वज्जम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च ॥ सुयुरुवृजो युच् ॥ * ॥ सवन-
 श्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः क्कोकिलः । वरणः ॥ अशे रश च ॥ * ॥ अशो
 तेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् ॥
 उन्देर्नलोपश्च ॥ * ॥ ओदनः ॥ गमेर्गश्च ॥ * ॥ गमेर्युच् स्याद्गश्चादेशः ।
 गगनम् । बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् । स्पन्दनः । रोचना ॥ रज्जेः क्युन् ॥ * ॥
 रजनम् ॥ भूसूधूम्रसृजिभ्यश्छन्दसि ॥ * ॥ भुवनम् । सुवन अदित्यः । धुव-
 नो वह्निः । निधुवनं सुरतम् । भृज्जनमम्बरीषम् ॥ कृपृवृजिमन्दिनिधाजः
 क्युः ॥ * ॥ क्किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् ।
 निधनम् ॥ धृषेर्धिष् च संज्ञायाम् ॥ * ॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः ॥ वर्त-
 माने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् ॥ * ॥ अतिप्रत्ययान्ताः । पृषु सेचने गुणा-
 भावः । पृषन्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगादेशः । जगत् ॥ संश्चत्पट्टे-
 हत् ॥ * ॥ एते निपात्यन्ते । पृथक्करणं शतृवद्वावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः
 सुट् । इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वावृन्तेष्टिलोपः
 इत् ग च । वेहत् गर्भोपघातिनी ॥ छन्दस्यसानच् शुकृभ्याम् ॥ * ॥ शवसानो
 षन्त्याः । जरसानः पुरुषः ॥ ऋज्जिवृधिमन्दिमह्निभ्यः कित् ॥ * ॥ ऋज्ज-
 खानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोग्निर्जीवश्च । सहसानो यज्ञो

मयूरश्च ॥ अर्तर्गुणः शुट् च ॥ * ॥ अर्शसानोग्निः ॥ सम्यानच् स्तुवः ॥ * ॥
संस्तवानो वाग्मी ॥ युधिबुधिदृशिभ्यः क्विच्च ॥ * ॥ युधानः । बुधानः ।
दृशानो लोकपालकः ॥ हुर्छेः सनो लुक छलोपश्च ॥ * ॥ जुहुराणश्च-
न्द्रमाः ॥ श्वितेर्दश्च ॥ * ॥ शिश्विदानः पुण्यकर्मा ॥ तृन्तृचौ शंसिन्दा-
दिभ्यः संज्ञायां चानिटौ ॥ * ॥ शंसेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः ।
तौ चानिटौ । शंस्ता स्तोता । शंस्तरौ । शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो धातुः
शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्ष्ये चक्षदानमितिमन्त्रात् । उक्षाणं वा
वेहतं वा कदन्ते इतिब्राह्मणाच्च । क्षता स्यात्सारथौ ह्यास्ये वैश्यायामपि
शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि ॥ नप्त्
नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दाहितृ ॥ * ॥ न
पतन्त्यनेन नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुग्णश्च । नेष्टा । त्वि-
षेरितोऽत्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्ज लोपः । भ्राता ।
जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य
इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इट् गुणाभावश्च । दुहिता ॥ स्वसेर्चत् ॥ * ॥
स्वसा ॥ यतेर्वृद्धिश्च ॥ * ॥ याता । भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्ययातरः स्युः
परस्परम् ॥ नञि च नदेः ॥ * ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत
इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति शब्दार्णवः ॥
दवेर्चः ॥ * ॥ देवा । देवरः ॥ नयते ङिच्च ॥ * ॥ ना । नरौ ।
नरः ॥ सव्ये स्यश्छन्दसि ॥ * ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्यास्थिन्स्पृणा-
मुपसंख्यानम् ॥ * ॥ सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरौ । सव्येष्टरः ॥ अर्तिस्रुधृधम्य-
म्यश्यवितृभ्यानिः ॥ * ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्ग्नैर्योनिः । सर-
णिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अविनिः । तरणिः ।
बाहुलकात् रजनिः ॥ आङि शुषेः सनश्छन्दसि ॥ * ॥ आशुशुक्लणिरग्नि-
र्वातश्च ॥ कृषेरादेश्च चः ॥ * ॥ चर्षणिर्जनः ॥ अदेर्मुट् च ॥ * ॥ अद्वनिरग्निः ॥
वृतेश्च ॥ * ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकाराद्भुट् वर्त्मनिरित्याह ॥ क्षिपेः
क्विच्च ॥ * ॥ क्षिपणिरायुधम् ॥ अर्चिशुचिहुसृपिष्ठादिर्छादिभ्य इसिः ॥ * ॥
अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोप्ययम् । अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः । शोचिर्दीप्तिः । हविः
सर्पिः । इस्मन्इति ह्रस्वः । छदिः पटलम् । छदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोपि
कूर्धतीसारशूलवान् ॥ वृहेर्नलोपश्च ॥ * ॥ बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः ॥ द्युतेरि-
सिन्नादेश्च जः ॥ * ॥ ज्योतिः ॥ वसौ रुचेः संज्ञायाम् ॥ * ॥ वसुरोचिर्य-
ज्ञः ॥ भुवः कित् ॥ * ॥ भुविः समुद्रः ॥ सहो धश्च ॥ * ॥ सधिरनङ्गान् ॥

पिबतेस्युक् ॥ * ॥ पाथिश्चतुःसमुद्रयोः ॥ जनेरुसिः ॥ * ॥ जनुर्जननम् ॥
 भनेर्धश्कन्दसि ॥ * ॥ मधुः ॥ अतिपृथ्विपयजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ * ॥
 अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुषी । तनूषि । धनुरस्त्रियाम् ।
 धनुर्वशविशुद्धोपि निर्गुणः किं करिष्यति । सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् ।
 तपुः सूर्याग्निशत्रुषु ॥ एतेर्णिच्च ॥ * ॥ आयुः । आयुषी ॥ चक्षेः शिच्च ॥ * ॥
 चक्षुः ॥ मुहेः किच्च ॥ * ॥ मुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः ।
 परिचक्षुः ॥ कृगृश्वृज्वतिभ्यः ष्वरच् ॥ * ॥ कर्करो व्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोहं-
 कारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ॥ नौ सदेः ॥ * ॥
 निषट्वरस्तु जम्बालः । निषट्वरी रात्रिः ॥

॥ इत्युणादिषु द्वितीयःपादः ॥

क्षित्वरक्षत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयट्वराः ॥ * ॥
 शकादश ष्वरच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारोन्तादेशः
 छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धूर्तः । छत्वरो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः ।
 पीवरः स्यूलः । मीवरो हिंसकः । चिनेतेर्दीर्घश्च । चीवरं भित्तुकप्रावरण-
 म् । तीवरो जातिविशेषः । निवरः परिव्राट् । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् गह्वरम् । कटे
 वर्षादौ कट्वरं व्यजनम् । यमेर्दकारः । संयट्वरो नृपः । पदे सम्पट्वर इत्येके ।
 इणसिञ्जिदीउष्यविभ्यो नक् ॥ * ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्यौ । सिनः काणः ।
 जिने अर्हन् । दीनः । उष्णः । जनः ॥ फेन मीनौ ॥ * ॥ एतौ निपात्येते ।
 स्फायतेः फेनः । मीनः । कृपेर्वर्णे ॥ * ॥ कृष्णः ॥ बन्धेर्ब्रध्निबुधी च ॥ * ॥
 ब्रध्नः । बुध्नः ॥ धापृवस्यज्यम्भतिभ्यो नः ॥ * ॥ धाना भृष्टयवे स्त्रियः ।
 पर्णं पत्रम् । पर्णः किं शुकः । वस्त्रो मूल्ये वेतने च । अजेर्वा । वेनः । अन्न
 आदित्यः । बाहुलकात् शृणोतेः । श्राणः पङ्कः ॥ लक्ष्णश्च ॥ * ॥
 लक्षेश्चुरादियन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं
 नान्नि चिहे च । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोप्रायां सार-
 सस्य च लक्ष्मणा ॥ वनेरिच्चापधायाः ॥ * ॥ वेन्ना नदी ॥ सिवेष्टेर्यु च ॥ * ॥
 दीर्घाच्चारणसामर्थ्यान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः ।
 ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्गुणः । स्योनः ॥ कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ * ॥
 कर्णः । वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृत्ते च । सेना । द्रोणः । पत्रो नीचै
 र्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा ॥ धेट इच्च ॥ * ॥ धेनः सिन्धुर्नदी
 धेना ॥ नृषिशुषिरसिभ्यः कित् ॥ * ॥ तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रस्त्रः

द्रव्यम् ॥ सुजो दीर्घश्च ॥ * ॥ सूना वधस्थानम् ॥ रमेस्त च ॥ * ॥ रमयतीति
 रत्वम् ॥ रास्त्रासास्त्रास्यूणावीणाः ॥ * ॥ रास्त्रा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगल-
 कम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ॥ गादाभ्यामिष्णुच् ॥ * ॥
 गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता ॥ कृत्यशूभ्यां क्लृः ॥ * ॥ कृत्स्त्रम् । अत्त्रामख-
 शडम् ॥ तिजेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ तीक्ष्णम् ॥ शिल्पेरच्चेपधायाः ॥ * ॥ श्लक्ष्णम् ॥
 यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ * ॥ यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि ।
 शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी ॥ भुजिमृद्भ्यामुक्त्युक्त्वा ॥ * ॥
 भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः ॥ सर्त्तर्युः ॥ * ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् ।
 सरयूः ॥ पानीविप्रिभ्यः पः ॥ * ॥ पाति रत्तत्यस्मादात्मानमिति पापम् ।
 तद्योगात्पापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद्गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः ।
 वेष्पः पानीयम् ॥ च्युवः किच्च ॥ * ॥ च्युपो वक्रम् ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥ * ॥
 स्तूपः समुच्छ्रायः ॥ सुशूभ्यां निच्च ॥ * ॥ चात्कित् । सूपः । बाहुलकाद्दूत्वम् ।
 शूर्पम् ॥ कुयूभ्यां च ॥ * ॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । युवन्ति बध्न-
 न्त्यस्विन्त्यशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः ॥ खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्यतत्पाः ॥ * ॥
 सप्तैते परत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य षत्वम् । खष्पौ क्रोधबला-
 कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्प्र-
 त्वम् । शष्पं बालवृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः षः बाष्पो नेत्रजलोष्पणोः ।
 वाष्पं च । रौतेर्दीर्घः रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पृ पृषे गृहं बालवृणं पद्मपीठं
 च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तल्पं शय्याट्टदारेषु ॥ स्तनि-
 हृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ * ॥ अयामन्तेति णेरयादेशः । स्तनयित्नुः ।
 हर्षयित्नुः । पोषयित्नुः । गदयित्नुर्वावदूकः । मदयित्नुर्मदिरा ॥ कृहनिभ्यां
 क्लृः ॥ * ॥ क्लृः शिल्पी । हनुर्व्याधिः शस्त्रं च ॥ गमेः सन्वच्च ॥ * ॥
 जिगनुः ॥ दाभाभ्यां नुः ॥ * ॥ दानुर्दाता । भानुः ॥ वचेर्गश्च ॥ * ॥ वगनुः ॥
 धेट इच्च ॥ * ॥ धयति तामिति धेनुः ॥ सुवः कित् ॥ * ॥ सूनुः पुत्रेऽ-
 नुजे रवौ ॥ जहातेर्द्वैन्तलोपश्च ॥ * ॥ जहुः ॥ स्याणुः ॥ * ॥ स्याणुः
 कीले स्थिरे हरे ॥ अजिवृरीभ्यो निच्च ॥ * ॥ अजेर्वा वेणुः । वर्णुर्नददेश-
 भेदयोः । रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः ॥ विषेः किच्च ॥ * ॥ विष्णुः ॥ कृदाधारा-
 त्कैकलिभ्यः कः ॥ * ॥ बाहुलकाच्च कस्येत्संज्ञा । कर्को धवलघोटकः ।
 दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौराणमासी । अर्कः । कल्कः
 प्रापाशये पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि ॥ सृवभूशुषिमुषिभ्यः कर्क ॥ * ॥ सृक

उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं क्तिदम् । शुष्कः । मुष्को-
 ऽण्डम् ॥ शुक्वल्कोल्काः ॥ * ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुंकः । वल्क वल्कलमस्त्रि-
 याम् । उप दाहे । प्रस्य लः । उल्का ॥ इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ * ॥
 एकेमुख्यान्यकेवलाः । भेको मण्डूकमेपयोरिति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः
 शिशुः । शल्कं शकलम् । अत्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः ॥
 नौ हः ॥ ॥ जहातेः कन् स्यान्नौ । निहाका गोधिका ॥ नौ सदेर्दि-
 च्च ॥ ॥ निष्कोऽस्त्री हेन्नि तत्पले ॥ स्यमेरीट् च ॥ * ॥ स्यमीको वल्पी-
 कः वृक्षभेदश्च । इट् ह्रस्व इति के चित् । स्यमिकः ॥ अजियुधुनीभ्यो
 दीर्घश्च ॥ * ॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । धृको वायुः । नीको वृक्षविशेषः ॥
 ह्रियो रश्च लो वा ॥ ॥ ह्रीका ह्रीका त्रपा मता ॥ शक्रेरुनोन्तोन्त्युन-
 यः ॥ * ॥ उन उन्त उन्ति उन्ति एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः ।
 शकुन्तिः । शकुनिः ॥ भुवो भिच् ॥ * ॥ भवन्तिवर्तमानकालः । बाहुलका-
 दवेश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । किंवदन्ती जनश्रुतिः ॥ कन्युच् क्षिपे-
 श्च ॥ . ॥ चाद्रुवः । क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्वलदत्तः । भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः ॥
 अनुङ् नदेश्च ॥ ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मघः । क्षिपण्युर्नातः ॥ कृवृ-
 दारिभ्य उनन् ॥ * ॥ कृष्णो वृक्षभेदः स्यात्कृष्णा च कृपा मता
 वरुणः । दाखणम् ॥ जो रश्च लो वा ॥ * ॥ तरुणस्तलुनो युवा
 क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ॥ . ॥ क्षुधुनो क्षेच्छजातिः । पिशुनः । पिथु-
 नम् ॥ फलेर्गुक् च ॥ + ॥ फलुनः पार्थः । प्रज्ञाघण् । फालुनः ॥ अशेर्ल-
 शश्च ॥ - ॥ लशुनम् ॥ अर्जेर्गिलुक् च ॥ * ॥ अर्जुनः ॥ तृयाख्यायां
 चित् ॥ ॥ चित्वादन्तोदात्तः । अर्जुनं तृणम् ॥ अर्तश्च ॥ - ॥ अरुणः ॥
 अजियमिशीङ्भ्यश्च ॥ + ॥ वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः ॥
 वृत्वदिहानिकामिकापिभ्यः सः ॥ ॥ वर्षश् । तर्पः पूवसमुद्रयोः । वत्सः ।
 वत्सम् । वत्तः । हंसः । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कत्त नत्तत्रम् ॥ पूपेरच्चोप-
 धायाः ॥ * ॥ पूत्तः ॥ मनेर्दीर्घश्च ॥ * ॥ मासम् ॥ अशेर्दवने ॥ ॥ अत्तः ॥
 सुव्रश्चिक्लृत्पिभ्यः कित् ॥ . ॥ सुपा । वृत्तः । कृत्संमुदकम् । अत्तं नत्तत्रम् ॥
 अत्तेर्जातो ॥ - ॥ अत्तोऽद्विभेदे अत्तुके इति च ॥ उत्दिगुथिकुपिभ्यश्च ॥ ॥
 उत्सः प्रस्रवणम् । नुत्सः स्तवकः । कुत्तो जठरम् ॥ रुधिपण्योर्दकौ च ॥
 रुत्सः कामदेवः । पत्तः ॥ अशेः सरः ॥ ॥ अत्तरम् ॥ वसेश्च ॥ * ॥ वत्सरः ॥
 सम्पूर्वाच्चित् ॥ + ॥ संवत्सरः ॥ कृधूमादिभ्यः कित् ॥ ॥ बाहुलकान्न पत्वम् ।
 कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा अक्षिका ज्ञेया भम्भराली

च सा मता ॥ पते रश्च लः ॥ * ॥ पत्सलः पन्थाः ॥ तन्यृषिभ्यां क्त्वरन् ॥ * ॥
 तसरः सूत्रवेष्टने । च्त्वरः च्त्विक् ॥ पीयूक्णिभ्यां कालन् ह्रस्वः सम्प्रसारणं
 च ॥ * ॥ पीयुः सौत्रः । पियालो वृत्तभेदः । कुणालो देशभेदः ॥ कटिकुषिभ्यां
 क्राकुः ॥ * ॥ कटाकुः पत्नी । कुषाकुरग्निसूर्यश्च ॥ सर्तर्दुक् च ॥ * ॥ सृदाकुर्वात-
 सरिताः ॥ वृतेर्वृद्विश्च ॥ * ॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् ॥
 पदर्निस्संप्रसारणमल्लोपश्च ॥ * ॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे ॥
 स्युवचिभ्योऽन्युजागूजक्चः ॥ * ॥ अन्यच् आगूच् अक्च एते क्रमात्स्युः । सर-
 ण्युर्मघवातयोः । यवागूः । वचक्कुर्विप्रवाग्मिनोः ॥ आनकः शीङ्भिः ॥ * ॥
 शयानकोऽजगरः । भयानकः ॥ आणको लूधूशिङ्घधाज्भ्यः ॥ * ॥ लवा-
 णकं दात्रम् । धगाणको वातः । शिङ्घाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे
 कलोपः । शिङ्घाणं नासिकामले । धाणको दीनारभागः ॥ उल्युक्कर्वाविहो-
 मिनः ॥ * ॥ उप दाहे । प्रस्य लः मुक्प्रत्ययश्च । उल्युक् ज्वलदङ्गारम् ।
 दृणातेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी ॥ ह्रियः कुक् रश्च लो वा ॥ * ॥
 ह्रीकुः । ह्रीकुर्लज्जावान् ॥ हसिमृषिणाऽमिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् ॥ * ॥ दश-
 भ्यस्तन् स्यात् । तितुत्रेति नेट् । हस्तः । मर्तः । गर्तः । एतः कर्वरः । वातः ।
 अन्तः । दन्तः । लोतः स्यादश्रुचिह्रयोः । पोतो बालवहिनयोः । धूर्तः । बाहुलका-
 तुसेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिर्जटा च ॥ नज्याप इट् च ॥ * ॥ नापितः ॥
 तनिमृड्भ्यां किच्च ॥ * ॥ ततम् । मृतम् ॥ अज्जिघृषिभ्यः क्तः ॥ * ॥ अक्तम् ।
 घृतम् । सितम् ॥ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ॥ * ॥ दूतः । तातः ॥ जेर्मूट् चोदा-
 त्तः ॥ * ॥ जीमूतः ॥ लोपृपलितौ ॥ * ॥ लुनातेः क्तः तस्य सुट् धातोर्गुणः । लोपृम् ।
 पलितम् । ह्रश्याभ्यामितन् ॥ * ॥ हरित श्येतौ वर्णभेदैः ॥ रुहे रश्च लो
 वा ॥ * ॥ रोहितौ मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् ॥ पिशेः किच्च ॥ * ॥ पिशितं
 मांसम् ॥ श्रुदत्तिस्मृहिर्गृहिभ्य आय्यः ॥ * ॥ अवाय्यो यज्ञपशुः । दत्ताय्यो गरुडो
 गृध्रश्च । स्मृहयाय्यः । गृहयाय्यो गृहस्वामी । दिधिषाय्यः ॥ दधातेर्द्वित्व-
 मित्वं षुक् च ॥ * ॥ मित्र इव यो दिधिषाय्यः ॥ वृज ह्ययः ॥ * ॥ वरेण्यः ।
 स्तुवः क्तेय्यश्कुन्दसि ॥ * ॥ स्तुपेय्यं पुरुवर्षसम् ॥ राजेरत्यः ॥ * ॥ राजन्यो
 वर्हिः ॥ शूरम्योश्च ॥ * ॥ शरण्यम् । रमण्यम् ॥ अर्त्तिर्निश्च ॥ * ॥ अरण्यम् ॥
 पर्जन्यः ॥ * ॥ पृषु सेचने । प्रस्य जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः ॥ वदेरान्यः ॥ * ॥
 अदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः ॥ अग्निर्नाक्षत्रयजिवधिपतिभ्योऽन्नन् ॥ * ॥ अमन्नं
 भाजनम् । नक्षत्रम् । यज्ञत्रः । वधत्रमायुधम् । पत्त्रं तनूरुहम् ॥ गडेरादेश्च
 कः ॥ * ॥ कडन्नम् । डलयैरेकत्वस्परणात् कलत्रम् ॥ वृजश्चित् ॥ * ॥ वरजा

चर्ममयी रज्जुः ॥ सुविदेः क्रत्रः ॥ * ॥ सुविदत्रं कुदुम्बकम् ॥ कृतेर्नुम् च ॥ * ॥
 कृन्तत्रं लाङ्गलम् ॥ भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योत् ॥ * ॥ दश-
 भ्योऽतच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । दर्शतः सोमसूर्ययोः । यजतः ऋ-
 त्विक् । पर्वतः । पचतोग्निः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमत
 प्रहूः । हर्यतोऽश्वः ॥ पृषिरज्जिभ्यां कित् ॥ * ॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । र-
 जतम् ॥ खलतिः ॥ * ॥ खलतेः सलोपः अतच्प्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खल-
 तिर्निष्केशशिराः ॥ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥ * ॥ सप्तम्यो-
 ऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्था-
 श्च । वञ्चथो धूर्तः । वन्दीतिपाठे वन्दते वन्द्यते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च ।
 जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु
 शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ॥ भृजश्चित् ॥ * ॥ भरथो लोकपालः ॥
 रुदिविदिभ्यां डित् ॥ * ॥ रोदितीति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः ॥
 उपसर्गे वसेः ॥ * ॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ॥ अत्यविचमितमि-
 नमिरभिलभिनभितपिपतिपनिप्राणिमहिभ्योऽसच् ॥ * ॥ त्रयोदशभ्योऽसच्
 स्यात् । अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चम-
 त्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः । नमसः
 अनुकूलम् । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नभति नभ्यति दौ-
 नभस आकाशः । तपसः पत्नी चन्द्रश्च । पतसः पत्नी । पनसः कण्टकफलम् ।
 पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् ॥ वेजस्तुट् च ॥ * ॥ बाहुलकादात्वाभा-
 वः । वैतसः ॥ वहियुभ्यां णित् ॥ * ॥ वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः ॥
 वयश्च ॥ * ॥ वय गतौ । वायसः काकः ॥ दिवः कित् ॥ * ॥ दिव-
 सम् । दिवसः । कृशूशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् ॥ * ॥ करभः । शरभः ।
 शलभः । कलभः । गर्दभः ॥ ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥ * ॥ ऋषभः ।
 वृषभः ॥ रूपेर्निष्णुष् च ॥ * ॥ रूप हिंसायाम् । अस्मादभच् निष्कि-
 त्स्यात् लुषादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि ॥ रासिवल्लिभ्यां च ॥ * ॥ रा-
 सभः । वल्लभः ॥ जृविशिभ्यां भृच् ॥ * ॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्लवम् ॥ रु-
 हिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ॥ * ॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पु-
 त्रः । जीवन्त औपधम् । प्राणन्तो वायुः । पित्वाण्डीष् । रोहन्ती ॥ तृभूव-
 हिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ॥ * ॥ दशभ्यो भृच् स्यात्
 च पित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः ।
 वसन्त ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो भिक्षुः । गडिर्घटादित्वान्मित्वं ह-

स्वः । अयामन्तेति णेरयः । गडयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः
शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः ॥ हन्तेर्मुट् हि च ॥ * ॥ हेमन्तः ॥ भन्देर्न-
लोपश्च ॥ * भदन्तः प्रव्रजितः ॥ च्छ्चैररः ॥ * च्छ्चैरा वेश्या । बाहुलका-
ज्जर्जरभर्भरादयः ॥ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥ * ॥ षड्भ्योऽर-
श्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । भ्रमरः । चमरः । देवरः । वासरः ॥
कुवः क्लरन् ॥ * ॥ कुररः पत्तिभेदः ॥ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥ * ॥ अ-
ङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारोप्सरः ॥ गडेः कड च ॥ * ॥ कडारः शृङ्गार-
भृङ्गारौ ॥ शृभृज्भ्यामारज्जुम् गुक् ह्रस्वश्च ॥ * ॥ शृङ्गारो रसः । भृङ्गारः
कनकालुका ॥ कज्जिमृजिभ्यां चित् ॥ * ॥ कज्जिः सौत्रः । कज्जारो म-
यूरो मारजारः ॥ कमेः किदुच्चोपधायाः ॥ * ॥ चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः ।
कुमारः ॥ तुषारादयश्च ॥ * ॥ तुषारः । कासारः । सहार आम्रभेदः ॥
दीडो नुट् च ॥ * ॥ दीनारः सुवर्णाभरणम् ॥ सर्त्तरपः षुक् च ॥ * ॥ स-
र्षपः ॥ उपिकुटिदलिकत्रिखजिभ्यः कपन् ॥ * ॥ उपपो वह्निसूर्ययोः । कुट-
पो मानभाण्डम् । दलपः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ॥ कृणेः
संप्रसारणं च ॥ * ॥ कृणपम् ॥ कपश्चाक्लवर्म्मणस्य ॥ * ॥ स्वरे भेदः ॥ विटप-
पिष्टपविशिपोलपाः ॥ * ॥ चत्कारोऽमी कपन् प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे ।
त्वटपः ॥ विशतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुट् । षत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । वि-
शतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् ॥ वरतेः संप्रसारणम् ॥ * ॥ उ-
लपं कामलं वृणम् ॥ वृते स्तिक्न् ॥ * ॥ वर्त्तिका ॥ कृतिभिदिलतिभ्यः
कित् ॥ * ॥ कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा ॥ इष्यशिभ्यां
तक्न् ॥ * ॥ इष्टका । अष्टका ॥ इणस्तशन्तशसुनौ ॥ * ॥ एतशो ब्राह्मणः ।
स एव एतशाः ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥ * ॥ वी गत्यादौ । वेतनम् पत्तनम् ।
ट्टदलिभ्यां भः ॥ * ॥ दर्भः । दल्भः स्यादृषिचक्रयोः ॥ अर्त्तिगृभ्यां भन् ॥ * ॥
अर्भः । गर्भः ॥ इणः कित् ॥ * ॥ इभः ॥ असिसज्जिभ्यां क्थिन् ॥ * ॥
अस्थि । सक्रिय ॥ पृषिकुपिषुपिभ्यः क्रियः ॥ * ॥ पृत्तिर्वह्निः । कुत्तिः । शुत्ति-
र्वातः ॥ अशेर्नित् ॥ * ॥ अत्ति ॥ इषेः क्तुः ॥ * ॥ इत्तुः ॥ अवितृस्तृत्तन्त्रि-
भ्य ईः ॥ * ॥ अवीर्नारी रजस्वला । तर्नीर्नैः । स्तरीर्धमः । तन्नीर्वाणाद्दे-
र्गणः ॥ यापोः किट्टे च ॥ * ॥ ययीरश्वः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः ॥ लक्षे-
र्मुट् च ॥ * ॥ लक्ष्मीः ॥

इत्युणादिषु तृतीयःपादः ॥

वातप्रमीः ॥ * ॥ वातशब्दे उपपदे माधातोरोप् प्रत्ययः स च कित् ।
 वातप्रमीः । अयं स्त्रीपुंसयोः ॥ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यार्पिमद्यत्यङ्गिकुयुक्कशिभ्यः
 कनिच्यतुजलिजिष्टुजिष्टजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः ॥ * ॥ द्वादशभ्यः
 क्रमात्स्युः । अर्त्तः कनिच् यण् । बट्टमुष्टिः करो रविः सोरविः प्रसृताङ्ग-
 लिः । तनोतेर्यतुच् । तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वने-
 रिष्टुच् । वनिष्टुः स्यविरान्त्रम् । अञ्जेरिष्टच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयते-
 रिसन् । अर्पिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः ।
 अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यैतेरा-
 सः । यवासो दुरालभा । कृशेरानुक । कृशानुः ॥ अः करन् ॥ * ॥ उत्तरसूत्रे
 किङ्कहणादिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा ॥ पुषः कित् ॥ * ॥ पुष्करम् ॥
 कलश्च ॥ * ॥ पुष्कलम् ॥ गमेरिनिः ॥ * ॥ गमीष्यतीति गमी ॥ आङि-
 णित् ॥ * ॥ आगामी ॥ भुवश्च ॥ * ॥ भावी ॥ प्रे स्यः ॥ * ॥ प्रस्यायी ॥
 परमे कित् ॥ * ॥ परमेष्ठी ॥ मन्यः ॥ * ॥ मन्यतेरिनिः कित्स्यात् । कि-
 त्वाच्चकारलोपः । मन्याः । मन्यानौ । मन्यानः ॥ पतस्थ च ॥ * ॥ पन्थाः ।
 पन्थानौ ॥ खजेराकः ॥ * ॥ खजाकः पक्षी ॥ बलाकादयश्च ॥ * ॥ बला-
 का । शलाका । पताका ॥ पिनाकादयश्च ॥ * ॥ पातेरित्वं नुम् च । क्ली-
 वपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्खधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः ॥ कांश्चि-
 द्दूषिभ्यामीकन् ॥ * ॥ कषीका पत्तिजातिः । दूषीका नेत्रयोर्मलम् ॥ अनि-
 द्दूषिभ्यां किच्च ॥ * ॥ अनीकम् । दूषीकम् ॥ चङ्गणः कङ्गण च ॥ * ॥ कण
 शब्दे अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन् धातोः कङ्गणादेशश्च । घण्टिकायां कङ्ग-
 णीका सैव प्रतिसरापि च ॥ शृष्टृवृजां द्वे रुक्वाभ्यासस्य ॥ * ॥ शर्शरीको
 हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः । वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ फर्फरीकादयश्च ॥ * ॥
 स्फुर स्फुरणे अस्मादीकन् धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं
 वादित्रम् । भर्भरीकं शरीरम् । तित्तिडीको वृत्तभेदः । चरेनुम् च । चञ्चरीको
 भ्रमरः । मर्मरीको हीनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादि-
 चम् । पुण्डरीको व्याघ्राग्निर्दिग्जश्च ॥ ईषेः किट्टस्वश्च ॥ * ॥ इषीका शला-
 का ॥ ऋजेश्च ॥ * ॥ ऋजीक उपहतः ॥ सर्तेनुम् च ॥ * ॥ सृणीका लाला ॥
 मृडः क्रीकन्कङ्गुयौ ॥ * ॥ मृडीको मृगः । मृडङ्गणः शिशुः ॥ अलीकादय-
 श्च ॥ * ॥ क्रीकजन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । वि-
 द्भूर्वाङ्मृलीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि ॥ कृतृभ्यामीकन् ॥ * ॥

करीषोऽस्त्री शुष्कगोमये । तरीषः तरीता ॥ शृपभ्यां क्त्वि ॥ * ॥ शिरी-
 षः । पुरीषश्च ॥ अर्जेर्जञ्ज च ॥ + ॥ रज्जीषं पिष्टपचनम् ॥ अम्बरीषः ॥ * ॥
 अयं निपात्यते । अवि शब्दे । । अम्बरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् । अमरस्तु क्लीबे-
 ऽम्बरीषं भ्राष्ट्रे ना ॥ कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य इरन् ॥ * ॥ करीरो वंशाङ्कु-
 रः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः
 कण्टकः कामश्च । शौटीरस्त्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । शौटी-
 र्यम् ॥ वशेः क्त्वि ॥ + ॥ उशीरम् ॥ कशेर्मुट् च ॥ * ॥ कश्मीरो देशः ॥
 कृज उच्च ॥ - ॥ कुरीरं मैथुनम् ॥ घसेः क्त्वि ॥ * ॥ क्षीरम् ॥ गभीरगम्भी-
 रौ ॥ ॥ गभेर्भः । पक्षे नुम् च ॥ विषा विहा ॥ * ॥ स्यतेर्जहातेश्च विपू-
 र्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे ॥ पच एलिम-
 च् ॥ ॥ पचेलिमो वह्निरव्योः ॥ शीङो धुक्लक्वलञ्ज्वालनः ॥ * ॥ चत्वारः
 प्रत्ययाः स्युः । शीधु मद्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः शैवालम् । बाहुलकात्
 वस्य पोषि । शैवालं शैवलो न स्त्री शैपालो जलनीलिका ॥ मृकण्णभ्यामू-
 कोऋणौ ॥ * ॥ मरुको मृगः । काणूकः काकः ॥ वलेरूकः ॥ * ॥ वलूकः पत्नी
 उत्पलमूलं च ॥ उलूकादयश्च ॥ - ॥ वलेः संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्र-
 पेचकौ । वावदूको वक्ता । भलूकः ॥ शमेर्बुक्च । शम्बूको जलशुक्तिः ॥
 लिमण्डभ्यामूकण् ॥ * ॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः ॥ नियोमिः ॥ * ॥
 नेमिः । अर्त्तेरूच्च ॥ * ॥ ऊर्मिः ॥ भुवः क्त्वि ॥ * ॥ भूमिः ॥ अश्नेते रण
 च ॥ * ॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च ॥ दल्भिः ॥ + ॥ दल विशरणे । दल्भि-
 रिन्द्रायुधम् ॥ वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥ + ॥ बाहुलकाणत्वम् । वेणिः स्यात्केश-
 विन्यासः । प्रवेणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः ॥ स्रुवृषिभ्यां क्त्वि ॥ * ॥ स्रु-
 णिरङ्कुशः । वृष्णिः क्षत्रियमेपयोः ॥ अङ्गेर्नलोपश्च ॥ * ॥ अग्निः ॥ वह्निश्चिन्नुयु-
 द्गलाहात्वरिभ्यो नित् ॥ * ॥ वह्निः । अग्निः । योनिः । द्रोणिः । ग्ला-
 निः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकात् श्वानिः ॥ घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णिः ॥ * ॥
 एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः पृश्नरत्नप्रासीरः ।
 पृषेर्घाट्टिश्च पार्ष्णिः पादतलम् । चरेरुपधाया क्त्वम् चूर्णिः कर्द्धकश-
 तम् । विभर्तेस्त्वम् भूर्णिर्धरणी ॥ वृद्ध्यां विन् ॥ * ॥ वर्विर्घस्मरः ॥
 दर्विः ॥ जृशृस्तृजागृभ्यः क्विन् ॥ * ॥ जीर्विः पर्शुः । शीर्विर्हिस्रः । स्तीर्वि-
 र्ध्वर्युः । जागृविर्नृपः ॥ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ + ॥ दीदिविः स्वर्ग-
 मात्तयोः ॥ ह्रवि घृष्वि ह्रवि स्यवि किकीदिवि ॥ * ॥ ह्रविस्तन्नुवायद्वयम् ।
 घृष्विर्वराहः । ह्रास्योर्ह्रस्वत्व च । ह्रविर्दीर्घिः । स्यविस्तन्नुवायः । दीव्यतेः

किकीपूर्वात् किकीदिविश्वापः । बाहुलकाद् ह्रस्वदीर्घयोर्वनिमयः । चा-
 पेण किकिदीविना ॥ पातेर्डतिः ॥ * ॥ पतिः ॥ शके चर्तित् ॥ * ॥ शकृत् ॥
 आमेरतिः ॥ * ॥ अमतिः कालः ॥ वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ॥ * ॥ वहतिः
 यवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः क्रोधः ॥ अञ्चेः को वा ॥ * ॥ अ-
 ङ्कतिः । अञ्चतिर्वातः ॥ हन्तेरंह च ॥ * ॥ हन्तेरतिः स्यादंहादेशश्च
 धातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥
 रमोर्नित् ॥ * ॥ रमतिः कालकामयोः ॥ सूडः क्रिः ॥ * ॥ सूरिः ॥ अदिश-
 दिभूशुभिभ्यः क्रिन् ॥ * ॥ अद्रिः । शद्रिः शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्र-
 ह्मा ॥ वङ्क्यादयश्च ॥ * ॥ क्रिन्ता निपात्यन्ते । वङ्क्रीर्वाद्यभेदो गृहदास-
 याश्वास्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । अङ्गिरङ्घ्रिश्च चरणः । तदिः सौत्रो धातुः ।
 तन्द्रिर्मोहः । बाहुलकाद्गुणः । भेरिः । राशदिभ्यां त्रिप् ॥ * ॥ रात्रिः ।
 शलिः कुञ्जरः ॥ अदेस्त्रिनिश्च ॥ * ॥ चात्त्रिप् । अत्ती । अत्त्रिणौ । अत्त्रि-
 णः । अत्त्रिः । अत्ती । अत्त्रयः ॥ पतेरत्रिन् ॥ * ॥ पतत्रिः पत्नी ॥ मृकणि-
 भ्यामीचिः ॥ * ॥ मरीचिः । कृणीचिः । पल्लवी निनादश्च ॥ श्वयतेश्चित् ॥ * ॥
 श्वयीचिर्व्याधिः ॥ वेजो डिच्च ॥ * ॥ वीचिस्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचि-
 र्नेरकभेदः ॥ ऋहनिभ्यामूषन् ॥ * ॥ अरूपः सूर्यः । हनूहो राक्षसः ॥ पुरः
 कुषन् ॥ * ॥ पुर अग्रगमने । पुरुषः । अन्येषामपीति दीर्घः । पूरुषः ॥ पूनक्ति-
 कलिभ्य उषन् ॥ * ॥ पुरुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ पीयरूपन् ॥ * ॥ पीय
 इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पेयूषोभिनवं पयः ॥ मस्-
 जेर्नुम् च ॥ * ॥ मञ्जूषा ॥ गडेश्च ॥ * ॥ गरुडूषः । गरुडूषा ॥ अर्त-
 ररुः ॥ * ॥ अररुः शत्रुः । अररु । अररवः ॥ कुटः कित्च ॥ * ॥ कुटसर्व-
 स्त्रगृहम् । कित्वप्रयोजनं चिन्त्यम् ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥ * ॥ शकटोऽस्त्रि-
 याम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सन्नाहः । देवटः शिल्पी । करट इत्यादि ॥
 कृकटिकडिकटिभ्योऽबच् ॥ * ॥ करम्बं व्यामिश्रम् ॥ कदिकडी सौत्रौ । क-
 दम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽयभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥ कर्देर्णित्यत्त्रिणि ॥ * ॥
 कादम्बः कलहंसः ॥ कलिकर्द्वोरमः ॥ * ॥ कलमः । कर्दमः ॥ कुणिपुल्याः
 किन्दच् ॥ * ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जाति-
 विशेषः ॥ कुपेर्वा वश्च ॥ * ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये ॥ नौ षञ्जेर्घ-
 यिन् ॥ * ॥ निषङ्गथिरालिङ्गकः ॥ उद्वर्तेश्चित् ॥ * ॥ उद्वरथिः समुद्रः ॥
 सत्तेर्णित्च ॥ * ॥ सारथिः ॥ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥ * ॥ खर्जूरः । कर्पूरः ।
 बल्लूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥ लङ्गेर्वादिश्च ॥ * ॥ क्लीची चित्र-

लेखनिका ॥ समीणः ॥ * ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी ॥ सिवेषेरु
च ॥ * ॥ सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची ॥ शमेर्वन् ॥ * ॥ शम्बो मुसलम् ॥ उ-
ल्वादयश्च ॥ * ॥ वन्नन्ता निपात्यन्ते । उच समवाये । चस्य लत्वं गुणा-
भावश्च । उल्बः गर्भाशयः । शुल्बं ताम्रम् । विम्बम् ॥ स्यः स्तोऽम्बजव-
कौ ॥ * ॥ तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तस्तादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ।
स्तवकः पुष्पगुच्छः ॥ शाशपिभ्यां ददनौ ॥ * ॥ शदो जम्बालशष्ययोः ॥ शब्दाद-
यश्च ॥ * ॥ शब्दः । अवतीत्यब्दः ॥ कौतेर्नुम् ॥ * ॥ कुन्दः ॥ वलिमलितनिभ्यः
कयन् ॥ * ॥ वलयम् । मलयः । तनयः ॥ वृहोः षुदुकौ च ॥ * ॥ वृषय आश्रयः ।
हृदयम् ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ * ॥ मरुः । परुः सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि ।
संवत्सरवपुः पारुः । पेश्वर्वासीर्दिनप्रणीः ॥ जत्वादयश्च ॥ * ॥ जञु । जञु-
णी । अञु । अञुणी ॥ रुशतिभ्यां क्नुन् ॥ * ॥ रुर्भृगभेदः । शातयतीति
शञु । प्रज्ञादौ पाठाद्दृस्वत्वम् ॥ जनिद्राच्युस्त्वमदिषमिनमिभृज्भ्य इत्वन्त्वन्-
त्नक्लिन्शक्स्यठडटाटचः ॥ * ॥ जित्वा मातापितरौ । दात्वो दाता ।
च्यौत्वा गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्यश्च । सृणिः अङ्कुशः चन्द्रः सूर्यो वायुश्च ।
वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्ठः । डित्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः
शैलूपः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च ॥ अन्येभ्यापि दृश्यन्ते ॥ * ॥ पेट्व-
मृत्तं भृशम् ॥ कुसेरुम्भोमेदेताः ॥ * ॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् ।
कुसितो जनपदः ॥ सानसिर्वर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्वलपत्वलिधि-
ष्णशल्याः ॥ * ॥ सनेतिरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो
नुक् च वर्णसिर्जलम् । पृ । पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अ-
क्कि लक्षणो उश्च । शङ्कुशः । चपेरालच् । चषालो यूपकटकः । इल्बलो
दैत्यभेदः । पल्लवम् । जिधृषा । ऋकारस्य इकारः । धिष्णम् । श्लेर्यः ।
शल्यं वा पुंसि शंकुर्ना ॥ मूशक्यविभ्यः क्लः ॥ * ॥ मूलम् । शक्लः प्रियंवदे ।
अम्बो रसः । बाहुलकादमेः । अन्नः ॥ माक्काससिभ्यो यः ॥ * ॥ माया ।
क्काया । सस्यम् । बाहुलकात्सुनेतिः । सव्यं दक्षिणवामयोः ॥ जनेर्यक् ॥ * ॥
ये त्रिभाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या ॥ अघ्यादयश्च ॥ * ॥ यगन्ता
निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागमः उपधालोपश्च । अघ्या माहेयी । अघ्यः
प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । ववयोरैक्यम् । वन्ध्या ॥ क्षामदिपद्य-
र्त्तपृशकिभ्यो वनिष् ॥ * ॥ क्षावा रसिकः । षट्वा शिवः । पट्वा षन्त्याः ।
अर्वा तुरङ्गगर्हयोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्वा हस्ती । डीत्रौ ।
शक्करी अङ्गुलिः ॥ शीङ्कुशिरुहिजित्तिस्वृभ्यः क्कनिष् ॥ * ॥ शीवा

अजगरः । क्लृप्त्वा सृगालः । रुद्धा वृत्तः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः ।
 सृत्वा प्रजापतिः । धृत्वा विष्णुः ॥ ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ * ॥ धीष्वा क-
 र्मकरः । शीवा स्थूलः ॥ अर्द्धे च ॥ * ॥ अध्वा ॥ प्र ईरशदोस्तुट्च ॥ * ॥
 प्रेर्त्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेर्त्वरी प्रशत्वरी च नदी ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ * ॥
 पचिरग्निः । तुण्डिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति
 काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्गु-
 णः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दः । कलिः ॥ हृपिप्रिर्हाहवृतिवि-
 दिक्किदिकीर्तिभ्यश्च ॥ * ॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे
 कीले पूवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । षेर्षिर्वज्रम् । रोहिर्वती । वार्तिः । वेदिः ।
 छदिश्छेत्ता । कीर्तिः ॥ इगुपधात्कित् ॥ * ॥ कृषिः । ऋषिः । शुचिः ।
 लिपिः । बाहुलकाद्वृत्वे लिविः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली कूर्चिका ॥ भ्रमेः
 संप्रसारणं च ॥ * ॥ भूमिर्वातः । बाहुलकाद्भूमिः ॥ क्लमिर्तमिशतिस्तम्भा-
 मत इच्च ॥ * ॥ क्लमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः क्लमिरपि । तिमिर्मत्स्यभेदः ।
 शितिर्मेचकशुक्लयोः । स्तम्भिः समुद्रः ॥ मनेरुच्च ॥ * ॥ मुनिः ॥ वर्णेर्वलि-
 श्चाहिरण्ये ॥ * ॥ वर्णिः सौत्रः । अस्यवलिशदेशः । करोपहारयोः पुंसि
 वलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः सुवर्णम् ॥ वसिर्वपियजिरा-
 जिर्वजिसद्विहनिर्वादिवारिभ्य इञ् ॥ * ॥ वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः ।
 वापी । यार्जिर्घृष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः ।
 निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले
 तु क्लीबम् । बाहुलकाद्धारिः पथिकसंहतौ ॥ नहो भश्च ॥ * ॥ नाभिः स्यात्क्ष-
 त्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियां पुंस्यपीति के चित् ॥ कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि ॥ * ॥
 कार्षिः ॥ अः शकुनौ ॥ * ॥ शरिः । शारिका ॥ कृज उदीचां कारुषु ॥ * ॥ का-
 रिः शिल्पी ॥ जनिघसिभ्यामिण् ॥ * ॥ जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ॥
 अन्यतिभ्यां च ॥ * ॥ आजिः संग्रामः । आतिः पत्नी ॥ पादे च ॥ * ॥ प-
 दाजिः । पदातिः ॥ अशिपणाप्यो रुडायलुकौ च ॥ * ॥ अशे रुट् । राशिः
 पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ॥ वातेर्डिच्च ॥ * ॥ विः पत्नी
 स्त्रियां वीत्यपि ॥ प्रे हरतेः कूपे ॥ * ॥ प्रहिः कूपः ॥ नौ व्यो
 यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ * ॥ व्येज इण् स्याद् यलोपश्च नेर्दीर्घः ।
 नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च ॥ समाने ख्यः स चोदात्तः ॥ * ॥
 समानशब्दे उपपदे ख्याइत्यस्मादिण् स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तू-
 दात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा ॥ आडिः श्रिहनिभ्यां

ह्रस्वश्च ॥ * ॥ इण् स्यात्स च डित् । आडोह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यञ्चिको-
 टयः । सर्पे वृत्रासुरेप्यहिः ॥ अच इः ॥ * ॥ रविः । पविः । तरिः । कविः ।
 अरिः । अलिः ॥ खनिकष्यज्यसिबमिबनिलनिध्वनिग्रन्थिवलिभ्यश्च ॥ * ॥
 खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्ति-
 दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । वलिः पशुः ॥ वृतेश्कृन्दसि ॥ * ॥ वर्तिः ॥
 भुजेः क्विच्च ॥ * ॥ भुजिः ॥ कृगृशृषुकुटिभिदिक्छिदिभ्यश्च ॥ * ॥ इः कि-
 त्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः ।
 शिरिः शलभः हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च ।
 भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ॥ कुडिक्रमप्योर्नलोपश्च ॥ * ॥ कुडि दाहे ।
 कुडिर्देहः । कपिः ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन् ॥ * ॥ क्रियत इति कर्म । चर्म ।
 भस्म । जन्म । शर्म । स्याम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ॥
 वृहेर्नाच्च ॥ * ॥ नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्म । विप्रः प्रजापतिः ॥
 अशिशक्तिभ्यां कृन्दसि ॥ * ॥ अश्मा । शक्मा ॥ हृभृधृलृस्तृशृभ्य इमनिच् ॥ * ॥
 हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरि-
 मा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ॥ जनिमृड्भ्यामिमनिन् ॥ * ॥ जनिमा जन्म ।
 मरिमा मृत्युः ॥ वेजः सर्वत्र ॥ * ॥ कृन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तु-
 वायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी । वेमनी इति वृत्तिः ॥ नामन् सीमन्
 व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् ॥ * ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते ।
 म्नायतेऽनेनेति नाम । सिनेतेर्दीर्घः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे
 डाप् । सीमे । सीमाः । व्येज अन्त्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम ।
 लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ॥ मिथुने मनिः ॥ * ॥ उपसर्गक्रिये
 संबद्धे मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥ * ॥
 स्यति साम । सामनी । आत्मा ॥ हनिमशिभ्यां सिक्कन् ॥ * ॥ हंसिका
 हंसयोपिति । मक्षिका ॥ कोररन् ॥ * ॥ कवरः ॥ गिर उडच् ॥ * ॥ गरुडः ॥
 इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ * ॥ इदम् ॥ कायतेर्डिमिः ॥ * ॥ किम् ॥ सर्वधा-
 तुभ्यः ष्टन् ॥ * ॥ वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्वत्वम् । क्वादना-
 च्छत्रम् ॥ भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशा वृद्धिश्च ॥ * ॥ आप्लुः । गात्रं शक्-
 टम् । नात्रम् । स्तोत्रम् । हात्रं भरणम् । वैष्ट्रम् । आप्लुमाकाशम् ॥ दिवेषु-
 च्च ॥ * ॥ द्यौत्रं ज्योतिः ॥ उषिखनिभ्यां कित् ॥ * ॥ उष्ट्रः । खात्रम्
 खनित्रं जलाधारश्च ॥ सिचिमुच्याष्टेरुच् ॥ * ॥ सूत्रम् । मूत्रम् ॥ अमिचि-
 मिदिशसिभ्यः क्तः ॥ * ॥ अन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ॥ पुत्रो ह्र-

स्वश्च ॥ * ॥ पुत्रः ॥ स्थायतेर्द्रष्ट ॥ * ॥ स्त्री ॥ गुधुवीपचिवचियमिसदित्तिदि-
 भ्यस्त्रः ॥ * ॥ गोत्रं स्यात्त्रामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धत्रं गृहम् । वेत्रम् ।
 पक्रम् । वक्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्रम् ॥ हुयामाशुभसिभ्यस्त्रन् ॥ * ॥
 होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ॥ गमेरा च ॥ * ॥ गात्रम् ॥
 दादिभ्यस्त्रन् ॥ * ॥ दात्रम् । पात्रम् ॥ भूवादिगृभ्यो णित्रन् ॥ * ॥ भा-
 वित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ॥ चरेवृत्ते ॥ * ॥ चारित्रम् ॥ अशि-
 चादिभ्य इत्रोत्रौ ॥ * ॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्रो मही । त्रैङ्ग एव-
 मादिभ्य उत्रः । त्रौत्रं प्रहरणम् । वृत्र् । वरुत्रं प्रावरणम् ॥ अर्मेर्द्विषति
 चित् ॥ * ॥ अमित्रः शत्रुः ॥ आः समिण्णिक्रिभ्याम् ॥ * ॥ संपूर्वादिणो
 निपूर्वात्कपेश्चत्राः स्यात् । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ॥
 चित्तेः कणः कश्च ॥ * ॥ बाहुलकाद्गुणः । चिक्कणं मसृणं स्त्रिग्धम् ॥ सूत्रेः
 स्त्रन् ॥ * ॥ सूत्रम् ॥ पातेर्दुम्सुन् ॥ * ॥ पुमान् ॥ रुचिभुजिभ्यां किष्यन् ॥ * ॥
 रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ॥ वसेस्तिः ॥ * ॥ वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ।
 वस्तयः स्युर्देशसूत्रे । बाहुलकात् शासः । शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्य-
 मगमस्यतीति अगस्तिः शक्रन्ध्वादिः ॥ सावसेः ॥ * ॥ स्वस्ति । स्वरादिपा-
 ठादव्ययत्वम् ॥ वै तसेः ॥ * ॥ वितस्तिः ॥ पटिप्रथिभ्यां नित् ॥ * ॥
 पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वयहादीनामितीट् ॥ दृणातेर्ह्रस्वश्च ॥ * ॥ दृतिः ॥
 कृतृकृपिभ्यः कीटन् ॥ * ॥ क्तिरीटम् शिरोवेष्टनम् । तिरीटम् । कृपीटं कुत्ति-
 वारिणोः ॥ रुचिवचिक्कुचिकुटिभ्यः कितच् ॥ * ॥ रुचितं मिष्टम् । उ-
 चितम् । कुवितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ॥ कुटिकुपिभ्यां क्वलन् ॥ * ॥
 कुटमलम् । कुष्मलम् ॥ कुषेर्लेश्च ॥ * ॥ कुल्मलं पापम् ॥ सर्वधातुभ्योऽ-
 सुन् ॥ * ॥ चेतः । खरः । पयः । सदः ॥ रपेरत एच्च ॥ * ॥ रेपोवद्यम् ॥
 अशेर्देवने युट्च ॥ * ॥ देवने स्तुतौ यशः ॥ उज्ज्वले बलोपश्च ॥ * ॥
 ओजः ॥ श्वेः संप्रसारणं च ॥ * ॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोयम् ॥ अय-
 तेः स्वाङ्गे शिरः किच्च ॥ * ॥ अयतेः शिर आदेशोऽसुन् किच्च । शिरः ।
 शिरसी ॥ अर्त्तेरुच्च ॥ * ॥ उरः ॥ व्याधौ शुट् च ॥ * ॥ अर्शो गुदव्याधिः ॥
 उदके नुट् च ॥ * ॥ अर्त्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ॥ इण
 आगसि ॥ * ॥ एनः ॥ रिचेर्धने घिच्च ॥ * ॥ चात्प्रत्ययस्यनुट् । घित्वा-
 त्कृत्वम् । रेक्कणः सुवर्णम् ॥ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च ॥ * ॥ चनो भक्तम् ॥ वृङ्-
 शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट्च ॥ * ॥ वर्षो रूपम् । शेषो गुह्यम् ॥ सूरिभ्यां
 तुट् च ॥ * ॥ खेतः । रेतः ॥ पातेर्बले जुट् च ॥ * ॥ पाजः । पाजसी ॥

उदके शुट् च ॥ * ॥ पाथः ॥ अत्रे च ॥ * ॥ पाथो भक्तम् ॥ अदेर्नुम्धौ च ॥ * ॥
 अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो धादेशश्च । अन्योऽन्नम् ॥ स्कन्देश्च स्वाङ्गे ॥ * ॥
 स्कन्धः । स्कन्धसी ॥ आपः कर्माख्यायाम् ॥ * ॥ कर्माख्यायां ह्रस्वो नु-
 ट् च वा । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी ॥ रूपे जुट् च ॥ * ॥
 अब्जो रूपम् ॥ उदके नुम्भौ च ॥ * ॥ अम्भः ॥ नहेर्दिवि भश्च ॥ * ॥
 नभः ॥ इण आग अपराधे च ॥ * ॥ आगः पापापराधयोः ॥ अमेर्हुक्च ॥ * ॥
 अंहः ॥ रमेश्च ॥ * ॥ रंहः ॥ देशेऽह च ॥ * ॥ रमन्तोस्मिन् रहः ॥ अञ्च्यञ्जि-
 युञ्जिभृञ्जिभ्यः कुश्च ॥ * ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्गश्चिह्न-
 रीरयोः । अङ्गः पत्नी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ * ॥
 भुवः । रजः ॥ वसेर्णित् ॥ * ॥ वासो वस्त्रम् ॥ चन्द्रेदेश्च क्तः ॥ * ॥ छन्दः ॥
 पचिवचिभ्यां सुट् च ॥ * ॥ पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् ॥ वहिहाधाञ्-
 भ्यश्छन्दसि ॥ * ॥ वक्षाः अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः । धासाः पर्वत इति प्राञ्चः ।
 वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरान्ते युगिति
 युक् । शोणा धृष्ण नृवाहसा । श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहा-
 याः । वाजम्भरो विहायाः । देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः । अधारयत् पृथिवीं
 विश्वधायसम् । धर्णसं भूरिधायसमित्यादि ॥ इण आसिः ॥ * ॥ अयाः
 अहिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ॥ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥ * ॥ उपस-
 र्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रासुनोपवादोऽसिः स्वरार्थः ॥ नञि हन एह
 च ॥ * ॥ अनेहाः । अनेहसौ ॥ विधाजो वेध च ॥ * ॥ विदधातीति
 वेधाः ॥ नुवो धुट् च ॥ * ॥ नोधाः ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं च ॥ * ॥ असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात्
 क्कदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमि-
 दम् ॥ चन्द्रे मो डित् ॥ * ॥ चन्द्रोपपदान्माङ्गेऽसिः स्यात्स च डित् । च-
 न्द्रमाः ॥ वयसि धाजः ॥ * ॥ वयोधास्तरुणः ॥ पयसि च ॥ * ॥ पयोधाः
 समुद्रो मेघश्च ॥ पुरसि च ॥ * ॥ पुरोधाः ॥ पुरुरवाः ॥ * ॥ पुरुशब्दस्य
 दीर्घा रौतेरसिश्च निपात्यते ॥ चत्तेर्बहुलं शिञ्च ॥ * ॥ नृचक्षाः ॥ उषः
 कित् ॥ * ॥ उषः ॥ दमेरुनसिः ॥ * ॥ सप्तार्चिर्दमुनाः ॥ अङ्गतेरसिरि-
 डागमश्च ॥ * ॥ अङ्गिराः ॥ सर्तेरप्यूर्वादसिः ॥ * ॥ अप्सराः । प्रायेणायं
 भूम्नि । अप्सरसः ॥ विदिभुञ्जिभ्यां विश्वे ॥ * ॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ॥
 वशेः कनसिः ॥ * ॥ संप्रसारणम् । उशनाः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थःपादः ॥

अदिभुवो डुतच् ॥ * ॥ अद्भुतम् ॥ गुधेरुमः ॥ * ॥ गोधूमः ॥ मसेरु-
 रन् ॥ * ॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरुन्मसेश्चेत्यत्र व्याख्यातः ॥ स्यः कि-
 च्च ॥ * ॥ स्यूरो मनुष्यः ॥ पातेरतिः ॥ * ॥ पातिः स्वामी । सम्पातिः
 पत्तिराजः ॥ वार्तेर्नित् ॥ * ॥ वातिरादित्यसोमयोः ॥ अर्तेश्च ॥ * ॥ अर-
 तिरुद्वेगः ॥ तृहेः क्लो हलोपश्च ॥ * ॥ तृणम् ॥ वृज्जु टितनिताडिभ्य उतच्
 तण्डश्च ॥ * ॥ त्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्त इति वा तण्डुलाः ॥
 दंसेष्टनौ न आ च ॥ ॥ दासः सेवकशूद्रयोः ॥ दंशेश्च ॥ + ॥ दाशो धी-
 वरः ॥ उदि चेडैसिः ॥ - ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ॥ नौ
 दीर्घश्च ॥ + ॥ नीचैः ॥ सौ रमेः क्लो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥ - ॥ रमेः
 सुपूर्वाट्टमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वा दनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो
 दयालुश्च ॥ पूजो यणुक ह्रस्वश्च ॥ * ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ॥ खंसिः शि-
 कुट् कित्च ॥ + ॥ खसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शि-
 क्यम् ॥ अर्तः क्युरुच्च ॥ + ॥ उरणो मेषः ॥ हिंसिरोरन्वीरचौ ॥ - ॥
 हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ॥ उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ - ॥
 उदरम् ॥ डित् खनेर्मुट् स चोदात्तः ॥ + ॥ अच् अल् च डित्स्याद्दुतोर्मुट्
 स चोदात्तः । मुखम् ॥ अमेः सन् ॥ ॥ अंसः ॥ मुहेः खो मूर्च ॥ - ॥
 मूर्खः ॥ नहेर्हलोपश्च ॥ - ॥ नखः ॥ शीङो ह्रस्वश्च ॥ - ॥ शिखा ॥
 भाङ् ऊखो मय च ॥ + ॥ मयूखः ॥ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च ॥ + ॥
 कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादयन्त्रिः ॥ स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ-
 च् ॥ + ॥ श्वण्शुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽस्त्री कन्नयोरधः । पर्शु-
 रायुधम् ॥ श्मनि अयतेर्दुन् ॥ - ॥ श्मन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत
 इति श्मश्रु ॥ अश्रादयश्च ॥ - ॥ अश्रु नयनजनम् ॥ जनेष्टन् लोप-
 श्च ॥ + ॥ जटा ॥ अच् तस्य जड्च् ॥ - ॥ तस्य जनेः जङ्घादेशः स्या-
 दच्च । जङ्घा ॥ हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥ + ॥ जघनम् । पश्चान्नितम्बः
 स्त्रीकक्षाः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ + ॥ लकारस्य
 लोपः । केशः ॥ फलेरितजादेश्च पः ॥ + ॥ पलितम् ॥ कृजादिभ्यः संज्ञायां
 वुन् ॥ * ॥ करकः । करत् । कटकः । नरकम् । नरकः । नारकोपि चेति
 द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः कोरकं च ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्य-
 यश्च ॥ * ॥ कीचको वंशभेदः ॥ पचिमच्चोरिच्चोपधायाः ॥ + ॥ पेचकः ।
 मेचकः ॥ जनेररष्ट च ॥ + ॥ जठरम् ॥ वचिमनिभ्यां चिच्च ॥ ॥ वठरो
 मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वात्माठरः । गर्गादित्वात्माठर्यः ॥

ऊर्जिदृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥ * ॥ ऊर्जरः शूररत्तसोः ॥ कृदरादय-
श्च ॥ * ॥ कृदरः कुसूलः । मृदरं विलसत् । सुदरः सर्पः ॥ हन्तेर्युनाद-
न्तयोर्धत्वतत्त्वे ॥ * ॥ घातनो मारकः ॥ क्रमिगमिद्वमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ॥
कान्तुः पत्नी । गान्तुः पथिकः । तान्तु मशकः ॥ हर्यतेः कन्यन्हिरच् ॥ * ॥ कन्यन्
अत्ययः । हिरण्यम् ॥ कृजः पासः ॥ - ॥ कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ॥
जनेस्तु रश्च ॥ * ॥ जर्तुर्हस्ती योनिश्च ॥ ऊर्णोतेर्डः ॥ ॥ ऊर्णा ॥
दधातेर्यत् नुट् च ॥ * ॥ धान्यम् ॥ जीर्यतेः क्लिन् रश्च वः ॥ * ॥ जित्रिः
स्यात्कालपत्रिणोः । बाहुलकाटुलिचेति दीर्घा न ॥ मव्यतेर्यलोपो मश्वा-
पतुडालः ॥ * ॥ मव्यतेरालप्रच्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्धलोपो म-
कारश्चान्त्यस्य । मभापतालो विषये ॥ ऋजेः कीकन् ॥ * ॥ ऋजीक इन्द्रो
धूमश्च ॥ तनेतेर्डः सन्वच्च ॥ - ॥ तितउः पुंसि ह्रीबे च ॥ अर्भकपृथुक-
पाका वयसि ॥ * ॥ ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः
कुक्त्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ॥ अवद्यावद्याधमार्वरैफाः ॥ ॥ कुत्सिते
वदेर्नजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पत्ते धः । अवमः । अधमः ।
अर्त्तवन् । अर्वा ॥ रिफतेस्तौदादिकादेः ॥ - ॥ रेफः ॥ लीरीडोर्ह्रस्वः
पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ॥ तरौ प्रत्ययौ क्रमात् स्तो धा-
तोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ॥ क्लिशोर्चोप-
धायाः कन् लोपश्च लो नाम् च ॥ ॥ क्लिशोः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं
लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ॥ अश्नोते-
राशुक्र्मणि वरट् च ॥ - ॥ चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ॥ चतेरान् ॥ * ॥
चत्वारः ॥ प्रात्तेररन् ॥ * ॥ प्रातः ॥ अमेस्तुट् च ॥ ॥ अन्तर्मध्यम् ॥
दहेर्गो लोपो दश्च नः ॥ * ॥ गप्रत्ययो धातो रन्त्यस्य लोपो दकारस्य नका-
रः । नगः ॥ सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ * ॥ सिञ्चतेः कप्रत्ययो हका-
रादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः ॥ व्याडि घ्रातेश्च जातौ ॥ * ॥ कप्रत्ययः
स्यात् । व्याघ्रः ॥ हन्तेरच् घुर च ॥ * ॥ घोरम् ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥ * ॥
चादच् । क्ष्मा ॥ तरतेर्द्रिः ॥ * ॥ जयः । चीन् ॥ ग्रहेरनिः ॥ * ॥ ग्रहणिः ।
शीष् । ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ प्रथेरमच् ॥ * ॥ प्रथमः ॥ चरेश्च ॥ * ॥
चरमः ॥ मङ्गेरलच् ॥ मङ्गलम् ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमःपादः ॥

* उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । के चिदविहिता अप्यूह्याः ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

* भूतेऽपि दृश्यन्त । ३ । ३ । २ ॥

* भविष्यति गम्यादयः । ३ । ३ । ३ ॥

* दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३ । ४ । ७३ ॥

एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ॥

* भीमादयोपादाने । ३ । ४ । ७४ ॥

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ॥

* ताभ्यामन्यचोणादयः । ३ । ४ । ७५ ॥

संप्रदानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ॥

* तुमुन्खुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थं धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वासरूपेण तृजादयो न पुनखुलुक्तेः ॥

* समानकर्तृकेषु तुमुन् । ३ । ३ । १५८ ॥

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ॥

* शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । ३ । ४ ।

६५ ॥

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ॥

* पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । ३ । ४ । ६६ ॥

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ॥

* कालसमयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥

पर्यायोपादानमर्थापलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥

* भाववचनाश्च । ३ । ३ । ११ ॥

भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति ॥

* अण् कर्मणि च । ३ । ३ । १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । ण्वुलोपवादः । काण्ड-लावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलादायो व्रजति ॥

* पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३ । ३ । १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ॥

* सृ स्थिरे । ३ । ३ । १७ ॥

सृ इति लुप्तविभक्तिकं सतः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सरति काला-न्तरमिति सारः ॥ व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् ॥ ॥ अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिक्रमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसा-रो मत्स्यः । सारो बले दृढाशे च ॥

* भावे । ३ । ३ । १८ ॥

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः पाकौ ॥

* स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि । ६ । १ । ४७ ॥

अनयोरेच आत्वं स्याद्घञि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति दीर्घः । परीहारः ॥

* इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ॥

काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचा-ः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ॥

* स्यदो जवे । ६ । ४ । २८ ॥

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यन्न स्यन्दः ॥

* अत्रोदैधौद्मप्रश्नयहिमश्रयाः । ६ । ४ । २६ ॥

अत्रोदः अवल्लेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्मः उन्दनम् । अन्येर्नलोपो वृ-
द्यभावश्च ॥

* अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १६ ॥

कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् ॥

* घञि च भावकरणयोः । ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते
इति प्रासः । संज्ञायामिति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उ-
त्तरं भावे अकर्तरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमितियावद् द्वयमप्यनुवर्तते ॥

* परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ३ । ३ । २० ॥

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौशूर्पनिष्पावौ ।
द्वौकारौ ॥ दारजारौ कर्तरि णिलुक्च ॥ ॥ दारयन्तीति दाराः ।
जरयन्तीति जाराः ॥

* इडश्च । ३ । ३ । २१ ॥

घञ् । अत्रोपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः ॥ अत्रादाने स्त्रि-
यामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा डीप् ॥ ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ शृ-
वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ ॥ शृ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे
घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति
निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशि-
रे क्लशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः ॥

* उपसर्गे र्वः । ३ । ३ । २२ ॥

घञ् । संरात्रः । उपसर्गे किम् । र्वः ॥

* अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ८ । ३ । ८६ ॥

अस्मात् स्तनः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् ।
अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ॥

* समि युद्दुवः । ३ । ३ । २३ ॥

संयुयते मिश्रीक्लियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः
सन्द्रावः । सन्द्रावः ॥

* श्रिणीभवोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । २४ ॥

आयः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रअयः । प्रणयः । प्रभवः ।
कथं प्रभावो राज इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं राज्ञो नय
इति । बाहुलकात् ॥

* वै क्षुण्वः । ३ । ३ । २५ ॥

वित्तावः । विश्रावः । वै किम् । लवः । अरवः ॥

* अवोदोर्नियः । ३ । ३ । २६ ॥

अवनायः अधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रेतेति । बा-
हुलकात् ॥

* प्रे दुस्तुस्रवः । ३ । ३ । २७ ॥

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्रावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ॥

* निरभ्योः पूल्वोः । ३ । ३ । २८ ॥

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलवः । निर-
भ्योः किम् । पवः । लवः ॥

* उन्नोर्गः । ३ । ३ । २९ ॥

उद्गारः । निगारः । उच्योः किम् । गरः ॥

* कृधान्ये । ३ । ३ । ३० ॥

कृ इत्यस्त्राद्वान्यविषयकादुन्नोर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य
वित्तेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्कारः । पुष्पनिकारः ॥

* यज्ञे समि स्तुवः । ३ । ३ । ३१ ॥

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे किम् ।
संस्तावः परिचयः ॥

* प्रे स्त्रोऽयज्ञे । ३ । ३ । ३२ ॥

अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम् ।
बर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः ॥

* प्रथने वावशब्दे । ३ । ३ । ३३ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पठस्य विस्तारः । प्रथने
किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः ॥

* छन्दोनास्त्रि च । ३ । ३ । ३४ ॥

स्त्र इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेस्त्रिचक्षराणीत्यधिक-
रणे घञ् । ततः कर्मधारयः ॥

* छन्दोनाम्नि च । ८ । ३ । ६४ ॥

विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि इति षत्वम् ।

* उदि ग्रहः । ३ । ३ । ३५ ॥

उद्गाहः ॥

* सप्ति सुष्टौ । ३ । ३ । ३६ ॥

मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ॥

* परिन्योर्नोणोर्द्वीताभ्रेपयोः । ३ । ३ । ३७ ॥

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण द्यूतेऽश्लेषे च विषये । परिणायेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेपयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ॥

* परावनुपात्यय इणः । ३ । ३ । ३८ ॥

कामप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्ययेकिम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

* व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३ । ३ । ३९ ॥

तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः शमीपशयलम् ॥

* हस्तादाने चेरस्तेये । ३ । ३ । ४० ॥

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्यप्रचायः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्यप्रचयश्चौर्येण ॥

* निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिनोतेर्घञ् आदेश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चित्तौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नसृष्ट्यादिकमिति कायः । समूहे । गोमथनिकायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्ते र्यङ्लुङ्यादेरेव यथा स्यादिति । गोमथानां निकेचायः । पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः ॥

* सङ्घे चानौत्तराधये । ३ । ३ । ४२ ॥

चेर्घञ् आदेश्च कः । भिन्नुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्घः । अनौत्तराधये किम् । सूकरनिचयः । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

- * कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३ । ३ । ४३ ॥
स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥
- * न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ । ६ ॥
अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ॥
- * अभिविधौ भा इनुण् । ३ । ३ । ४४ ॥
अणिनुणः ॥ इनण्यनपत्ये । सांशविणं वर्तते ॥
- * आक्रोशे ऽवन्तोर्ग्रहः । ३ । ३ । ४५ ॥
अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव
इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः
पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥
- * प्रे लिप्सायाम् । ३ । ३ । ४६ ॥
पात्रप्रसाहेण चरति भिक्षुः ॥
- * परौ यञ्जे । ३ । ३ । ४७ ॥
उत्तरः परिग्राहः । स्प्येन वेदेः स्वीकरणम् ॥
- * नौ वृ धान्ये । ३ । ३ । ४८ ॥
वृ इति लुपपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या ।
क्तिन्विपयेपि बाहुलकद्रप् । प्रवरा सेतिवत् ॥
- * उटि अयतियौतिपूद्रुवः । ३ । ३ । ४९ ॥
उच्छ्रायः । उव्यावः । उत्पावः । उट्टावः । कथं पतनान्ताः समुच्छ्रया
इति । बाहुलकात् ॥
- * विभापाडि र्लुवोः । ३ । ३ । ५० ॥
आरावः । आरवः । आप्लावः । आप्लवः ॥
- * अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३ । ३ । ५१ ॥
विभाषेति वर्तते । अवग्रहः । अवग्राहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् । अव-
ग्रहः पदस्य ॥
- * प्रे वणिजाम् । ३ । ३ । ५२ ॥
प्रे ग्रन्धेर्घञ् वा वणिजां संबधि चेत्यत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् ।
तुलाप्रसाहेण चरति । तुलाप्रसाहेण ॥
- * रश्मौ च । ३ । ३ । ५३ ॥

प्रग्रहः । प्रग्राहः ॥

* वृणोतेराच्छादने । ३ । ३ । ५४ ॥

विभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः ॥

* परौ भुवोऽवज्ञाने । ३ । ३ । ५५ ॥

परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ॥

* एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

चयः । जयः ॥ भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ *
भयम् । वर्षम् ॥

* ऋदोरप् । ३ । ३ । ५७ ॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः ॥

* वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८ । ३ । ६३ ॥

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च ।
किम् । वाक्यस्य विस्तरः ॥

* ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । ३ । ३ । ५८ ॥

अप् स्यात् । घञोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥
वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ ॥ वशः । रणः ॥ घञर्थे कविधानम् ॥ *
प्रस्यः । विघ्नः ॥ द्वित्वप्ररणे के क्तादीनामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ चक्रम् ।
चिह्नितम् । चक्रसः ॥

* उपसर्गेऽदः । ३ । ३ । ५९ ॥

अप् स्यात् ॥

* घञपोश्च । २ । ४ । ३८ ॥

अदेर्घस्त्व स्यात् घञि अपि च । घसः । विघ्नसः । उपसर्गे किम् । घासः ॥

* नौ ण च । ३ । ३ । ६० ॥

नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप् च । न्यादः । निघसः ॥

* व्यधजपोरनुपसर्गे । ३ । ३ । ६१ ॥

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजापः ॥

* स्वनहसौर्वा । ३ । ३ । ६२ ॥

अप् । पत्ते घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्गे इत्येव ।
ःस्वानः । प्रहासः ॥

* यमः समुपनिविषु च । ३ । ३ । ६३ ॥

एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः । नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः ॥

* नौ गदनदपठस्वनः । ३ । ३ । ६४ ॥

अप् वा स्यात् । निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः ॥

* कृणो वीणायां च । ३ । ३ । ६५ ॥

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कृणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्व-
र्थम् । निक्कणः । निक्काणः । क्कणः । क्काणः । वीणायां तु । प्रक्कणः । प्रक्काणः ॥

* नित्यं पणः पग्गिणो । ३ । ३ । ६६ ॥

अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो
मुष्टिर्बध्यते सोस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः ॥

* मदोऽनुपसर्गे । ३ । ३ । ६७ ॥

धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः ॥

* प्रमदसम्पदौ हर्षे । ३ । ३ । ६८ ॥

हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः ॥

* सुदोरजः पशुषु । ३ । ३ । ६९ ॥

संपूर्वाऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप् स्यात् ।
अघजपोरित्युक्तेर्वीभावो न । समजः पशूनां सङ्घः । उदजः पशूनां प्रेरणम् ।
पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । नदानः क्षत्रियाणाम् ॥

* अक्षेषु ग्लहः । ३ । ३ । ७० ॥

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्रयन्पणरूपेणयाह्यं तत्र ग्लह इति निपा-
त्यते । अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्तीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेषु किम् ।
पादस्य ग्रहः ॥

* प्रजने सर्तेः । ३ । ३ । ७१ ॥

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवागुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधि-
करणे पुंसि संज्ञायामिति घः ॥

* हूः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । ३ । ३ । ७२ ॥

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः ॥

* आडि युद्धे । ३ । ३ । ७३ ॥

आहूयन्ते स्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आहूयः ॥

* निपानमाहावः । ३ । ३ । ७४ ॥

आङ्पूर्वस्य हूयतेः संप्रसारणमप् वृद्धिश्च उदकाधारश्चेद्व्याच्यः । आहा-
षस्तु निपानं स्यादूपकूपजलाशये ॥

* भावेऽनुपसर्गस्य । ३ । ३ । ७५ ॥

अनुपसर्गस्य हूयतेः संप्रसारणमप् च स्याद् भावे । हवः ॥

* हनश्च वधः । ३ । ३ । ७६ ॥

अनुपसर्गाद्दन्तेर्भावे अप् स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । वधेन दस्युम् ।
चाद्दृञ् । घातः ॥

* मूर्तौ धनः । ३ । ३ । ७७ ॥

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप् स्यात् धनश्चादेशः । अभ्रघनः ।
कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ॥

* अन्तर्घनो देशे । ३ । ३ । ७८ ॥

वाहीक्यामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घण इति पाठान्तरम् ॥

* अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । ३ । ३ । ७९ ॥

द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे
निपातनमिदम् । प्रविशद्विर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः ।
कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ॥

* उद्वनोऽत्याधानम् । ३ । ३ । ८० ॥

आत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा
तस्यन्ते तदुद्वनः । अधिन्करणेऽपि ॥

* अघनोऽङ्गम् । ३ । ३ । ८१ ॥

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः ।
करणेऽपि । अपघातोऽन्यः ॥

* करणेऽयोविदुषु । ३ । ३ । ८२ ॥

यसु हन्तेः करणेऽपि स्याद्द्वनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः
दुघनः । दुघण इत्येके । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । सञ्ज्ञेया कुठारस्य
दुर्मृतः ॥

* स्तम्बे क्व च । ३ । ३ । ८३ ॥

स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप् च पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः ।
स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ॥

* परौ घः । ३ । ३ । ८४ ॥

परौ हन्तेरप् स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः ॥

* परेश्च घाङ्गयोः । ८ । २ । २२ ।

परे रेफस्य लो वा स्यादृशब्दे ऋङ्गशब्दे च । पलिघः । परिघः । पर्यङ्गः ।
पल्यङ्गः । इह तरप्तमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् ॥

* उपघ्न आश्रये । ३ । ३ । ८५ ॥

उपपूर्वाद्गुन्तेरप् स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्व-
तेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः ॥

* सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयोः । ३ । ३ । ८६ ॥

संहननं सङ्घः भावेऽप् । उद्वन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धः । कर्मण्यप् ।
गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वाद्गुन्तिर्ज्ञाने ॥

* निघो निमित्तम् । ३ । ३ । ८७ ॥

समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः वृक्षाः ।
समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥

* द्वितः क्लिः । ३ । ३ । ८८ ॥

अयं भाव एव स्वभावात् । क्लेर्मन्वित्यम् । नित्यग्रहणात् क्लेर्मन्वित्ययः ।
अत एव क्लयन्तेन न विश्रहः । डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं पक्वित्यम् । डुवप् ।
उक्त्वित्यम् ॥

* द्वितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ॥

अयमपि स्वभावाद् भाव एव । टुवेष्ट । वेपथुः । श्वयथुः ॥

* यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोन्ङ् । ३ । ३ । ९० ॥

यज्ञः । याञ्जा । यवः । विश्नः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकाच्च सं-
भारणम् । डित्वं तु विश्न इत्यन्न गुणनिषेधाय । रक्ष्यः ॥

* स्वपो नन् । २ । ३ । ९१ ॥

स्वप्नः ॥

* उपसर्गं घोः क्तिः । ३ । ३ । ६२ ॥

प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ॥

* कर्मण्यधिकरणे च । ३ । ३ । ६३ ॥

कर्मण्युपपदे घोः क्तिः स्यादधिकरणेर्धे । जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति
जलधिः ॥

* स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ६४ ॥

स्त्रीनिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यादुजोपवादः । अजपौ तु परत्वा द्वाधेते ।
कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी । स्फातिः । स्फोतिकाम इति तु प्रामा-
दिकम् । क्लान्ताद्वात्वर्थे णिचि अच इति वा समाधेयम् ॥ श्रुयजीपिस्तुभ्यः
करणे ॥ * ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः स्तुतिः ॥ ऋत्वा-
दिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ * ॥ तेन नत्वम् । कीर्णः । गीर्णः । लूनिः ।
धूनिः । यूनिः । ह्लाद इति योगविभागात् क्तिनि इत्स्वः । प्रहृत्तिः । ति च ।
सूर्तिः । फुलतिः ॥ चायतेः क्तिनि चिभावो वाच्यः ॥ * ॥ अपचितिः ॥
सम्पदादिभ्यः क्तिष् । * ॥ सम्पत् । विपत् ॥ क्तिन्पीष्यते ॥ * ॥ सम्पत्तिः ।
विपत्तिः ॥

* स्थागापापचो भावे । ३ । ३ । ६५ ॥

क्तिन् स्यादडोपवादः । प्रस्यतिः । उपस्यतिः । सङ्गीतिः । सम्पीतिः ।
पक्तिः । कथमवस्था संस्येति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् ॥

* ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ६७ ॥

अवतेर्ज्वरत्वरेत्यूट् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते ।
यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । द्यतिस्यति-
मास्येतीत्वे प्राप्ते इत्वाभावो निपात्यते । सनेतेर्वा जनसनेत्यात्वे कृते
स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेर्हिनेतेर्वा हेतिः । कीर्तिः ॥

* व्रजयजोर्भावे क्यप् । ३ । ३ । ६८ ॥

व्रज्या । इज्या ॥

* संज्ञायां समजनिषट्निपतमनविदषुज्शीड्भृजिणः । ३ । ३ । ६९ ॥

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ अजेः
क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ * * समजन्ति तस्यामिति समज्या सभा
निषीदन्त्यस्यामिति निषट्त्वा आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिङ्गिला

+ संपद, विपद, आपद, प्रतिपद, परिपद, इति संपदादिः ॥

भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिरा । विदन्त्यनया विद्या । सुत्या
अभिपवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ॥

* कृजः श च । ३ । ३ । १०० ॥

कृज इति योगविभागः । कृजः क्वप्स्यात् । कृत्या ॥ श च ॥ चात् क्तिन् ।
प्रकरणं प्रक्रिया । कृतिः ॥

* इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

इपेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ परिचर्यापरिसर्यामृगया-
टाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ ॥ शो यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या
परिसरणम् । अत्र गुणोपि । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः अतो लोपाभावोपि
शे यक् णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यक् ट्यशब्दस्य द्वित्वं पूर्वभागे
यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या ॥ जागर्त्तरकारो वा ॥ * ॥ पत्ने शः । जा-
गरा । जागर्या ॥

* अ प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्रकाभ्या ॥

* गुरोश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् ।
भक्तिः । हलः किम् । नीतिः ॥ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ ॥ नेह ।
आप्तिः । तितुत्रेति नेट् । दीप्तिः ॥ तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम् ॥ * ॥
निगृहीतिः । निपठितिः ॥

* पिद्भिदादिभ्योऽड् । ३ । ३ । १०४ ॥

पिद्भो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामड् । जूप् । ऋदृशोडि गुणः । जरा ।
त्रूप् । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । मृजा ।
क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥

* चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । ३ । ३ । १०५ ॥

अड् स्याद्वक्रोपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा ॥

* आतश्चोपसर्गे । ३ । ३ । १०६ ॥

† भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा, अक्षा, मेधा, मोधा, आरा, हारा, काराबन्धने,
क्षिया, तारा ज्योतिषि, धारा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, कृपा, इति भिदादिः ॥
भिदा विदारणे ॥ * ॥ भित्तिरन्या ॥ छिदा द्विधीकरणे ॥ * ॥ छित्तिरन्या ॥ आरा श-
स्त्याम् ॥ * ॥ आर्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ * ॥ धृतिरन्या ॥ गुहा गिर्योपधयोः ॥ * ॥
गृदिरन्या ॥

अङ् स्यात् । क्लिनोपवादः । प्रदा । उपदा । अदन्तरोरुपसर्गवृत्तिः ।
अट्टा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरित्यनेन किः । अन्तर्धिः ॥

* ग्यासप्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । अन्यना ॥ घट्टि-
वन्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ घट्टना । वन्दना । वेदना ॥ इषेरनि-
क्कार्यस्य ॥ * ॥ अन्वेषणा ॥ परेर्वा ॥ * ॥ पर्येषणा । परीष्टिः ॥

* रोगाख्यायां एबुत्वहुलम् । ३ । ३ । १०८ ॥

प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । क्लचिन्न । शिरोर्तिः ॥ धात्वर्थ-
निर्देशे एबुत्वक्तव्यः ॥ * ॥ आसिका । शायिका ॥ इक्षितपौ धातुनि-
र्देशे ॥ * ॥ पचिः । पचतिः ॥ वर्णात्कारः ॥ * ॥ निर्देशे इत्येष । अकारः ।
ककारः ॥ रादिफः ॥ * ॥ रेफः ॥ मत्वर्थाच्छः ॥ * ॥ बहुलवचनादकारलोपः ।
मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः ॥ * ॥ आजिः । आतिः ॥ इज् वपादिभ्यः ॥ * ॥
वापिः । वासिः । स्वरे भेदः ॥ इ कृष्यादिभ्यः ॥ * ॥ कृषिः । गिरिः ॥ * ॥

* संज्ञायाम् । ३ । ३ । १०९ ॥

अत्र धातो एबुल् । उट्टालकपुष्पभञ्जिका ॥

* विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्चु । ३ । ३ । ११० ॥

परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इज् स्याच्चात् एबुल् । विभाषोक्तेर्यथाप्रा-
प्तमन्यपि । कां त्वं कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः । सर्वं
कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षेम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् ।
पार्चिं पाचिकां पचां पक्तिम् ॥

* पर्यायार्हणोत्पत्तिषु एबुच् । ३ । ३ । १११ ॥

पर्यायः परिपाटी क्लमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु एबु-
च् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिदुभक्ति-
कामर्हति । ऋणे । इदुभक्तिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इदुभक्तिका उदपादि ॥

* आक्रोशे नञ्यनिः । ३ । ३ । ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ
भूयात् । अप्रयाणिः ॥

* कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते रा-
जभोजनाः शालयः ॥

* नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

* ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । ३ । ३ । ११६ ॥

येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरीति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म ॥

* वा यौ । २ । ४ । ५० ॥

अजेर्वी वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ॥

* करणाधिकरणयोश्च । ३ । ३ । ११७ ॥

ल्युट् स्यात् । इध्मप्रत्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्याली । खलः प्राक् करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ॥

* अन्तरदेशे । ८ । ४ । २४ ॥

अन्तः शब्दाद्गुन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो षेः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्गन्ति । तपरः किम् । अन्तरधानि ॥

* अयनं च । ८ । ४ । २५ ॥

अयनस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ॥

* पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

* छादेर्घोऽङ्गुपसर्गस्य । ६ । ४ । ६६ ।

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्दे परे । अन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्त-
छदः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः ॥

* गोचरसंचरवहन्नजव्यजापणनिगमाश्च । ३ । ३ । ११९ ॥

घान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोपवादः । गावश्चरन्त्य-
स्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः
स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न । आपणः पण्य-
गोनम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ॥

* अवे तृस्तोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अवतारः कूपदेः । अवस्तारो जघनिका ॥

* हलश्च । ३ । ३ । १२१ ।

हलन्ताद्गुञ् स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपभृज्यतेऽनेन व्याधादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ॥

* अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३ । ३ । १२२ ।

अधीयतेस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति वियहः ॥
अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् ॥ * ॥

* उदङ्गोऽनुदके । ३ । ३ । १२३ ।

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते उद्वियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्गः । चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः ॥

* जालमानायः । ३ । ३ । १२४ ॥

आनीयन्ते मत्स्यादयेऽनेनेत्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः ॥

* खनो घ च । ३ । ३ । १२५ ॥

चाटुञ् । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्यमिति ज्ञापनार्थम् ।
तेन भगः पदमित्यादि ॥ खनेर्डडरेकवका वाच्याः ॥ * ॥ आखः । आ-
खरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ॥

* ईषट्टुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् । ३ । ३ । १२६ ॥

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् स्यात् ।
तयोरैवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे । दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । इष-
त्करः । सुकरः ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् ॥ * ॥ ईषन्निम-
यः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ॥

* उपसर्गात् खल्घञोः । ७ । १ । ६७ ॥

उपसर्गादेव लभेर्नुञ् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुःप्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उ-
पालम्भः । उपसर्गात्किम् । ईषत्प्रलम्भः । लाभः ॥

* न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७ । १ । ६८ ॥

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुञ् स्यात् खल्घञोः । सुलभम्
दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिसुलभ-
मिति दुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ॥

* कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । ३ । ३ । १२७ ॥

कर्तृकर्मणोरीपदादिषु च उपपदेषु भूकृजोः खल् स्यात् । यथासंख्यं

प्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरेव्यवधानेन प्रयोज्ये ईपदादयस्तु ततः प्राक् ॥
कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ ॥ खित्वान्मुम् । अनाद्येनाद्येन दुः-
खेन भूयते दुराद्यम्भवम् । ईपदाद्यम्भवम् । स्वाद्यम्भवम् । ईपदाद्यङ्कुरः ।
दुराद्यङ्कुरः । स्वाद्यङ्कुरः । च्व्यर्थयोः किम् । आद्येन सुभूयते ॥

* आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलोपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ भाषायां
शासियुधिदृशिष्टृषिष्टृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि ॥

* प्रात्यन्तात् । ८ । ४ । ३५ ॥

नस्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । प्रात्किम् । निर्णयः । पदा-
न्तात्किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तोयमिति सप्तमीसमासोयम् ।
तेनेह न । सुसर्पिष्केण ॥

* आवश्यकामधमर्ण्ये र्णिनिः । ३ । ३ । १७० ॥

अवश्यङ्कुरी । शतन्दायी ॥

* कृत्याश्च । ३ । ३ । १७१ ॥

आवश्यकामधमर्ण्येयोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ॥

* क्लिचक्त्वा च संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ ॥

धातोः क्लिचक्त्वाश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । तितुञ्चेति नेट् । भवतात् । भूतिः ॥

* न क्लिचि दीर्घश्च । ६ । ४ । ३६ ॥

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्लिचि परे ।
यन्तिः । रन्तिः । पन्तिः । तन्तिः ॥

* सनः क्लिचि लोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ४५ ॥

सनेतेः क्लिचि आत्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सतिः । सतिः ।
सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ॥

* अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३ । ४ । १८ ॥

प्रतिषेधार्थयोरलङ्कृत्योर्वोरूपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् ।
अथैवाव्ययेनेतिनियमान्नोपपदसमासः । दो दद्वोः । अलं दत्त्वा । घुमास्या ।
प्रीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्पीत् । प्रतिषेधयोः किम् । अलङ्कुरः ॥

* उदीचां माडे व्यतीहारे । ३ । ४ । १९ ॥

व्यतीहारर्थमाडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ॥

* मयतेरिदन्यतरस्याम् । ६ । ४ । १० ॥

मेढः इकारोन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उ-
दीचांगहणादथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ॥

* परावरयोगे च । ३ । ४ । २० ॥

परेणपूर्वस्यावरेण परस्य योगे गस्ये धातोः त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्व-
तः । अतिरुम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगात् नद्याः ॥

* समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वातोः त्वा स्यात् । त्वा तु
अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्र-
जति । अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः । बिष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः श्युकः
कृतीति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धूत्वा ।

* क्ति स्क्रन्दस्यन्दोः । ६ । ४ । ३१ ॥

एतयोर्नलोपो न स्यात् त्त्वे परे । स्क्रन्त्वा । ऊदित्वादिद्वा । स्यन्त्वा ।
स्यन्दित्वा ।

* न ह्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

सेट् त्वा क्तिन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥

* मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः ह्वा । १ । २ । १९ ॥

एभ्यः सेट् त्वा क्ति । मृडित्वा । क्लिशः त्वेति वेट् । क्लिशित्वा । क्लि-
ष्ट्वा । उदित्वा । उपित्वा । रुदविदेतिकित्वम् । रुदित्वा । विदित्वा ।
मुपित्वा । गृहीत्वा ॥

* नोपधात्थफान्ताद्वा । १ । २ । २३ ॥

सेट् त्वा क्तित्स्याद्वा । अथित्वा । अन्यित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा ।
नोपधात्क्त्म् । कोषित्वा । रेफित्वा ॥

* वञ्चिलुञ्चृतश्च । १ । २ । २४ ॥

सेट् त्वा क्तिद्वा । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा ।
ञ्चित्वा । अर्त्तित्वा ॥

* तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । १ । २ । २५ ॥

एभ्यः सेट् त्वा क्तिद्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा
कृशित्वा । कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा कित्वम् । व्युत्तित्वा । व्याति-
त्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रत्नः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्क्त्म् । व-

र्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिलुधोरि-
ट् । उषित्वा । क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । अञ्चः पूजायामिति नित्यमिट् ।
अञ्चित्वा । गता तु । अत्वेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहन
द्वीट् । विमोहने तु । लुब्ध्वा ॥

* ज्व्रश्चोः क्त्वि । ७ । २ । ५५ ॥

आभ्यां परस्य त्व इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । ज्रश्चित्वा ॥

* -दितो वा । ७ । २ । ५६ ॥

उदितः परस्य त्व इट्वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घः ।
शान्त्वा । द्यूत्वा । देवित्वा ॥

* क्रमश्च क्त्वि । ६ । ४ । १६ ॥

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ त्वि परे । क्रान्त्वा । क्रन्त्वा ।
भक्ति किम् । क्रमित्वा । पूङ्श्चेति वेट् । पवित्वा । पूत्वा ॥

* जान्तनशां विभाषा । ३ । ४ । ३२ ॥

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात् त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा ।
रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुष् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ठा । नष्ठा ।
धादिभ्यश्चेतीट्पक्षे । नशित्वा । झलादाविति वाच्यम् । नेह । अञ्जित्वा ।
अदित्वाद्वेट् । पक्षे । अक्त्वा । ऋङ्क्त्वा । जनसने त्यात्वम् । खान्त्वा ।
खनित्वा । द्यातिस्यतीट् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्यित्वा । दधातेर्हिः ।
हित्वा ॥

* जहातेश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ ॥

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः । जग्ध्वा ॥

* समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वि ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥

अव्ययपूर्वपदे अनञ्ममाप्ते त्वो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य ।
अनञ् किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ॥

* षत्वतुकोरसिद्धः । ६ । १ । ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कौसिचत् । इह पत्वं
। अधीत्य । प्रेत्य । इह स्वस्येति तुक् ॥

* वा ल्यपि । ६ । ४ । ३८ ॥

अनुदात्तोपदेशानां अनतितनोत्यादीनामनुनासिकले षो वा स्यात् ल्यपि ।

व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नि-
त्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमंत्य । प्रवत्य ।
वितत्य । अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गे ल्यब्बाधते । जग्धिवि-
धौ ल्यब्ग्रहणात् । तेन हित्वदत्त्वाऽऽत्वेत्वदीर्घत्वशूठिटो ल्यपि न । विधा-
य । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य ॥

* न ल्यपि । ६ । ४ । ६६ ॥

ल्यपि परे घुमास्यादेरीत्वं न । धेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय ।
प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमीनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । वि-
भाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ॥

* ल्यपि लघुपूर्वात् । ६ । ४ । ५६ ॥

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिद-
य्य । लघुपूर्वात्क्लिम् । संप्रधार्य ॥

* विभाषापः । ६ । ४ । ५७ ॥

आप्तेणैरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य ॥

* क्षियः । ६ । ४ । ५९ ॥

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ॥

* ल्यपि च । ६ । १ । ४१ ॥

वेजो ल्यपि सं प्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ॥

* ज्यश्च । ६ । १ । ४२ ॥

प्रज्याय ॥

* व्यश्च । ६ । १ । ४३ ॥

उपव्याय ॥

* विभाषा परेः । ६ । १ । ४४ ॥

परैर्व्यजो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुक्त्वं बाधित्वा परत्वात् ह्रस्व-
इति दीर्घः । परिवीय । परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे निमी-
ल्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेपि स्वापहासयोरनुवृत्तेस्तदंशवि-
वक्षया भविष्यति ॥

* आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । ३ । ४ । २२ ॥

घौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविष्ये णमुल् स्यात् त्वा च । द्वित्वम् । स्वारंस्वारं

नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । आवंश्रावम् ।
चिण्णमुलोरिति णमुल्परं शौ वा दीर्घः । गामंगामम् । गमंगमम् । विभाषा-
चिण्णमुलोरिति नुम् वा । लम्भंलम्भम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषया
उपहृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । जायोविचिण्णिति गुणः । जागरंजा-
गरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् ॥

* न यद्यनाकाङ्क्षे । ३ । ४ । २३ ॥

यद्वृद्धे उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वृत्त्यमपरं
नाकाङ्क्षते चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे
किम् । यदयं भुङ्क्त्वा व्रजति ततोधीते ॥

* विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । ३ । ४ । २४ ॥

आभीक्ष्ये इति नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले त्वाण-
मुलौ वा स्तः । अग्नेभोजं व्रजति । अग्नेभुक्त्वा । प्रथमभोजम् । प्रथमभुक्त्वा ।
पूर्वभोजम् । पूर्वभुक्त्वा । पक्षेलडादयः । अग्ने भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ये
तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्नेभोजभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ॥

* कर्मण्यक्रोशे कृजः खमुञ् । ३ । ४ । २५ ॥

कर्मण्युपदे ऋक्रोशे गम्ये । चौरङ्कारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौर-
शब्दमुच्चार्येत्यर्थः ॥

* स्वादुमि णमुल् । ३ । ४ । २६ ॥

स्वादुर्घेषु कृजो णमुल् स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । पूर्वपदस्य मान्तरत्वं
निपात्यते । अस्वादुर्घे स्वादुर्घे कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । संपन्नङ्कारम् ।
लवणंकारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपयायौ । वासरूपेण त्वापि । स्वादुं
कृत्वा भुङ्क्ते ॥

* अन्यथैवङ्कथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृजो णमुल् स्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवभूतश्चेत् कृज् । व्यर्थत्वात्
त्ययोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवङ्कारम् । कथङ्कारम् । इत्यंकारं-
भुङ्क्ते । इत्यं भुङ्क्ते इत्यर्थः । सिद्धेति किम् । शिरोन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ॥

* यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । ३ । ४ । २८ ॥

कृजः सिद्धाप्रयोग इत्येव । असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये
तथाकारं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

* कर्मणि दृषिबिदोः साकृत्ये । ३ । ४ । २९ ॥

कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः ।
ब्राह्मणवेदे भोजयति । यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं
सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥

* यावति विन्दजीवोः । ३ । ४ । ३० ॥

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ॥

* चर्मोदरयोः पूरेः । ३ । ४ । ३१ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

* वर्षप्रमाणे ङलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् । ३ । ४ । ३२ ॥

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये ।
गोष्यदपूरं वृष्टो देवः । गोष्यदप्र वृष्टो देवः । अस्येति किम् । उपपदस्य मा
भूत् । मू षकाविलप्रम् ॥

* चेले क्लोपेः । ३ । ४ । ३३ ॥

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्लोपं वृष्टो देवः ।
वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् ॥

* निमूलसमूलयोः कषः । ३ । ४ । ३४ ॥

कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । तत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न
सम्बध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः ।
एकस्यापि धात्वर्थस्य निर्मूलादिविगेपणप्रबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषण-
भावेन विगेपणविशेष्यभावः ॥

* शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । ३ । ४ । ३५ ॥

एषु कर्मसु पिबेर्यामुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपे-
षम् । रूक्षपेषम् ॥

* समृत्ताकृतजीवेषु हन्कृज्ग्रहः । ३ । ४ । ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अहृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णा-
ति । जीवति इति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवत गृह्णातीत्यर्थः ॥

* करणे हनः । ३ । ४ । ३७ ॥

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यस
मासार्थाय योगः । भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसार्थानां चेति वक्ष्यते ॥

स्नेहने पिषः । ३ । ४ । ३८ ॥

स्त्रिहते येन तस्मिन् करणे पिपेर्यमुल् । उदपेणं पिनष्टि । उदकेन
पिनष्टीत्यर्थः ॥

* हस्ते वर्तिग्रहोः । ३ । ४ । ३६ ॥

हस्तार्थं करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेनाङ्गुलिकां करोती-
त्यर्थः । हस्तयाहं गृह्णाति । करयाहम् । पाणिग्राहम् ॥

* स्वे पुषः । ३ । ४ । ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् ।
स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ॥

* अधिकरणे बन्धः । ३ । ४ । ४१ ॥

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ॥

* संज्ञायाम् । ३ । ४ । ४२ ॥

बध्नातेर्यमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धुः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालि-
काबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥

* कर्त्राजीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ३ । ४ । ४३ ॥

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो
हतीत्यर्थः ॥

* ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । ३ । ४ । ४४ ॥

ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशेषं शुष्यति । वृक्षादिकूर्ध्वं एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ।
ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुल् एव घटादिर्वर्षादिकादिना पूर्णा भवतीत्यर्थः ॥

* उपमाने कर्मणि च । ३ । ४ । ४५ ॥

चात्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः ।
अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ॥

* कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ३ । ४ । ४६ ॥

यस्मात्तन्मुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ॥

* उपदंशस्तृतीयायाम् । ३ । ४ । ४७ ॥

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति वा
चमासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलजेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुञ्जि-
ति करणत्वात्तृतीया । यदाप्युपदंशिनो सह न शाब्दः सखन्धः तथाप्यार्था-
ऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीयायामिति-
वचनसामर्थ्यात् ॥

* हिंसार्यानां च समानकर्मकाणाम् । ३ । ४ । ४८ ॥

तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विंसार्यायां णमुल् स्यात्
दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डतोडम् । समानकर्मका
णामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ॥

* सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । ३ । ४ । ४९ ॥

उपपूर्वभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात्
पार्श्वोपपीडं शेते । पार्श्वयोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गा
स्यापयति । व्रजेन व्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षे धानाः संगृह्णाति
पाणावुपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् ॥

* समासतो । ३ । ४ । ५० ॥

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गध्यमाने । क्लेशग्राहं युध्यन्ते
क्लेशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा ॥

* प्रमाणे च । ३ । ४ । ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्युहुलोत्कर्षे खण्डिकां छिनत्ति । द्युहुलेन द्युहु
ले वोत्कर्षम् ॥

* अपादाने परीप्सायाम् । ३ । ४ । ५२ ॥

परीप्सा त्वरा । शय्योत्पायं धावति ॥

* द्वितीयायां च । ३ । ४ । ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ॥

* अपगुरो णमुलि । ६ । ९ । ५३ ॥

गुरी उद्वमने इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि । अस्पपगोरं युध्यन्ते ।
अस्पपगारम् ॥

* स्वाङ्गेऽध्रुवे । ३ । ४ । ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रुविक्षेपं
कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येन विना न जीवनं
तद्भवम् ॥

* परिक्लिश्यमाने च । ३ । ४ । ५५ ॥

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिषेधं
ध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवा-
र्धमिदम् ॥

* विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । ३ । ४ । ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल् स्याद्वाप्य-
जाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साक-
त्येन सम्बन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति
द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्वाप्याभीक्ष्ण्ये
णमुलुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेश-
मास्ते । गेहङ्गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् ।
गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कदम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण
द्वित्वम् ॥

* अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । ३ । ४ । ५७ ॥

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्य-
तेस्तृप्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । द्यहात्यासं
गाः पाययति । द्यहमत्यासम् । द्यहतर्षम् । द्यहन्तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन
च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्यहमतिक्रम्य पुनः पायय-
तीत्यर्थः ॥

* नामन्यादिशिग्रहोः । ३ । ४ । ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामशाहमाह्वयति ॥

* अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ । ३ । ४ । ५९ ॥

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनम् । उच्चैः-
कृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य । नीचैःकृत्वा ।
नीचैःकारं प्रियं ब्रूते ॥

* तिर्यच्यपवर्गे । ३ । ४ । ६० ॥

तिर्यक्शब्दे उपपदे कृजः त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्यक्कृत्य
तिर्यक्कृत्वा गतः । तिर्यक्कारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा
काष्ठं गतः ॥

* स्वाङ्गे तस्मात्प्रत्यये कृभ्वोः । ३ । ४ । ६१ ॥

मुखतः कृत्य गतः । मुखतःकृत्वा । मुखतःकारम् । मुखतोभूय । मुख-
भूत्वा । मुखतोभावम् ॥

* नाधार्थप्रत्यये च्च्यर्थे । ३ । ४ । ६२ ॥

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्च्यर्थविषये उपपदे कृभ्वोः त्वाणमुलौ स्तः ।

अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा ।
विनाकारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्व ।
एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् । एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा
एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरूक्कृत्वा । पृथभूत्वा ॥

* तूष्णीमि भुवः । ३ । ४ । ६३ ॥

तूष्णींशब्दे भुवः त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय । तूष्णींभूत्वा । तूष्णीं
भावम् ॥

* अन्वचानुलोम्ये । ३ । ४ । ६४ ॥

अन्वच्शब्दे उपपदे भुवः त्वाणमुलौ स्तः आनुकूल्ये गम्यमाने । अ-
न्वभूय आस्ते । अन्वभूत्वा । अन्वभावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽ-
नुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति । पृ-
ष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १५ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्गवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे समाप्तम् ॥ * ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

* छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । १ । २ । ६१ ॥
द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विव-
चनमेव ॥

* विशाखयोश्च । १ । २ । ६२ ॥
प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे ॥

* षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १ । ४ । ६ ॥
षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना
वयम् । इह वैति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि
वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः ॥ यच्च भम् ॥ नभोङ्गिरो-
मनुषां वत्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वाद् रत्वाभावः ।
अङ्गिरस्वदाङ्गिरः । मनुष्वदग्ने । जनेरुसीतिविहित उसिप्रत्ययो मनोरपि वा-
हुलकात् ॥ वृषण्वस्वश्वयोः ॥ ॥ वृष वर्षकं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा
अश्वो यस्य वृषण्वश्वः । इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः
प्राप्तो भत्वाद्द्वार्यते । अत एव पदान्तस्येति णत्वनिषेधोपि न । अल्लोपो ऽन
इत्यल्लोपो न । अनङ्गत्वात् ॥

* अयस्मयादीनि च्छन्दसि । १ । ४ । २० ॥

एतानि च्छन्दसि साधूनि । अपदसंज्ञाधिकाराद्व्यायोगं संज्ञाद्वयं लो-
ध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति वक्तव्यमिति ॥ ॥ स सु
ष्टुभा स ऋक्ता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाञ्जस्त्वाभावः । जश्त्वविधा-
नार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन बाध्नात् । नैन हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अत्र पदत्वाद् जस्त्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः ॥ ते प्राग्धातोः ॥

* छन्दसि परेऽपि । १ । ४ । ८१ ॥

* व्यवहिताश्च । १ । ४ । ८२ ॥

हरिभ्यां याज्ञोक्त आ । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि ॥

* हन्त्रिभ्यतिभ्यां च । १ । २ । ६ ॥

आभ्यां परो लिट् कित् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः ।
बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् ॥ इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद्बुवो बुको नित्यत्वात्ताभ्यां
लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ॥

॥ इति प्रथमोध्यायः ॥

* तृतीया च होच्छन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति ।
अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तममेध्यमापद्येतेत्या-
दिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्यं हविर्देवतो
द्वेषेन त्यक्त्वा प्रतिपतीत्यर्थः ॥

* द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । षष्ठ्यप
वादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

* चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधाकालकादावाघाटस्ते वनस्पती
नाम् । वनस्पतिभ्यइत्यर्थः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् ॥ * ॥ या खर्वेण वि
वति तस्यै खर्वः ॥

* यजेश्च करणे । २ । ३ । ६३ ॥

इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥

* बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ३६ ॥

अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्ताञ्जनम् । लुङि मन्त्रे घसेतिञ्जेर्लुक् । अ
डभावः । सग्धिश्च मे ॥

* हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि । २ । ४ । २८ ॥

द्वन्द्वः पूर्ववल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे
अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥

* बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७३ ॥

वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपपृक् । अत्र लुङ् न । अदादि
ऽपि क्वचिल्लुक् । त्राध्वं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥

* बहुलं छन्दसि । २ । ४ । ७६ ॥

दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णा विवष्टि ॥

* मन्त्रे घसङ्हरणशवृदहाट्टृक्कृगमिजनिभ्यो लेः । २ । ४ । ६० ॥

एभ्यो लेर्लुक् स्यान्मन्त्रे । अतन्नमीमदन्त हि । घस्तादेशस्य गमहनेत्यु-
पधालोपे शासिवसीति षः । माह्वार्मित्रस्य । धूर्तिः प्रणङ्गुर्त्यस्य । नशेर्विति
कुत्वम् । सुखो वेन आवः । मान आ धक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आप्रा
द्यावापृथिवी । परावर्भारभृद्वया । अक्रुचुपासः । त्वे रयिं जागृवांसो अनु
गमन् । मन्त्रग्रहण ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अज्ञत वा अस्य दन्ताः । विभा-
षानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृभ्रजनिष्ट हि षः ॥

॥ इति द्वितीयोध्यायः ॥

* अभ्युत्सादयां प्रजनयां चिक्रयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदाम-
क्रान्निति च्छन्दसि । ३ । १ । ४२ ॥

आद्येपु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः ।
अभ्युदसीपददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिक्रयामकः ।
अचैपीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पाः
वयाक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामकः । अबेदिषुः ॥

* गुपेश्छन्दसि । ३ । १ । ५० ॥

ह्येश्छङ्गा । गृहानजुगुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः ॥

* नोनयतिध्वनयत्येत्नयत्यर्दयतिभ्यः । ३ । १ । ५१ ॥

ह्येश्छङ् न । मा त्वायतो जरितुः कामभूनयीः । मा त्वाग्निध्वनयीत् ॥

* कृमृदृर्हाह्येश्छन्दसि । ३ । १ । ५६ ॥

ह्येश्छङ् वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमा-
रुहत् ॥

* छन्दसि निष्टुर्क्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्य-
न्यदेवयज्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाष्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । ३ । १ ॥
१२३ ॥

छान्ततेर्निम्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते ग्यत् । आद्यन्तर्योर्विपर्यासः निसः पत्वं
च । निष्टक्ये चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे हूयते जुहातेर्वा क्यप्
दाघश्च । स्पृष्ट्वन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः ।
उन्नायः । उत्पूर्वाच्छिपेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृष्टस्तृज्ध्वभ्यो यत् । मर्यः ।
स्तर्या । स्त्रियाग्नेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यत्णयतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः ।

शुन्यध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छं धरणं
वाज्यर्षति । सीव्यतेः क्यप् षत्वं च । प्रतिषीध्यः । ब्रह्मणि वदेर्यत् । ब्रह्म-
वाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यव्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च
ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः । उपपूर्वाच्चिनेतिर्यद्वायादेशश्च पृडे उत्तरपदे ।
उपचाय्यपृडम् ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ * ॥ उपचेयपृडमेवान्यत् । मृड
सुखने पृड चेत्यस्मादिगुपधनक्षणः कः ॥

* छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३ । २ । २७ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गो
प्रणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीनामभि ॥

* छन्दसि सहः । ३ । २ । ६३ ॥

शिवः स्यात् । पृतनाषाट् ॥

* वहश्च । ६ । २ । ६४ ॥

प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* कव्यपुरीषपुरीषेषु ड्युट् । ३ । २ । ६५ ॥

एषु वहेर्ज्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

* हव्येऽनन्तःपादम् । ३ । २ । ६६ ॥

अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु वहश्चेति शिवरेव । हव्यवाग्नि-
रजरः पिता नः ॥

* जनसनखनक्रमगमो विट् । ३ । २ । ६७ ॥

विद्वनोरित्यात्वम् । अञ्जाः । गोजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । सनो-
तेरन इति षत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखाइवारुजत् । आ दधिक्लाः शवसा
पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः ॥

* मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो शिवन् । ३ । २ । ७१ ॥

श्वेतवाहादीनां डस्यदस्येति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र
शिवनोपवाद्रो डस्वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः श्वेतवाहौ श्वेतवाहः । उक्थानि
उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते
दीयते पुरोडाः ॥

* अत्रे यजः । ३ । २ । ७२ ॥

अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः ॥

- * अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ८ । २ । ६७ ॥
एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥
- * विजुषे छन्दसि । ३ । २ । ७३ ॥
उषे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥
- * आतो मनिन्क्वनिब्बनिपश्च । ३ । २ । ७४ ॥
सुष्युपसर्गं चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः
अत्ययाः स्युः । चाट्विच् । सुद्रामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । घृत-
षावा । विच् । कीलालपाः ॥
- * बहुलं छन्दसि । ३ । २ । ८८ ॥
उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्लिप् स्यात् । मातृहा । पितृहा ॥
- * छन्दसि लिट् । ३ । २ । १०५ ॥
भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान ॥
- * लिटः कानज्वा । ३ । २ । १०६ ॥
- * क्लसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥
छन्दसि लिटः कानक्क्लसू वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् । छंदसि परेच्छा-
यामपि क्यच् वक्तव्यः ॥ * ॥ यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ॥
- * क्याच्छन्दसि । ३ । २ । १०७ ॥
उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाज्यो ॥ * ॥
जवे याभिर्यूनः । ऊर्वीर्मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥
- * मन्त्रे वृषेषपचमनविद्भूवीरा उदातः । ३ । ३ । ६६ ॥
वृषादिभ्यः क्लिन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुम्नमिष्टये । पचा-
त्यक्तीरुत । इयं ते नव्यसी अतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि
वीतये । एतौ स्यामोभयासः ॥
- * छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३ । ३ । १३६ ॥
ईषदात्रिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् । खलोपवादः ।
सूपसदनेग्निः ॥
- * अन्येभ्योपि दृश्यते । ३ । ३ । १३० ॥
गत्यर्थेभ्यो येन्ये धातवस्तेभ्योपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामज्ञयो-
द्वस्वणे गाम् ॥

* छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३ । ४ । ६ ॥

धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पत्ने यथास्वं प्रत्ययाः । लुङि । देवो देवेभिरागमत् । लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्योऽकरं नमः । लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियता इत्यर्थः ॥

* लिङर्थे लेट् । ३ । ४ । ७ ॥

विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥

* सिब्वहुलं लेटि । ३ । ९ । ३४ ॥

* इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । ३ । ४ । ६७ ॥

लेटिस्तिङामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥

* लेटोऽडाटौ । ३ । ४ । ६४ ॥

लेटः अट् आट् एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ ॥ सिब्वहुलं णिट्कृत्यः ॥ ॥ वृद्धिः । प्र ण आयुंषि तारिपत् । सुपेशसस्करति जोषिषट्ठि । आ साविषद-
र्शसानाय । ि प इलोपस्य चाभावे । पताति दिद्युत् । प्रिय सूर्ये प्रियो अग्ना
भवाति ॥

* स उत्तमस्य । ३ । ४ । ६८ ॥

लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् ॥

* आत ऐ । ३ । ४ । ६९ ॥

लेट आकारस्य ऐः स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्या-
कारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐत्व न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् ।
यो यजाति यजात इत् ॥

* वैतोऽन्यच्च । ३ । ४ । ७६ ॥

लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा । आत ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशै ।
यहा गृह्यान्तै । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते ॥

* उपसंवादाशङ्कयोश्च । ३ । ४ । ८० ॥

पणवन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै । नेज्जिह्नाय-
न्तो नरकं पताम ॥ हलःशनःशानञ्भौ ॥

* छन्दसि शायजपि । ३ । ९ । ८४ ॥

अपिशब्दाच्छानच् । ह्यहोर्भश्छन्दसीति हस्य भः । एभाय जिह्वया मधु ।

अधान देव सवितः । अनदितामितिबधातेर्नलोपः । गृभ्णामि ते । मध्वा
जभार ॥

* व्यत्ययो बहुलम् । ३ । १ । ८५ ॥

विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुष्णस्य भेदति ।
भिनतीति प्राप्ते । जरसा मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन
नेपत्तु । नयतेर्लाट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।
तरेमेत्यर्थः । तरेतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

सुप्तिदुःपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रज्ञदेवां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । चपालं ये अश्वयूपाय त-
क्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते ।
इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता
इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । अधा स वीरैर्देशभिर्वि यूयाः ।
त्रि यूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन ।
लुटो विप्रये लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अधुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च
सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारक-
मात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्वितानां व्यत्ययः । अत्रादाय । अण्विषये
अच् । अवग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङितिङ्कारेण
प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥

* लिङ्याशिष्यङ् । ३ । १ । ८६ ॥

आशीर्लिङि परे धातोर्ङ् स्याच्छन्दसि । वच उम् । मन्त्रं वोचेमाग्नेये ॥
दृशेरश्वक्त्वयः ॥ * ॥ पितरं च दृशेयं मातरं च । अङि तु ऋदृशोङीति
गुणः स्यात् ॥

* छन्दस्यभयथा । ३ । ४ । ११० ॥

धात्वधिकारै उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्ध-
न्तुत्वा सुष्टुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुक्त्वाणिलोपः । विश्वशिवरे ।
सार्वधातुक्त्वात् श्नुः श्भावश्च । हुश्नुवोरिति यण् ॥

* आट्टुगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३ । २ । १०१ ॥

आदन्तादृवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तस्तौ च लिङ् । बभ्रिर्वज्रम् ।
षपिः सोमम् । ददिर्गाः । जग्मिर्युवा । जग्मिर्वृत्रममिन्नियम् । जज्ञिः । लिङ्-

द्वावादेव सिद्धे ऋच्छृत्यतामिति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । बहुलं छन्दसीत्युत्वम् ॥
ततुरिः । जगुरिः ॥

* तुमर्थे सेसेनसेअसेन्कसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्त-
वैतवेङ्त्वेनः । ३ । ४ । ६ ॥

से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेषे । असे । शरदो जीवसे धाः । असे-
नित्याद्युदात्तः । कसे । प्रेषे । कसेन् । गवामिव श्रियसे । अध्ये । अध्येन् ।
जठरं पृणध्यै । पक्षे आद्युदात्तम् । कध्यै । कध्यैन् । आहुवध्यै । पक्षे नि-
त्स्वरः । शध्यै । राधसः सह मादयध्यै । शध्यैन् । वायवे पिबध्यै । तवै ।
दातवाड । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥

* प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै । ३ । ४ । १२ ॥

एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढु मव्यथितुमित्यर्थः ॥

* दृशे विख्ये च । ३ । ४ । ११ ॥

द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥

* शक्ति णमुल्कमुलौ । ३ । ४ । १२ ॥

शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् ॥
विभक्तुमपलोप्तुमित्यर्थः ॥

* ईश्वरे तोसुक्कसुनौ । ३ । ४ । १३ ॥

ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥

* कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । ३ । ४ । १४ ॥

न क्लेष्टितवै । अवगाहे । द्विदृतेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्त्वम् ॥

* अवचक्षे च । ३ । ४ । १५ ॥

रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥

* भावलक्षणे स्थेणकृज्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३ । ४ । २६ ॥

आसंस्थातोः स्तीदन्तीत्यर्थः । उद्वेतोः । अपकर्तोः । प्रवादितोः । प्रचरि-
तोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः ॥

* सृपितृदोः कसुन् । ३ । ४ । १७ ॥

भावलक्षणे इत्येव । पुरा कूरस्य विसृपो विरप्शिन् । पुरा जतृभ्य आतृदः ॥

॥ इति तृतीयोध्यायः ॥

* राचेश्चाऽजसौ । ४ । १ । ३१ ॥

रात्रिशब्दान्डीप्स्यात् अजस्विषये छन्दसि । रात्री व्यख्यदायती । लोके तु द्विकारादिति डीष्यन्तोदात्तः ॥

* नित्यं छन्दसि । ४ । १ । ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीष् । बह्वीषु हित्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

* भ्रुवश्च । ४ । १ । ४७ ॥

डीष् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ मुद्गलाच्छन्दसि लिट् च ॥ * ॥ डीषो लित्त्वयानुक् चागमः । लित्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानी ॥

* दीर्घजिह्वी च छन्दसि । ४ । १ । ५६ ॥

संयोगोपधत्वाद्प्राप्तो डीष्विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवाट् ॥

* कद्रुकमण्डत्वोश्छन्दसि । ४ । १ । ७१ ॥

ऊङ् स्यात् । कद्रूश्च वै कमण्डलूः ॥ गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति व-
क्ष्यम् ॥ * ॥ गुग्गुलूः । मधूः । जतूः । पतयालूः ॥ अव्ययात्पप् ॥ आवि-
ष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ * ॥ आविष्ट्यो वर्धते ॥

* छन्दसि ठञ् । ४ । ३ । १६ ॥

वर्षाभ्यष्टकोपवादः । स्वरे भेदः । वार्षिकम् ॥

* वसन्ताच्च । ४ । ३ । २० ॥

ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ॥

* हेमन्ताच्च । ४ । ३ । २१ ॥

छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* ह्यचश्छन्दसि । ४ । ३ । १५० ॥

विकारे वा मयट् स्यात् । शरमयं बर्हिः । यस्य पर्यामयी जुहूः ॥

* नोत्वद्वर्धबिल्वात् । ४ । ३ । १५१ ॥

उत्वात् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । वर्धं चर्म तस्य विकारो वार्धी
रज्जुः । नैल्वा यूपः ॥ सभाया यः ॥

* ढश्छन्दसि । ४ । ४ । १०६ ॥

सभेयो युवा ॥

* भवे छन्दसि । ४ । ४ । ११० ॥

सप्तम्यन्ताद्भवार्थे यत् । मेघ्याय च विद्युत्याय च । यथायथं शैषिका-
णामणादीनां च घादीनामपवादोयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति सर्वविधीनां
छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्वथा । मुञ्जवान्नाम पर्वतः तत्र भवः मौञ्ज-
वतः । सोमस्यैव मौञ्जवतस्य भक्तः । आचतुर्थसमाप्तेश्छन्दोधिकारः ॥

* पाथेनदीभ्यां ड्यण् । ४ । ४ । १११ ॥

तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः
पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः ॥

* वेशन्तहिमवद्भ्रामण् । ४ । ४ । ११२ ॥

भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

* स्रोतसो विभाषा ड्यड्यौ । ४ । ४ । ११३ ॥

पक्षे यत् । ड्यड्ययो स्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः ॥

* सगर्भसयूथसनुताद्यन् । ४ । ४ । ११४ ॥

अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः । उत वा जि-
घ्रद्भुः । नुतिर्नुतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भादयस्त्रयोपि कर्मधारयाः । स-
मानस्य छन्दसीति सः ततो भावार्थे यन् । यतोपवादः ॥

* तुश्राद्वन् । ४ । ४ । ११५ ॥

भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषभं तुश्यास्त्विति बह्वृचाः । तु-
शियास्त्विति शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुशशब्द इति वृत्तिः ॥

* अग्राद्यत् । ४ । ४ । ११६ ॥

* घञ्चौ च । ४ । ४ । ११७ ॥

चाद्यत् । अग्रे भवोऽय्यः । अग्रियः । अग्रीयः ॥

* समुद्राभ्राद्वुः । ४ । ४ । ११८ ॥

समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अग्रियस्यैव घोषाः ॥

* बर्हिषि दत्तम् । ४ । ४ । ११९ ॥

प्राग्धिताद्वदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

* दूतस्य भागकर्मणी । ४ । ४ । १२० ॥

भागोऽशः । दूत्यम् ॥

* रक्षोयातूनां हननी । ४ । ४ । १२१ ॥

या ते अग्ने रक्षस्या तनूः ॥

* रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । ४ । ४ । १२२ ॥

प्रशसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥

* असुरस्य स्वम् । ४ । ४ । १२३ ॥

असुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ॥

* मायायामण् । ४ । ४ । १२४ ॥

आसुरी माया ॥

* तद्दानासामुपधानो मन्त्रइतीष्टकासु लुक् च मतोः । ४ । ४ । १२५ ॥

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥

* अश्विमानण् । ४ । ४ । १२६ ॥

आश्विनीरुपदधाति ॥

* वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप् । ४ । ४ । १२७ ॥

तद्दानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोर्लुक्च वयश्शब्द-
धन्मन्त्रोपधेयास्विष्टकासु । यस्मिन्मन्त्रे मूर्ध्वयःशब्दौ स्वस्तेनोपधेयासु मूर्ध्व-
न्वतीरुपदधातीति प्रयोगः ॥

* मत्वर्थे मासतन्वोः । ४ । ४ । १२८ ॥

नभोभ्रम् । तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । आजस्या तनूः ॥ †

* मधोर्ज च । ४ । ४ । १२९ ॥

माधवः । मधव्यः ॥

* आजसोऽहनि यत्खौ । ४ । ४ । १३० ॥

आजस्यमहः । आजसीनं वा ॥

* वेशोयशआदेर्भगाद्यत्खौ । ४ । ४ । १३१ । १३२ ॥

यथासंख्य नेष्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः ।
वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः ॥

* पूर्वैः कृतमिनयौ च । ४ । ४ । १३३ ॥

† अनन्तरार्थे चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ मध्यनन्तरमस्मिन्मध्व्यो मासः ॥ लुगकारेकाररेफा-
प्रचेति वाच्यम् ॥ * ॥ लुक् । मधुस्तपोनभः । अकार । इप् । ऊर्जः । अन्नवान्बलवानित्यर्थः ।
इकारा । शुचिः । आतपाधिक्येन देहशोषरूपशुश्रुवानित्यर्थः । रेफ । शुक्रः ॥

गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वणोभिः । ये ते पन्थाः सवितः पूर्व्यासः ॥

* अद्भिः संस्कृतम् । ४ । ४ । १३४ ।

यस्येदमप्यं हविः ॥

* सहस्रेण सम्मितौ घः । ४ । ४ । १३५ ॥

सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः ॥

* मतौ च । ४ । ४ । १३६ ॥

सहस्रशब्दात्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः ॥

* सोममर्हति यः । ४ । ४ । १३७ ॥

सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥

* मये च । ४ । ४ । १३८ ॥

सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः ॥

* मधोः । ४ । ४ । १३९ ॥

मधुशब्दान्मयडर्थे यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः ॥

* वसोः समूहे च । ४ । ४ । १४० ॥

चान्मयडर्थे यत् । वसव्यः ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् ॥ * ॥

छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः । आश्रावयेति चतुरक्षरम-
स्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्वाक्षरं द्वाक्षरो वष-
ट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥

* नक्षत्राद् घः । ४ । ४ । १४१ ॥

स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा ॥

* सर्वदेवान्तातिल् । ४ । ४ । १४२ ॥

स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिद्वैवतातिमुराणः ॥

* शिवशमरिष्टस्य करे । ४ । ४ । १४३ ॥

करोतीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः श-
न्ताती भवथो ददाशुषे । अथो अरिष्टतातये ॥

* भावे च । ४ । ४ । १४४ ॥

शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः
शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

* सप्तनोऽञ्छन्दसि । ५ । १ । ६१ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि अष्टजत् ॥ शन्शतोर्द्धि-
निश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्याः ॥ * ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः ।
त्रिंशिनोमासाः ॥ विंशतेश्चेति वाच्यम् ॥ * ॥ त्रिंशिनोऽङ्गिरसः ॥ युष्मदस्व-
दोः सादृश्ये वतुव्वाच्यः ॥ * ॥ त्वावतः पुरुबसो । न त्वावां अन्यः । यज्ञं
द्विप्रस्य मावतः ॥

* छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्रात्तदहर्हतीति यत् । सादन्यं द्विदध्यम् ॥

* वत्सरान्ताच्छन्दसि । ५ । १ । ६९ ॥

निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः ॥

* संपरिपूर्वात्त्व च । ५ । १ । ६२ ॥

चाच्छः । संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥

* छन्दसि घस् । ५ । १ । १०६ ॥

ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तिमित्यर्थे । भाग ऋत्वियः ॥

* उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५ । १ । ११८ ॥

धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे बतिः स्यात् । यद्बुद्धो निब्रतः ।
उद्भूतान्निर्गतानित्यर्थः ॥

* थट् च छन्दसि । ५ । २ । ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डट्थट् स्यान्थट् च । पञ्चमम् । पञ्चमम् ॥

* छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्यात्परि । ५ । २ । ६६ ॥

अपत्यं परिपन्थिनम् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

* बहुलं छन्दसि । ५ । २ । १२२ ॥

मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ छन्दोविन्प्रकरणे अण्णामेखलाह्वयोभयस्त्राहृदयानां
दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ इति दीर्घः । मंहिष्टमुभयाविनम् । शुनमष्टाव्यचरत् ॥
छन्दसीविनिपौ च वक्तव्यौ ॥ * ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । म-
घवानमीमहे ॥

* तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि । ५ । ३ । २० ॥

इदंतदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि ॥

* थाहेतौ च छन्दसि । ५ । ३ । २६ ॥

किमस्या स्याद्भेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेभ्यः ॥

* पश्च पश्चा च छन्दसि । ५ । ३ । ३३ ॥

अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा ॥

* तुश्छन्दसि । ५ । ३ । ५६ ॥

वृजन्तान्तृन्ता च्च इष्टत्रीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसीधेनुः ॥

* प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थ्याल् छन्दसि । ५ । ३ । १११ ॥

इवार्थे । तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वथेमया ॥

* अमु च छन्दसि । ५ । ४ । १२ ॥

किमेत्तिङ्गव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् ॥

* वृक्कज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि । ५ । ४ । ४१ ॥

स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृक्कतिः । ज्येष्ठतातिं बर्हिपदम् ॥

* अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि । ५ । ४ । १०३ ॥

तत्पुरुषाट् च स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । वेदच्छन्दसानि ॥

* बहुप्रजाश्छन्दसि । ५ । ४ । १२३ ॥

बहुप्रजा निर्ऋतिमा विवेश ॥

* छन्दसि च । ५ । १ । ६७ ॥

दन्तस्य दत्तु स्याद्दुहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिशृङ्गाति ॥

* ऋतश्छन्दसि । ५ । ४ । १५८ ॥

ऋदन्ताद्दुहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

एकाचो द्वे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ यो जागार । दाति प्रियाणि ॥

* तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य । ६ । १ । ७ ॥

तुजादिराकृतिगणः । प्र भरा तूतुजानः । सूर्ये मामहानम् । दाधार यः
पृथिवीम् । स तूताव ॥

* बहुलं छन्दसि । ६ । १ । ३४ ॥

हुः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमा हुव ऊतये ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च
छन्दसि ॥ * ॥ ऋचशब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् ।
वृचं साम । छन्दसि किम् । ऋचानि ॥ रयेर्मतौबहुलम् ॥ * ॥ रेवान् ।
रयिमान् पुष्टिवर्धनः ॥

* चायः क्री । ६ । १ । ३५ ॥

न्यन्यं चिक्युः । निचिक्युरन्यम् । लिटि उसि रूपम् । बहुल्यहणानुवृत्तेर्नेह । अग्नि ज्योतिर्निचाय्य ॥

* अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजआताश्रितमाशीराशी-
र्ताः । ६ । १ । ३६ ॥

एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् । स्वर्धर्लेडि
आथाम् । अर्कमानृचुः । वसून्यानृहुः । अर्वेर्हृश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युडो
लिटि थासि । यस्तित्याज । त्यजेणति । आतास्त इन्द्र सोमाः । श्रिता नो
अहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायास् । नाशीरं जुहुँ । मध्यत आशीतः । श्रीञ्
स्य क्षिपि निष्ठायां च ॥

* खिदेश्छन्दसि । ६ । १ । ५२ ॥

खिद्व दैन्ये । अस्यैष आ स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः ॥

* शीर्षिश्छन्दसि । ६ । १ । ६० ॥

शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्षो जगतः ॥

* वा छन्दसि । ६ । १ । १०६ ॥

दीर्घाञ्जसि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घा वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ ।
मानुपीरीकृते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपि दं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामि पूर्वत्वं
वा स्यात् । शर्मो च शर्म्यं च । सूर्म्यं सूर्मिं च । संप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूप-
मपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥

* शोश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । ९० ॥

लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् ॥ एमन्नादिषु
छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ १ ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वाद्वन् ॥

* भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । ६ । १ । ८३ ॥

विभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् ॥
प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् । भे ष् । प्रवेयम् ॥ इदय्या उपसंख्यानम् ॥ * ॥
इदे भवा इदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ॥

* प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । ६ । १ । ११५ ॥

अक्षपादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारेऽति । उष-
प्रयन्तो अध्वरस् । सुजाते अश्वसूनुते । अन्तःपादं किम् । एतास एतिर्वन्ति ॥
अव्यपरे किम् । तेऽवद्वन् ॥

* अव्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्युषु च । ६ । १ । ११६ ॥
 एषु व्यपरेष्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् ।
 सा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अत्रत । शतधारा अयं मणिः । ते नो
 अवन्तु । कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बह्वृचैस्तेनोऽवन्तु रथतूः । सोऽय-
 मागात् । तेरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समा-
 धेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥

* यजुष्युरः । ६ । १ । ११७ ॥

उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादा-
 भावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥

* आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वे । ६ । १ । ११८ ॥

यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य ।
 वृष्णो अंशुभ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अ-
 स्मादेववचनादम्बार्थेतिह्रस्वो न ॥

* अङ्ग इत्यादौ च । ६ । १ । ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एच्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि ।
 प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् ॥

* अनुदात्ते च कुधपरे । ६ । १ । १२० ॥

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः ।
 अयं सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । त्रधोऽग्रे रुद्रे । अग्रशब्द आद्युदात्तः ।
 कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमन्तः ॥

* अवपथासि च । ६ । १ । १२१ ॥

अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । ज्ञी रुद्रेभ्यो
 अवपथाः । वपेस्थासि लङि तिङ्तिङ् इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् ।
 यद्गुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्वदोतिनिघातो न ॥

* आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । ६ । १ । १२२ ॥

आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अभ्र आं अपः । गभीर
 आं उग्रपुत्रे ॥ ईषाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ * ॥ ईषा
 अक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ॥

* स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १२३ ॥

स्यइत्यस्य सोर्लोपः स्याद्गुलि । एष स्य भानुः ॥

* इस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । ६ । १ । १५१ ॥

इस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र दस्म ॥

* पितरामातरा च छन्दसि । ६ । ३ । ३३ ॥

दृन्दे निपातः । आ मा गन्तां पितरामातरा च । चाङ्घ्रिपरीतमपि । मातरापितरा नू चिदिष्टौ ॥

* समानस्य छन्दस्यऽमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६ । ३ । ४ ॥

समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ * ॥ विष्वग्देवयोरद्वयादेशः । विश्वाची च घृताची च । द्वेवद्वीची नयत देवयन्तः । कद्वीची ॥

* सध मादस्थयोश्छन्दसि । ६ । ३ । ६६ ॥

सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे । सोमः सधस्यम् ॥

* पथि च छन्दसि । ६ । ३ । १०८ ॥

पथिशब्दे उत्तरपदे कोः क्वं का च । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

* साढ्यै साढ्या साढ्येति निगमे । ६ । ३ । ११३ ॥

सहेः त्वाप्रत्यये आढ्यं द्वयं तृनि तृतीयं निपात्यते । मरुद्विरुयः पृतन्नासु सा०हा । अचोर्मध्यस्यस्य डस्य ऋः ढस्य ००हश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि । द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ऋकारः ००हकारत्वात्तेति स एव चास्यठकारः सन्नूपणा सन्नयुक्त इति ॥

* छन्दसि च । ६ । ३ । १२६ ॥

अष्टुन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥

* मन्त्रे सोमाऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मती । ६ । ३ । १३१ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्वावतीं सोमावतीम् । इन्द्रियावान्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ॥

* ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६ । ३ । १३२ ॥

दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधा ओषधीषु ॥

* ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुचोरुष्याणाम् । ६ । ३ । १३३ ॥

दीर्घः स्यात् । आ तू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मरु गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडि तिथादेशस्य डित्त्वपत्ते महशब् ।

तेनेह न । गृहोत यावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नश्चक्र । उहृष्याणः ॥

* इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥

एचि दीर्घ इत्येष । अभी पु णः सखीनाम् । मुञ्ज इति पः । नश्च
धातुयोत्पुभ्य इति षः ॥

* झ्यचोऽतस्तिङः । ६ । ३ । १३५ ॥

मन्त्रे दीर्घः । विद्वा हि चक्रा जरमम् ॥

* निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ ॥

गवा हि ते ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ५ ॥

यामि दीर्घो वा । धाता धातृणामिति घञ्श्चाः । तैत्तिरीयास्तु द्वस्व-
मेव पठन्ति ॥

* वा यपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ६ ॥

यपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽमृद्वौ मर्धनामस्याने परे । चभुत्ताणम् ।
चभुत्ताणम् । निगमे किम् । तता । तत्ताणौ ॥

* जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥

इडादौ वृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

* शमिता यज्ञे । ६ । ४ । ५४ ॥

शमयितेत्यर्थः ॥

* युप्रुवोटीर्घञ्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥

त्यपीत्यनुवर्तते । त्रियूय । त्रिप्रूय ॥

* अऽडजादीनाम् ॥ छन्दस्येऽपि दृश्यते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥

* न माड्योगे ॥ अहुले छन्दस्यमाड्योगेऽपि । ६ । ४ । ७५ ॥

जनिता इवः महमे तुराय । मा वः क्षेत्रे पर्योजान्यवापुः ॥

इरया रे । ६ । ४ । ७६ ॥

प्रथमं द्रध आषः । रेभाषम्याभीयत्येनामिदृत्त्याटानोपः । अत्र रेगच्छ-
स्तिटि इने पुनरपि रेभाषः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिदमेवैति ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भृशुभिद्योगे म्याद्विगनुवर्तते च । वनेषु चित्रं विभ्यम् । विभुं वा ।

सुधो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वं
पुषेम । तनुवं वा । अम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥

* तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ६६ ॥

एतयोरुपधालोपः क्लृति प्रत्यये । विततिरे कवयः । शकुना इव पप्तिम ॥

* घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ॥

सग्धिश्च मे । वब्धां ते हरी धानाः ॥

* हुभल्भ्यो हेर्धिः ॥ अशुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥

शुधी हवम् । शुणुधी गिरः । रायसूर्धि । उरु रास्कृधि । नपावृधि ॥

* वा छन्दसि । ३ । ४ । ६८ ॥

हिरपिद्वा ॥

* अङितश्च । ६ । ४ । १०३ ॥

हेर्धिः स्यात् । रासन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुभ्यासदी-
र्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यस्मिः शपो लुक् । यैतिः शपःश्लुः ॥

* मन्त्रेष्व्याद्व्यादेरात्मनः । ६ । ४ । १४९

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना द्वेषु ॥

* विभाषर्जाश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्याने रः स्याद्वा इष्टेमेयसु । त्वं रजिष्ठमनु नेषि ।
ऋजिष्ठं वा ॥

* ऋत्वाव्यवास्वव्यवास्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥

ऋतौ भवमृतव्यम् । वास्तुनि भवं वास्वव्यम् । वास्त्वं च । मधुशब्द-
स्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सत्त्वोपधाः । हिरण्यशब्दा-
द्द्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सञ्चिता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

* शीङो रुट् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ ॥

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्वनेपदेश्वितिपक्षे तलोपः । धेनवो दुह्वे ।
त्रोपाभावे घृतं दुह्वते । अदृशमस्य ॥

* अतो भिस् एस् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥

अग्निर्द्वेषिः ॥

तेनेह न । शृणोत यावाणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्राः । यत्रा नश्चक्र । उरुष्या णः ॥

* इकः सुञि । ६ । ३ । १३४ ॥

अचि दीर्घ इत्येव । अभी षु णः सखीनाम् । सुज इति षः । नश्च
धातुस्थोरुषुभ्य इति णः ॥

* ह्यचोऽतस्तिङ् । ६ । ३ । १३५ ॥

मन्त्रे दीर्घः । विद्वा हि चक्रा जरसम् ॥

* निपातस्य च । ६ । ३ । १३६ ॥

एवा हि ते ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ५ ॥

वामि दीर्घा वा । धाता धातृणामिति बहुवृत्ताः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्व-
मेव पठन्ति ॥

* वा षपूर्वस्य निगमे । ६ । ४ । ६ ॥

षपूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घाऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुत्ताणम् ।
ऋभुत्ताणम् । निगमे क्त्वि । तत्ता । तत्ताणौ ॥

* जनिता मन्त्रे । ६ । ४ । ५३ ॥

इडादौ वृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता ॥

* शमिता यज्ञे । ६ । ४ । ५४ ॥

शमयितेत्यर्थः ॥

* युग्वोर्दीर्घश्छन्दसि । ६ । ४ । ५८ ॥

स्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विपूय ॥

* आडजादीनाम् ॥ छन्दस्यऽपि दृश्यन्ते । ६ । ४ । ७३ ॥

अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः ॥

* न माड्योगे ॥ बहुलं छन्दस्यमाड्योगेपि । ६ । ४ । ७५ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥

* इरयो रे । ६ । ४ । ७६ ॥

प्रथमं दध्न आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोषः । अत्र रेशब्द-
स्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति ॥

* छन्दस्यभयथा । ६ । ४ । ८६ ॥

भूभुधियोर्यण् स्यादियडुवडौ च । वनेषु चित्रं विभ्रम् । विभ्रव वा ।

सुधौ नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ * ॥ तन्वां
पुषेम । तनुवं वा । अम्बकम् । त्रियम्बकम् ॥

* तनिपत्योश्छन्दसि । ६ । ४ । ६६ ॥

एतयोरुपधालोपः कृति प्रत्यये । वितलिरे कवयः । शकुना इव पत्तिम् ॥

* घसिभसोर्हलि च । ६ । ४ । १०० ॥

सग्धिश्च मे । वब्धां ते हरी धानाः ॥

* हुभाल्भ्यो हेर्धिः ॥ अशुणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । ६ । ४ । १०२ ॥

शुधी हवम् । शुणुधी गिरः । रायसूर्धि । उह गस्कुधि । अपावृधि ॥

* वा छन्दसि । ३ । ४ । ८८ ॥

हिरपिद्वा ॥

* अङितश्च । ६ । ४ । १०३ ॥

हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदी-
र्घश्च । अस्मे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यैतिः शपःश्लुः ॥

* मन्त्रेष्व्याड्यादेरात्मनः । ६ । ४ । १४१

आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना द्वेषु ॥

* विभाषर्जाश्छन्दसि । ६ । ४ । १६२ ॥

ऋजुशब्दस्य ऋतः स्याने रः स्याद्वा इष्टेमेयसु । त्व रजिष्ठमनु नैषि ।
ऋजिष्ठं वा ॥

* ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६ । ४ । १७५ ॥

ऋतौ भवमृतव्यम् । वास्तुनि भवं वास्त्वम् । वास्त्वं च । मधुशब्द-
स्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सप्त्योपधाः । हिरण्यशब्दा-
द्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

* शीङो रुट् ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । ८ ॥

रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्वितिपक्षे तलोपः । धेनवौ दुह्ते ।
त्रोपाभावे घृतं दुहते । अदृश्रमस्य ॥

* अतो भिस ऐस ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १० ॥

अग्निर्देवेभिः ॥

* नेतराच्छन्दसि । ७ । १ । २६ ॥

स्वमोरदङ् न । वार्जघ्नमितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥

* समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ क्त्वापि च्छन्दसि । ७ । १ । ३८ ॥
यजमानं परिधापयित्वा ॥

* सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । ७ । १ । ३९ ॥

ऋजवः सन्तुः पन्याः । पन्यान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् ।
व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सु-
ष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णादीर्घः । या सुरथा रथीतमा । द्विविस्पृशा । अश्विना ।
यौ सुरथौ द्विविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताद्वाह्नणम् । नतमिति
प्राप्ते आत् । यादेव विद्व तात्वा । यमिति प्राप्ते । न युष्मे वार्जबन्धवः ।
अस्मे इन्द्राबृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णु-
या । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते
डा । ता अनुष्टोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्टा । व्यवस्यावदङ् । आडो
ड्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति
प्राप्ते आल् ॥ इयाडियाजीकाराणःमुपसंख्यानम् ॥ * ॥ उर्विया । दार्विया ।
उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुत्तेत्रिया । सुत्तेत्रिणेति प्राप्ते डिया
द्वीतं न शुष्कं सरसी शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्गुदात्ते पदे प्राप्त
व्यत्ययेनान्तेदात्तता । वस्तुतस्तु डीपन्तात् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाह-
रणान्तरं मृग्यम् ॥ आडऽयाजऽयाशमुपसंख्यानम् ॥ * ॥ प्रबाहवा सिसृतम् ।
बाहुनेति प्राप्ते आडादेशः । घेर्ङीतीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते
अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयार् । रिस्वरः ॥

* अमो मश् । ७ । १ । ४० ॥

मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः ।
अस्तिसिच इति ईट् । वर्धो वृजम् । अवधिषमिति प्राप्ते ॥

* लोपस्त आत्मनेपदेषु । ७ । १ । ४१ ॥

छन्दसि । देवा अटुह । अटुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति
प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति ॥

* ध्वमो ध्वात् । ७ । १ । ४२ ॥

अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

* यजध्वैनमिति च । ७ । १ । ४३ ॥

एनामित्यस्मिन्वरं ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेधाः । व-
कारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥

* तस्य तात् । ७ । १ । ४४ ॥

मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृ-
णुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

* तप्नप्रनयनाश्च । ७ । १ । ४५ ॥

तस्येत्येव । शृणोत यावणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पचत ब्र-
ह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै । तनप् । मरुतस्तज्जुजुष्टन । जुष-
ध्वामिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । विश्वे देवासो मरुतो यति
ष्ठन । यत्संख्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो डतिः । अस्तेस्तस्य
थनादेशः ॥

* इदन्तो मसि । ७ । १ । ४६ ॥

मसीत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस् इत्ययमिकाररूप-
चरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इनागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त
एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्म इति प्राप्ते ॥

* त्वां यक् । ७ । १ । ४७ ॥

दिवं सुपर्णा गत्वाय ॥

* इष्टीनमिति च । ७ । १ । ४८ ॥

त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्टीन देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते ॥

* स्नात्व्यादयश्च । ७ । १ । ४९ ॥

आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी
मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥

* आज्जसेरसुक् । ७ । १ । ५० ॥

अवर्णान्ताद्ङात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः ॥

* श्रीग्रामयोश्चन्दसि । ७ । १ । ५६ ॥

आमो लुट् । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् । सूत ग्रामणीनाम् ॥

* गोः पादान्ते । ७ । १ । ५७ ॥

विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । पादान्ते किम् । गवां शता पृक्त-
यामेषु । पादान्ते ऽपि क्वचिन्न । चन्दसि सर्वेषा वैकल्पिकत्वात् । विराजं
गोपतिं गवाम् ॥

* छन्दस्यपि दृश्यते । ७ । १ । ७६ ॥

अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दधीचो अस्यभिः ॥

* ई च द्विवचने । ७ । १ । ७७ ॥

अस्थ्यादीनामित्येव । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् ॥

* दृक्स्ववस्वतवसां छन्दसि । ७ । १ । ८३ ॥

एषां नुम् स्यात्सौ । कीदृङिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् ॥

* उदोऽष्टपूर्वस्य ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । १ । १०३ ॥

ततुरिः ॥

* हु हूरेश्छन्दसि । ७ । २ । ३१ ॥

हूरेर्निष्ठायां हु आदेशः स्यात् । अहुतमसि हविर्धानम् ॥

* अपरिह्वृताश्च । ७ । २ । ३२ ॥

पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् ॥

* सोमे हूरितः । ७ । २ । ३३ ॥

इयङ्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो हूरितः ॥

* असितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविक्रस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतस्-
तृतस्तृतृवस्तृतृवस्तृतृवस्तृवीरुज्ज्वलितिच्चरितिवमित्यमितीति च । ७ । २ । ३४ ॥

अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र यसु स्कम्भु स्तम्भु एषामुदित्वाचिष्ठा-
यामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते इगिनपात्यते । युवं शचीभिर्गसिताममुञ्चतम् ।
विष्कभिते अजरे । येन स्वः स्तभितम् । सत्येनोत्तभिता भूमिः । स्तभिते-
त्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्यापसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । चते याचने ।
कस गतौ । आभ्यां क्तस्येडभावः । चत्ता इतश्चत्तामुतः । त्रिधा ह श्या-
वमश्विना विक्रस्तम् । उत्तानाया हृदयं यद्विक्रस्तम् । निपातनं बहुत्वापेक्षं
सूत्रे बहुवचनं विक्रस्ता इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । शसु
शंसु शासु गभ्यस्तृच इडभावः । एकस्त्वष्टुरश्वस्याविशस्ता । यावयाभ उत
शंस्ता । प्रशास्ता पोता । तरतेर्वृङ्गोश्च तृच उट् ऊट् एतावागमौ निपात्येते ।
तरुतारं रथानाम् । तरुतारम् । वरुतारम् । वरुतारम् । वरुत्रीभिः सुशर-
णो नो अस्तु । अत्र डीबन्तनिपातनं प्रपञ्चार्थम् । वरुतृशब्दो हि निपा-
तितः । ततो डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्थ्यः शप इकारादेशो
निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर सचलने । टुवम उद्गिरणे । अम गत्याद्विषु ।

इह क्षरित् व्यस्यामन्तरं क्षमितीत्यपि के चित्पठन्ति । तत्र लमूष् सहने इति धातुर्बाध्यः । भाषायां तु यस्तस्काब्धस्तब्धोत्तब्धचतितविकसिताः । विश-सिता । शंसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्व-लति । क्षरति । पाठान्तरे । क्षमति । बमति । अमति ॥

* बभूधाऽऽततन्धजगृम्भववर्थेति निगमे । ७ । २ । ६४ ॥

विद्वा तमुत्सं यत आबभूथ । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्ध । जगृम्भा ते द-क्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्ध । भाषायां तु । बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम् । बवरिथेति ॥

* सनिंससनिवांसम् । ७ । २ । ६६ ॥

सनिमित्येतत्पूर्वत्सनतेः सनोतेर्वा क्वसोरिट् । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥

पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्यात्कादित्वं नेति वाच्यम् ॥ ॥ हिरण्य-वर्णाः शुचयः पावकाः ॥

* घोलौपो लेटि वा । ७ । ३ । ७० ॥

दधद्रवानि दाशुषे । सोमो ददद्गन्धर्वाय । यदग्निग्मये ददात् ॥

* मीनातेर्निगमे । ७ । ३ । ८५ ॥

शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रक्षीणाति ॥

* अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ बहुलं छन्दसि । ७ । ३ । ८७ ॥

सर्वमा इदम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः । जसि च । जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् गौ लङ्गु-पधायाः ॥ ॥ अधा शतकृत्वो यूयम् । शतकृतवः । पश्वे नृभ्यो यद्या गवे । पश्वे ॥ नाभ्यस्तस्याचीतिनिषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आनुग्रजुजोपत् ॥

* नित्यं छन्दसि । ७ । ४ । ८ ॥

छन्दसि विप्रथे चङ्गुपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधत् ॥

न छन्दस्यपुत्रस्य । ७ । ४ । ३५ ॥

पुत्रधिनस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न । मित्रयुः । क्याच्छन्दसीति उः । अपुत्रम्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥ अपुत्रादीना मिति वाच्यम् ॥ । ॥ जनीयन्तो न्वग्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥

* टुरस्युर्दुविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति । ७ । ४ । ३६ ॥

एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उपत्ययाभावाद् दुष्टीयति । द्रवि-
णीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥

* अश्वाघस्यात् । ७ । ४ । ३७ ॥

अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । मा
त्वा वृका अघायवः । न च्छन्दसीतिनिषेधो न ईत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्या-
पीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥

* देवसुम्नयोर्यजुषि काठके । ७ । ४ । ३८ ॥

अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः ।
सुम्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः किं तु वेदोपलक्षकः ।
तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्ये भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स
चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषीति क्रिम् । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ।
बह्वृचादावप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः ॥

* कव्यऽध्वरपृतनस्यर्चिलोपः । ७ । ४ । ३९ ॥

स पूर्वया निविदा कव्यतायोः । अध्वर्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृ-
तन्यम् ॥

* दधातेर्हिः ॥ जहातेश्च क्वि ॥ विभाषा छन्दसि । ७ । ४ । ४४ ॥

हीत्वा शरीरम् । हित्वा वा ॥

* सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च । ७ । ४ । ४५ ॥

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्ते प्रत्यये इत्त्वं निपात्यते । गर्भे माता
सुधितं वत्तणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौस्या ॥ क्लिन्यपि दृ-
श्यते । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति
प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङ् । इट् । इटोऽत् । धासीयेति प्राप्ते ॥

अपो भि ॥ आसश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ * ॥ माद्विः शरद्विः ॥ स्ववः
स्वतवसोरुपसश्चेष्यते ॥ * ॥ स्ववद्विः । अवतेरसुन् । शोभनमवो येषां ते
स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषा तैः स्वतवद्विः ।
समुषद्विरजायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । प-
ञ्चपादीरीत्या तु उपः क्विदिति प्राग्व्याख्यातम् ॥

* न कवतेर्यङि ॥ कृषेश्छन्दसि । ७ । ४ । ६४ ॥

यङि अथ्यासस्य चुत्वं न । करीष्यते ॥

* दाधर्ति दर्थर्ति दर्थर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनि-
ष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भ्रिभ्रद्विध्वतो दविद्युतत्तरिचतः सरीसृपतं वरी-
वृजन्मर्मृज्याऽऽगनीगन्तीति च । ७ । ४ । ६५ ॥

एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयः धृङो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुग-
न्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इय-
र्तेर्लटि हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अर्लार्षि
युध्य खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । अर्लार्त्ति दक्ष उत । फणते-
राङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वाप-
नीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसका-
रस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि ज्ञेर्ङ्
द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिक्रदज्जनुषम् । अक्रन्दीदि-
त्यर्थः । विभर्त्तेरभ्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो भ्रिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्य-
ङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्च्कारलोपश्च । दविध्वतो
रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च । दविद्यु-
तद्वीद्वच्क्षोशुचानः । तरतेः शतरि श्लौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा त-
रत्रतः । सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि
श्लावभ्यासस्यरीकं । मृर्जेर्लटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गघेरा-
ङ्पूर्वस्य लटि श्लावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वयन्तीवेदा ग-
नीगन्ति कर्णम् ॥

* ससूवेति निगमे । ७ । ४ । ७४ ॥

सूर्तेर्लटि परस्मैपदं लुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । शृष्टिः ससूव
स्यविरम् । सुषुव इति भाषायाम् ॥

* बहुलं छन्दसि । ७ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवर्षि । वशेरेतदूपम् ॥

॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

* प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८ । १ । ६ ॥

एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोष मे पराभृश ।
किं नोदुदु हर्षसे ॥

* छन्दसीरः । ८ । २ । १५ ॥

इवर्णान्ताद्वेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्यश्वाय ।
गीर्वान् ॥

* अनो नुट् । ८ । २ । १६ ॥

अनन्तान्मतोर्नुट् स्यात् । अन्नयवन्तः कर्णवन्तः । अस्यन्वन्तं यदनस्या ॥

* नाट्स्य । ८ । २ । १७ ॥

नान्तात्परस्य घस्य नुट् । सुपथिन्तरः ॥ भूरिदावस्तुङ्वाच्यः ॥ * ॥ भूरि-
दावत्तरो जनः ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् ॥

* नसत्तनिषताऽनुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि । ८ । २ । १९ ॥

सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा ।
निषत्तमस्य चरतः । असत्तं निषण्णमिति प्राप्ते । उदेर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतू-
र्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति स्र इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी
इत्यस्य ॥

* अम्ररूधरवरित्युभयथा छन्दसि । ८ । २ । १० ॥

रुवा रेफो वा । अम्र एव । अम्ररेव । ऊध एव । ऊधरेव । अत्र एव ।
अवरेव ॥

* भुवश्च महाव्याहृतेः । ८ । २ । ११ ॥

भुव इति । भुवरिति ॥

ओमभ्यादाने । ८ । २ । ८७ ।

ओंशब्दस्य पूतः स्यादारम्भे । ओ इ म् । अग्निमीळे पुरोहितम् ।
अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् ॥

* ये यज्ञकर्मणि । ८ । २ । ८८ ॥

ये इ यजामहे । यज्ञेति किम् । ये यजामहे ॥ †

* प्रणवष्टेः । ८ । २ । ८९ ॥

यज्ञकर्मणि टेरामित्यादेशः स्यात् । अपां रतांसि जिन्वतोश्च इ । टैः
किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् ॥

* याज्यान्तः । ८ । २ । ९० ॥

† अत्र ये शब्दो ये यजामहे इति वाक्यघटितो गृह्यते भाष्ये सर्वत्रातिप्रसंगभाण्डक्य
सिद्धं तु ये यजामहे इत्यस्य ब्रूह्यादिषुपसंख्यानमित्युक्तत्वात् ॥

ये याज्यान्ता मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामग्ने चक्षुषे
द्वयवाहाश्म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रति-
वाक्यं टेः स्यात् सर्वान्तस्य चेष्यते ॥

* ब्रूहिप्रेष्यश्राषद्वौषडावहानामादेः । ८ । २ । ६१ ॥

एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ।
अस्तु औ ३ षट् । सोमस्याग्ने वीही ३ वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह ॥

* अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८ । २ । ६२ ॥

अग्नीधः प्रेषणे आदेः प्लुतस्तस्वात्परस्य च । औ ३ आ ३ षय ॥

* विभाषा पृष्ठप्रतिवच हेः । ८ । २ । ६३ ॥

प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षे हि ३ । अकार्षे हि । पृष्ठेति िम् । कटं
करिष्यति हि । हेः किम् । करोमि ननु ॥

* निगृह्यानुयोगे च । ८ । २ । ६४ ॥

अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्थ । अमावास्येत्येवं-
खादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुयुज्यते ॥

* आम्रेडितं भर्त्सने । ८ । २ । ६५ ॥

दस्योदस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आम्रेडितयहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् ।
चौर चौर ३ ॥

* अङ्गयुक्तं तिडाकाङ्क्षम् । ८ । २ । ६६ ॥

अङ्गैत्यनेन युक्तं तिडन्तं प्लवते । अङ्गकूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्थ ।
तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पत्र । नै-
तदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि ॥

* विचार्यमाणानाम् । ८ । २ । ६७ ॥

वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति ।
होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥

* पूर्वं तु भाषायाम् । ८ । २ । ६८ ॥

विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्व-
त्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्चन्द्रसीति ज्ञायते ॥

* प्रतिश्रवणे च । ८ । २ । ६९ ॥

वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः ३ ।

हन्त तै ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति । ३ । दत्त क्रिमात्थ ३ ॥

* अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । ८ । २ । १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्दृतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमने विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ= । अग्निभूते पटो एतयोः टेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि आणवक ३ ॥

* चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । ८ । २ । १०१ ॥

वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्वाया ३ त् । अग्निचिद्वि भाया ३ त् उपमार्थेकिम् । कथं चिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात्

* उपरिस्विदासीदिति च । ८ । २ । १०२ ॥

टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ त् । अधःस्विदासी ३ दि त्यञ्च तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः ॥

* स्वरितमाग्नेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु । ८ । २ । १०३ ॥

स्वरितः प्लुतः स्यादाग्नेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूप क ३ अभिरूपक रिक्तं त अभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूप्य शोभनेऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्प कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥

* क्षियाशीः प्रेषु तिङाकाङ्क्षम् । ८ । २ । १०४ ॥

आकाङ्क्षास्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदार्तं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च ल प्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु ३ ग्रामं गच्छ । आका किम् । दीर्घायुरसि । अग्नीदग्नीन्विहर ॥

* अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । ८ । २ । १०५ ॥

अनन्त्यस्यान्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगमं ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् ।

* प्लुतावैच इदुतौ । ८ । २ । १०६ ॥

दूराद्दृतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतै प्लुते । ऐ ३ तिक्कायन । औ २ पगव । चतुर्मात्रावन्न ऐचौ सम्पद्येते ॥

* एचोऽदूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुतरस्येदुतौ । ८ । १ ।
१०७ ॥

अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्भूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य
त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्या-
न्तेष्वेव ॥ - ॥ प्रश्नान्ते । अगमः३ पूर्वा३न् यामा३न् अग्निभूत३इ । अभिपूजिते ।
करोषि पट३उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे ।
आयुष्मानेधि अग्निभूत३इ । याज्यान्ते । स्तो विधेमाग्नय३इ । परिगणनं
किम् । विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्भूत इति न वक्तव्यम् ।
पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौ३रिति । अप्रगृह्यस्य
किम् । शोभने गाले३ ॥ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ - ॥
अग्ना३इ पत्नीवः ॥

* तयोर्वावचि संहितायाम् । ८ । २ । १०८ ॥

इदुतोर्यकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्नश्याशा । पट३वाशा ।
अग्नश्विन्द्रम् । पट३वुदकम् । अचि किम् । अग्ना३वरुणौ । संहितायां किम् ।
अग्ना३इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वाद-
यमारम्भः सर्वर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वाद्दु-
दात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥

* मत्वसो रु संबुद्धौ छन्दसि । ८ । ३ । १ ॥

रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोन्य-
स्येतिपरिभाषया तकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाणि सोमम् । हरिवो मेदिनं
त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् ॥

* दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६ । १ । १२ ॥

एते क्लृप्स्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्वास्तोकाय तनयाय ॥ वन उपसंख्यानम् ॥ * ॥
क्लृप्स्वनिषोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठति । अनुबन्ध-
स्येहा निर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः क्लृप् ॥

* उभयश्चर्त्तु । ८ । ३ । ८ ॥

अम्परे क्वि नकारस्य र्त्वा । पशून्सांश्चक्रे ॥

* दीर्घादटि समानपादे । ८ । ३ । ६ ॥

दीर्घान्नकारस्य र्त्वा म्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्यौ स्याताम् ।

देवां अच्चा सुमती । महां इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह ।
दित्यान्याचिप्रामहे ॥

* आतोऽटि नित्यम् । ८ । ३ । ३ ॥

आटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्याने नित्यमनुनासिकः । महँ इन्द्रः
तैत्तरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः ।
च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥

* स्वतवान्यायौ । ८ । ३ । ११ ।

रुवा । भुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरग्ने ॥

* छन्दसि वाऽप्रामेडितयोः । ८ । ३ । ४६ ॥

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वाः प्रशब्दमामेडितं च वर्जयित्वा ।
आतर्कतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः । नेह । वसुनः पूव्यस्पतिः ।
त्यादि किम् । अग्निः प्र विद्वान् । पुरुषःपुरुषः ॥

* कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८ । ३ । ५० ॥

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् ।
शसस्करति । उरु णस्कृधि । सोमं न चारुं मघवत्सु नस्कृतम् । दिते
ति किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥

* पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८ । ३ । ५१ ॥

पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभावार्ये परिशब्दे परतः । दिवस्परि
मं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः ॥

* पातौ च बहुलम् । ८ । ३ । ५२ ॥

पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्यातु ॥

* पठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । ८ । ३ । ५३ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः
तमसस्यारमस्य । परिवीत इवस्पदे । दिवस्पयो दिधिषाणाः । रा
यजमानेषु ॥

* इडाया वा । ८ । ३ । ५४ ॥

पतिपुत्रादिषु परेषु । इकायास्युक्तः । इकायाः पुक्तः । इकायास्य । देइकाय
पदे ॥

* निक्षस्तपतावनासेवने । ८ । ३ । १०२ ॥

निघ्नः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टप्तं रत्नो निष्टप्ता अरातयः । अ-
नासेवने किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥

* युष्मत्तत्तत्तुष्वन्तः पादम् । ८ । ३ । १०३ ॥

पादमध्यस्यस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्तकारादिविषु परेषु । युष्मदादेशाः
त्वंत्वातेतवाः । त्रिभिष्टुं देव सवितः । तेभिष्टु । आभिष्टे । अप्स्वने सधि-
ष्टव । अग्निष्टद्विश्वम् । द्यावापृथिवी निष्टतत्तुः । अन्तःपादं किम् । तद-
ग्निस्तदर्थमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः ॥
अत्राग्निरितपूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥

* यजुष्येकेषाम् । ८ । ३ । १०४ ॥

युष्मत्तत्तत्तुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्टुम् । अग्निष्टे अयम् ।
अर्चिभिष्टुतत्तुः । पत्ते अर्चिस्त्वमित्यादि ॥

* स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि । ८ । ३ । १०५ ॥

नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव
सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

* पूर्वपदात् । ८ । ३ । १०६ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिवि षुः । युवं
हि स्यः स्वर्पती ॥

* सुजः । ८ । ३ । १०७ ॥

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः । ऊर्ध्वं ऊ षु णः ॥
अर्भो षु णः ॥

* सनोतेरनः । ८ । ३ । १०८ ॥

गोषा इन्द्रो नृषा असि । अनः किम् । गोसनिः ॥

* सहेः पृतनर्ताभ्यां च । ८ । ३ । १०९ ॥

पृतनापाहम् । च्छतापाहम् । चात् च्छतीपाहम् ॥

* निव्यमिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि । ८ । ३ । ११० ॥

सस्य मूर्धन्यः । व्यषीदत् । व्यसीदत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अथ्य-
ष्टौत् । अथ्यस्तौत् ॥

* छन्दस्यद्वग्रहात् । ८ । ४ । २६ ॥

श्चकारान्ताद्वग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । विनृयाणम् ॥

* नश्च धातुस्थोरुषभ्यः । ८ । ४ । २७ ॥

धातुस्यात् । अने रत्ता णः । शिक्ता णो अस्मिन् । ऊरु णस्क्राधि । अ
षु णः । मो षु णः ॥

॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

अथ स्वरप्रकरणम् ॥

* अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । ६ । १ । १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरत्रिविधविषया । यस्मिन्त्यद्रे यस्योदात्तः स्वरितो वा वि
धीयते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चक्रं स्यात् । गोपायतं नः
अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम्
सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्रविकरणेभ्य ऽति वाच्यम् ॥ ॥ त ।
गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञयज्ञमि
वृधे गृणीतः । अत्र सतिशिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं
तस एव ॥

* अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । ६ । १ । १६१ ॥

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवी वाचम्
अत्र डीवुदात्तः ॥

* चो । ६ । १ । २२२ ॥

लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वराप
वादः । देवद्वीचीं नयत देवयन्तः ॥ अतद्वित इति वाच्यम् ॥ * ॥ दाधीचः
माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥

* आमन्त्रितस्य च । ६ । १ । १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिहोदात्तः स्यात् । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः ॥

* आमन्त्रितस्य च । ८ । १ । १६ ॥

पदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्त
षाष्ठस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ
किम् । शुतुद्रि स्तोमम् ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अग्न इन्द्र ।
अत्रेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् ॥ ना-

मन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवच्च । अग्ने तेजस्विन् । अग्ने ज्ञातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अष्टये देव सरस्वति ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमितिपूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवोः षडुर्वीरु नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥

* सुवामन्त्रि पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

सुवन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्यती । शुभ इति शुभेः क्लिबन्तात्पशुन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन् ॥ पश्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ * ॥ पशुन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचनं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्य- । तेनेह न । अयमग्ने जरिता । एतेनाग्ने ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सदृम् ॥ पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम् ॥ * ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ अव्ययानां न् ॥ * ॥ उच्चैरधीयान ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ ॥ उपाभ्यधीयान ॥

* उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । ८ । २ । ४ ॥

उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यणं ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्व्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रेपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेप निघातो न ॥

* एकादेश उदात्तेनोदात्तः । ८ । २ । ५ ॥

उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । बोश्याः । क्वावरं मरुतः ॥

* स्वरितोवानुदात्ते पदादौ । ८ । २ । ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पत्ते पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीश्व ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्त्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सोऽयमागात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये । इकारयोश्च प्रश्लेषे तैप्राभिनिहतेषु चेति ॥

* उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । ८ । ४ । ६६ ॥

उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः ॥

* नेदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । ८ । ४ । ६७

उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते स्यादेव । प्र य आरुः । वोऽश्वाः क्वाश्भीशवः ॥

* एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । १ । २ । ३२ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः । आगच्छ ष्याणवक ॥

* यज्ञकर्मण्यजपन्युद्धसामसु । १ । २ । ३४ ॥

यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अजपेति किम् । वर्चा विह्वेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥

* उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । १ । २ । ३५ ॥

यज्ञकर्मणि वौषट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥

* विभाषा छन्दसि । १ । २ । ३६ ॥

छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्बहुचानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था

* न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । १ । २ । ३७ ॥

सुब्रह्मण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषाछन्दसीति च प्राप्ता स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्योऽम् ॥ असावित्यन्तः ॥ * ॥ निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्या यजते । जित्वात्प्राप्तोऽनेन बाध्यते ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ * ॥ षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः यजते ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ * ॥ चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य यजते ॥ वा नामधेयस्य ॥ * ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥

* देवब्रह्मणोरनुदात्तः । १ । २ । ३८ ॥

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्मण आगच्छत

* स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । १ । २ । ३६ ॥
स्वरितात्परिप्रामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे य-
मुने सरस्वति ॥

* उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । १ । २ । ४० ॥
उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततदः स्यात् । सरस्वति
शुतुद्रि । व्यचक्षयत्स्वः ॥

* तस्य परमाम्नेडितम् ॥ अनुदात्तं च । ६ । १ । ३ ॥
द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ॥

॥ इति साधारणस्वराः ॥

* धातोः । ६ । १ । १६२ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः ॥

* स्वपादिहिंसामच्यनिटि । ६ । १ । १८८ ॥

स्वपादीनां हिंसेश्वानित्यजादौ लसार्धधातुके परे आदिरुदात्तो वा
स्यात् । स्वपादिरद्राद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । चिंसन्ति । पत्ते
प्रत्ययस्वरेण मधोदात्तता । कृत्येवेष्यते । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥

* अभ्यस्तानामादिः । ६ । १ । १८६ ॥

अनित्यजादौ लसार्धधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया
वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । दधाना इन्द्रे ॥

* अनुदात्ते च । ६ । १ । १६० ॥

अविद्यमानोदात्ते लसार्धधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि
रक्षं द्रविणं च दाशुषे ॥

* भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । ६ । १ ।
१६२ ॥

भीप्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्धधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ।
योऽग्निहोत्रं कुहोति । ममत्तु नः परिज्मा । माता यद्वीरं दधवत् ।
जार्गर्षं त्वम् ॥

* लिति । ६ । १ । १६३ ॥

प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥

* आदिर्गामुल्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । १६४ ॥

अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुनि परे । लोलूयंलोलूयम् । पत्ने लित्स्वरः

* अचः कर्तृयकि । ६ । १ । १६५ ॥

उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव

* चङ्यन्यतरस्याम् । ६ । १ । २१८ ॥

चङन्ते धाताबुपोत्तममुदात्तं वा । म हि चोकरताम् । धात्वकार उदात्तः
पदान्तरे चङुदात्तः ॥

॥ इति धातुस्वराः ॥

* कर्षाऽऽत्वतो घञोऽन्त उदात्तः । ६ । १ । १५६ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः शपानिर्दे-
शात्तुदादेराद्भ्युदात्त एव । कर्षः । पाकः ॥

* उञ्छादीनां † च । ६ । १ । १६० ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुणोनिपात्यते का-
लविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे । अन्यत्र योगेयोगे
तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमश-
श्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शश्वत्तममीळते ॥

* चतुरः शसि ६ । १ । १६७ ॥

चतुरोऽन्त उदात्तः शसिपरे । चतुरः कल्पयन्तः । अचिर इति रादेशस्य
पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरन् । नित्त्वादाद्भ्युदात्तता ॥

* भल्युपोत्तमम् । ६ । १ । १८० ॥

षट्त्रिचतुर्थ्या या भलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् ।
अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्या जायमानः । आ दश-
भिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ षड्भिर्हूयमानः । विश्वेर्देवैस्त्रिभिः । भलि
किम् । नवानां नवतीनाम् ॥

* विभाषा भाषायाम् । ६ । १ । १८१ ॥

उक्तविषये ॥

† उञ्छ, म्लेच्छ, जञ्ज, जल्प, जप, बध, युग, गरो दूष्ये, वेगवेदवेष्टबन्धाः करणे, स्तु-
युद्रुवश्छन्दसि, वर्तनि स्तोत्रे, प्रवभ्रे दरः, साम्बतापी भावगर्हायाम्, उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत,
भक्षमन्यगोमन्याः । इत्यञ्छादिः ॥

* सर्वस्य सुपि । ६ । १ । १९१ ॥

सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा ॥

* चिन्त्यादिर्नित्यम् । ६ । १ । १९७ ॥

त्रिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ।
पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् ।
चायेरन्ने ह्रस्वश्चेतिचकारादसुनो नुडागमश्च ॥

* पथिसथोः सर्वनामस्थाने । ६ । १ । १९९ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । ज्योतिष्पतः
पथो रत्न । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं षदम् ॥

* अन्तश्च तवै युगपत् । ६ । १ । २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्याद्वन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ ॥

* क्षयो निवासे । ६ । १ । २०१ ॥

आद्युदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिन्नत ॥

* जयः करणम् । ६ । १ । २०२ ॥

करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः ॥

* वृषादीनां चर् । ६ । १ । २०३ ॥

आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः ॥

* संज्ञायामुपमानम् । ६ । १ । २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्च्वा । कनोऽत्र लुप् ।
एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अग्नि-
र्माणवक्रः । उपमानं किम् । चैत्रः ॥

* निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥

निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्व्यच्
किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । शतः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् ।
हृतम् ॥

* शुष्क धृष्टौ । ६ । १ । २०६ ॥

† वृषः, जनः, ज्वरः, ग्रहः, हयः, गयः, नयः, तायः, तयः, चयः, अमः, वेदः, सूदः,
शंशुः, गुहा, शमरमी संज्ञायां भावकर्मणोः, भञ्जलः, शान्तिः, कामः, यामः, आरा, धारा,
कारा, वहः, कल्पः, पादः, इति वृषादिः ॥

एतावाद्दुदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् ॥

* आशितः कर्ता । ६ । १ । २०७ ॥

कर्तृवाची आशितशब्द आद्दुदात्तः । कृषन्निष्फाल आशितम् ॥

* रिक्ते विभाषा । ६ । १ । २०८ ॥

रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च
नित्यमाद्दुदात्तत्व पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

* जुष्टार्पिते च च्छन्दसि । ६ । १ । २०९ ॥

आद्दुदात्ते वा स्तः ॥

* नित्यं मन्त्रे । ६ । १ । २१० ॥

एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो द्रमूनाः । षक्कर आहुरर्पितमित्यादेः पू
र्वणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् ।
आर्पिताः पठिर्न चलाचलास इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥

* युष्मदस्मदोर्दसि । ६ । १ । २११ ॥

आदिरुदात्तः स्यात् । नहि षस्तव नो भ्रम ॥

* डयि च । ६ । १ । २१२ ॥

तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः पवताम् ॥

* यतोऽनावः । ६ । १ । २१३ ॥

यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या ।
क्षमेणिङन्तादचो यत् ॥

* ईडवन्दवृशंसदुहां ग्यतः । ६ । १ । २१४ ॥

एषां ग्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईड्यो नूतनैरुत । आजुह्वान ईड्यो व-
न्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शस्यम् ॥

* विभाषा वेण्विन्धानयोः । ६ । १ । २१५ ॥

आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् ॥

* त्यागरागहासकृहश्वठक्रथानाम् । ६ । १ । २१६ ॥

आदिरुदात्तो वा । आद्यास्यो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यञन्ताः ॥

* मतोः † पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६ । १ । २१७ ॥

मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥

† केचित्तु पूर्व आदिति पुंलिङ्गं पठन्ति ॥

* अन्तोऽवत्याः । ६ । १ । २२० ॥

अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । बेन्नवती । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥

* ईवत्याः । ६ । १ । २२१ ॥

ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

॥ अथ फिट्सूत्राणि ॥

फिपोऽन्त उदात्तः ॥ प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् ।
उच्चैः ॥ पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाट-
ला, फलेरुहा, सुरूपां, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त -ति प्राप्ते । अपालङ्क,
व्याधिघात, आरेवत, आरवधेति, पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उनर्वच-
न्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ गेहम् ।
नव्विप्रयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आद्युदात्तोऽयम् । इहैव
पर्युदासाज्जापकात् ॥ गुदस्य च ॥ अन्त उदान्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् ।
गुदम् । अस्त्रियां किम् । अन्तेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिटामदन्तानामि-
न्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ॥ धपूर्वस्य स्त्रीविप्रयस्य ॥ धकारयका-
पूर्वा योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविप्रयवर्णानाम्नामिति प्राप्ते ।
छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति
किम् । वाह्यम् । यजन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । विप्रयग्रहणं किम् । इभ्या ।
क्षत्रिया । यतोनाब इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्या-
त्पूर्वमिति मधोदात्तः ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥ नखम् । उखा । सुखम् । दुःख-
म् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः ।
तस्य कृत्रिमत्वात्खय्युवर्णं कृत्रिमाख्याचेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुः-
खयोर्नव्विप्रयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य
स्वाङ्गशिटामिति नव्विप्रयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङः
खो निद्वस्वश्चेति उणादिषु नित्वाक्तरन्तरङ्गत्वाट्टपः प्रागेव स्वाङ्गशि-
टामिति वा बोध्यम् ॥ हिष्ठवत्स्वरतिशयान्तानाम् ॥ एषामन्त उदात्तः
स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरश्वैः
सुवृता रथेन । यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदान् इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः ।
संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽच् बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः ।
लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्वाणां प्रभृ-
यस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽच् बाध्यत इत्याहुः । शाशादिसूत्रेण

गतार्थमेतत् ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभ
 तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु ल
 वन्त इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति कोशः
 स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तो स्तः । दा
 बाहुः । आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्गुलस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति
 छन्दसि च ॥ अस्वाङ्गार्थमिदम् । दक्षिणः । इहपर्यायेणाद्यन्तावुदात्तो
 कृतस्यामृगाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानान्तरेत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तो
 दात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । घृ
 तु । कृष्णो रात्रौ ॥ वा नामधेयस्य ॥ कृष्णस्येत्येव । अयं वां कृष्णो अश्वि
 ना । कृष्ण ऋषिः ॥ शुक्लगौरयोरादिः ॥ नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनु
 वर्त्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिवेत्यन्तान्तोदात्तदर्शनात् ॥ अङ्गु-
 लोदकवक्रवशानां छन्दस्यन्तः ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्विती-
 यस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नियमार्थं छन्दस्येवेति ।
 तेन लोके आद्युदात्ततेत्याहुः ॥ पृष्ठस्य च ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा
 भाषायाम् । पृष्ठम् ॥ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् ॥ उर्नर्वचन्तानामित्याद्युदात्त-
 स्यापवादः ॥ अर्थस्य स्वाभ्याख्या चेत् ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतोनात्
 इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ दिगाख्याव्या-
 वृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्विकपर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्य-
 स्परि ॥ नक्षत्राणामाव्विषयाणाम् ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुरा-
 धादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठा धनिष्ठानामिष्टन्नत्वेनाद्यु-
 दात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ अन्त उदात्तो न ।
 कृत्तिका नक्षत्रम् । के चित्तु कुपूर्वा य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय
 आर्यिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ घृतादीनां च ॥ अन्त
 उदात्तः । घृतं मिर्मिसे । आकृतिगणोऽयम् ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ अन्त
 उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् ।
 ज्येष्ठः अष्टः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त एव ॥ विल्वतिष्ययोः
 स्वरितो वा ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥

॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् ॥
 न्स्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ नव्विषय-

स्यानिसन्तस्य ॥ वने न वा यः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप् नपुंसकम् ॥
 तृणधान्यानां च द्वयाम् ॥ द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः ।
 बहुचां तु गोधूमाः ॥ ऋः संख्यायाः ॥ पञ्च । चतस्रः ॥ स्वाङ्गुशिष्टामद-
 न्तानाम् ॥ शिष्टं सर्वनाम । -र्णाभ्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । वि-
 श्वो विहायाः ॥ प्राणिनां कुपूर्वम् ॥ क्वर्गान्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः ।
 वृकः । शुक्रेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ खय्युवर्णं कृत्तिमा-
 ख्या चेत् ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः ॥ उनर्वचन्तानाम् ॥
 उन । वरुणं वो रिशदमम् । ऋ । स्वसारं त्वा कृण्वै । वन् । पीवानं मे-
 प्रम् ॥ वर्णाना तणतिनितान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः ।
 शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृताच्छील्ये ॥ ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वा-
 न्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः ॥ अस्यादेवनस्य ॥ आदिरुदात्तः ।
 तस्य नाक्षः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः ॥ अर्धस्यासमद्योतने ॥ अर्धा या-
 मस्य । समेऽङ्गुशके तु अर्धं पिप्यन्त्याः ॥ पीतद्वर्णानाम् ॥ आदिरुदात्तः ।
 पीतद्रुः । सरलः ॥ यामादीनां च ॥ यामः । सोमः । यामः ॥ लुबन्तस्योप-
 यनामधेयस्य ॥ चञ्चैव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति
 लुपः प्राचां संज्ञा ॥ न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ एषामुपमेय-
 नाश्वामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुविव मेरुः । व्याघ्रः । सिंहः ।
 महिषः ॥ राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् ।
 अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् ॥ लघ्नावन्ते द्वयोश्च बहुषोगुरुः ॥ अन्ते लघौ द्वयोश्च
 लघ्वोः सतोर्बहुचक्रस्य गुरुरुदात्तः । कल्याणः । कालाहलः ॥ स्त्रीविषयवर्णा-
 न्तुपूर्वाणाम् ॥ एषां त्रयणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयः । मल्लिका । वर्णः ।
 श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दाःपूर्वाऽल्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरुः ॥ शकु-
 नीनां च लघु पूर्वम् ॥ पूर्व लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ॥ नर्तु-
 प्राण्याख्यायाम् ॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥
 धान्यानां च वृद्धान्तानाम् ॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः ।
 पान्तानाम् । माषाः ॥ जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥ केकयः । हयादीनाम-
 संयुक्तान्तानामन्तः पूर्व वा ॥ हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हया-
 दीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मल्लः ॥ इगन्तानां च द्वयाम् ॥
 आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

अथ द्वितीयं प्रागीषात् ॥ ईषान्तस्य हलादेरित्यतः प्राक् द्विती अधिकारः ॥
 अचां प्राङ्करात् ॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् अचामित्याधिकारः ॥ स्वाङ्गा-
 नामकुर्वादीनाम् ॥ कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा अचां स्वाङ्गानां द्विती-
 यमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । दनम् ॥ मा-
 दीनां च ॥ मलयः । मकरः ॥ शादीनां शाकानाम् ॥ शीतन्या । शतपुष्पा ॥
 पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु । अनूपम् । द्युचां
 तु । नीपम् ॥ युतान्यण्यन्तानाम् ॥ युत । अयुतम् । अनि । धमनिः ।
 अणि । विपणिः ॥ मकरवरूढपारिवतवितस्तेत्वारिर्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठा-
 काशीनामादिर्वा ॥ एषामादिर्द्वितीयो वोदात्तः । मकरः । वरूढइत्यादि ॥
 छन्दसि च ॥ अमकराद्वर्ध आरम्भः । लद्यानुसारादादिर्द्वितीयं चोदात्तं ज्ञे-
 यम् ॥ कर्दमादीनां च ॥ आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥
 आदिर्द्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ नपः
 फलान्तानाम् ॥ आदिर्द्वितीयं चोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ यान्तस्यान्त्या-
 त्पूर्वम् ॥ कुलायः ॥ आन्तस्य च नालघुनी† ॥ नाशब्दे लघु च उदात्ते स्तः ।
 सनाथा सभा ॥ शिशुमारोदुम्बरवलीवर्दीष्टारपुखुरवसां च‡ ॥ अन्यात्पूर्वमु-
 दात्तं द्वितीयं वा ॥ साङ्गाश्याकाम्पिल्यनासिक्यदावाघाटानाम् ॥ द्विती
 दात्तं वा ॥ ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥ हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ उशीरदाश-
 रकपालपलालशैवालश्यामाकशरं रशरावंहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥
 एषामादिरुदात्तः स्यात् ॥ महिष्यषाठयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ॥ आदिरुदात्तः ।
 महिषी जाया । अपाठा उपदधाति ॥

॥ इति तृतीयःपादः ॥

शकटिशकट्योरक्षरमत्तरं पर्यायेण ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी ॥ गो-
 ष्टजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ अक्षरमत्तरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्टजो ब्रा-
 ह्मणः । अन्यत्र गोष्टजः पशुः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पाराव-
 तस्योपोत्तमवर्जम् ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः ॥ धूम्रजानुमुञ्जकेशकाल-
 वानस्यालीपाकानामधूजलस्यानाम् ॥ एषां चतुर्णां धूम्रभूर्तोश्चतुरो वर्जयि-
 त्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्या
 लीपाकः ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ कपिकेशः । हरिकेशः ॥ न्यङ्स्वरौ

† क्व चित्तु यान्तस्येति पाठः ॥

‡ शिशुमारेति पाठान्तरम् ॥ उष्टारेति रेफवर्जितमपि ॥

स्वरितौ ॥ स्पष्टम् । न्यङ्ङुतानः । व्यञ्जयस्वः ॥ न्यर्बुद्व्यल्कशयोरादिः ॥
 स्वरितः स्यात् ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः ॥
 स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतोनाव इति प्राप्ते ॥ बि-
 ल्वभक्ष्यवीर्याणे कृन्दसि ॥ अन्तस्वरितानि ॥ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि ॥
 स्तरीस्त्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके समे । सिमस्मै ॥ सिमस्याथ-
 र्वणेऽन्त उदात्तः ॥ आथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवं परं वा । तेन
 धासस्तनुते सिमस्मै इत्युभेदेऽपि भवत्येव ॥ निपाता आद्युदात्ताः ॥ स्वा-
 हा ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ श्वादीनामन्तः ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् ।
 एव । एवम् । नृनम् । सह । ते पुत्र सूरिभिः सह । षष्ठस्य तृतीये सहस्य
 स इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ वा
 चादीनामुभावुदात्तौ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय ॥ चा-
 दयोऽनुदात्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ यद्येति पादान्ते ॥ तत्रेमिमृभवो यथा । पादान्ते
 किम् । यथा नो अदितिः करत् ॥ प्रकारादिद्विस्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥
 षटुषटुः ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ शेषं नित्यादिद्विस्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रा-
 यम् । दिवेदिवे ॥

॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ॥

* आद्युदात्तश्च । ३ । १ । ३ ॥

प्रत्यय आद्युदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् ॥

* अनुदात्तौ सुप्तिौ । ३ । १ । ४ ॥

पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युञ्जति । शप्तिपोरनुदात्तत्वे स्वरित-
 प्रचयौ ॥

चितः । ३ । १ । १६३ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् ॥ चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्यम् ॥ * ॥ चिति इत्यये सति
 प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नभन्तामन्यके समे । यके
 सरस्वति । तक्तसु ते ॥

* तद्धितस्य । ६ । १ । १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कौ-
 ञ्जायनाः ॥

* कितः । ६ । १ । १६५ ॥

कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । यद्वाग्नेयः ॥

* तिसृभ्यो जसः ६ । १ । १६६ ॥

अन्त उदात्तः । तिस्रो द्यावः सवितुः ॥

* सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः । ६ । १ । १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् ॥ राज्ञो नु ते । विधते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् ॥

* अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६ । १ । १६९ ॥

नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयाविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥

* अञ्जेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६ । १ । १७० ॥

अञ्जेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चावितिपूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तं तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वनामस्थानग्रहणं शस्यरियहार्थम् । प्रतीचो बाहून् ॥

* ऊडिदंपदाद्यप्युद्भेद्युभ्यः । ६ । १ । १७१ ॥

एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा ॥ ऊटुपधाश्च ह्यं कर्तव्यम् ॥ ॥ इह मा भूत् । अत्तद्भुवा । अत्तद्भुवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादावितिसूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभू माभ्यां गा अनु । पद्वन्नेमासहृन्निश् इति षट् पदादयः । पद्वा भूमिः । दद्विर्नजिह्वा । जायते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेब पुंसः । रै । राया वयम् । रायो धर्ता । दिव् । दिवेदिवे ॥

* अपृनो दीर्घात् । ६ । १ । १७२ ॥

शसादिविभक्तिरुदात्ता । अपृभिर्दशभिः ॥

* शत्रुनुमो नद्यजादौ । ६ । १ । १७३ ॥

अनुम् यः शत्रुप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अच्चा रवं प्रथमा जानती । कृणवते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः । अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुषदेशात्परत्वाच्चतुर्लसार्वधातुक इति निघातः ॥

* उदानयणो हल्यर्वात् । ६ । १ । १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हलपूर्वस्तस्यात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदा-
त्ता स्यात् । चादयित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । अतं देवाय कृणवते सवित्रे ॥

* नोङ्घात्वोः । ६ । १ । १७५ ॥

अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्धा । सेत्पृशिनः सुध्रे ॥

* ह्रस्वनुङ्गां मतुप् । ६ । १ । १७६ ॥

ह्रस्वान्तादन्तोदात्तात्तुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अङ्घ्रिमाँ उदनिमाँ
इयर्त्ति । नुटः । अक्षएवन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मा
त्वा विददिषुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वाँ
एवागहि ॥ ऐशब्दाच्च ॥ ॥ रेवाँ इद्वेवतः ॥

* नामन्यतरस्याम् । ६ । १ । १७७ ॥

मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेतन्ती सुम-
तोनाम् ॥

* ड्याश्छन्दसि बहुलम् । ६ । १ । १७८ ॥

ड्याः परा नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वेत्युक्तेर्नेह ।
जयन्तीनां मरुतो यन्तु ॥

* षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६ । १ । १७९ ॥

एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । आ परिभर्हूयमानः । त्रिभिषुं देव ॥

* नगोश्वन्साववर्णाराङ्क्कुङ्कृद्भ्यः । ६ । १ । १८० ॥

एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेवम् । सौ प्र-
थमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो द्युम्नम् । तेषां पाहि शुधी ह्वम् ॥

* दिवो भल् । ६ । १ । १८१ ॥

दिवः परा कलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । द्युभिरक्तभिः । कलिति किम् ।
उप त्वाग्ने दिवेदिवे ॥

* नृ चान्यतरस्याम् । ६ । १ । १८२ ॥

नृः परा कलादिर्वोदात्ता । नृभिर्यमानः ॥

* तित्त्वरितम् । ६ । १ । १८३ ॥

निगदव्याख्यातम् । क्व नूनम् ॥

* तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशात्सर्वधातुकमनुदात्तमङ्घ्रिडोः । ६
१ । १८६ ॥

अस्वात्परं लसर्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ ।
तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । डितः । अभि चष्टे-
तेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजा चनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेनवाध्यते ।
मानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः ।

नेह । हतो वृत्राण्यार्या । लग्नहणं किम् । कर्ताह र् घ्राणाः । सार्वेति
शिश्ये । अङ्घ्रिविडोः किम् । हुते । यदधीते ॥ विन्दी स्थिखिदिभ्यो नेति
व्यम् ॥ ॥ इत्ये राजा । एतच्चानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थि

* आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६ । १ । १८७ ॥

सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरश्विनौ ॥

* थलि च सेटीडन्तो वा । ६ । १ । १८६ ॥

सेटि थलन्ते पदे इडुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यद्वा नैते
तद्वा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविथ । अत्र चत्वारोपि
दात्ताः ॥

* उपोत्तमं रिति । ६ । १ । २१७ ॥

रित्वात्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यद्वाहवनीये ॥

॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

* समासस्य । ६ । १ । २२३ ॥

अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् ॥

* बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः ।
त्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात्
सप्तपादः ॥

* तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । ६ । २ । २
सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेतः । कृत्यतुल्याख्या
त्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्नन्दयत्सखम् ।
आदके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शक्ती श्यामा ॥ अव्यये नञ्कुनिपा

वानाम् ॥ * ॥ अयज्ञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्वात्वाकालकः । सुहृ
र्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥

* वर्णौ वर्णेष्वनेते । ६ । २ । ३ ॥

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्ण-
सारङ्गः । लोहितकल्माषः । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्न-
न्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः । अनेते किम् ।
कृष्णैतः ॥

* गाधलवणयोः प्रमाणे । ६ । २ । ४ ॥

एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरि-
त्रगाधमुदकम् । तत्रप्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्गवे दीयते तावदि-
त्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रान्तो मध्यादात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रं न पु-
नरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् ॥

* दायाद्यं दायादे । ६ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्यप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणा-
दात्तः । दायाद्यं किम् । परमदायादः ॥

* प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । ६ । २ । ६ ॥

प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् ।
व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि चाप्र-
तिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥

* पदेऽपदेशे । ६ । २ । ७ ॥

व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्र-
स्थितः । उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्यायादिस्वरे-
णान्तोदात्तः । अपदेशे किम् । विष्णुपदम् ॥

* निवाते वातत्राणे । ६ । २ । ८ ॥

निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवा-
तम् । कुड्यनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीषन्तः । कुड्यशब्दो झगन्तः ।
प्रदन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दो रुठः पार्श्वे ॥

* शारदेऽनार्तवे । ६ । २ । ९ ॥

ऋतौ भवन्नार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं कृ-
ष्णतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्याखपद-

विग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः रुजोरसुम् चेत्याद्युदात्तो
द्वितः । अनार्तवे किम् । उत्तमपारदम् ॥

* अध्वर्युकषाययेर्जातो । ६ । २ । १० ॥

एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्यु
दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद्वैशम्पायनाऽन्तेवासि
श्चेतिणिनेः कठचरकाल्लुगिति लुक् । द्वारे नियुक्त इति ठक्वन्तोदात्तः
जातो किम् । परमाध्वर्युः ॥

* सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः ।
सार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥

* द्विगौ प्रमाणे । ६ । २ । १२ ॥

द्विगोत्रपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुत्रे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्त
समः । सप्त समाः प्रमाणस्य । प्रमाणे द्विगोर्नित्यमितिमात्रचो लुक्
प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः । द्विगौ किम्
ब्रीहिस्यः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् ॥

* गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ६ । २ । १३ ॥

वाणिजशब्दे प तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्व-
रम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः ।
गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः ॥

* मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । ६ । २ । १४ ॥

मात्रादिषु परतो नपुंसके तथा । भित्तायास्तुल्यप्रमाणं भिन्नामात्रम् ।
भित्ताशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्दो-
ऽन्तोदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इपुच्छायम् । इपुशब्द
आद्युदात्तो नित्वात् । नपुंसके किम् । कुञ्जच्छाया ॥

* सुखप्रिययोर्हिते । ६ । २ । १५ ॥

एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् ।
गमनशब्दे लिट्स्वरः । हिते किम् । परमसुखम् ॥

* प्रीतौ च । ६ । २ । १६ ॥

प्रीतौ गय्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । ह्यत्रप्रियोऽनध्यायः ।
ब्राह्मणच्छान्दशब्दो प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् ॥

* स्वं स्वामिनि । ६ । २ । १७ ॥

स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परम-
स्वामी ॥

* पत्यावैश्वर्ये । ६ । २ । १८ ॥

दसूना गृहपतिर्दमे ॥

* न भूवाक्चिद्विधिषु । ६ । २ । १९ ॥

पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भू-
पतिः । वाङ्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः ॥

* वा भुवनम् । ६ । २ । २० ॥

उक्तविषये । भुवनपतिः । भूसूक्ष्मसृजिभ्य इति व्युत्पन्नो भुवनशब्दः ॥

* आशङ्काऽऽबाधनेदीयसु सम्भावनै । ६ । २ । २१ ॥

अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । ग-
मननेदीयः । गमनमाशङ्कते आबध्यते निकटतरमिति वा सम्भाव्यते । स-
म्भावने किम् । परमनेदीयः ॥

* पूर्वं भूतपूर्वं । ६ । २ । २२ ॥

आद्यो भूतपूर्वः आद्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्तते । भूत-
पूर्वं किम् । परमपूर्वः ॥

* सविधसनीडस र्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । ६ । २ । २३ ॥

एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्याद-
म् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम् । सह मर्यादया समर्यादं
क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥

* विस्पष्टादीनि † गुणवचनेषु । ६ । २ । २४ ॥

विस्पष्टकटकम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति
किम् । परमलक्षणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टलक्षणः । विस्पष्ट । विचि-
न्न । व्यक्त । सस्पन्न । परिङ्गत । कुशल । चपल । निपुण ॥

* अज्याऽऽवसकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६ । २ । २५ ॥

अज्य अवस कन् इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तरपदे आववाचि पूर्व-
पदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनात्रमम् । गमनकनिष्ठम् ।

† अयं गणो मूने एव पठितः ।

गमनपापिष्ठम् । श्रेत्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यते
गमन श्रेयो गमनश्रेयः । क्वेति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥

* कुमारश्च । ६ । २ । २६ ॥

कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

* आदिः प्रत्येनसि । ६ । २ । २७ ॥

कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः
कुमारप्रत्येनाः ॥

* पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६ । २ । २८ ॥

पूगा गणास्त्रेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्त
त्वाभावे कुमारश्चेत्येव भवति ॥

* इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ६ । २ । २९ ॥

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारण्यः प्रमाणमस्य पञ्चारणिः । दशमा
स्नान् भूतो दशमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यत् । पञ्चकपालः
पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । नः संख्याया इति पञ्चन्शब्द आद्युदात्तः
इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमारणिः ॥

* बहुन्यतरस्याम् । ६ । २ । ३० ॥

बहुशब्दस्तथा वा । बहुरनिः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दो
ऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति ॥

* दिष्टिवितस्त्योश्च । ६ । २ । ३१ ॥

एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ।

* सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् । ६ । २ । ३२ ॥

अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्गाशयसिद्धः । साङ्गा
शयेति गयान्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेति ष्टन्तः । चक्रबन्धः ।
चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । क्तस्वरेण बाधितः
सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते ॥

* परिप्रत्युपाऽपावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु । ६ । २ । ३३ ॥

एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रि-
गर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपन्निगर्त-
म् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहिस्येत्युत्पद्योः सिद्धत्वादव्ययीभाषार्थमि-

दम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहो-
रात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्यति क्रिम् । अग्निं प्रति ॥

* राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकवृष्णिषु । ६ । २ । ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्यकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं
प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया त-
दपत्ये वर्तते । राजन्येति क्रिम् । द्वैष्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमे-
रपत्यं युवा भैमायनः । अन्यकवृष्णाय हते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमि-
हाभिप्रेतवश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं क्रिम् ।
संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे क्रिम् । वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्यक-
वृष्णिषु क्रिम् । कुरुपञ्चालाः ॥

* संख्या । ६ । २ । ३५ ॥

संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेस्त्रयसादेश
आद्युदात्तो † निपात्यते ॥

* आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । ६ । २ । ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरोठीयाः ।
ऋश्वरेण मध्येदात्तावेत्तौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सक्रतो
द्वन्द्वे आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आ-
चार्येति क्रिम् । छान्दसवैयाकरणः । अन्तेवासी क्रिम् । आपिशलपाणिनीये
शास्त्रे ॥

* कार्तिकौजपादयश्च ‡ । ६ । २ । ३७ ॥

एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपो । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण-
न्तावेत्तौ । सावर्णिमाण्डकेयौ ॥

* महान् ब्रीह्यपराह्णगृणीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु
। ६ । २ । ३८ ॥

† क्वचिदन्तोदात्त इत्यपि पाठः ॥

‡ कार्तिकौजपो, सावर्णिमाण्डकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पेलश्यापर्णयाः, कपिश्यापर्णयाः,
तिक्रात्तप्राञ्चालेयाः, कटुकवाधूलेयाः, शाकलशुनकाः, शाकलशणकाः, शणकवाभवाः,
आर्द्राभिमीद्वलाः, कुन्तिसुराष्ट्राः, चिन्तिसुराष्ट्राः, तण्डवतण्डाः, अविमत्तकामिन्द्राः, वा-
भवशातङ्गायनाः, वाभवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौथुमाः, कौथुमलौकान्ताः, स्त्री
कुमारम, मोदपेष्मलादाः, वत्सजरन्तः, मीश्रुतपार्थिवाः, जरामृत्यु, याजमानुवाको, इति
कार्तिकौजपादयः ॥

महच्छब्दः प्रकृत्या व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराङ्गुः । महाशृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्देन्तोदात्तः । सम्महदिति-
प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥

* तुल्लकश्च वैश्वदेवे । ६ । २ । ३६ ॥

चान्महान् । तुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । तुल्लं लातीति तुल्लः ।
तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः ॥

* उष्ट्रः सादिवाम्योः । ६ । २ । ४० ॥

उष्ट्रसादिः । उष्ट्रवामिः । उष्ट्रेः ष्ट्रि उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः ॥

* गौः सादिसारथिषु । ६ । २ । ४१ ॥

गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः ॥

* कुरुगार्हपत रिक्षगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृटरूपा पारेबडवा
कद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां † च । ६ । २ । ४२ ॥

एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उपत्ययान्तः कुरुः ॥ वृजेरिति वाच्यम् ॥ * ॥ वृजि
गार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्षो गुरुः रिक्षगुरुः । रिक्षे विभाषेति रि
शब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृटरूपा अश्ली
लदृटरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्लीर्यस्यास्ति
श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे बडवेव पा
रेबडवा । निपातनादिवार्यं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादि
त्वादन्तोदात्तः । तैतिला कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो
इत्यणान्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ॥ †
वक्तव्यम् ॥ * ॥ अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्तसमासे
इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वापि दासीभारा
दिषु द्रष्टव्यः ॥ स वा एष पुरन्ध्याम् । पुरं शरीरं धियतेऽस्यामिति कर्म
धेति क्लिप्रत्ययः । अलुकं छान्दसः । नञ्विप्रयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥

† दासीभारः, देवहूतिः, देवभीतिः, देवलातिः, वसुनीतिः, श्रीप्रधिः, चन्द्रमाः, दा
दासाभारादिराकृतिगणः ॥

‡ केचित्तु यस्य समासस्येति वदन्ति ॥

* चतुर्थी तदर्थे । ६ । २ । ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यू-
पदारु ॥

* अर्थे । ६ । २ । ४४ ॥

अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् ॥

* क्ते च । ६ । २ । ४५ ॥

क्लान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् ॥

* कर्मधारयेऽनिष्ठा । ६ । २ । ४६ ॥

क्लान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्दाद्युदा-
त्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणि-
कृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताऽऽकृतम् ॥

* अहीने द्वितीया । ६ । २ । ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे क्लान्ते परे द्वितीयांन्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः ।
यामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । यामशब्दो नित्स्वरेण । अहीने किम् ।
क्लान्तारातीतः ॥ अनुपसृति वक्तव्यम् ॥ ॥ नेह । सुखप्राप्तः । घाघे-
त्यस्यापवादोऽयम् ॥

* तृतीया कर्मणि । ६ । २ । ४८ ॥

कर्मवाचके क्लान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोत्तासः । रुद्रहतः ।
महाराजहतः । रुद्रोऽसगतः । कर्मणि किम् । रथेनायातो रथयातः ॥

* गतिरनन्तरः । ६ । २ । ४९ ॥

कर्मार्थे क्लान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । अनन्तरः
किम् । अभ्युद्भूतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरा-
दागतः । घाघत्यस्यापवादः ॥

* तादौ च निति कृत्यतौ । ६ । २ । ५० ॥

तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने
रायो नृतमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गौः । कृत्स्नरापवादः । तादौ किम् । प्रज-
ल्याकः । निति किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः ॥

* तवै घान्तश्च युगपत् । ६ । ३ । ५१ ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतद्भयं स्या-
त् । अन्येतवा उ । कृत्स्नरापवादः ॥

* अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ६ । २ । ५२ ॥

अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनि-
गन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । चुस्वपात्परत्वादयमेव । नहि वृष्यथानि
ह्यणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्चनम् ॥

न्यधी च । ६ । २ । ५३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥

* ईषदन्यतरस्याम् । ६ । २ । ५४ ॥

ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्वेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥

* हिरण्यपरिमाणं धने । ६ । २ । ५५ ॥

सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्ये-
ति द्विसुवर्णम् । तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प
एव । हिरण्य किम् । प्रस्थधनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने
किम् । निष्कमाला ॥

* प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ६ । २ । ५६ ॥

प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सम्प्रति व्याकर-
णमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथमेजन्तः । अचिरेति किम् ।
प्रथमो वैयाकरणः ॥

* कतरकतमौ कर्मधारये । ६ । २ । ५७ ॥

वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदो-
क्तत्वादेव सिद्धम् ॥

* आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ६ । २ । ५८ ॥

आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादनन्तस्वरितः । आर्यः
किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय
इत्येव ॥

* राजा च । ६ । २ । ५९ ॥

ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राज-
कुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* षष्ठो प्रत्येनसि । ६ । २ । ६० ॥

पृष्ठन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । षष्ठी किम् ।
अत्यत्र न ॥

* क्ते नित्यार्थे । ६ । २ । ६१ ॥

क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्व वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । काला
इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्यबन्त आद्युदात्तः । हसित इति
थाघादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे ङिम् । मुहूर्तप्रहसितः ॥

* ग्रामः शिल्पिनि । ६ । २ । ६२ ॥

वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । पर-
ग्रामनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या ॥

* राजा च प्रशंसायाम् । ६ । २ । ६३ ॥

शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राज-
कुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः । शिल्पिनि किम् । राजहस्ती ॥

* आदिरुदात्तः । ६ । २ । ६४ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । ६ । २ । ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स
हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियत देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदि-
का । सज्ञायामितिसप्तमीसमासः । कारनाम्नि चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वै-
याकरणहस्ता । क्व चिदयमाचारः । मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यम् ।
याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति । धर्म्येति किम् । स्तम्भेरमः । अहरणे किम् ।
वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीर-
पुष्पार्थं यद्वीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत
इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति ॥

* युक्ते च । ६ । २ । ६६ ॥

युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ॥

* विभाषाऽध्यत्ते । ६ । २ । ६७ ॥

गवाध्यत्तः ॥

* पापं च शिल्पिनि । ६ । २ । ६८ ॥

पापनापितः । पापाणके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासे न ॥

* गोचाऽन्तेवासिभ्राणवब्राह्मणेषु क्षेपे । ६ । २ । ६९ ॥

भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी ।
कुमारीदाताः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दात्यादिभिः
श्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येहमिति
माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः सम्पद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासी-
श्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः ॥

* अङ्गानि मैरेये । ६ । २ । ७० ॥

मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि
किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुण्यासवः ॥

* भक्ताख्यास्तदर्शेषु । ६ । २ । ७१ ॥

भिक्षाकंसः । भ्राजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् ।
समाशशालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्शेषु किम् ।
भिक्षाप्रीयः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

* गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने । ६ । २ । ७२ ॥

धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सल्लसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति
विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते ।
उपमाने किम् । परमसिंहः ॥

* अके जीविकार्ये । ६ । २ । ७३ ॥

दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं णीडेति समासः ।
अके किम् । रमणीयकर्ता । जीविकार्ये किम् । इत्तुभक्षिकां धारयसि ॥

* प्राचां क्रीडायाम् । ६ । २ । ७४ ॥

प्रादेशवर्तानि या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्यु-
दात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति खुल् । प्राचा किम् ।
जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायाम् किम् । तव पुष्पप्रचायि-
का । पर्याये खुल् ॥

* अणि नियुक्ते । ६ । २ । ७५ ॥

अणन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छनधारः । नियुक्ते
किम् । काण्डलावः ॥

* शिल्पिनि चाऽकृजः । ६ । २ । ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृजः परो न
भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृजः किम् । कुम्भकारः ॥

* संज्ञायां च । ६ । २ । ७७ ॥

अणन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृज इत्येव । रघकारो नाम ब्राह्मणः ॥

* गोतन्तियवं पाले । ६ । २ । ७८ ॥

गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो योगः । गो इति किम् ।
वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः ।

* णिनि । ६ । २ । ७९ ॥

पुष्पहारी ॥

* उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ६ । २ । ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपद णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्णोशी । ध्वाङ्तरावी ।
उपमानग्रहणस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम् ।
वृकवञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था त-
त्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥

* युक्तारोह्यादयश्च † । ६ । २ । ८१ ॥

आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता ॥

* दीर्घकाशतुषभाष्टवटं जे । ६ । २ । ८२ ॥

कुटीजः । काशजः । तुषजः । भाष्टजः । वटजः ॥

* अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः । ६ । २ । ८३ ॥

बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आपलकीजः ।
बह्वचः किम् । दग्धजानि तृणानि ॥

* ग्रामेऽनिवसन्तः । ६ । २ । ८४ ॥

ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निसहृाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामश-
ब्देऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दा-
क्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः ॥

* घोषादिषु ‡ च । ६ । २ । ८५ ॥

दाक्षिघोषः । दाक्षिऋटः । दाक्षिहृदः ॥

† युक्तारोही, आगतरोही, आगतरोधी, आगतयोधी, आगतवञ्ची, आगतनन्दी, आगत-
प्रहारी, आगतमस्यः, क्षीरहोता, भगिनीभर्ता, ग्रामगोधुक, अश्वन्निरात्रः, व्युष्टिन्निरात्रः, गर्म-
न्निरात्रः, गगापादः, एकाशतिपाद्, पान्नेसमितादयश्च, इति युक्तारोह्यादयः ॥ आकृतिगणो-
यम् । तेन अधिकशतवर्ष इत्यादि ॥

‡ घोष, ऋट, वल्लभ, हृद, वटरी, पिङ्गल, पिण्ड, माना, रक्षा, शांता, कूट, शाल्मली,
अश्वत्थ, तृण, शिल्पी, मुनि, प्रेक्षा, इति घोषादिः ॥

* छात्र्यादयः † शालायाम् । ६ । २ । ८६ ॥

छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥

* प्रस्येऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ‡ । ६ । २ । ८७ ॥

प्रस्यशब्दे उत्तरपदे कर्क्याद्विर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्यः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्यः । अकर्क्यादीनामिति किम् । कर्की-प्रस्यः । मकरीप्रस्यः ॥

* मालादीनां च § । ६ । २ । ८८ ॥

वृद्धार्यमिदम् । मालाप्रस्यः । शोणाप्रस्यः ॥

* अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् । ६ । २ । ८९ ॥

नगरे परे महन्नवन्वर्जितपूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । तच्चेदुदीचां न । ब्रह्म-नगरम् । अमेतिकिम् । महानगरम् । नवनगरम् । अनुदीचां किम् । कार्ति-कनगरम् ॥

* अर्मे चाऽवर्णे द्यच् च्यच् । ६ । २ । ९० ॥

अर्मे परे द्यच् च्यच् पूर्वमवर्णान्तमाद्युदात्तम् । गुप्तार्मम् । कुङ्कुटार्मम् । अवर्णे किम् । बृहदर्मम् । द्यच् च्यच् किम् । कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ॥

* न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् । ६ । २ । ९१ ॥

अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् ॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कृन्दस्युपसंख्यानम् ॥ * ॥ दिवोदासाय दाशुषे ॥

* अन्तः । ६ । २ । ९२ ॥

अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादियहणात् ॥

+ छात्रि, पेलि, भाण्डि, व्याडि, आखण्डि, आघाटि, गोमि, इति छात्र्यादिः ॥

‡ कर्की, मघी, मकरी, कर्कन्धू, शमी, करीर, कन्दुक, कवल, वदर शोण, शोण, इति कर्क्यादिः ॥

§ माला, शाला, शोणा, दाक्षा, क्षामा, काञ्ची, एक, काम, दिवोदास, यध्यग्रह, इति मालादिराकृतिगणः ॥

* सर्वं गुणकात्स्वै । ६ । २ । ६३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्स्वै वर्तते । गुणं किम् । सर्वसौवर्णः । कात्स्वै किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥

* सञ्जायां गिरिनिकाययोः । ६ । २ । ६४ ॥

एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौडिनिकायः । सञ्जायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

* कुमार्या वयसि । ६ । २ । ६५ ॥

पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासम्प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः सामानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी ॥

* उदकेऽकेवले । ६ । २ । ६६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् ॥

* द्विगौ क्रतौ । ६ । २ । ६७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गजिरात्र द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रम् ।

* सभायां नपुंसके । ६ । २ । ६८ ॥

सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणाच्चेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् ॥

* पुरे प्राचाम् । ६ । २ । ६९ ॥

देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् ॥

* अरिष्टगौडपूर्वे च । ६ । २ । १०० ॥

पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥

* न हास्तिनफलकमार्दयाः । ६ । २ । १०१ ॥

पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्द्वयपुरम् । वृद्धेरपत्यमिति शुभादित्वात् ठक् ॥

* कुसूलकूपकुम्भशालं विले । ६ । २ । १०२ ॥

एतान्यन्तोदात्तानि विले परे । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालविलम् । कुसूलादि किम् । सर्पविलम् । विलेति किम् । कुसूलस्वामी ॥

* दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६ । २ । १०३ ॥

दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वप्रज्वालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दस्य ह्यं कालवाचिदिक्छब्दस्य परियहार्यम् ॥

* आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि । ६ । २ । १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वप्राणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वप्राणिनीयं शास्त्रम् ॥

* उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६ । २ । १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्छब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारस्य ह्यं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥

* बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६ । २ । १०६ ॥

बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा विश्वदेवः । आ विश्वदेवं सत्यतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्राग्व्ययीभावाद्वहुव्रीह्याधिकारः ॥

* उदराऽश्वेषु । ६ । २ । १०७ ॥

वृषोदरः । हर्यश्वः । महेषुः ॥

* क्षेपे । ६ । २ । १०८ ॥

उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्त बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्वः । चलाचलेषुः । अनुदर इत्यत्र नजसुभ्यामिति भवति प्रतिषेधेन ॥

* नदी बन्धुनि । ६ । २ । १०९ ॥

बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मण्यब्दे आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गीप्रियः ॥

* निष्ठाप्रसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६ । २ । ११० ॥

निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधैतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवक-
खः । उपसर्गपूर्वं किम् । शुष्कमुखः ॥

* उत्तरपदाऽऽदिः । ६ । २ । १११ ॥

उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या भगालमित्य-
वधिकः ॥

* कर्णो वर्णलक्षणात् । ६ । २ । ११२ ॥

कर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द आद्युदात्तो बहुव्रीहौ ।
शुक्लकर्णः । शङ्खकर्णः । कर्णः किम् । श्वेतपादः । वर्णलक्षणात्किम् । शो-
भनकर्णः ॥

* संज्ञौपम्ययोश्च । ६ । २ । ११३ ॥

कर्ण आद्युदात्तः । कर्णिकर्णः । ज्ञौपम्य । गोकर्णः ॥

* कण्ठपृष्ठीवाजङ्गं च । ६ । २ । ११४ ॥

संज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुधीवः । नाडीज-
ङ्गः । ज्ञौपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वधीवः । गोजङ्गः ॥

* शङ्खमवस्थायां च । ६ । २ । ११५ ॥

शङ्खशब्दोवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशङ्खः ।
द्व्यङ्गुलशङ्खः । अत्र शङ्खोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् ।
च्छङ्खशङ्खः । अवस्थेति किम् । स्थूलशङ्खः ॥

* नजो जरमरमिचमृताः । ६ । २ । ११६ ॥

नजः परा एते आद्युदात्ता बहुव्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् ।
अमिचमर्दय । अत्रो देवेष्वमृतम् । नजः किम् । ब्राह्मणमिचः । जेति
किम् । अशत्रुः ॥

* सोर्मनसी अलोमोणसी । ६ । २ । ११७ ॥

सोः परं लोमोणसी वर्जयित्वा मन्त्रन्तमन्त्रं चाद्युदात्तं स्यात् । नजसु-
ध्यामित्यस्यापवादः । सुकर्माणः सुहचः । स नो वत्तदनिमानः सुवह्ना ।
सोवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । सुपेशसस्करति । सोः किम् । कतकर्मा ।
मनसीकिम् । सुराजा । अलोमोपसी किम् । सुलोमा । सूषा । कपि तु पर-
त्वात्कपि पूर्वीमिति भवति । सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

* क्त्वाद्यश्च † । ६ । २ । ११८ ॥

सोः परे आद्युदात्ताः स्युः । सुकृतुः । सुप्रतीका । सुहय्यः । सुप्रतूर्तिम-
नेहसम् ॥

* आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दमि । ६ । २ । ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्व्यच् तत्सोरुत्तरं बहुव्रीहवाद्युदात्तम् । अधा स्वश्वाः ।
सुरथो आतिथिवे । नित्स्वरणाश्वरथावाद्युदात्तो । आद्युदात्तं किम् । या सु
वाहुः । द्व्यच् किम् । सुगुरसत्सुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्त्व्यच् ॥

* वीरवीर्यौ च । ६ । २ । १२० ॥

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तो । सुवीरेण रथिणा । सुवीर्यस्य
गोमतः । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र यतोनाव इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्य-
ग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् ॥

* कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसममव्ययीभावे । ६ । २ । १२१ ॥

उपकूलम् । परित्तीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपात्तम् ।
सुपमम् । निःपमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेति । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् ।
अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् ॥

* कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । ६ । २ । १२२ ॥

द्विकंसः । द्विमन्यः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् ।
परमकंसः ॥

* तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६ । २ । १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशा-
लम् । तत्पुरुषे किम् । वृष्टशालम् । ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्रा-
ह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ॥

* कन्या च । ६ । २ । १२४ ॥

तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्यम् ।
आहूरकन्यम् । नपुंसके किम् । दातिकन्या ॥

* आदिश्चिहणादीनाम् ‡ । ६ । २ । १२५ ॥

† कृतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतूर्ति, ह्य, भव्य, भग, इति क्त्वादिः ॥

‡ चिहण, मडर, मद्युमर, घैतुन, पटत्क, वेडालकर्णक, वेडालिकर्ण, कुक्कुट, चिह्ण, चित्कण, इति चिह्णणादिः ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिशुदात्तः । चिहणक-
न्यम् । मन्दरकन्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्भुदात्तार्थम् ॥

* चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६ । २ । १२६ ॥

चेलादीन्युत्तरपदान्याद्भुदात्तानि । पुल्लचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् ।
प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुल्लादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः ।
गर्हायां किम् । परमचेलम् ॥

* चीरमुपमानम् । ६ । २ । १२७ ॥

वस्त्रचीरमिव वस्त्रचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानं किम् । परमचीरम् ॥

* पललसूपशाकमिश्रे । ६ । २ । १२८ ॥

घृतपललम् । घृतसूपम् । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिश्रीकरणमिति समासः ।
मिश्रे किम् । परमपललम् ॥

* कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । ६ । २ । १२९ ॥

आद्भुदात्तास्तत्पुरुषे । दात्तिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् ।
दात्तिकर्षः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् ॥

* अकर्मधारये राज्यम् । ६ । २ । १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्भुदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् ।
अकेति किम् । परमराज्यम् ॥ चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषे-
धेन ॥ * ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

* वर्ग्यादयश्च † । ६ । २ । १३१ ॥

अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपत्न्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्या-
दिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥

* पुत्रः पुम्भ्यः । ६ । २ । १३२ ॥

पुम्शब्देभ्यः परः पुल्लशब्द आद्भुदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । महिष-
पुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः किम् । दात्तीपुत्रः ॥

* नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६ । २ । १३३ ॥

एभ्यः पुल्लो नाद्भुदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रह-
णाम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वर-
पुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । संयुक्ताः सम्ब-

† दिगादिषु वर्ग, इत्येवमादयो ये पठितास्ते कतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

न्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः
भ्रातुः पुत्रः ॥

* चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः † । ६ । २ । १३४ ॥

एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात्पराण्याद्बुदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम्
अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥

* षट् च काण्डादीनि ‡ । ६ । २ । १३५ ॥

अप्राणिषष्ठ्या आद्बुदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचीरम् । तिलपललम्
मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम्
दत्तकाण्डम् ॥

* कुण्डं वनम् । ६ । २ । १३६ ॥

कुण्डमाद्बुदात्तं वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्देन सादृ
श्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् ॥

* प्रकृत्या भगालम् । ६ । २ । १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम्
कुम्भीपालम् । मध्यादात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतमन्त इति यावत् ॥

* शितेर्नित्याऽबहुञ्जहुवीहावभसत् । ६ । २ । १३८ ॥

शितेः परं नित्याबहुञ्जं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः ।
वृषादित्वादाद्बुदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्त्वात् । शितेः किम् ।
नीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्बुदात्तः । पूर्वपदप्रकृ
स्वरापवादो योगः ॥

* गतिकारकोपपदात्कृत् । ६ । २ । १३९ ॥

एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । नृवाहसा
इध्मप्रप्रश्चनः । उच्चैः कारम् । उपपदात् । ईषत्करः । गतीति किम् ।
कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचितरामित्यत्र तरबाद्यन्ते
समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादात्मस्वरो भवतीत्येके । प्रपचितदेश्य
तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥

† चूर्ण, करिष, करिप, शाकिन, शाटक, दात्ता, तूस्त, कुन्दम, दलप, चमसी,
शाल, इति चूर्णादिः ॥

‡ काण्ड, चीर, पलल, सूप, शाक, कूल, इति काण्डादिः ॥

* उभे वनस्पत्यादिषु † युगपत् । ६ । २ । १४० ॥

एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । बृहस्पतिं यः । बृह-
च्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गैरघादित्वादाद्यु-
दात्तः शचीशब्दः शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपात् । नराशंसं वाजिनम् ।
निपातनाद्वीर्यः । शुनःशेषम् ॥

* देवताद्वन्द्वे च । ६ । २ । १४१ ॥

उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । आ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती वयम् ।
देवता किम् । प्लतन्ययोधौ । द्वन्द्वं किम् । अग्निष्टोमः ॥

* नोत्तरपदेऽनुदात्तादावृथिवीरुद्रूपमन्येषु । ६ । २ । १४२ ॥

पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कं
वृषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आद्युदात्तो द्यावा-
निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोद्रेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रः ।
इन्द्रापूपणौ । श्वचुत्तनूपपचिति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्यि-
नौ । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं
मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् ॥

* अन्तः । ६ । २ । १४३ ॥

अधिकारोऽयम् ॥

* थाऽथघञ्क्ताऽजऽविचकाणाम् । ६ । २ । १४४ ॥

थ अथ घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त
उदात्तः । प्रभृयस्यायोः । आवसयः । घञ् । प्रभेदः । क्त । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ।
पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रलयः । अप् । प्रलयः इत्र ।
प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलत्रिभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव ।
सुस्तुतं भवता ॥

* सूपमानात् क्तः । ६ । २ । १४५ ॥

सोऽपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । ऋतस्य योनौ सुहातस्य । शशुतः ।

* संज्ञायामनाचितादीनाम् ‡ । ६ । २ । १४६ ।

† यनस्पतिः, बृहस्पतिः, शचीपतिः, तनूनपात्, नराशंसः, शुमःशेषः, शण्डामर्कौ, नृष्णा-
घरुची, तस्याविग्रययसा, मर्मस्युः, इति वनस्पत्यादिः ॥

‡ आचित, पर्याचित आस्थापित, परिगृहीत निरुक्त, प्रतिपक्ष, अपरिग्रह, परिग्रह
उपहित, उपस्थिता संज्ञिताऽर्था इत्यादित्यादिः ॥

गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उप६
शाकल्यः । परिजग्धः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् ॥

* प्रवृद्धादीनां + च । ६ । २ । १४० ॥

एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः
आकृतिगणोऽयम् ॥

* कारकाद्दत्तश्रुतयोरेशिषि । ६ । २ । १४८ ॥

संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम् । सं-
यात् । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मान्निघमादत्र संज्ञायामने-
न । तृतीयाकर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं यथा . ।
दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति
संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येव
नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शर्द्धाविशेषस्य संज्ञेयम्
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

* इत्यम्भूतेन कृतमिति च । ६ । २ । १४६ ॥

इत्यम्भूतेन कृतमित्येतास्त्रिचर्यं यः समाप्तः तत्र क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदा-
त्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमितिक्रियामामान्ये करोति
नाभूतप्रादुर्भावे एव । तेन प्रलपितादपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्य-
स्यापवादः ॥

* अनो भावकर्मवचनः । ६ । २ । १५० ॥

कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयः
सुखम् । राजधोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम्
दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् ॥

* मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । ६ । २ । १५१

कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुक्षे । कृत्स्वरापवादः
रथवत्सं । पाणिनिकृतिः । हृन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजामनम्
अश्वस्थानम् । वास्त्रणयाजकः । गोक्षीतः । कारकात्किम् । प्रभूतो, मङ्गतिम्
आत्र ताद्री च नितोति स्वरः ॥

† प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषभः । प्रयुतामृष्णयः, आकर्षः, अर्चितः, अर्वाङ्गितो भोगेषु
रुदः, कथिषस्तः, आकृतिगणोऽयम्, आणवृद्धो वृषभतो रथ इत्यादि, इति प्रवृद्धादिः ॥

; याजकादयः पठ्योसुमागं उताः ॥

* सप्तम्याः पुण्यम् । ६ । २ । १५२ ॥

अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थे इति प्राप्तम् । सप्त-
म्याः क्रिम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥

* जनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

माषेणम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवा-
दोऽयम् । अत्र के चिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । जनश-
ब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीया-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥

* मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ । ६ । २ । १५४ ॥

पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पर्मिश्राः । मिश्रं क्रिम् । गुड-
धानाः । अनुपसर्गं क्रिम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव
ज्ञापकम् । असन्धौ क्रिम् । ब्राह्मणमिश्रे राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐ-
कार्थ्यमापन्नः ॥

* नजो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः । ६ । २ । १५५ ॥

सम्पाद्याद्वयार्थे तद्धितान्तात्रजो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः ।
कर्णवेष्टकाभ्यां संपादितं कार्णवेष्टक्रिकम् । न कार्णवेष्टक्रिकमकार्णवेष्टक्रि-
कम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवा-
त्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नजः क्रिम् । गर्दभरथमर्हति
गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे क्रिम् । गार्दभरथिकादन्यो-
ऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादितत्वाद्युच्यते ।
तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादितं मुख-
मिति । संपेति क्रिम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीय अपा-
णिनीयः । तद्धितः क्रिम् । बोढुमर्हति बोढा । न बोढाऽबोढा ॥

* ययतोश्चाऽतदर्थे । ६ । २ । १५६ ॥

ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नजो गुणप्रतिषेधप्रविषयात्पर-
स्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां स्रूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अ-
दन्त्यम् । अतदर्थे क्रिम् । अपाद्यम् । तद्धितः क्रिम् । अदेयम् । गुणप्रति-
षेधे क्रिम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति ।
नेह । अवामदेव्यम् ॥

अच्छ्काद्यशक्तौ । ६ । २ । १५७ ॥

अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः ।
न शक्तः । अत्रिलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे
त्येष । अन्योऽयं पचादपचः ॥

* आक्रोशे च । ६ । २ । १५८ ॥

नञःपरावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोती
माक्रोश्यते । अत्रिलिखः ॥

* संज्ञायाम् । ६ । २ । १५९ ॥

नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । अत्रेवदत्तः ॥

* कृत्योर्केष्वाच्चावोदयश्च † । ६ । २ । १६० ॥

नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः ।
अनलङ्कुरिष्णुः । इष्णुज्यहणे विष्णुचो द्युनुबन्धकस्यापि यद्वहणमि
धानसामर्थ्यात् । अनाद्यम्बविष्णुः । चावोदिः । अचारुः । असाधुः
राजाहोश्चन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव ॥

* विभाषा तृन्नन्तीष्वागुचिषु । ६ । २ । १६१ ॥

तृन् । अकर्तो । अत्र । अनचम् । अतीक्षणम् । अशुचि । पत्ते अव्ययस्वर

* बहुव्रीहाविदमेतत्तद्गः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने । ६ । २ । १६२

एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथमस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीय
तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति
भागात्समासः । इदमेतत्तद्गः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः क्रि
तानि बहून्यस्य तद्गः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां
इदंप्रथमाः । द्विगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथम एषां ते
थमाः । इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपिपूर्वमन्तोद
इदम्प्रथमकः ॥ बहुव्रीहावित्यधिकारः ॥

* संख्यायास्तनः । ६ । २ । १६३ ॥

बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । त्रस्तना । सख्यायाः किम् । द
यस्तना । स्तनः किम् । द्विगिराः ॥

* विभाषा छन्दसि । ६ । २ । १६४ ॥

† चारु, सःधु, योधिकि, अनङ्गमेजय, यटान्य, णकम्मात्, "यत्मान, यधमान,
आण, धियमाण, क्रीयमाण, रोचमान, शोभमानाः संज्ञायाम्", विकारमृगे छ
ग्रहयति, ग्रहयतिक, राजान्होश्चन्दसि, इति चार्त्तादिः ॥

द्विस्सनं करोति ॥

* संज्ञायां मित्राजिनयोः । ६ । २ । १६५ ॥

देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां क्रिम् । प्रियमित्रः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥ * ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

* व्यवयिनोऽन्तरम् । ६ । २ । १६६ ॥

व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स व-
स्त्रान्तरम् । व्यवधायिनः क्रिम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ॥

* मुखं स्वाङ्गम् । ६ । २ । १६७ ॥

गौरमुखः । स्वाङ्गं क्रिम् । दीर्घमुखा शाला ॥

* नाऽव्ययदिक्छब्दगोमहत्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । ६ । २ । १६८ ॥

उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्यूलमुखः । मुष्टिमुखः ।
पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोच्च । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमान-
लक्षणोपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥

* निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् । ६ । २ । १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वाऽन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रत्ना-
लितमुखः । पत्ने निष्ठोपसर्गेतिपूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन
गतिस्वरोपि भवति । उपमानम् । सिंहमुखः ॥

* जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । ६ ।
२ । १७० ॥

सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति क्रिम् ।
पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वस्त्रच्छन्नः । अकृतेति क्रिम् । कुण्डकृतः ।
कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्वान्नापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥

* वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः ।
मासजातः ॥

* नञ्सुभ्याम् । ६ । २ । १७२ ॥

बहुव्रीहाद्युत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाशः ॥

† सुख, दुःख, तृप्त, कृच्छ, अन्न, आस, अलीक, प्रतीप, कश्य, कृपण, सोढ, इति
सुखादिः ॥

* कपि पूर्वम् । ६ । २ । १७३ ॥

नञ्सुभ्यामुत्तरं पूर्वमुदात्तं कपि परे । अन्नस्वबन्धुः । सुकुमारीकः ॥

* ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । ६ । २ । १७४ ॥

ह्रस्वान्ते उत्तरपदे समासे चान्त्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ । अत्रीहि-
कः । सुमात्रकः । पूर्वमित्यनुवर्तते । पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थ-
म् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्ते न कपि पूर्वमिति । अन्नकः । कबन्तस्यैवान्तो-
दात्तम् ॥

* बहोर्नञ्बदुत्तरपदभूम्नि । ६ । २ । १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्यैव स्वरः स्यात् ।
बहुव्रीहिकः । बहुभिन्नः । उत्तरपदेति किम् । बहुषु मानोस्य स बहुमानः ॥

* न गुणादयोवयवाः † । ६ । २ । १७६ ॥

अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ताः । बहुव्रीहौ । बहुगु-
णा रज्जुः । बहुत्तरं पदम् । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः कि-
म् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥

* उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ६ । २ । १७७ ॥

प्रपृष्ठः । प्रतलाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।
स्वाङ्गं किम् । प्रशाखो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्धाहुः । अपर्शु किम् । विपर्शुः ॥

* वनं समासे । ६ । २ । १७८ ॥

समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे ॥

* अन्तः । ६ । २ । १७९ ॥

अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् ॥

* अन्तश्च । ६ । २ । १८० ॥

उपसर्गादन्तःशब्दान्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः ॥

* न निविभ्याम् । ६ । २ । १८१ ॥

न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितः ॥

* परेरभितोभावि मण्डलम् । ६ । २ । १८२ ॥

† गुण, अक्षर, अध्याय, सूक्त, छन्दोनाम, इति गुणादिराकृतिगणः ॥

परैः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदा-
त्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥

* प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ६ । २ । १८३ ॥

प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् ॥

* निरुदकादीनि † च । ६ । २ । १८४ ॥

अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥

* अभेर्मुखम् । ६ । २ । १८५ ॥

अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमितिसिद्धे बहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ।
अभिमुखा शाला ॥

* अपाच्च । ६ । २ । १८६ ॥

अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

* स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुत्तिसीरनामनाम् च । ६ । २ । १८७ ॥

अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अ-
ञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदम् ।
एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुत्तिः । सीरनाम् । अपसीरम् ।
अपहलम् । नाम । अपनाम् ॥ स्फिगपूतकुत्तिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वा-
ङ्गार्थं च ॥ * ॥

* अधेरुपरिस्थम् । ६ । २ । १८८ ॥

अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं कि-
म् । अधिकरणम् ॥

* अनोरप्रधानकनीयसी । ६ । २ । १८९ ॥

अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठ-
म् । पूर्वप्रद्वार्यप्रधानः प्रादिसमाप्तः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तर-
प्रद्वार्यप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोऽग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठो-
नुज्येष्ठः ॥

* पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः । ६ । २ ॥ १९० ॥

† निरुदक, निरुपल, निर्मलिक, निर्मशक, निष्कालक, निष्कालिक, निष्पे, दुस्तरिप,
निस्तरिप, निस्तरिक, निरजिन, उदजिन, उपाजिन, परेर्हस्तपादकेशकर्षाः, निरुदकादि-
राक्षतिगणः ॥

अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽ
यः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

* अतेरकृत्यदे । ६ । २ । १६१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः ।
गायत्री । अकृत्यदे किम् । अतिकारः ॥ अतेधांतुलोप इति वाच्यम् ॥
इह मा भूत् । शोभने गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः
मतिकारकः ॥

* नेरनिधाने । ६ । २ । १६२ ॥

निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः ।
न्यत्तम् । अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥

* प्रतेरंश्वाद्यस्तात्पुरुषे † । ६ । २ । १६३ ॥

प्रतेः परेश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतेः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ।
राजा । समासान्तस्यानित्यत्वाच्च टच् ॥

* उपाद् ह्युज्जिनमगौरादयः ‡ । ६ । २ । १६४ ॥

उपात्परं यत् द्व्युज्जिनमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे ॥
उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम् । उपगौरः ।
तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः ॥

* सोरवक्षेपणे । ६ । २ । १६५ ॥

सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा
तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्रास्त्रणः । अवक्षेपणे किम् ।

* त्रिभाषोत्पुच्छे । ६ । २ । १६६ ॥

उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते
उत्पुच्छस्तदा यायादिस्यरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् ।
मुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः ॥

* द्वित्रिभ्यां पादृन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । ६ । २ । १६७ ॥

आभ्यां परेष्वन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय ।
द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तशिमम् । मूर्धत्रित्यङ्गतसमासान्त एव

† अंशु, जन, राजन्, उद्ग, खेटक, अजिर, आटां, अयण, कतिका, अर्धपुर, श्वादिः ॥

‡ गौर, तेष, तैल, नेट, नाट, जिष्ठा, क्षण, कन्या, गुध कन्य, पात्र, इति

तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञा-
पकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि
बहुव्रीहिकार्यत्वात्तद्रेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्व पक्षे भवत्येष । द्विमूर्धः ।
त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्धा । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा
द्विमूर्धा ॥

* सक्यं चाऽक्रान्तात् । ६ । २ । १६८ ॥

गौरसक्यः । शलत्णसक्यः । अक्रान्तात्किम् । चक्रसक्यः । समासान्तस्य
पचश्चित्त्वाच्चित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

* परादिश्छन्दसि बहुलम् । ६ । २ । १६९ ॥

छन्दसि परस्य सक्यशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अञ्जिसक्यमालभेत । अत्र
वार्तिकम् ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ - ॥

इति । तुविजाता उरुतया । परान्तः । नि येन मुष्टिहन्यया । यस्त्रिचक्राः ।
पूर्वान्तः । विश्वायुर्देहि ॥

॥ इति समासस्वराः ॥

* तिडो गोत्रादीनि । कुत्सनाभीक्षययोः । ८ । १ । २० ॥

तिडन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति
गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यापनादयः । कुत्सनाभीक्षययहणं
पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादियहणे कुत्सनादाधेव कार्यं ज्ञेयम् ।
गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुत्सति किम् । खनति गोत्रं समेत्य
कूपम् ॥

* तिडुतिडः । ८ । १ । २८ ॥

अतिडन्तात्पदात्परं तिडन्तं निहन्यते । अग्निमीळे ॥

* न लुट् । ८ । १ । २६ ॥

† गोत्र, सुव, प्रवचन, प्रयतन, पयन, यजन, प्रहसन, प्रकथन, प्रत्यापन, प्रचक्षण, विच-
क्षण, अवचक्षण, स्याध्याय, भूयिष्ठ, घानाम, इति गोत्रादिः ॥

लुडन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता ॥

* निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणकच्चिद्यचयुक्तम् । ८ । १ ।
एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्ने स्यामहं त्वं त्वम् । युवा यदी
कुविदङ्ग आसन् । अचित्तिभिश्चकृमा कच्चित् । पुत्रासौ यत्र पितरो

* नह प्रत्यारम्भे । ८ । १ । ३१ ॥

नहेत्यनेनयुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्य
नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छति

* सत्यं प्रश्ने । ८ । १ । ३२ ॥

सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम् ।
मिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ॥

* अङ्गाऽप्रातिलोम्ये । ८ । १ । ३३ ॥

अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये
अङ्ग कूजति वृषलः । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥

* हि च । ८ । १ । ३४ ॥

हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि ष्या याति । आ हि इहन्त

* छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८ । १ । ३५ ॥

हीत्यनेनयुक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो
ति । पाप्मानं चैनं पुनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥

* यावद्यथाभ्याम् । ८ । १ । ३६ ॥

आभ्यां योगे तिङन्तं नानुदात्तम् । यथा चित्कखमाहतम् ॥

* पूजायां नानन्तरम् । ८ । १ । ३७ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्प्रचति शे
यथा पचति शोभनम् । पूजायां क्रिम् । यावद्बुद्धे । अनन्तर क्रिम् ।
वदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

* उपसर्गव्यवेतं च । ८ । १ । ३८ ॥

पूर्वणानन्तरमित्युक्त उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभ
अनन्तरमित्येव । यावद्वेवदतः प्रपचति शोभनम् ॥

* तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८ । १ । ३९ ॥

एभिर्युक्तं तिङन्तं न निहन्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु

* अहो च । ८ । १ । ४० ॥

एतद्व्योमेनानुदात्तं पूजायाम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् ॥

* शेषे विभाषा । ८ । १ । ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥

* पुरा च परीप्सायाम् । ८ । १ । ४२ ॥

पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । न तेन स्म पुराधीयते । चिराती-
तेत्र पुरा ॥

* नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् । ८ । १ । ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् ॥

* किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् । ८ । १ । ४४ ॥

क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्गच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं प-
चैत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिषिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति ॥

* लोपे विभाषा । ८ । १ । ४५ ॥

किमोप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥

* एहिमन्ये प्रहासे लृट् । ८ । १ । ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृङित्यनेनैवसिद्धे नियमा-
र्थोयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहिमन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ॥

* जात्वपूर्वम् । ८ । १ । ४७ ॥

अविद्यमानं पूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे ।
अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यसि ॥

* क्लिप्तं च चिदुत्तरम् । ८ । १ । ४८ ॥

अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्क्लिप्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । वि-

भक्त्यन्तं डतरडतमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिदुङ्क्ते । कतरश्चित् ।
कतमश्चिदुङ्क्ते । चिदुत्तरं किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किं चित्पठति ॥

* आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८ । १ । ४६ ॥

आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो
वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव
आहो भुङ्क्ते ॥

* शेषे विभाषा । ८ । १ । ५० ॥

आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥

* गत्यर्थलोटा लृणन चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८ । १ । ५१ ॥

गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव
लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रा-
मेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् ।
आगच्छेदेव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् ।
न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम् ।
आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा
स्यात् । यज्ञोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते ॥

* लोट् च । ८ । १ । ५२ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति
किम् । पच देवोदनं भुङ्क्त्वैनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि ।
न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रह-
णात्त्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

* विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८ । १ । ५३ ॥

लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्र-
विश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आग-
च्छानि देव ग्रामं प्रशासानि ॥

* हन्त च । ८ । १ । ५४ ॥

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोडन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्ग-

मित्येव । इना क्रु । निप तैर्यदिति निघातप्रतिषेधः । अनु मं किम् । इन्त
प्रभुञ्जावहे ॥

* आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८ । १ । ४५ ॥

आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्ता ३ ।
एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितं किम् । आम् पचति
देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचमि देवदत्तः ॥

* यद्भित्तुपरं छन्दसि । ८ । १ । ४६ ॥

तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि
तु ते । निपातैर्यदिति द्विचेति तुपश्येति च मिदु निपमार्यमिदम् । एतैरेव
परभूर्तैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वा रोहावेदि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य
लोडन्तस्य निघातो भवति ॥

* चनचिदिवगोत्रादितद्धिताग्नेडितेऋगतेः । ८ । १ । ४७ ॥

गपु पट्सु परतस्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति
चित् । देवः पचनीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचतिकल्पम् । देवः
पचतिपन्ननि । अगतेः किम् । देवः अपचति चन ॥

* चादिपु च । ८ । १ । ४८ ॥

चवादाहैवेपु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च । यादति च
अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रवादति च । प्रथमस्य चवायोगे इति
निघातः प्रतिपिध्यते द्वितीयं तु निहन्यत एव ॥

* चवायोगे प्रथमा । ८ । १ । ४९ ॥

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । गश्च चारयति धीणां
वा वादयति । इतो व सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुपञ्जनीयं तिङन्तापेव-
येयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगो निघातार्थं प्रथमाग्रहणं
द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् ॥

* हेति क्षियायाम् । ८ । १ । ६० ॥

हयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन
याति ३ । उपाध्यायं पदातिं गमयति । क्षियाशीरिति प्लुतः ॥

* अहेति विनियोगे च । ८ । १ । ६१ ॥

अहयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां

च । त्वमहं ग्रामं गच्छ त्वमहं रथेनारण्यं गच्छ । क्षिधायां स्वयमहं
याति ३ । उपाध्यायं पदातिं नयति ॥

* चाहलोप एवेत्यवधारणम् । ८ । १ । ६२ ॥

च अहं एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं
देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं
राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इह
स च केवलार्थः । अवधारणं किम् । देव क्वेव भोक्त्यसे । न क्वचि
अनवकृप्तावेव ॥

* चादिलोपे विभाषा । ८ । १ । ६३ ॥

चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्नानुदात्ता । इन्द्र वाजेषु नो
लोपे । शुक्ला व्रीहयोभवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे । प्री
जेत । यत्रैर्यजेत ॥

* वैवावेति च छन्दसि । ८ । १ । ६४ ॥

अहर्वै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् ॥

* एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८ । १ । ६५ ॥

आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां
प्रजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वावृत्ति । समर्थाभ्यां किम् ।
देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ॥

* यदृत्तान्नित्यम् । ८ । १ । ६६ ॥

यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते ।
युर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ॥

* पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः † । ८ । १ । ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ।
णाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकाः ॥ समासान्तोदात्तत्वापवाद
ष्यते ॥ नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव

† काष्ठा, दारुण, अमातापुत्र, वेश, अनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अश्रुत
घोर, सुख, कल्याण, अनुक्त, इति काष्ठादिः ॥

पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादियहणमिति वार्तिकदर्शनात्सूत्रे काष्ठादिभ्य इति
क्षिप्तमिति कैयटः ॥

ग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्रप्रकरणे
पञ्चमीनिर्देशेपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति ॥

* सगतिरपि तिङ् । ८ । १ । ६८ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति ।
तिङ्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदितिनिषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगति-
ग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ * ॥ नेह ।
यत्काष्ठां शुक्लीकरोति ॥

* कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ । ८ । १ । ६९ ॥

कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति । प्र-
पचति पूति । पचति मिष्या । कुत्सने किम् । प्रपचति शोभनम् । सुपि
किम् । पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ क्रियाकुत्सने
इति वाच्यम् ॥ * ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचतिपूतिर्देवदत्तः ॥ पूतिश्चा-
नुबन्ध इति वाच्यम् ॥ * ॥ तेनायं च कारकानुबन्धत्वाद्दन्तोदात्तः ॥ वा
बहूर्धमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ * ॥ पचन्तिपूति ॥

* गतिर्गतौ । ८ । १ । ७० ॥

अनुदात्तः । अभ्युद्गुरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् ।
आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ॥

* तिङि चोदात्तवति । ८ । १ । ७१ ॥

गतिरुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्य-
था हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् ।
प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् । प्रपचति ॥

॥ इतितिङन्तस्वराः ॥

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते । अग्निमील इति । प्रथमा
चक्र । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपत्ते फिष् इत्यन्तोदात्तः । व्युत्पत्तौ तु निप्र-
त्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादानुदात्तः । अमि पूर्वं इत्येकादेशस्त्वेकादेश उदा-
त्तेनेत्युदात्तः । ईके । तिङ्तिङ् इति निघातः । संहितायां तूदात्तादानुदात्त-
स्येताकारः स्वरितः । स्वरितात्संहितायामिति केइत्यस्य प्रथयापरपर्याया एक-
श्रुतिः । पुरः शब्दोन्तोदात्तः पूर्वाधरावशाणामित्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दो-

पि धाजो निष्ठायां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोव्य-
यमिति गतिसंज्ञायां कुगतीतिसमासे समाखान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोषपदात्कृदिति ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे थाथादि-
स्वरे च पूर्वपूर्वापमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरः-
शब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदा-
त्ततरः । यज्ञस्य । नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादानुदात्तत्वे स्वरितत्वम् ।
देवः । प्रवाद्यच् फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेणवान्तोदात्तः । ऋत्विक्कृब्द-
ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । हेतृशब्दस्तृन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदा-
त्तः । रत्नशब्दे नब्बिषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समास-
स्वरेण ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पित्वादानुदात्तत्वे स्वरि-
तप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भुवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रणाल्या ॥

॥ लिङ्गानुशासनम् ॥

लिङ्गम् ॥ स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे ण्ते ॥ ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृयावृन-
नन्तरः ॥ ऋकारान्ता ण्ते पञ्चव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्त्रादिसप्तकस्यैव डीङ्निषेधेन
कर्त्रोत्याडेर्डीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेपि
प्रकृत्योस्त्रिचतुरोर्दन्तत्वाभावात् ॥ अभ्युप्रत्ययान्तो धातुः ॥ अनिप्रत्ययान्त
ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् ।
देवयतेः क्षिप् द्यूः विगेष्यलिङ्गः ॥ अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च ॥ इयमयं वा
अशनिः ॥ मिन्यन्तः ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् ।
भूमिः । ग्लानिः ॥ वद्विदृष्यनयः पुंसि ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ श्राणियोन्मयः पुंसि
च ॥ इयमयं वा श्राणिः ॥ क्तिन्नन्तः ॥ स्पष्टम् । ऋतिरित्यादि ॥ ईकारान्तश्च ॥
ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लत्मीः । ऊडावन्तश्च ॥ कुरुः । विद्या ॥ य्वन्तप्रेका-
त्तरम् ॥ श्रीः । भूः । एकात्तरं किम् । पृथुश्रीः ॥ विंशत्यादिरानधतेः ॥ इयं
विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः ।
नवतिः ॥ दुन्दुभिरक्षेपु ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेपु किम् । अयं दुन्दुभिर्वाद्य-
विगेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ नाभिरक्षत्रिये ॥ इयं नाभिः ॥ उभावन्त्यत्र पुंसि ॥
दुन्दुभिर्नाभिश्चेत्तत्रविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कयं तर्हि
समुल्लसत्यङ्गुत्रपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते ।
दृढा भक्तिरित्यादाविव्र कोमलैरिति सामान्यं नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु ।
लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वान्लिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीदं साधु । अत एव
नाभिमुष्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां
कस्तूरिकामद्र इति मेदिनिः । रभसोप्याह । मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुंसि
प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद्र इति । एवमेवं-
विधे यत्रापि बोध्यम् ॥ तलन्तः ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्रस्य भावः शुक्र-
ता । ज्ञान्मगव्य कर्म द्वाह्नगता । यामस्य समूहो यामता । देव एव दे-
वता ॥ भूमिविद्युत्सरिल्लतावनितार्थधानानि ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदाम-
नो । संश्विन्दगा । लता वल्ली । वनिता योऽस्ति ॥ यादो नपुंसकम् ॥
यादःशब्दः सारद्वान्कापि क्लीबं स्यात् ॥ भाःसुकृष्णद्विगुण्णगुणानहः ॥ एते
स्त्रियां स्युः । इयं भाः इत्यादि ॥ स्यूणाणां नपुंसके च ॥ ण्ते स्त्रियां क्लीबे च
स्तः । स्यूणा । स्यूणात् । ऊणा । ऊणात् । तत्र स्यूणा काष्ठमयी द्विकार्यका ।

ऊर्णा तु मेघादिलोम ॥ गृहशशाभ्यां क्लीबे ॥ नियमार्थमिदम् । गृहशशपूर्वं
 स्यूणोर्णं यथासंख्यं नपुंसके स्तः । गृहस्यूणम् । शशाणं शशलोमनीत्यमरः ॥
 प्राचृट्विप्रुट्ठृट्विट्विषः ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ दर्विविदिवेदिखनिशा-
 न्यसिवेशिङ्गणोषधिकट्यङ्गुलयः ॥ एते स्त्रियां स्युः । पत्ने डीष् । दर्वी । दर्विरित्या-
 दि ॥ तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराच्यादयः । एते प्राग्वत् ।
 इयं तिथिरित्यादि । अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः ।
 तस्य भुवि बहुतिथास्तियय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति स्यात् । श्री-
 हर्षश्च । निखिलां निशि पौर्णिमातिथीमिति ॥ शष्कुलिराजिकुट्यशनिव-
 र्तिभ्रुकुटिचुटिवलिपङ्कयः ॥ एतेपि स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः ॥ प्रतिपदापद्वि-
 पत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्तुत्पुन्मुत्समिधः ॥ इयं प्रतिपदित्यादि ।
 उषा उच्छन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता ॥ आशीर्धूःपूर्गाद्वारः ॥ इयमा-
 र्श रित्यादि ॥ अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च ॥ अबादीनां पञ्चा-
 नां स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः स्त्रियः । सुमनसः पुष्यम् । सुमना
 मालतो जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायि-
 कम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् ।
 समांसमां विजायत इत्यत्र समायांसमायामितिभाष्याच्च । विभाषाघ्राधेडि-
 तिसूत्रे अघ्रासातां सुमनसावितिवृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोप्येवम् ॥ सूक्त्व-
 क्त्योऽवाग्यवागूनैस्फिजः ॥ इयं सूक् त्वक् ज्येक् वाक् यवागः नैः स्फिक् ॥
 तटिसीमासंबध्याः ॥ इयं तटिः सीमा सम्बध्या ॥ चुल्किः चिखार्यश्च ॥
 स्पष्टम् ॥ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥ नित्यग्रह-
 णमन्येषां क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ॥

॥ इति स्व्यधिकारः ॥

पुमान् ॥ अधिकारोयम् ॥ दजवन्तः ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः ।
 श्रावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्लृप्त्युद्भ्यां स्त्रीत्वविशिष्टे तु क्लि-
 त्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घजाद्यन्तमपिविशेष्यलिङ्गम् । तथा
 च भाष्यम् । सम्बन्धमनुवर्तिष्यत इति ॥ अजन्तश्च ॥ विस्तरः । गोचरः ।
 चयः । जयः । इत्यादि ॥ भयलिङ्गभागपदानि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके
 स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥ नङन्तः ॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि

स्यात् । यज्ञः । यन्नः ॥ याञ्जा स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ क्यन्तो घुः ॥
 किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् ।
 दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्बीजम् ॥ इषुधिः स्त्री च ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां
 पुंसि च ॥ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखट्वशरपङ्का-
 भिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा
 क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः । नखाः कररुहः । केशाः
 शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः ।
 खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि ॥ त्रिविष्टपत्रि-
 भुवने नपुंसके ॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया
 पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ द्वौः स्त्रियाम् ॥ द्वौदिवोस्तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥
 इषुब्राह्म स्त्रियां च ॥ चात्पुंसि ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ।
 त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ नान्तः ॥ अयं पुंसि । राजा ।
 तन्ना । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । मन्द्व्यचकोकर्तरीति नपुंसकप्रक-
 रणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि ॥ क्रतुरध्वरः ।
 पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रमदः । मेघो नीरदः । अभ्रं
 नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ उकारान्तः ॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः ।
 इक्षुः । हनुर्हृष्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् ॥ द्वयोः कपोलावयव
 इति मेदिनिः । करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभे इत्यमरः । एवंतार्तीयकविशेषवचनाना-
 क्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तंच । लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्व्याबा-
 धित इति । अन्यत्रापि ॥ धेनुरञ्जुकुहुसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥
 समासे रञ्जुः पुंसि च । कर्कटरञ्ज्वा । कर्कटरञ्जुना ॥ श्मश्रुजानुवसुस्वाद्-
 श्रुजतुत्रपुतान्नि नपुंसके ॥ वसु चार्थवाचि ॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्द्यू-
 खाग्निधनाधिपेषु ॥ मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ।
 अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ रुत्वन्तः ॥ मेरुः । सेतुः ॥ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि
 नपुंसके ॥ रुत्वन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ सक्तुर्नपुंसके च ॥
 चात्पुंसि । सक्तुः । सक्तु ॥ प्रायश्चरकारान्तः । रश्मिदिवसामिधानमितिव-
 द्यति प्रागेतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ कोपधः ॥ कोपधोऽकारान्तः
 पुंसि स्यात् । स्तवकः । कल्कः ॥ चिबुकशालूकप्रातिपादिकांशुकाल्मुकानि
 नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कण्टकानीकसरकमोदकचक्रमस्तकपुस्तकतडा-
 कानिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककण्टकशण्डकपिटकतालकफलकप-
 लाकानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥

टोपधः ॥ टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ १०३
 टवटवीटशृङ्गाटकण्टलोष्ठानि नपुंसके ॥ क्किरीटमित्यादि ॥ १०४
 टकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । कुटः । १०५
 षोपधः ॥ षोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः
 लवणपर्णतोरणरयोष्णानि नपुंसके ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ कार्षापण
 द्यणचरणवृषणविपाणचूर्णवृणानि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ षोपधः ॥
 काष्ठपृष्ठरिक्व्याक्यानि नपुंसके ॥ इदं काष्ठमित्यादि ॥ काष्ठा दिगर्थ
 याम् ॥ इमाः काष्ठाः ॥ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च ॥ च।
 अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ नोपधः ॥ अदन्तः पुंसि । इनः ।
 जघनजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुन
 निम्नचिह्नानि नपुंसके ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ मानयानाभिधाननलिनपुलिन
 शयनासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविम
 पुंसके च ॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ षोपधः ॥ अदन्तः
 यूपः । इदं यूपः । सर्पः ॥ पापरूपोऽपुपतल्पशिल्पपुष्पशयसमीपान्तरप
 सके ॥ इदं पापमित्यादि ॥ शूर्पकुतपकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च
 शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ भोपधः ॥ स्तम्भः । कुम्भः ॥ तलभं नपुं
 पूर्वस्यापवादः ॥ जृम्भं नपुंसके च ॥ जृम्भम् । भृम्भः ॥ भोपधः ॥
 मः ॥ रुक्नसिधयुग्मेधगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥ इदं रुक्न
 टि ॥ संग्रामद्राडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्गामानि नपुंसके च ॥ चा
 अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् ॥ षोपधः ॥ समयः । हयः ॥ काल
 न्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥ स्यटम् ॥ गोमयकषायमलयान्वयाव्यया
 सके च ॥ गोमयः । गोमयम् ॥ रोपधः ॥ दुरः । अङ्कुरः ॥ द्वार
 क्लवक्लवप्रक्षिप्रतुद्नारतीरदूरकुरंध्राश्वक्लभीरगभीरकुरवित्तित्रकेयूरके
 रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जरजटराजिरवैरचामरुष् ॥ कुटीरपुली
 काश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रत्रिसूत्रवक्त्रनेत्रगो
 त्रभन्त्रास्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रकत्राणि नपुंसके ॥ इदं द्वारमित्यादि ॥
 देवतायाम् ॥ इदं शुक्लं रेतः ॥ चक्रवल्गान्धकारसारवारपारक्षीरतोम
 रमन्दरोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि । चक्रः ।
 द्वि ॥ षोपधः ॥ वृषः । वृक्षः ॥ शिरीषर्जिषाम्बरीषपीयूषपुरीषकि
 ल्याषाणि नपुंसके ॥ यूपकरीषमिप्रविषवर्षाणि नपुंसके च ॥ चात्पुंसि
 यूपः । इदं यूपमित्यादि ॥ षोपधः ॥ वत्सः । वायसः । महानसः ॥

विसवुससाहसानि नपुंसके ॥ चमससरसनिर्यासोपवासकर्पोसवासमासकास-
 कांसमांसानि नपुंसके च ॥ अयं चमसः इत्यादि ॥ कंसं च प्राणिनि ॥
 कंसोस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु । कसो नाम कश्चिद्राजा ॥ रश्मिदि-
 वसाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घसूः ॥ दी-
 धितिः स्त्रियाम् ॥ पूर्वस्यापवादः ॥ दिनाहनी नपुंसके ॥ अयमप्यपवादः ॥
 मानाभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । कुडवः प्रस्थः ॥ द्रोणाढकौ नपुंसके
 च ॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः ॥ खारीमानिके स्त्रियाम् ॥ इयं खारी । इयं
 मानिका ॥ दाराक्षतलाजासूना बहुत्व च ॥ इमे दाराः ॥ नाड्यपजनोपपदा-
 नि व्रणाङ्गपदानि ॥ यथासंख्य नाड्याश्रुपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं
 नाडीव्रणः । अयाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेपि ह्योबत्वनिवृत्त्यर्थं
 सूत्रम् ॥ मरुद्भस्तरदृ त्वजः ॥ अयं मरुत् ॥ ऋपिराशिदृतिग्रन्थिक्लिमिध्वनि-
 बलिकौलिमौलिरविक्रविक्रपिमुनयः ॥ एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ ध्वजग-
 तमुञ्जपुञ्जाः ॥ एते पुंसि ॥ स्तुक्रुन्तान्तवातवातदूतधूर्तसूतचूतमूर्हताः ॥
 एते पुंसि । अमरस्तु मूर्हतास्त्रियामित्याह ॥ षण्डमण्डकरण्डभरणवरण्ड-
 तुण्डनण्डमुण्डपापण्डशिखण्डाः ॥ अयं षण्डः ॥ वंशाशपुरोडाशाः ॥ अयं
 वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे
 पौरोडाशपुरोडाशात्फन्निविङ्कारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपात-
 नात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य डत्वम् । पुरोडाशभुजाभिष्टमिति भा-
 घः ॥ इदकन्दकुन्दकुन्दुदशब्दाः ॥ अयं इदः ॥ अर्घपथिमथृभुक्तिस्तम्बनित-
 म्बपृगाः ॥ अयमर्घः ॥ पल्लवपल्लवकफरेफकटाहानिर्व्यूहमठर शितरङ्गुरङ्ग-
 गन्धस्वन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ॥ अयं पल्लव इत्यादि ॥ सारथ्यतिथिङुक्तिव-
 स्तिपाण्यञ्जलयः ॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥

॥ इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकम् ॥ अधिकारेयम् । भावे ल्युङन्तः । हसनम् । भावे क्तिम् ।
 पचनोश्चिः । मध्यब्रह्मन्तः कुठारः ॥ निष्ठा च ॥ भावे या निष्ठा तदन्तं ह्योब-
 ष्यात् । हृदितम् । गीतम् ॥ त्वष्यजो तद्वितौ ॥ शुक्लत्वम् । शौक्यम् ।
 प्यजः क्तिवधमर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम् । चातुरी । साम्यम् । साम-
 यी । औचिन्धम् । औचिती ॥ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥ ब्राह्म-
 ण्यस्य कर्म ब्राह्मणम् ॥ यद्वाठभ्यगजधुञ्काश्च भावकर्मणि ॥ एतदन्तानि

क्लीबानि । स्तेनाद्वन्नलोपश्च । स्तेयम् । सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञात्या-
 ट्क् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् । प्राणभृज्जा-
 तिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योञ् । औष्ट्रम् । हायनान्तयुवादिभ्योण् । द्वैहाय-
 नम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुज् । पितापुत्रकम् । होत्राभ्यश्कः । अक्वावा-
 कीयम् ॥ अव्ययीभावः ॥ अधिस्त्रि ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥ पाणिपादम् ॥ अभा-
 षायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ॥ स्पष्टम् ॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥ अ-
 धिकारोपम् ॥ अनल्पे द्वाया ॥ शरच्छायम् ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥ इ-
 नसभमित्यादि ॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियां च परवत् ॥ अन्यस्त-
 त्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ रात्राद्वाहाः पुंसि ॥ अपथपुण्याहे नपुंसके ॥
 संख्यापूर्वा रात्रिः ॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वति किम् । सर्वरात्रः ॥ द्विगुः स्त्रियां
 च ॥ व्यवस्यया । पञ्चपूली । त्रिभुवनम् ॥ इसुसन्तः ॥ हविः । धनुः ॥
 अर्चिः स्त्रियां च ॥ इसन्तत्वेपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् ॥ इयमिदं
 वा अर्चिः ॥ कृदिः स्त्रियामेव ॥ इयं कृदिः । क्वाद्यतेऽनेनेति क्देश्चुरादि-
 ग्यन्तार्दार्चिशुचीत्यादिना इस् । इस्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं कृदिरित्य-
 मरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छ्रदिपः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेह्याः ॥
 मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनात्राभिधानानि ॥ एतैषा-
 ण्यकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् ।
 वनं गहनम् । मांसमामिपम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं
 विलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्या-
 पवादानाह त्रिसूत्र्या ॥ सीराथैदनाः पुंसि ॥ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि
 च ॥ वक्त्रो वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥
 अटवी स्त्रियाम् ॥ लोपंधः ॥ कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ तूलोपलतालकुसूल-
 तरलकम्बलदेवलवृपलाः पुंसि ॥ अयं तूलः । शीलमूलमङ्गलसालकमलतल-
 मुसलशुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च ॥ चात्
 क्लीबे । शीलमित्यादि ॥ शतादिः संख्या ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरि-
 ति किम् । एको द्वौ बहवः । संख्येति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ श-
 तायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ लक्षा कोटिः स्त्रि-
 याम् ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबेपि
 लक्षम् ॥ सहस्रः पुंसि ॥ सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ मन्द्व्यचक्रो कर्तारि ॥ मन्त्र-
 त्ययान्तो द्व्यचक्रः पुंसि स्यात् । चात् क्लीबो न तु कर्तारि । वर्मा । वर्म ।
 द्व्यचक्रः किम् । अणिमा । महिमा । अकर्तारि किम् । ददाति इति दामा ॥

ब्रह्मन् पुंसि च ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ नामरोमणी नपुंसके ॥
मन्द्वचक इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ असन्तो द्वचकः ॥ यशः । मनः । तपः ।
द्वचकः किम् । चन्द्रमाः ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥ एता अप्सरसः । प्राये-
णायं बहुवचनान्तः ॥ शत्रन्तः ॥ पत्रम् । छत्रम् ॥ यान्नामान्नाभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः
स्त्रियामेव ॥ भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि ॥ अयं भृत्रः । न
मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे
चेति च ।-यत्तु द्विषोमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमोर्द्विषदित्यौणादिक
इत्रच् । अमैरमित्रं मित्रस्य व्यघयेदित्यादौ मध्यादात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्स-
मासेष्वेवम् । परवलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसू-
त्रापार्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्धावनमपि नजोजरमरमित्रमृता इतिषाष्ट-
सूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ ब-
लकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि ॥ बलं वीर्यम् ॥ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि
च ॥ पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोप्याह ॥ वा
पुंसि पद्मं नलिनमिति । एवं च अर्द्धर्चादिसूत्रे तु पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिय-
न्या मतान्तरेण नेयः ॥ आहवसंयामौ पुंसि ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ फल-
जातिः ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥
वृक्षजातिः ॥ स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ विपञ्जगत्सकृतज्ञपत्पृष-
त्शकृद्दुदश्वितः ॥ एते क्लीबाः स्युः । नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्त-
पित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि ॥ आट्टकुलिशद्वैवपीठकुण्डाङ्गदधिसकृष्यद्व्यास्या-
स्यदाकाशकृण्वबीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ दैवं पुंसि च ॥ दैवम् ।
दैवः ॥ धान्याज्यसस्यरूप्यापण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमन्यशिक्य-
कुड्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इदं धान्यमित्यादि ॥ दृन्द्वर्हदुःखवडिशपिच्छुदुम्ब-
वरशरवृन्दारकाणि ॥ अक्षमि ये ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ सा भूत ॥

॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोपम् ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्वलितु-
मसिमरीचयः ॥ इयमयं वा गौः ॥ मन्युसीधुर्कन्धुकिष्कुण्डुरेणवः ॥
इयमयं वा मन्युः ॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु ।
पटुः । पट्टी ॥ अपत्यार्थतद्विते ॥ औपगवः । औपगवी ॥

॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुत्रपुंसकयोः ॥ अधिकारोयम् ॥ घृतभूतमुस्तच्छीलिते । पुत्रः बाधुः
 लोहिताः ॥ अयं घृतः । इदं घृतम् ॥ शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥
 शृङ्गः । इदं शृङ्गम् ॥ व्रजकुञ्जकुयकूर्चप्रस्यदर्पाभार्धर्चदर्मपुच्छाः ॥ अयं व्रज
 इदं व्रजम् ॥ कबन्धोप्रधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धव
 श्वाकाशाङ्कुशकुलिशाः ॥ एते पुत्रपुंसकयोः स्युः । कुशो रामसुते
 योक्ते धीपेकुशं जले इतिविश्वः । शलाकावार्चा तु स्त्रियाम् । तथा
 जनपदादिसूत्रेणायोविकारे ङीप् । कुशी । दारुणि तु टापा कुशा ६
 स्पत्याः स्य ता मा यातेति श्रुतिः । अतः कृकमीतिसूत्रे कुशाः ॥ १ ॥
 गश्च । व्याससूत्रे च । हानौतूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति ।
 शारीरकभाष्येष्वेवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थितं
 च्छन्दइत्याङ्प्रश्लेषादिपरो भामनीग्रन्थः प्रैठिवाद्दमात्रपर इति विभ
 नीयं बहुश्रुतैः ॥ गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदाश्लुदककुदाश्च ॥

॥ इति पुत्रपुंसकाधिकारः ॥

अवशिष्टलिङ्गमव्ययम् ॥ कतियुष्मदस्नदः ॥ ष्यान्ता संख्या ि
 परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ गुणवचनं च ॥ शुक्लः ५८
 शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ कृत्याश्च ॥ करणा ॥ करणाधि-करणयो
 च ॥ सर्वादीनिसर्वनामानि ॥ स्पष्टार्थं त्रिसूत्री ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्रवृ
 समाप्ता ॥

सुद्रासंपादनादिकार्यं क्षीरसागरोपनामकश्रीयुतपण्डितरामकृष्णशर्मणाका

